

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО
КАТОЛИЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ЛЬВІВ
2019

**НАУКОВІ
ЗАПИСКИ**

**УКРАЇНСЬКОГО
КАТОЛИЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

число XIII

**серія
ІСТОРІЯ
випуск 3**

ISSN 2075–4817

Наукові записки УКУ. – Львів, 2019. – Число XIII. – Серія: «Історія». –
Вип. 3. – 312 с.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15066-3638Р від 07.04.2009
Видається з 2009 р.

Редакційна рада

Борис Гудзяк (PhD), канд. іст. наук – *головний редактор*
Вадим Ададуrow, д-р іст. наук
Ігор Бойко (STD), канд. філос. наук
Уляна Головач, канд. філол. наук
Ярослав Грицак, д-р іст. наук
Тарас Добко (PhD), канд. філос. наук
Віктор Єленський, д-р філос. наук
Ігор Сковчиляс, д-р іст. наук
Олег Турій, канд. іст. наук

Редакційна колегія випуску

Олександр Зайцев, д-р іст. наук – *науковий редактор випуску*
Оксана Вінниченко, канд. іст. наук
Володимир Склокін, канд. іст. наук
Богдан Чума, канд. іст. наук

Рекомендовано до друку Вченою радою
Гуманітарного факультету Українського католицького університету
(протокол №1 від 12 березня 2019 р.)

Copyright © 2019 Український католицький університет
Усі права застережено

Адреса редакції: вул. Свенціцького 17, Львів 79011
тел.: +380 322 40 99 44 факс: +380 322 40 94 96 e-mail: nz_ucu@ucu.edu.ua

ЗМІСТ

Від редколегії	11
Інтелектуальна історія	
Володимир Склокін Слобідська Україна у символічній географії Російської імперії (60–90-ті роки XVIII століття)	13
Михайло Гаухман У пошуках себе: як конструювали ідентичність українські інтелектуали в Російській імперії другої половини XIX ст.	29
Олександр Зайцев Дмитро Донцов і «Заграва» (1923–1924)	65
Ярослав Грицак Іван Лисяк-Рудницький: становлення історика, 1919–1937	87
Оля Гнатюк Світ(ло) в темряві. Загадки рукописів	98
Андрій Портнов, Тетяна Портнова Микола Ковальський та його школа у Дніпропетровському університеті 1970–1980-х років: сторінки історії української радянської історіографії	117
Вадим Ададуrow Імпорт західних теорій і методів в українську історіографію: причини, шляхи, середовища, вплив, перспективи	147
Олена Джеджора «Curriculum Futuri»: ліберальна освіта як агент реформ, сто років досвіду	162
Історія Церкви	
Данило Кравець Дискусія навколо ідеї патріархату УГКЦ в середовищі української діаспори 1970-х рр. (за матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського)	181

Жіночі студії

НАТАЛІЯ СЛІЖ
Гарадзенская мяшчанка ў палоне сярэднявечнага права:
па матэрыялах магістрацкіх кніг XVII ст. 193

ОКСАНА КІСЬ
Феміністські студії та фемактивізм у незалежній Україні:
кроки назустріч собі 207

Студії пограниччя

ІГОР ГАЛАГІДА
Людські втрати серед українців у Люблінському дистрикті
(жовтень 1939 – липень 1944):
попередній аналіз статистичного матеріалу 233

Рецензії та огляди

ОСТАП СЕРЕДА
«„Діти Русі”: „Брати чи вороги?”» Дискусія щодо українського національного
руху середини XIX століття в сучасній англійській історіографії»
[рец. на: Johannes Remy. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National
Movement and Russia, from the 1840s to the 1870s*. Toronto; Buffalo;
London: University of Toronto Press 2016. 329 p.] 293

ЮРІЙ ЗАЗУЛЯК
Рец. на: Thomas Wunsch, *Space and Remembrance. St. John of Dukla
(ca. 1414–1484) as a Religious Memorial Place in the Polish-Ukrainian
Borderland of Ruthenia from the Middle Ages to Present Times*.
Wrocław: Chronicon 2018. 211 p. 300

ОЛЕКСАНДР ЗАЙЦЕВ
Рец. на: Trevor Erlacher. *The Furies of Nationalism: Dmytro Dontsov,
the Ukrainian Idea, and Europe’s Twentieth Century: A dissertation submitted
to the faculty at the University of North Carolina at Chapel Hill in partial
fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy
in the Department of History*.
Chapel Hill: Published by ProQuest LLC 2017. 528 p. 305

Про авторів 310

TABLE OF CONTENTS*

Introduction 11

Intellectual History

VOLODYMYR SKLOKIN
*Sloboda Ukraine in the Symbolic Geography
of the Russian Empire During the Late Eighteenth Century* 13

MYKHAYLO GAUKHMAN
*In the Searching of Self: How Ukrainian Intellectuals were Constructing
their Identity in Russian Empire in the Second Part of XIX Century* 29

OLEKSANDR ZAITSEV
Dmytro Dontsov and Zahrava (1923–1924) 65

YAROSLAV HRYTSAK
Ivan L. Rudnytsky, Making of a Historian: 1919–1937 87

OLA HNATIUK
Light / World in the Darkness 98

ANDRII PORTNOV, TETIANA PORTNOVA
*Mykola Kovalsky and his School at the Dnipropetrovsk University
in 1970s–1980s: Some Aspects of Soviet Ukrainian Historiography* 117

VADYM ADADUROV
*Import of Western Theories and Methods into Ukrainian Historiography:
Causes, Pathways, Environments, Impact, Prospects* 147

OLENA DZHEDZHORA
*«Curriculum Futuri»: Liberal Education as an Agent of Reform,
a Century of Experience* 162

Church History

DANYLO KRAVETS
*The Idea of Patriarchate of Ukrainian Greek-Catholic Church
in Ukrainian Diaspora (Based on M. Demkovich-Dobrianskyi’s Archive)* 181

* A summary in English can be found at the end of each article.

TABLE OF CONTENTS

Women's Studies

- NATALLIA SLIŽ
Hrodna Petty Bourgeois in Captivity of the Medieval Law:
Based on the Materials of Magistrate's Books of the Seventeenth Century 193

- OKSANA KIS
Feminist Studies and Feminist Activism in Independent Ukraine:
Moving Towards Oneself 207

Borderlands Studies

- IGOR HALAGIDA
Ukrainian Casualties in Lublin District (October 1939 – July 1944):
Preliminary Analysis of Statistical Material 233

Reviews

- OSTAP SEREDA
«„Діти Русі”: „Брати чи вороги?»» Дискусія щодо українського національного руху середини XIX століття в сучасній англomовній історіографії» [рец. на: Johannes Remy. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia, from the 1840s to the 1870s*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2016. 329 p.] 293

- YURIY ZAZULIAK
Рец. на: Thomas Wünsch, *Space and Remembrance. St. John of Dukla (ca. 1414–1484) as a Religious Memorial Place in the Polish-Ukrainian Borderland of Ruthenia from the Middle Ages to Present Times*. Wrocław: Chronicon, 2018. 211 p. 300

- OLEKSANDR ZAITSEV
Рец. на: Trevor Erlacher. *The Furies of Nationalism: Dmytro Dontsov, the Ukrainian Idea, and Europe's Twentieth Century: A dissertation submitted to the faculty at the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History*. Chapel Hill: Published by ProQuest LLC 2017. 528 p. 305

- About the authors 311

Третє число серії «Історія» «Наукових записок УКУ»
публікується на пошану професорки
Марти Богачевської-Хомяк,
відомої історикині й Почесного доктора УКУ

Від редколегії

Проживши донині більшу частину життя у США, Марта Богачевська-Хомяк завжди думала про Україну, намагалася їй допомагати, і робить це й досі. Як історикиня вона відома передовсім своїми дослідженнями з історії українського жіночого руху та його стосунків з українським націоналізмом. Її монографія «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939», перекладена українською під назвою «Білим по білому. Жінки у громадському житті України. 1884–1939», визначально вплинула на розвиток історичних досліджень фемінізму в Україні (друге видання українського перекладу цієї книжки вийшло торік у Видавництві УКУ). Не можна не згадати добрим словом і неоціненну допомогу, яку професорка Богачевська-Хомяк надала українській гуманітаристиці протягом своєї кількарічної праці на посаді директорки Програми академічних обмінів імені Фулбрайта в Україні, та її участь у розвитку програми жіночих студій в УКУ.

Серед авторів збірника є й давні приятелі дослідниці, і молодші науковці, що працюють у проблемних полях, якими плідно займалася Марта Богачевська-Хомяк. Це, насамперед, інтелектуальна історія нового й новітнього часу, жіночі студії, історія Церкви, дослідження націоналізму. Деякі статті, що ввійшли до збірника, спершу було виголошено як доповіді на ювілейній конференції, що відбулася в УКУ у вересні 2018 р., інші написано або перероблено з раніших версій спеціально для цього збірника.

Редколегія і автори збірника бажають професорці Марті Богачевській-Хомяк міцного здоров'я і нових творчих досягнень.

Многая літа!

Інтелектуальна історія

94:323.17-048.28](477.54/.62):321.61(470+571)«176/179»

Володимир Склокін

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА У СИМВОЛІЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (60–90-ті роки XVIII століття)

Ця стаття зосереджується на змінах у представленні Слобідських полків та їхніх мешканців у символічній географії Російської імперії у 60–90-х роках XVIII ст., тобто у період, коли цей регіон втратив свій автономний статус (1765) і відбувалась його інтенсивна інтеграція до політичного, соціального і культурного простору імперії. Мій аналіз демонструє, що в останній третині XVIII ст. панівним був погляд на Слобідську Україну як на складову європейської, тобто цивілізованої, частини Російської імперії. Водночас Слобідську Україну уявляли як частину ширшого простору – Малоросії, або України, асоціювали з прикордонням і вольністю, але також з плодючим чорноземом та винокурінням, а столичне місто регіону – Харків вважали важливим освітнім центром. У 80–90-х роках XVIII ст., коли імперія успішно підкорює причорноморські степи і Крим, робляться перші кроки у напрямку вписування Слобідської України до простору Південної Росії, який починає у цей час наповнюватись новим історичним та культурним змістом.

Ключові слова: Слобідська Україна, Російська імперія, Південна Росія, символічна географія.

Дослідження динаміки стосунків між центром і периферіями в імперському контексті вимагає особливої уваги до способів їх символічної репрезентації¹. Це особливо важливо для аналізу періодів радикальних змін у цих стосунках, як-от у добу централізаторських просвітницьких реформ імператриці Катерини II в Російській імперії (1762–1796). Ця стаття зосереджується на змінах у представленні Слобідських полків та їхніх мешканців

¹ Ця стаття є зміненою та уточненою версією розділу «Слобідська Україна у символічній географії Російської імперії» з моєї монографії «Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство» (Львів: Видавництво УКУ, 2019).

у символічній географії Російської імперії у 60–90-х роках XVIII ст., тобто у період, коли цей регіон втратив свій автономний статус (1765) та відбувалась його інтенсивна інтеграція до політичного, соціального і культурного простору імперії. Аналіз цієї проблеми дозволить краще реконструювати той контекст, у якому приймалось рішення про скасування слобідської автономії і здійснювались інтеграційні перетворення у наступні десятиріччя.

Динаміка образу Слобідської України у символічній географії імперської Росії практично не привертала уваги дослідників. Винятком є нещодавні праці Володимира Кравченка і Володимира Маслійчука². Для нашої теми особливо важливою є піонерська монографія Володимира Кравченка «Харьков/Харків: столица Пограничья», у який він досліджує обставини виникнення ідеї регіону Слобідської України та її трансформацію від середини XVII до початку XXI ст. Ця стаття пропонує більш знюансований аналіз змін останньої третини XVIII ст., наголошуючи на домінуванні в образі регіону у цей період малоросійського та українського маркерів і вказуючи на амбівалентність його прив'язки до «Южной Росии».

На момент скасування автономії у 1765 р. Слобідські полки перебували у складі Російської імперії вже близько 100 років: у кінці XVII ст. вони вперше з'являються на картах імперії, а у 1730-х роках імперська влада проводить перший детальний перепис місцевого населення. Незважаючи на це, у другій половині 60-х – 70-х роках XVIII ст. новоутворена Слобідсько-Українська губернія залишалась радше білою плямою для імперського центру, а в уяві петербурзького уряду й освіченої публіки найчастіше зливалась із сусідньою Гетьманщиною³. Втім, подібною була ситуація і з багатьма іншими регіонами. Як зазначає Віллард Сандерленд, російські володарі та еліта лише у XVIII ст. набувають модерного розуміння території держави як певного простору і ресурсу, що його треба вивчати, контролю-

² Володимир Кравченко. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, т. 5. Харків 1995, с. 3–16; В. Кравченко. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вільнюс 2010; Володимир Маслійчук. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста // його ж. *Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* Харків 2007, с. 340–359.

³ Слобідсько-Українська губернія, яка включала територію усіх п'яти Слобідських полків, існувала у 1765–1779 рр. У ході загальноімперської губернської реформи у 1780 р. ця губернія з певними територіальними змінами була трансформована у Харківське намісництво, яке проіснувало до 1796 р. У 1797 р. Павло I відновив Слобідсько-Українську губернію, яка 1835 р. була перейменована на Харківську. Про те, як Слобідська Україна поступово з'являлась на географічних і ментальних мапах Московської держави/Російської імперії у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 21–71.

вати та ефективно використовувати⁴. Нова територіальна свідомість почала формуватись у період правління Петра I; однак Катерина II, прийшовши до влади у 1762 р., та петербурзька бюрократія, яка прагнула глибинної трансформації імперії, відчували брак підставової інформації про суспільство – об'єкт майбутньої реформи. Відповідно, правління Катерини II стало добою розквіту географії та статистики⁵: численні мапи та атласи, статистичні й географічні описи імперії, Слобідської України та інших регіонів були створені у цей час на замовлення уряду, Академії наук та вчених товариств.

Іншою важливою формою інтелектуального освоєння імперії стали подорожжі петербурзьких науковців і самої імператриці. Знання і влада тісно поєднались у цих ініціативах, адже розширення знань про регіон давало підставу не лише для реформ, але й для зміцнення імперського контролю над тою чи іншою територією⁶.

* * *

Складнощі, пов'язані з формуванням образу Слобідської України у символічному просторі імперії у перше десятиріччя після скасування автономії, добре демонструє «Географічний методичний опис Російської імперії» (1776) професора Московського університету Харитона Чеботарьова⁷. Описуючи загальну структуру Російської імперії, автор зазначає, що вона складається з 22 губерній і семи основних частин або ж регіонів: Великої Росії, Малої Росії (або Малоросії), Білої Росії, Казанського, Астраханського та Сибірського царств, а також «новозавоеванных от Швеции в нынѣшнем XVIII вѣкѣ земель». Згідно з цією класифікацією, що відображала не стільки адміністративно визначені регіони, скільки уявлення освіченої

⁴ Willard Sunderland. *Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century // Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930* / ред. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev. Bloomington – Indianapolis 2007, с. 33–66.

⁵ Про розвиток географії в Російській імперії XVIII ст. див.: W. Sunderland. *Imperial Space*, с. 33–66. У добу Просвітництва статистику розуміли широко – як «науку про природний і політичний стан держави». Детальніше про роль статистики у період правління Катерини II див. зокрема: Георг Шуппенер. *Статистический материал в путевых заметках и других сочинениях о России конца XVIII в.* // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / ред. А. В. Доронин. Москва 2008, с. 138–151.

⁶ Прикладом тут може бути використання статистичних переписів і ревізій для контролю над рухом населення, збиранням податків і проведенням рекрутських наборів.

⁷ Харитон Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи с надлежащим введением к основательному познанию земного шара и Европы вообще, для наставления обучающегося при Императорском Московском Университете юношества из лучших новейших и достоверных писателей*. Москва 1776.

еліти імперського центру про символічну географію імперського простору, Слобідсько-Українська губернія разом з Київською, Малоросійською, Новоросійською і Белгородською губерніями була зарахована до Малоросії⁸. Водночас автор поділив усі губернії на західні, східні, південні, північні та губернії «середньої смуги». Колишні Слобідські полки разом з іншими губерніями Малоросії, а також з Астраханською, Воронежською та утвореною у 1775 р. Азовською губернією опинились у складі південних губерній. Втім, на відміну від авторів географічних посібників 80–90-х років XVIII ст., підхід Чеботарьова був радше формальним – він потрактував Московську губернію «яко из всѣх знатнѣйшую... за средину всей Россіи», а решту губерній розподілив на західні, східні, південні та північні залежно від їх розташування щодо Московської⁹.

У короткому нарисі, присвяченому Слобідсько-Українській губернії, зазначається, що вона разом із Запоріжжям пов'язана з Малоросією, а початок регіону було покладено у середині XVII ст., коли перші малоросійські козаки після війни з Польщею переселились на пустинні землі Белгородського повіту і до кримського степу¹⁰. Термін «Україна» Чеботарьов розшифровує як «погранична земля» і зазначає, що раніше так називалась і сама Малоросія (тобто Гетьманщина)¹¹.

Поза цими загальними історичними відомостями, що містилися і в більшості інших статистичних описів та в подорожніх щоденниках, автор

детальніше зупиняється лише на двох містах: Харкові й Острогозьку. Зазначаючи, що Харків – «город изрядный», Чеботарьов згадує лише чинник освіти – наявність у місті колегіуму¹², де вивчають філософію, богослов'я, риторику, грецьку і латинську мови, а також гімназії¹³, яка залежала від губернії і в якій вивчали різні європейські мови та «другие полезные знания»¹⁴. А в описі Острогозька зазначається лише, що місто заснували козаки з Речі Посполитої, та згадується німецька колонія «Рибенсдорф», заснована в 1768 р. у слободі Рибній неподалік від міста¹⁵. Інші слобідсько-українські провінційні міста і комісарські містечка лише перераховуються, причому автор зазначає, що більшість цих містечок не були позначені ані в Російському й Академічному атласах, ані на ландкартах¹⁶.

Малоросійський маркер підсилювався також адміністративною прив'язкою, адже у другій половині 70-х – на початку 80-х років XVIII ст. слобідські губернатори формально підпорядковувались Малоросійському генерал-губернатору Петру Рум'янцеву. Сама Катерина II розглядала українські козацькі автономії та їх інтеграцію до імперії як єдину проблему, про що свідчать і схвалені нею законодавчі акти, і її листування у цій справі зі слобідськими та малоросійськими губернаторами, а також з радниками¹⁷. Водночас, у документах, що стосуються Слобідської України, імператриця вживала лише офіційні адміністративні назви регіону («Слобідські полки»,

⁸ Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 124–126.

⁹ Там само, с. 127.

¹⁰ Там само, с. 387–389.

¹¹ Там само, с. 400. Важливо підкреслити, що в останній третині XVIII ст. розрізнення між Малоросією (Гетьманщиною) і Україною (Слобідсько-Українською губернією / Харківським намісництвом), яке у цьому значенні ще майже не функціонувало поза козацькими автономіями, активно використовувало населення обох регіонів. Як приклад можна навести часто цитований лист Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р., в якому він називає Малоросію своєю матінкою, а Україну – тіткою: Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів*. Харків – Едмонтон – Торонто 2011, с. 1183. Варто пригадати, що Сковорода народився у Гетьманщині, а останні 30 років свого життя провів на Слобожанщині. Своєю чергою, вихідець зі Слобідської України і вихованець Харківського колегіуму Михайло Ковалинський у біографії Григорія Сковороди, написаній у 1794 р., також вживав термін «Малая Россія» на позначення Гетьманщини, а «Украина» – на позначення Слобідсько-Української губернії / Харківського намісництва: Михайло Ковалинський. *Жизнь Григорія Сковороды // Г. Сковорода. Повна академічна збірка творів*, с. 1344, 1364–1365. Подібним чином, інший вихідець зі слобідської старшинської родини, випускник Ляйпцизького університету і співробітник петербурзької Колегії іноземних справ Михайло Цебриков у своїх щоденникових записах за 1785 р. робив розрізнення між Малоросією (тобто Гетьманщиною) і Україною (у той час – Харківським намісництвом): *От Лейпцига до Очакова: Дневниковые записки Р. М. Цебрикова / ред. С. Козлов*. Санкт-Петербург 2009, с. 82.

¹² У термінології автора – семінарії. Про Харківський колегіум див.: Людмила Посохова. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків 2011.

¹³ Йшлося про так звані Додаткові класи при Колегіумі, засновані у 1768 р. Див. про них: В. Маслійчук. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // *Київська академія*, вип. 11. Київ 2013, с. 137–153; В. Маслійчук. Від «додаткових класів» до «народного училища». Світський освітній заклад у Харкові 1775–1789 рр. // *Київська академія*, вип. 13. Київ 2016, с. 228–247. На схильність до освіти і науки як на важливий маркер місцевих малоросіян і на особливу розвиненість освіти у Харкові вказували й тексти, створені в регіоні. Так, генерал-губернатор Харківського і Воронежського намісництв, вихідець із внутрішніх російських губерній Василь Чертков у своїх пропозиціях реформ у регіоні, скерованих до імператриці наприкінці 1784 р., писав, зокрема, про «особливую склонность к словесным наукам... нации сей [слобідських малоросіян. – В. С.]» і про «нарочистое количество учащихся» в «училищах Харьковских... кои ежегодно число простирается до 500 учеников»: Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА), ф. 16, оп. 1, спр. 1000, арк. 110, 112 зв.

¹⁴ Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 389.

¹⁵ Там само, с. 390.

¹⁶ Там само, с. 390–392.

¹⁷ Один із багатьох прикладів – лист Катерини II слобідському губернатору Євдокиму Щербініну від квітня 1766 р., в якому вона узалежнює вирішення проблеми контролю за вільним рухом населення у Слобідсько-Українській губернії від успішного розв'язання цієї ж проблеми в сусідній Гетьманщині: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 23.

Слобідсько-Українська губернія, Харківське намісництво), а щодо місцевого населення вживала етнонім «черкаси», рідше – «малоросіяни»¹⁸.

Важливу роль у конструюванні образу регіону в символічній географії імперії відіграли дослідницькі подорожі членів Петербурзької академії наук, особливо інтенсивні у період правління Катерини II¹⁹. Подорожні нотатки цих вчених свідчать про прагнення уникати суб'єктивізму, зосереджуватись на фактах і активно використовувати різноманітну статистичну інформацію. У їхніх працях ще не було ідеалізації селянства, яка з'явилася пізніше, в добу романтизму. Водночас, у звітах академіків про подорожі Слобідською Україною майже немає елементів дискурсу орієнталізму, виразно присутнього в описах низки інших регіонів імперії. Слобідська Україна сприймалась як доволі цивілізований регіон; тому петербурзькі вчені найчастіше просто фіксували певні культурні відмінності, а якщо вже вдавались до порівнянь з великоросіянами, то такі порівняння здебільшого демонстрували культурну завансованість саме слобідських малоросіян.

Наприклад, академік Петербурзької академії Самуель Готліб Гмелін, який у 1768 р. подорожував від Санкт-Петербурга до Астрахані через Острогозьку провінцію Слобідсько-Української губернії, ідентифікує цей регіон як Україну або Малоросію, а мешканців називає українцями або малоросіянами²⁰. Подаючи відомості про походження Острогозька, отримані від місцевого населення, він згадує козаків, яких цар Олексій Михайлович

¹⁸ Див., напр., інструкцію Катерини II слобідському губернатору від 6 липня 1765 р. та її маніфест «Про учреждение в Слободских полках приличнаго гражданскаго устройства» від 28 липня 1765 р.: Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ), т. 17. СПб 1830, № 12430, с. 181–189; № 12440, с. 194–195. Етнонім «черкаси» використовували московські урядовці щодо православних вихідців зі східних воеводств Речі Посполитої ще з першої половини XVII ст. В останні десятиріччя XVIII ст. його продовжував активно використовувати імперський уряд у Петербурзі і слобідська губернська влада для окреслення місцевого українського населення і для відокремлення цієї групи як від місцевих великоросіян, так і від українців із сусідньої Гетьманщини, що їх найчастіше окреслювали як «малоросіян»: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 39–47. Водночас етнонім «малоросіяни» та його похідні вживаються в слобідській діловодній документації цього періоду. Про тривкість «малоросійської» термінології в адміністративних практиках Слобідської України останньої третини XVIII ст. див.: В. Склокін. «Малоросійські» і «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, вип. 12. Харків 2006, с. 33–42.

¹⁹ Про дослідницькі експедиції Академії наук катерининського часу див. зокрема: David Moon. The Russian Academy of Sciences Expeditions to the Steppes in the Late Eighteenth Century // *The Slavonic and East European Review* 1/2 (2010) 204–236; Yuri Slezkine. Naturalists versus Nations: Eighteenth Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity // *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples* / ред. Daniel Brower, Edward Lazzerini. Bloomington 1997, с. 27–57.

²⁰ Самуель Гмелін. *Путешествие по России для изследования трех царств естества в 1768, 1769, 1770 и 1771 гг.*, т. 1. СПб 1771, с. 130–131.

закликав для захисту регіону від татар у XVII ст., конфлікти між малоросіянами і великоросіянами, через які останні були виведені з міста, а також про останні реформи Катерини II. Щодо культурних відмінностей між малоросіянами і великоросіянами вчений зазначає, що у перших чистіше у хатах та витонченіша їжа, але вони більше п'ють²¹. Останнє було пов'язано з вільним винокурінням, яке для Гмеліна і багатьох інших тогочасних спостерігачів виступає одним із головних маркерів регіону: «Невѣроятно, сколь много здѣсь ежегодно курят вина. За один год отпущено его было в Великую Россию 200000 ведер»²². Інший ключовий маркер, пов'язаний з господарською сферою, – плодючі слобідські землі: «О плодородіи Украины не токмо в России, но и в других землях довольно вѣдают»²³.

Маркування Слобідської України як частини ширшого культурного простору Малоросії присутнє і в іншого петербурзького вченого – біолога і географа Василя Зуєва, який у 1781–1782 рр. здійснив дослідницьку подорож із Санкт-Петербурга до Херсона. Виїхавши 21 серпня 1781 р. з Белгорода у напрямку Харкова, Зуєв чітко зафіксував культурний кордон між новоутвореним Харківським намісництвом і сусідніми Воронезьким і Курським, детально описавши прибуття до першої «малоросійської слободы» Липці, населеної військовими обивателями²⁴, які вийшли «в прежнія времена из Польши во время папскаго на Греческую церков гоненія...»²⁵. На думку вченого, місцеві військові обивателі «от Малоросіян ничѣм не отличны»²⁶. Натомість культурна дистанція з великоросіянами підкреслювалась і наголошувалась: «Народ как нарѣчіем, одѣяніем, так и поступками от русских совсем отмѣнен»²⁷.

Малоросійський маркер присутній і в подорожніх нотатках ще одного учасника академічних експедицій Петербурзької академії наук – Йогана Гільденштадта, який у 1774 р. проїжджав через південну частину Слобідсько-Української губернії. Остання для нього – це частина Малоросії,

²¹ Там само, с. 142.

²² Там само, с. 137.

²³ Там само, с. 130.

²⁴ Разом із скасуванням Слобідських козацьких полків у 1765 р. слобідські козаки-компанійці і підпомічники були перейменовані на військових обивателів. В останні десятиріччя XVIII ст. військові обивателі становили понад 60% населення регіону. Детальніше про них див.: В. Склокін. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства: Дис. ... канд. істор. наук. Харків 2009.

²⁵ Василий Зуев. *Путешественныя записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. СПб 1787, с. 184.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, с. 185.

а малоросійські слободи він чітко відрізняє від однодворських, заселених великоросіянами. Однією з головних особливостей регіону є для нього наявність вільного винокуріння, яке Гільденштадт аналізує з різних сторін, зокрема з технічної – подаючи детальний опис конструкції винокурного заводу²⁸. Однак його висновок про вплив винокуріння на місцеве суспільство радше негативний. Досить показовим тут є коментар Гільденштадта про слободу Маяки Ізюмської провінції: «Здѣсь, как и во всей Малороссии, на винокурение идет огромное количество зернового хлѣба, что поднимает цѣну на хлѣб и вызывает пьянство»²⁹.

Наявність вільного винокуріння ставала негативним маркером, який визначав образ місцевого населення і в уявленні інших спостерігачів. Наприклад, автор детальних відповідей на запитання анкети Вільного економічного товариства для заохочення в Росії землеробства і домобудівництва щодо господарчого розвитку Слобідсько-Української губернії неодноразово підкреслює схильність місцевих українців до «вина и праздности», а також їхню ледачість і впертість, які він пов'язує не лише з наявністю вільного винокуріння, але й загалом з їхньою схильністю до свободи³⁰. Як зазначає автор, «нравом здѣшніе жители простосердечны, тихи, понятны, но не проворны, к побожности склонны, а при том всегдашніе вольности искатели, по чему и трудолюбивыми их называть не возможно»³¹.

В образі Слобідської України у цей період залишалась присутньою і Польща – не лише завдяки пам'яті про початковий етап історії цього регіону, але й через порівняння слобідського населення з поляками. Як зазначає автор відповідей на анкету Вільного економічного товариства, «во нравах сей провинции жители больше сходствуют к Польскому народу, но отмѣны

²⁸ Путешествие академика Гильденштедта по Слободской Украине. Харьков 1892, с. 71–72.

²⁹ Там само, с. 36.

³⁰ Труды Вольного Экономического общества к поощрению в России земледѣлія и домостроительства 1768 года, ч. 8. СПб 1768, с. 97–99. У самій публікації автор, на жаль, не вказаний. Втім, у першому томі «Трудов» Товариства, в якому були подані анкети, зазначалось, що Товариство буде звертатись до губернаторів усіх губерній та до всіх «благонамѣренных граждан» з проханням відповісти на поставлені там запитання: Труды Вольного Экономического общества к поощрению в России земледѣлія и домостроительства 1765 года, ч. 1. СПб 1765, с. 178. Систематичність і детальність відповідей на запитання анкети по Слобідсько-Українській губернії дозволяє припустити, що вони були підготовлені у губернській канцелярії, а остаточну версію, мабуть, редагував сам губернатор Євдоким Щербінін. Принаймні запропонований у відповідях значною мірою орієнталістський образ слобідських малоросіян у ключових аспектах збігається з їх характеристикою, представленою у листах Щербініна до Катерини II від другої половини 60-х – першої половини 70-х років XVIII ст.: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 1–158; ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 1–8.

³¹ Труды Вольного Экономического общества к поощрению в России земледѣлія и домостроительства 1768 года, ч. 8. СПб 1768, с. 98.

в том, что они не столь трудолюбивы и прилѣжны»³², обидва народи схильні до вольності, що переростає в анархію. А характерна для слобожан побожність нібито переходила у забобонність і «невѣжество», які проявлялись у тому, що вони святкували забагато релігійних свят, «в которые никакой работы не изправляют, а в праздности и в веселости пребывают»³³.

* * *

Вісімдесяті – дев'яності роки XVIII ст. приносять деяку зміну акцентів, пов'язану з першими кроками до вписування Слобідської України в новий простір – простір «Южной Россії». Власне, Слобідські полки, принаймні географічно, з перспективи імперського центру завжди були півднем, але саме у 60–90-х роках XVIII ст. у зв'язку з формуванням нового регіону – Новоросії – і анексією Криму тема «Южной Россії» активізується і наповнюється новим змістом як в імперському інтелектуальному та літературному дискурсах, так і в адміністративних практиках.

Як уже зазначалось, Харитон Чеботарьов у своєму підручнику з географії відносив Слобідсько-Українську губернію до південних на тій підставі, що вона була розташована на південь від «центральної», Московської, губернії. Втім, ця південність Слобідської України в імперських столицях трактувалась не лише формально, але й наповнювалась цілком конкретними уявленнями про південний характер слобідського клімату і фауни. Зокрема, в історіографії добре знаним є сюжет про те, що за часів Олексія Михайловича зі слобідських полків до царського двору постачали виноград і кавуни³⁴. Перший слобідський губернатор Євдоким Щербінін, намагаючись догодити імператриці, спробував відродити цю традицію. Зокрема, у листі до Катерини II від 11 серпня 1770 р. він писав, що різними способами пробував відправити до двору імператриці місцеві спілі фрукти, втім «не мог достигнуть, чтоб спелые могли быть доставлены чрез такое разстояние». Причина полягала в тому, що нова столиця – Санкт-Петербург – була розташована від Харкова значно далі, ніж столиця часів Олексія Михайловича – Москва. Однак ці труднощі Щербініна не зупинили: він відправив до Катерини недоспілі груші в надії, що вони досягнуть у дорозі, зазначивши, що «искреннее мое в том желаніе есть с той земли... в которой поставлен я надзирателем [sic!] ... принесть В[ашему]И[мператорскому] В[еличеству] рабскую услугу»³⁵. Характерно, що саме ці південні фрукти,

³² Там само, с. 130.

³³ Там само, с. 131.

³⁴ Дмитро Багалій. Історія Слобідської України. Харків 1993, с. 18.

³⁵ РДАДА, ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 3.

на думку Щербініна, могли бути найкращим подарунком слобідської землі для імператриці.

Нова, південна прив'язка регіону знайшла своє відображення і в адміністративних змінах 1780-х років. У 1787 р. після подорожі Катерини II до Криму, в ході якої вона відвідала також і Харків, Харківське намісництво було перепідпорядковано генерал-губернатору князю Григорію Потьомкіну, який керував водночас південними Катеринославським намісництвом і Таврійською областю та був командувачем російської армії у війні з Туреччиною³⁶.

Утім, адміністративне трактування Слобідської України в цей період не було однозначним. Одним із наслідків адміністративних реформ другої половини 70-х – початку 80-х років XVIII ст. стало запровадження у 1784 р. уніфікованих дворянських мундирів, кольори яких відрізнялись для губерній північних, південних і середньої смуги. Згідно з цим указом, Харківське намісництво, разом із Чернігівським, Новгород-Сіверським, Смоленським, Полоцьким, Могилевським, Московським, Воронежським, Курським, Орловським, Калузьким, Тульським, Рязанським, Володимирським, Нижегородським, Казанським, Сибірським, Пензенським, Тамбовським, Саратовським, Уфимським, Коливанським та Іркутським намісництвами, було зараховано до губерній середньої смуги, і місцевим мундиром був «кафтан красной с свѣтлозелеными круглыми обшлагами, воротником, подбоем и камзолом и бѣлыми пуговицами»³⁷. До південних губерній, згідно з цим поділом, належали Київське, Катеринославське, Кавказьке і Таврійське намісництва. Саме цю класифікацію, відповідно до якої Слобідська Україна була трактована як один із регіонів середньої смуги імперії, повторювали підручники з географії, що побачили світ у другій половині 80-х – 90-х роках XVIII ст., зокрема «Пространное землеописание Россійскаго государства» Йогана Гакмана та «Обозрѣніе Россійскія Имперіи» Сергія Плещеева³⁸.

³⁶ З підпорядкування малоросійського генерал-губернатора графа Рум'янцева Харківське намісництво було виведене ще у 1781 р., коли воно стало центром Харківського і Воронежського генерал-губернаторства, яким керував спочатку Євдоким Щербінін (1781–1782), а потім Василь Чертков (1782–1787). Втім, зі смертю Потьомкіна у 1791 р. адміністративна прив'язка Слобідської України до Криму і Новоросії зникає.

³⁷ ПСЗ, т. 22. СПб 1830, с. 90–93. Йдеться про указ Катерини II від 9 квітня 1784 р. Володимир Кравченко, посилаючись на працю Шепелева, помилково ствердив, що згідно з цим указом Харківське намісництво було віднесено до губерній південної смуги: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 75; Л. Е. Шепелёв. *Чиновный мир России XVIII – начала XX в.* СПб 2001, с. 199–202.

³⁸ *Пространное землеописание Россійскаго государства, изданное в пользу учащихся по Высочайшему повелѣнію Царствующія Императрицы Екатерины Вторыя.* СПб 1787, с. 205–208, 287; Сергей Плещеев. *Обозрѣніе Россійскія Имперіи в нынѣшнем ея новоусторенном*

Водночас в останній третині XVIII ст. відбувається активне інтелектуальне опрацювання поняття «Южная Россія», в ході якого воно наповнюється не лише географічним чи адміністративним, але й культурно-історичним змістом. У 1780-х роках робиться і перша локальна спроба вписати Слобідську Україну до ширшого культурно-історичного простору «Южной Россіи», автором якої став Іван Переверзев, випускник Харківського колегіуму, викладач історії та географії у харківських Додаткових класах, а згодом директор Харківського народного училища, один із найцікавіших представників слобідського Просвітництва XVIII ст. У своєму «Топографическом описаніи Харьковского Намѣстничества с историческим предувѣдомленіем о бывших в сей странѣ с древних времен перемѣнах» (1788)³⁹ він, з одного боку, використовує вже усталені український і малоросійський маркери, а з другого – включає Слобідську Україну до ширшого регіону «Южной Россіи» і навіть, випереджуючи свій час, формулює «на підставі „південноросійської“ дефініції думку про етнокультурну єдність українців незалежно від їхнього місця проживання, політичної і навіть релігійної приналежності»⁴⁰.

Отже, з одного боку, Переверзев ототожнює Харківське намісництво з Україною⁴¹, а його мешканців називає переважно українцями, які розмовляють малоросійським або українським діалектом – на його думку, «удѣльным языком славенскаго племени»⁴². Водночас Україна є частиною ширшого простору – «Южной Россіи», тобто території, що збігається з Великим князівством Київським часів Київської Русі, а у 80-х роках XVIII ст., поза Харківським намісництвом, включає також Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське, частини Воронежського і Курського намісництв Російської імперії; «Волинню, Подолію і Польскую Украйну» у складі Речі Посполитої, а також Галіцію і Лодомерію у складі Австрії. Переверзев

состояніи, с показаніем новоприсоединенных к Россіи от Порты Оттоманской, и от грѣчи Посполитой Польской Областей. СПб 1793, с. 5–6, 105–106.

³⁹ *Топографическое описание Харьковского Намѣстничества с историческим предувѣдомленіем о бывших в сей странѣ с древних времен перемѣнах, взятым к объясненію Дьяній и Хронологіи из Татарской Истории Баядур-Хана-Абуягадзи, Россійской исторіи Князя Щербатова, Начертанія Европейской Истории Готтфрида Ахенвала, и Политической Истории Самуила Пуффендорфа.* Москва 1788. Далі цитується за сучасним академічним виданням: *Описи Харьковского намісництва кінця XVIII ст.* / упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ 1991, с. 15–56.

⁴⁰ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 134.

⁴¹ Важливо підкреслити, що «Україна» у даному разі охоплювала лише терени колишніх Слобідських полків, а не цілу українську етнографічну територію в нинішньому її розумінні. Для позначення останньої Переверзев використовував термін «Южная Россія».

⁴² *Описи Харьковского намісництва*, с. 19, 30, 32, 37, 40.

вважає, що за часів Русі і в «Южной», і в «Съверной», або «Великой» Росії жило одне «Славено-Російское племя». Однак напад монголо-татар у середині XIII ст. спустошив частину Південної Росії (майбутні Слобідські полки), а решта опинилась під контролем спочатку татар, а потім литовців і поляків. Саме цей поділ і чотирьохсотлітнє перебування у складі інших держав (згідно з автором, найбільше – 300 років – у складі Польщі), фактично призвели до формування окремої південноросійської нації:

Сіе роковое отдѣленіе Южныя от Съверныя или Великія Россіи, преобразовало навсегда оныя жители так, что из того явилась как будто бы иноплеменная какаая нація; от сего произошел малоросійскій, украинскій діалект, как удѣльный язык славенскаго племени. Владѣющій род пространное дает вліяніе в образ жизни преобладаемых народов, образование цѣлой націи. Форма домоводства, перемѣна мысли и рѣчи и полный характер (или состав отличительных в народѣ нравов) из его источника вытекают... В таковых превратных обстоятельствах необходимо надобно было древнѣйшему и коренному жильцу російскому перепестрить прародительскій свой язык, переодѣться в иностранное одѣяніе, и всем житейским възпріять подражательный вид, а при сохраненіи остатков и родоначальныхъ собственности воспослѣдовало рожденіе разнообразной смѣси, какова и доннынѣ в жителях Южныя Россіи видится⁴³.

Як зазначає Переверзев, південні росіяни, попри відмінності державних юрисдикцій, релігії й деяких традицій, продовжували сприймати Київ як свій сакральний центр і дивились один на одного як на «одноземцев»:

Жители Южной Россіи, отлученные один от других разстояніем мѣст, инопородным владѣніем, различнымъ чиноправленіем, гражданскими обычаями, рѣчью, нѣкоторые и религією (унією), обращают на себя взор зрителя, не без знанія примѣчающаго. Когда они собираются для поклоненія в Киев с востока, от Волги и Дону, с запада, из Галиции и Лодомиріи и ближе к Киеву лежащих мѣст, взирают один на другаго не так как на иноязычнаго, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках, что для обѣих сторонъ показывается страннымъ явленіем: но вообще всѣ сіи разсѣянные одноземцы и доннынѣ сохраняют сыновное почтеніе к матери древнихъ своихъ жилищ, граду Киеву⁴⁴.

Дослідники вже зазначали, що, вписуючи Слобідську Україну до простору Південної Росії, Переверзев долучався до свіжих історіографічних тенденцій, які походили з Петербурга і Москви: про Південну Росію як про регіон Київської Русі писав у 1770-х роках Михайло Щербатов,

⁴³ *Описи Харківського намісництва*, с. 19.

⁴⁴ Там само, с. 18.

а у 1780-х роках – сама Катерина II⁴⁵. Втім, наразі не було наголошено на значенні цього сюжету для конструювання історії регіону. Фактично це була перша праця, що вписувала регіон у наратив «довгої історії», якщо використовувати термін Олексія Толочка⁴⁶. До 80-х років XVIII ст. історична свідомість та історіографія Слобідської України залишались у рамках так званої «короткої історії», яка не йшла далі Речі Посполитої і починалась фактично з повстанням Хмельницького і масовим заселенням Слобідських полків. Доброю ілюстрацією тут може бути проект реформ Слобідських полків з історичною передмовою, підготовлений старшиною Острогозького полку у 1763 р., а також накази від Слобідсько-Української губернії до Уложенної комісії 1767 р.⁴⁷ Вони наголошували на іноземному походженні слобідських колоністів, а власну історію розпочинали від «Польщі». Київській Русі не було місця у цих історіях передусім тому, що це підкреслювало б культурну спільність з великоросіянами, а цього слобідська еліта, яка хотіла відстояти і обґрунтувати свої права, привілеї і вольності, у XVIII ст. прагнула уникати⁴⁸.

Переверзев першим зламав цю традицію і, використовуючи концепцію «Южной Россіи», запропонував модель «довгої історії» регіону, що розпочиналась уже не з Речі Посполитої, а з Київської Русі, але водночас зберігала культурну окремішність слобідських українців від великоросіян⁴⁹.

Переверзеву належить ще одна важлива новація, на яку фактично не звертали увагу попередні коментатори. Цілоком у дусі панівного тоді дискурсу поміркованого Просвітництва, він першим експліцитно вписує регіон до європейського простору, який асоціює з цивілізацією і який відкрито протиставляє «азійській дикості»⁵⁰. Цей важливий сюжет у його праці

⁴⁵ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 75.

⁴⁶ Див. про це детальніше: Алексей Толочко. «Длинная» история Украины // його ж. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012, с. 9–46; А. Толочко. *Киево-русское наследие в украинской историографии XVIII века* // там само, с. 135–150.

⁴⁷ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 938, арк. 180–213; Сборник Русского исторического общества, т. 68. СПб 1889, с. 251–326.

⁴⁸ Детальніше див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 44–45.

⁴⁹ Інноваційність Переверзева можна пояснити тим, що він був водночас аутсайдером та інсайдером. Як вихідець із внутрішніх російських губерній, що більшу частину дорослого життя прожив у Харкові і значною мірою акультурувався до місцевої української спільноти, у своєму «Топографічному описі» він зумів поєднати добре знання місцевого суспільства і традиції з поглядом зовнішнього і радше нейтрального спостерігача. Не пов'язаний зі становими вольностями і привілеями колишньої старшини і козацтва, він зміг включити наратив регіональної історії до моделі «довгої історії», а також запропонував оригінальне бачення слобідського суспільства, що виходило поза межі традиційних станових поділів.

⁵⁰ Одночасно з Переверзевим, у середині 1780-х років, просвітницькі категорії стадіального розвитку і рівня цивілізованості впроваджує й інший вихідець зі Слобідської

з'являється в контексті полеміки з орієнталістським образом слобідських українців, представленим у згаданих вище відповідях на анкету Вільного економічного товариства. Зокрема, Переверзев спростовував твердження «посторонніх людей, охотников много говорит и скорое дѣлать заключение», про схильність слобожан до пияцтва, ледачості, «невѣжества», про те, що вони занедбують землеробство і вирубують ліс. Він запропонував більш знюансований та, ймовірно, дещо ідеалізований образ, наголошуючи на тому, що цьому регіону притаманна внутрішня гармонія – як економічна, так і суспільна, – а місцевих українців зобразив спокійними, розсудливими, працелюбними та схильними до індивідуалізму, свободи і незалежності:

Дух европейской людскости⁵¹, отчужденный азиатской дикости, питает внутрення чувства каким-то услаждением; дух любочестія, превратясь в наслѣдное качество жителей, предупреждает рабскія низринувенія и поползновения; послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общаго соревнования преинает стези деспотизма и монополій. Третій, или нижній род жителей, возникает подражательными умоначертаниями к второму, или среднему роду, а сей к первому, или вышшему. Сие статистическое равновѣсие воздвигает низлагаемыя чиносостоянія к средним, а средня совокупляет с первыми. Государственный поселянин уподобляется образом жизни, елико может, жителю городскому, не подл, не презрѣн и в скудости; городской житель, священник приходской, приказный служитель и мѣщанин, не устраниаясь от поселянина, прикосновенны другою рукою дворянину; уподобляются ему образованием мыслей, воспитанием, обхождением, пищею, одѣянием, жилыми покоями и пр. Всѣ три степени один другому уподобляются, а не равняются. В существѣ равновѣсія существует необуреваемая тишина в разнообразіи и степенях раждается житейская прятность⁵².

Варто зазначити, що, зараховуючи Слобідську Україну до культурного простору Європи і протиставляючи її Азії, Переверзев, імовірно, слідував поділу Російської імперії на європейську й азійську частини, кордон між якими – по Уральських горах – усталили вже від 30-х років XVIII ст. Ва-

силь Татищев та інші російські вчені⁵³. Втім, наголос харківського історика на гармонійному характері слобідського суспільства і властивих йому індивідуалізму й незалежності від влади дає підстави припустити, що у цьому протиставленні містився і прихований натяк на суспільство внутрішніх російських губерній, значно більш поляризоване в соціальному плані і просякнуте кріпацтвом, що було добре відоме авторові.

Таким чином, як доводить аналіз, запропонований у цій статті, в останній третині XVIII ст. панівним був погляд на Слобідську Україну як на складову європейської, тобто цивілізованої, частини Російської імперії. Водночас Слобідську Україну уявляли як частину ширшого простору – Малоросії, або України, асоціювали з прикордонням і вольністю, але також з плодючим чорноземом та винокурінням, а столичне місто регіону – Харків вважали важливим освітнім центром. У 80–90-х роках XVIII ст., коли імперія успішно підкорює причорноморські степи і Крим, робляться перші кроки у напрямку вписування Слобідської України до простору Південної Росії, який починає у цей час наповнюватись новим історичним та культурним змістом.

України – вже згаданий вище Роман Цебриков. Втім, увага останнього тоді зосереджувалась не так на Слобідській Україні, як на Російській імперії в цілому: *От Лейцига до Очакова: Дневниковые записки Р. М. Цебрикова*, с. 64, 67–68, 75.

⁵¹ У російській літературній мові XVIII ст. слово «людскость» виступало головним еквівалентом пізнішого слова «цивілізованість»: Рикарда Вульпиус. Вестернизация России и формирование российской цивилизаторской миссии в XVIII веке // *Imperium inter pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917)* / ред. Маргин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. Москва 2010, с. 29–30.

⁵² *Описи Харківського намісництва*, с. 36–37.

⁵³ W. Sunderland. Imperial Space, с. 43; Mark Bassin. Geographies of Imperial Identity // *The Cambridge History of Russia*, т. 2 / ред. Dominic Lieven. Cambridge 2006, с. 47–48. Водночас варто підкреслити, що погляд зовнішнього спостерігача з-поза Російської імперії міг пропонувати протилежну перспективу. Напр., для німця Віганда, який у 1767 р. приїхав до Слобідської України працювати гувернером у маєтку Петра Щербініна, цей регіон, який він називав «Україною», був місцевістю, «населенной дикими казаками, которую императрица, всего три года тому назад, начала цивилизовать и преобразовывать»: В. В. Тимощук. Пастор Виганд. Его жизнь и деятельность в России 1764–1808 гг. // *Русская старина*, т. 74 (июнь 1892), с. 550.

Volodymyr Sklokin

**SLOBODA UKRAINE IN THE SYMBOLIC GEOGRAPHY
OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE LATE EIGHTEENTH CENTURY**

This article focuses on the transformation of the image of Sloboda Ukraine in the symbolic geography of the Russian Empire during the last decades of the eighteenth century. It demonstrates that in this period it was perceived as part of European civilization and part of the empire. At the same time it was considered to be a part of a broader space of the Little Russia or "the" Ukraine, and it was associated with borderland, liberty, fertile black earth, alcoholic production; while the capital of the region, Kharkiv, was treated as an important educational center. Looking at the period when the Russian Empire annexed Crimea and the Black Sea steppes, during the 1780s and 1790s, one can detect first attempts to include Sloboda Ukraine into the new symbolic space of the Southern Russia.

Key words: Sloboda Ukraine, Russian Empire, Southern Russia, symbolic geography.

УДК 94-057.85(=161.2):[323.1+159.923.2](470+571-44)«18»

Михайло Гаухман

**У ПОШУКАХ СЕБЕ:
ЯК КОНСТРУЮВАЛИ ІДЕНТИЧНІСТЬ
УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.¹**

Стаття присвячена проблемі конструювання персональної та національної ідентичності відомими українськими (українсько-російськими) інтелектуалами від середини до кінця ХІХ ст. В імперському суспільстві ідентичність освічених неросіян була множинною, включала як імперську/загальноросійську, так і місцеву/етнонаціональну лояльність. Українським інтелектуалам доводилося працювати над своєю ідентичністю у російському літературо-центричному просторі.

Процес конструювання цієї ідентичності проаналізований на матеріалі особистих і публічних текстів Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова і Бориса Грінченка, а також досліджень життя і творчості Тараса Шевченка.

Ключові слова: національна ідентичність, націєтворення, інтелектуали, інтелігенція, українофіли.

Перші етапи українського націєтворення відбувались у Російській та Австрійській імперіях, у яких неросійським елітарним групам були властиві множинні ідентичності – поєднання імперської лояльності з місцевим патріотизмом. Пропонуємо виявити, як перші покоління української інтелігенції в Російській імперії – «українофіли»² та наступні за ними «політичні

¹ Автор висловлює подяку анонімному рецензенту за цінні зауваження та поради, які дозволили значно покращити цю розвідку.

² Під «українофілами» ми розуміємо представників російського дворянства й інтелігенції українського походження, які свідомо творили власну «українськість» шляхом вибіркового прийняття селянської культури та козацької історії, а також створювали національну міфологію. Докладніше про уявлення українофілів див.: Сергій Єкельчик. Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження ХІХ століття // його ж. *Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття*: зб. ст. / пер. з англ. Микола Климчук,

українці» – конструювали власну ідентичність, поєднуючи «українськість» з лояльністю до імперської держави та зв'язком із російською культурою.

Осмилення співвідношення між українською та російською ідентичностями розпочалося в українській інтелектуальній традиції в середині ХХ ст., коли виникла концепція «малоросійства» (або «провансальства») – явища подвійної ідентичності. Витоки концепції «малоросійства» треба шукати у полеміці початку ХХ ст. між «політичними українцями» та «політичними малоросами» – монархістами українського походження. «Малороси» обстоювали свою провінційну «російськість» і вбачали головну загрозу Росії в «мазепинському сепаратизмі», як вони називали український рух. Провідником російського націоналізму разом із «малоросійством» була впливова газета «Киевлянин» Дмитра Піхна і Василя Шульгіна³.

У 1920-ті роки «провансальство» провідників Української революції та попереднього покоління української інтелігенції, тобто їхню нездатність до державного будівництва, разом з їхнім світоглядним матеріалізмом та інтелектуалізмом, емоційно затаврував Дмитро Донцов⁴. Найвідомішим викладом про суть «малоросійства» є памфлет ідейно близького до Донцова поета Євгена Маланюка. Для нього «малорос» – це особливий тип «імперської людини», яка в культурно-політичному плані визнає російську зверхність і маніфестує власну «меншовартісність»⁵.

Аналітично, без властивого публіцистичі емоційного компоненту, до поняття «малоросіянізація» підійшов Іван Лисяк-Рудницький, характеризуючи становище українців у Радянському Союзі. Історик називав «малоросіянізацією» російську акультурацію елітних груп українського населення Російської імперії та Радянського Союзу⁶. Ба більше, подібне бачення «малоросійства» перейшло і в сучасну публіцистику. Наприкінці ХХ ст. відомий літератор і публіцист Микола Рябчук застосував термін «малоросійство» для

позначення «суспільної амбівалентності» культурно-політичної орієнтації українського населення. Ця амбівалентність, згідно з Рябчуком, полягає у тому, що почуття власної вторинності («малоросійства») серед українців зберігається: вони продовжують – станом на перше десятиліття незалежної України – перебувати під впливом спадщини Російської імперії та Радянського Союзу і не обирають національного буття в національній державі⁷.

Отже, в інтелектуальній традиції ХХ ст. малоросами називали таких етнічних українців, які вважали українську культуру другорядною порівняно з російською та сповідували лояльність до імперської або радянської державності. Для них «українське» було «місцевим», «провінційним», ієрархічно підпорядкованим «російському» – «центральному», «висококультурному». Певна річ, «малорос» і «малоросійство» були наділені негативними конотаціями та мали бути подолані «українським» і «національним»⁸.

Питання про множинність і нестабільність ідентичностей набуває важливого значення у сучасній історіографії. Американсько-російський часопис «Ab Imperio» на своїх сторінках і в книжкових виданнях утілює проект «нової імперської історії» не тільки Росії (Північної Євразії). Для редакторів та авторів цих видань імперії – це полікультурні простори, де безперервно формуються владні відносини та культурні смисли, виникають «імперські ситуації» при організації та самоорганізації різноманітних спільнот, а центр і периферії взаємно впливають на організацію політичного простору⁹.

⁷ Див.: Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення*. Київ 2000. Див. також критичну рецензію на знакові публікації М. Рябчука: Ярослав Грицак. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах. [Рец. на: Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення*. Київ 2000; Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста*. Громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ 2000] // *Український гуманітарний огляд* 4 (2000) 11–33.

⁸ Перспективним є застосування постколоніальної теорії для осмилення «малоросійства» не лише в політико-публіцистичному дискурсі, а й у дослідницько-академічному та проблемно-публіцистичному жанрах. Адже вторинність «малоросійського» була зумовлена тим, що першорядність «російського» було ви(при)значено владою. Подібний аналіз щодо модерної польської культури представила дослідниця російської літератури Ева Томпсон: Ева Томпсон. Едвард Саїд і польське питання. Проти культурної неспроможності периферії / перекл. з пол. М. Мельник, А. Поцілуйко // *Вперед* (www.vpered.wordpress.com).

Варто завважити, що постколоніалізм, на противагу антиколоніалізму, передбачає не заперечення або намагання позбутися імперських впливів, а їх визнання й осмилення. Про відношення між колоніальним і постколоніальним докладно йдеться у статті про пострадянський Казахстан, окремі тези якої доречно перенести на ситуацію у сучасній Україні, див.: Анатолій Ремнєв. Колоніальність, постколоніальність и «историческая политика» в современном Казахстане // *Мусульмане в новой имперской истории*. Москва 2017, с. 171–212, особливо с. 173–184.

⁹ Найкраще відображають проект «нової імперської історії» історичний курс «Нової імперської історії Північної Євразії» і тематичні збірники, переважно складені зі статей, раніше

Викторія Наріжна. Київ 2010, с. 19–50; його ж. Творення святині: українофіли і Шевченкова могила в Каневі (1861–1900-ті роки) // там само, 51–74.

³ Докладніше про побутування поняття «малорос» у ХVІІІ – на початку ХХ ст. див.: Антон Котенко, Ольга Мартинюк, Алексей Міллер. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії // *Український гуманітарний огляд* 16–17 (2012) 55–115; про українсько-малоросійську полеміку початку ХХ ст. див. с. 100–114 або в короткій російськомовній версії: Антон Котенко, Ольга Мартинюк, Алексей Міллер. «Малороссы»: еволюция понятия до Первой мировой войны // *Новое литературное обозрение* 108 (2011) 9–27, особливо с. 17–21.

⁴ Див., напр.: Дмитро Донцов. *Націоналізм*. Львів 1926.

⁵ Євген Маланюк. *Малоросійство*. Нью-Йорк 1959, с. 5–16.

⁶ Іван Лисяк-Рудницький. Русифікація чи малоросіянізація // його ж. *Історичні есе*, у 2-х томах, т. ІІ / пер. з англ. Уляна Гавришків, Ярослав Грицак; упор. Ярослав Грицак. Київ 1994, с. 474–475.

На нашу думку, проект «нової імперської історії» дає змогу відмовитися від політичного навантаження, якого набула історична термінологія, в тому числі й поняття «малорос».

Звернімося до історіографії української історії. Проблему множинної ідентичності першим порушив Павло-Роберт Маґочі, який у виступі на I Міжнародному конгресі українців у 1990 р. наголосив на необхідності зважати на «принцип взаємовиключних свідомостей» у дослідженні «українського національного відродження» XIX ст. Адже в процесі націєтворення відбувається заміна «природної ієрархії численних лояльностей» на «структуру взаємовиключних свідомостей»¹⁰.

Пізніше американський славіст Марк фон Гаген назвав перспективною, «силою стороною нової історіографії» української історії те, що Україна історично має розмиті культурні та політичні кордони¹¹, а завдання історіографії України він вбачає в інтеграції конкурентних наративів української історії¹². Погляди фон Гагена суголосні статті Маґочі, позаяк зазначена розмитість кордонів зумовлює множинність ідентичностей.

З наведених міркувань випливає, що націєтворення «недержавних» націй полягало у переформатуванні «мережі лояльностей» (вираз Маґочі), при якому вертикальні відносини імперського підпорядкування і провінційної підлеглості заступалися горизонтальними відносинами внутрішньо національних зв'язків. «Роботу над ідентичністю» у модерних імперіях з їхніми ієрархіями ідентичностей здійснювали інтелігенція та бюрократія, а тому історик Георгій Касьянов у своїх публіцистичних виступах називає імперії «інкубаторами націй»¹³.

Згадана «робота над ідентичністю», як показав у своєму вже хрестоматійному есеї Роман Шпорлюк, призводила до руйнації «домодерних націй»

(передусім аристократичних спільнот) і створення замість них модерних націй, об'єднаних за етномовною ознакою¹⁴. Теза Шпорлюка про «творення, руйнацію і нове творення» націй (*making, unmaking and remaking*) стала підґрунтям двох важливих досліджень. По-перше, класичної вже монографії Олексія Міллера про українське питання – з «російської», бюрократичної та громадської, перспективи – в другій половині XIX ст., в якій ідеться про різні моделі націєтворення в «пізній» Російській імперії¹⁵. А по-друге – праці Сергія Плохія про те, як Михайло Грушевський деконструював метанаратив «державницької» історії Росії та сконструював метанаратив «народницької» історії України-Русі – підстави існування модерної української нації¹⁶. Дослідницькою проблемою, на наш погляд, є одночасне існування різних спільнот і конкурентних проектів, що відбивалося на особистих і публіцистичних текстах відомих інтелектуалів.

Дослідження множинної ідентичності веде до «реабілітації» явища «малоросійства» на академічному рівні. Американська історикиня Фейт Гіллс у своїй монографії «Діти Русі» застосовує поняття «малоросійські активісти» на позначення місцевої української еліти, охоплюючи цим поняттям і українофілів, і вірнопідданих монархістів українського походження з притаманним їм місцевим патріотизмом¹⁷. Останню групу російські українці Климентій К. і Климентій І. Федевичі (батько і син) у своїй книзі «За Віру, Царя і Кобзаря», що вийшла після революційного 1905 р., влучно назвали «малоросійськими монархістами» – українська культура була для них «своєю», проте «український проект» – «чужим»¹⁸. Щоправда, в обох працях бракує дискурсивного аналізу, що таке «український» і що таке «малоросійський».

опублікованих у часописі «Ab Imperio», див.: *Новая имперская история Северной Евразии*, част. 1: *Конкурирующие проекты самоорганизации: VII–XVII вв.*, част. 2: *Балансирование имперской ситуации: XVIII–XX вв.* / ред. И. Герасимов. Казань 2017; *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань 2004; *Мусульмане в новой имперской истории*.

¹⁰ Павло Маґочий. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Український історичний журнал* 3 (1991) 102–103.

¹¹ Марк фон Хаген. Имеет ли Украина историю? / пер. з англ. И. Герасимов // *Ab Imperio* 1 (2000) 67.

¹² Там само, с. 63.

¹³ Див., напр.: Аксінья Курінна. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення деколонізації нагадують комуністичні практики // *Українська правда. Життя* (www.life.pravda.com.ua). Див. також розлогішу, але менш афористичну характеристику цієї позиції в академічній публікації: Георгій Касьянов. «Пикник на обочині»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // *Новая имперская история постсоветского пространства*, с. 102.

¹⁴ Роман Шпорлюк. Україна: від імперської країни до незалежної держави // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник* 4 (2001) 16–17.

¹⁵ Див.: Алексей Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург 2000.

¹⁶ Див.: Сергій Плохій. *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського* / пер. з англ. Микола Климчук. Київ 2011.

¹⁷ Див. перший і третій розділи монографії Фейт Гіллс, присвячені середовищу політичних українців і «малоросів»: Faith Hillis. *The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca – London 2013, с. 21–113, 181–273.

¹⁸ Див.: Климентій К. Федевич, Климентій І. Федевич. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки)* / пер. з рос. Катерина Демчук. Київ 2017. Поза тематичними рамками нашої розвідки залишається питання про стосунки між «політичними українцями» і «політичними малоросами» після 1905 р. Автори книги вважають, що український і «малоросійський» рухи були насправді двома крилами українського національного руху, див. с. 241–278.

Новою монографією серед досліджень українського націєтворення є праця Йоганнеса Ремі «Брати або вороги» з історії українського руху в Російській імперії у 1840–1870-х роках. У поле зору цього автора потрапили насамперед дискурсивні практики: історичні, публіцистичні та художні тексти українських діячів, цензурні висновки щодо них і редакційна політика українських видань¹⁹. Завдяки цьому праця Ремі вигідно доповнює «Українське питання» Олексія Міллера, в якому головну увагу приділено політиці влади та громадськості щодо українського питання, і «Дітей Русі» Фейт Гілліс, авторка яких переважно дистанціювалася від аналізу дискурсивної реальності – розгляду текстів українських літераторів та істориків²⁰.

Зупинімося на питанні про подвійну ідентичність українських інтелектуалів XIX ст. Якщо перенести концепцію «малоросійства» в площину теорії ідентичності та відмовитися від негативних конотацій поняття «малорос», то під «малоросійством» варто розуміти поширений у модерному українському суспільстві феномен подвійної ідентичності за типом «Росія – Україна» або «Імперія – Малоросія», коли дві складові ідентифікації не є рівноцінними. Пари «Росія – Україна» та «Імперія – Малоросія» перебували у відносинах «вищий – нижчий» і «центральний – провінційний».

З визнання подвійної (множинної) ідентичності української еліти XIX ст. випливає питання: як у долях і текстах здійснювалося «творення, руйнація і нове творення» різних спільнот? Як самі представники інтелектуальної еліти ідентифікували себе, український народ та українську культуру, як ставилися до імперської влади та російської культури?

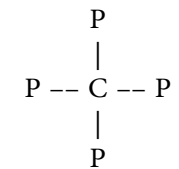
Щоб відповісти на ці питання, звернімося до творчого доробку провідних інтелектуалів з українських губерній Російської імперії – від Миколи Гоголя до Бориса Грінченка, які зробили значний внесок у творення української інтелектуальної традиції. Матеріалом дослідження стали їхні тексти епістолярного та публіцистичного характеру, а щодо Тараса Шевченка – наукові праці про його життя і творчість. Обране нами коло питань дозволяє представити «панораму» здійснюваної інтелектуалами «роботи над ідентичністю», при цьому поза увагою ми залишаємо другорядних – із сучасного погляду – представників інтелектуального життя.

¹⁹ Johannes Remy. *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s*. Toronto 2016. Див. змістовний і, водночас, лаконічний аналіз монографії Й. Ремі в рецензії: Томаш Ген-Конарські [Рец. на: Johannes Remy. *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s*.] // *Критика* (www.krytyka.com).

²⁰ Див. про це в рецензії на монографію Ф. Гілліс: Михайл Гаухман. [Рец. на: Faith Hillis. *Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation* (Ithaca: Cornell University Press, 2013). 329 pp., ill.] // *Ab Imperio* 3 (2017) 269–281.

Структура множинної ідентичності: методологічні нотатки

Спершу визначимося з методологічними засадами. Множинна, складна за структурою ідентичність була притаманна, звісно, не тільки «малоросам», а й представникам інших народів імперії. Досить згадати термін сучасної історіографії – «російсько-єврейська інтелігенція», як називають акултурованих євреїв останніх десятиліть Російської імперії²¹. Подвійна (щонайменше) структура ідентичності громадян імперії накладається на структуру імперської влади, яку Олександр Мотиль концептуалізував і графічно зобразив у такому вигляді:

На цій схемі *C* позначає імперський центр, а *P* – периферію. Особливістю імперії є наявність прямих зв'язків між центром і периферією для обміну ресурсами, але відсутність таких зв'язків між окремими провінціями²². Для нашої розвідки «центр» і «периферія» є полюсами влади, які визначають соціокультурні позиції індивіда.

«Полюсне» бачення множинної ідентифікації, на наш погляд, придатне для характеристики відносин між елітними групами в модерній Росії перед тим, як вона остаточно вступила в «епоху націоналізму» після російської «Весни народів» – Першої російської революції 1905–1907 рр. Як показано в публікаціях Андреаса Каппелера, імперська еліта складалася з різних груп, які мали доступ до влади, але були різною мірою віддаленими – за етноконфесійною ознакою – від російського православного дворянства. Серед цих груп були і малоросійське дворянство, і польська шляхта (до 1830 р. без будь-яких застережень), і остзейські німецькі барони, і шведська аристократія Фінляндії, і грузинські князі, і нащадки татарських мурз тощо²³.

²¹ Див., напр.: Виктор Кельнер. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблемы национальной идентификации (вторая половина XIX – начало XX в.) // *Вестник Еврейского университета в Москве* 3 (1996) 4–20.

²² Олександр Мотиль. *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження* / пер. з англ. Павло Грицак; наук. ред. Олена Бетлій. Київ 2009, с. 33–35.

²³ Див. праці Андреаса Каппелера з імперської історії Росії: А. Каппелер. *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад* / пер. з нім. Христина Назаркевич; наук. ред. Микола Крикун. Львів 2005, с. 84–85, 124–126; його ж. *Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.)* / пер. з нім. Э. Каплуновская //

Дворяни-українці, як культурно найближчі до російських дворян, мали найкращі шанси на інтеграцію в імперську еліту, що засвідчила присутність вельможних українців серед вищих урядників Російської імперії від часів правління Катерини II (1762–1796). Залучені до бюрократичної та військової служби, представники цих груп мали набути ідентичність на такий штиб:

I
|
P

Тут *I* позначає імперську ідентичність, а *P* – провінційну. Поєднання імперської лояльності представників малоросійського дворянства з місцевим патріотизмом добре вписується у цю схему²⁴.

У нашій розвідці ми спираємося на фігуративну теорію суспільства Норберта Еліаса²⁵, близьку раніше згаданим поглядам П.-Р. Маґочі про «мережу лояльностей». Згідно з Еліасом, соціальні відносини мають мережевий характер, індивід належить до багатьох суспільних груп, а тому типовим феноменом є «карнавал» ідентичностей: кожен індивід або колектив має їх певний набір²⁶. Отже, потрібно зважати на складну систему ідентифікації, навіть якщо в текстах наголошено на одній ідентичності індивіда або колективу, а інші виведені за дужки дискурсу.

Ясна річ, що імперську (загальноросійську) ідентичність освічених українців XIX ст. неможливо не брати до уваги. Припускаємо, що «банальний»²⁷ характер імперської ідентичності для освічених підданих Російської імперії визначався тим, що ця ідентичність була виявом належності до держави та культурних явищ, пов'язаних з нею. Адже «центральна» імперська іден-

тичність визначала «провінційність» місцевої ідентичності (напр. «малоросійської»)²⁸.

Під час «націоналізації» Російської імперії подвійна ідентичність українських інтелектуалів – імперська разом із «малоросійською» – з необхідністю мусила зазнати змін. Наприклад, взаємопов'язані імперська й місцева ідентичності могли проблематизуватися або перетворитися на конкурентні національні – російську та українську. Тим паче, що у другій половині XIX ст. «націоналізації» зазнавало не тільки малоросійське дворянство, а й (велико)російські еліти та польська шляхта – головний «чужий» для українських і російських бюрократів та інтелектуалів.

Структуру ідентичності ускладнювали різноманітні конфлікти ідентичностей і вихід на історичну арену нової верстви – інтелігенції, яка не тільки не була прямо пов'язана з жодним класом, за хрестоматійним визначенням Карла Манґайма²⁹, а ще й мала автономію від держави. Якщо до появи інтелігенції аристократичні групи Російської імперії були прив'язані до держави безпосередньо (через бюрократичну або військову службу) та/або опосередковано (через визнання державою станових прав і привілеїв), то інтелігенція не мислила себе частиною державного організму та ідентифікувала себе не стільки з державою, скільки з національною культурою та міфологізованим нею «народом»³⁰. Видатне значення інтелігенції для формулювання суспільних і державних ідеалів та ідеологій в останні

²⁸ Аналогічно історик Володимир Рижковський пропонує аналізувати етнічну ідентичність у Радянському Союзі в контексті місця тої чи іншої нації в ієрархії «дружби народів»: Владимир Рижковський. «Нация империи»: украинский национальный нарратив в имперской перспективе, часть 2 // *Histor!ans* (www.historians.in.ua). Однак Рижковському не йдеться про окрему загальнорадянську ідентичність.

²⁹ Карл Манґайм. *Ідеологія та утопія* / пер. з нім. В. Швед. Київ 2008, с. 173.

³⁰ Російський науковець Борис Успенський визначив російську інтелігенцію як опозиційну духовну спільноту, що виникла у середині XIX ст., див.: Борис Успенський. *Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры* // *Россия/Russia. Новая серия* / ред. Н. Г. Охотин, вип. 2 (10): *Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: История и типология*. Москва 1999, с. 7–19.

Російська інтелігенція формувалася від середини XIX ст. як надетнічна та квазіполітична спільнота з-поміж освічених вихідців з різних суспільних верств. Для інтелігенції «література» (в її широкому розумінні – включно з літературною критикою та публіцистикою «грубих» журналів) була заміником політики, легально неможливої в імперії Романових до Першої російської революції. Віссаріон Белінський зазначав, що «літературні новини в нас – те саме, що за кордоном новини політичні»; Олександр Герцен у праці «Про розвиток революційних ідей у Росії» (1850 р.) патетично висловив аналогічну думку: «В народі, який політичної свободи не має, література – єдина трибуна, з висоти якої він зможе змусити почувти вигук свого невдоволення та своєї совісті» (цит. за: Яков Эльсберг. *А. И. Герцен. Жизнь и творчество*, вид. 2-е, доп. Москва 1951, с. 88, 289). Безперечно, українська інтелігенція з Наддніпрянської України поділяла підставові ознаки російської інтелігенції. Але вони були

Ab Imperio 2 (2007) 17–37; його ж. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина* 5 (2001) 8–20.

²⁴ Докладно про ідентичність малоросійського дворянства див.: Зенон Когут. *Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство* // його ж. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*: Збірник статей / пер. з англ. Софія Грачова за участі О. Бобровської, ред. Тарас Курило. Київ 2004, с. 65–80; його ж. *Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво* // там само, с. 90–99.

²⁵ Владимир Козловский. *Фигуративная социология Норберта Элиаса* // *Журнал социологии и социальной антропологии* III / 3 (2000) 44–45.

²⁶ Олена Бетлій, Катерина Діса. Вступ: усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог*, т. I: *Ідентичність* / ред. Олена Бетлій, Катерина Діса. Київ 2009, с. 14–15.

²⁷ Епітет «банальний» (себто загальновідомий, але не артикульований) щодо ідентичності запозичено з концепції «банального націоналізму» Майкла Білліґа, див.: Майкл Білліґ. *Повседневное напоминание о Родине* / пер. з англ. Артём Смирнов // *Logos* 1 (2007) 34–71.

десятиліття Російської імперії, а згодом у Радянському Союзі навела американського науковця Майкла Девіда-Фокса на влучну думку назвати пізньоімперську / радянську модель модерності – *intelligentsia-statist modernity*³¹.

Микола Гоголь: «дві душі» та громадські амбіції

Щоб з'ясувати структуру ідентичності у творах українських інтелектуалів, пропонуємо звернутися до самоідентифікації Миколи Гоголя – постаті, яка не належала до українофілів, але своєю творчістю вплинула на них. Хрестоматійним є зізнання, зроблене ним у листі від грудня 1844 р. своїй душевній подрузі Олександрі Смірновій-Россет (*курсив наші*):

Скажу Вам одне слово про те, яка в мене душа – хохляцька чи російська, адже це, як я бачу з Вашого листа, слугувало певний час предметом Ваших розмірковувань та суперечок з іншими. На це Вам скажу, що сам не знаю, яка в мене душа – хохляцька чи російська (*«русская»*). Знаю тільки те, що аж ніяк не дав би переваги ані малоросу перед росіянином, ані росіянину перед малоросом. Обидві природи надто щедро обдаровані Богом, і як навмисно кожна з них нарідно вміщує те, чого немає в іншій – явний знак, що вони мають доповнити одна одну. Для цього самі історії їхнього минулого дані їм не схожими одна на одну, аби зосібна виховалися різні сили їхніх характерів, щоби потім, злившись в одне, скласти щось щонайдовершеніше в людстві³².

«Дві душі» – дві ідентичності Миколи Гоголя – поєднувалися, хоч і не без суперництва. Адже спершу він сумнівався, яку «душу» собі обрати – хохляцьку чи російську. Поєднання «двох душ» у колективному вимірі мало в перспективі скласти собою щось найдовершеніше в людстві – вище за наявних, особливих та обмежених, українців і росіян.

ускладнені проблемою національної ідентифікації й емансипації української культури та нації за умов російської культурно-політичної гегемонії.

³¹ Michael David-Fox. *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union*. Pittsburgh 2015, с. 49. Докладно про роль інтелігенції в модернізації пізньої Російської імперії та, насамперед, Радянського Союзу див. с. 48–71.

³² Письмо А. О. Смирновой (24 декабря, по н. ст., 1844 г.) // Николай Гоголь. *Полное собрание сочинений*, т. XII: Письма (1842–1845). Москва – Ленинград 1952, с. 270. Аналогічну думку Микола Гоголь висловив у 1851 р. історикові Осипу Бодяньському, розмовляючи з ним і літератором Григорієм Данилевським про Тараса Шевченка. Данилевський передав слова письменника у своїх споминах: «Росіянин і малорос – це душі близнят, які доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. Віддавати перевагу одній на шкоду іншій неможливо» (цит. за: Юрій Луцький. *Між Гоголем і Шевченком* / вступ. ст. Миколи Рябчука; пер. з англ. Ростислав Доценко. Київ 1998, с. 149).

Придивімося до лексики письменника. «Дві душі» Гоголя мають етнокультурний характер: він стверджував свою належність до двох народів³³. Якщо росіяни (або «великороси») названі власним етнонімом, то з етнонімікою українців справа складніша. Спочатку Гоголь надав перевагу пейоративу «хохли», який несе в собі ствердження простонародності та провінційності. Так іноді росіяни називають українців, вказуючи на їхню вторинність порівняно із собою, і так самі українці подеколи йменують себе, погоджуючись із цією вторинністю. Власне, «хохол» – це провінціал щодо представника культурно-політичного центру – росіянина або русифікованого українця, провінціал, який соромиться своєї містечковості, своєї природженої частковості або знімає цей сором «гумористичністю» пейоративу. До того ж, мовою українсько-російської єдності була для Гоголя російська, а не українська.

Слідом за народним терміном «хохол» Гоголь ужив книжне «малорос». Однак зіставив «малороса» не з «великоросом», а знову, як і «хохла», з «росіянином» («русским»). Фонетично це виглядає, як порівняння «росіянина» з «маленьким росіянином», немовби провінційною версією російської ідентичності. Попри запевнення Гоголя, що він «аж ніяк не дав би переваги ані малоросу перед росіянином, ані росіянину перед малоросом», з фонетичного погляду здається, начебто ці два народи для нього нерівнозначні, отож дві складові самоідентифікації письменника співвідносяться так:

$$R - U$$

Тут *R* – полюс російської («русской» або «великоросійської»), а *U* – української («хохлацької» або «малоросійської») ідентичності. Культурну вищість росіян і нижчість українців зумовлювало їхнє становище в імперії. Росіяни належали до центру, де творилися влада і культура, а українці («хохли» або «малороси») – до периферії, хоч і близької до центру. Власне, принизливе «хохол» і маркує провінційність. Тож «відсутнім суб'єктом»

³³ У нашій розвідці поза увагою залишається рецепція в українській інтелектуальній традиції Гоголевого «дводушья». Зазначимо, що для представників перших поколінь «політичних українців» Гоголь був безперечним українцем, який цілком так і не став росіянином, див.: Александра Ефименко. Национальная двойственность в творчестве Гоголя // *Вестник Европы* 7 (1902) 233–244; Сергій Єфремов. *Між двома душами. Гоголь*. Київ 1909, с. 4–10. Банальною, але точною, може, буде заввага, що пафос статті Олександри Єфименко і змістовно близької до неї брошури Сергія Єфремова стосується не стільки Гоголя, скільки сучасників обох авторів, яких Єфименко і Єфремов переконували, що українець не може стати росіянином, хоч би як навіть прагнув цього, і що кожному українцеві потрібно ставати «політичним» українцем.

Гоголівської ідентифікації мала бути «імперія», в якій разом існують українці та росіяни:

$$\begin{array}{c} I \\ R - U \end{array}$$

Тут *I* – це імперська ідентичність, близька до «центральної» російської («великоросійської») ідентичності *R* та віддалена від «провінційної» української («хохлацької» або «малоросійської») *U*. Але Гоголю йшлося не тільки про українців і росіян, а й про «щонайдовершеніше в людстві», для якого як українці, так і росіяни були тільки вихідними пунктами. Самоідентифікація Гоголя, на підставі цього зізнання, має тричленну структуру:

$$\begin{array}{c} N \\ R - U \end{array}$$

Тут *N* – це нова ідентичність, яка є «імперською» щодо «провінційних» *R* і *U* – російської («великоросійської») та української («хохлацької» або «малоросійської»). Але в такому разі жодна «провінційна» ідентичність не була ближчою до «імперської». Нова, вища ідентичність, яку Гоголь тільки-но пророкував, мала заступити «відсутній суб'єкт» імперії. Постає питання про характер цієї «неоімперської» ідентичності.

Американська дослідниця творчості Гоголя, Едіта Бояновська, дійшла висновку, що письменник починав свій творчий шлях як український націоналіст, а згодом здійснив перехід до російського націоналізму. Причому первинна українська ідентичність Гоголя послужила зразком для його подальшої російської ідентифікації³⁴. Так під час підготовки другого видання повісті «Тарас Бульба» 1842 р. автор «русифікував» твір про українських козаків: слово «Україна» було замінено на «Росія», викреслено згадку про службу Тараса Бульби у польського короля Стефана Баторія, додано промову Бульби про «російське товариство» та висловлювання про захист «російської землі»³⁵. Подвійна ідентичність відійшла в особистий вимір письменника: для публіки Гоголь мав бути російським – ніяк не «малоросійським» письменником.

Фраза з Гоголевого листа 1844 р. про вищу ідентичність («щонайдовершеніше в людстві») важлива для розуміння його підставової ідеї. Переконавання Гоголя в можливості творення вищої спільноти, яка сполучила б українців і росіян і мала б видатне світове значення, не здається нам випадковим у кон-

³⁴ Edita Bojanowska. *Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism*. Cambridge 2007, с. 370–376.

³⁵ Там само, с. 266–278.

тексті його «пізньої» творчості. Адже він зробився амбітним письменником, який претендував на громадський вплив і «перевиховання» своєї читацької аудиторії за допомогою своїх насамперед художніх, а також і публіцистичних творів. Показати найкращі зразки людських характерів для суспільного наслідування мав незавершений другий (і третій) том «Мертвих душ».

У «Вибраних місцях із листування з друзями» Гоголь пояснював мотив спалення другого тому «Мертвих душ» тим, що він прагнув вивести на сторінках роману-поєми «кілька прекрасних характерів», які б не викликали самохвальства в його сучасників. Письменник хоче спрямувати свою творчість на «душу і міцну справу життя»³⁶. Тому другий том роману мав бути надзвичайно переконливим, дослідження людських характерів мало би перейти в духовний вплив на читацьку аудиторію. Як писав Гоголь у листі до свого друга і видавця Петра Плетньова (*курсив наш*),

[м]ені треба надто багато набратися від розумних людей, щоби написати як слід мої «Мертві душі», які, насправді, можуть бути дуже потрібною в нас річчю і до того ж путящою річчю. <...>. Треба взяти з нашої ж землі людей, із нашого ж власного тіла так, щоби читач відчув, що це взято з того самого матеріалу, з якого і він сам складається. *Інакше не будуть живими образи та не вчинять благотворної дії*³⁷.

Проміжною ланкою перед завершенням другого тому мав стати публіцистичний твір «Вибрані місця із листування з друзями». Книжка була задумана навесні 1845 р. після тяжкої хвороби Гоголя. За оцінкою Юрія Манна, «Вибрані місця...» мали не тільки компенсувати публіці тривале очікування другого тому «Мертвих душ», а й підготувати автора і читачів до змістовних новацій другого тому³⁸. Гоголь запропонував утопічне бачення російського суспільства, в якому зберігається самодержавний, централізований устрій, але кожна людина «служить» загальному благу на своїй «посаді», тобто на своєму місці та в рамках свого стану, виходячи з християнських начал братньої любові³⁹. До того ж, згідно з уявленням Гоголя, як наголошує Бояновська, загальне виправлення суспільства, за участю православної церкви, мало зробити з росіян (як і українців із білорусами) справжню велику націю⁴⁰.

³⁶ Николай Гоголь. Выбранные места из переписки с друзьями // Николай Гоголь. *Полное собрание сочинений*, т. VIII: Статьи. Москва – Ленинград 1952, с. 298–299.

³⁷ Письмо П. А. Плетнёву (6 марта 1847 г. по нов. ст.) // там само, с. 245–246.

³⁸ Юрий Манн. *Гоголь. Книга вторая. На вершине. 1835–1845*. Москва 2012, с. 442–443; Юрий Манн. *Гоголь. Книга третья. Завершение пути. 1845–1852*. Москва 2013, с. 34.

³⁹ Докладніше див.: Ю. Манн. *Гоголь. Книга третья. Завершение пути. 1845–1852*, с. 34–53.

⁴⁰ Див.: Е. Bojanowska. *Nikolai Gogol*, с. 343–344.

«Вибрані місця...» не змогли вплинути на сучасників, як очікував письменник. Публіцистична книжка стала його провалом⁴¹. З перших пресових відгуків, про які Гоголя листовно повідомили друзі⁴², він зрозумів, що зазнав невдачі, й *post factum* переосмислив свій творчий замисел. Тепер він вирішив для себе, що «Вибрані місця...» були покликані спричинити обговорення російської дійсності і надати йому матеріал для продовження роботи над «Мертвими душами». Як писав Гоголь у листі до згаданої Смирновой-Россет (*курсив наш*):

Вся книга моя мала бути пробою: мені хотілося нею спробувати, в якому стані перебувають голови й душі. Мені хотілося тільки за її допомогою поселити в голові ідеал можливості робити добро, бо є багато істинно доброзичливих людей, які втомилися від боротьби та потьмарилися думкою, що нічого не можна зробити. Ідею можливості, хоч і віддалену, треба носити в голові, тому що з нею, немов зі світильником, все ж таки знайдеш, що робити, а без неї зовсім залишишся в потемках. Листи ці викликали би відповіді. Відповіді ці дали би мені відомості. Мені потрібно багато набрати знань; мені треба добре знати Росію. Друже мій, не забувайте, що в мене є постійна праця: ті самі «Мертві душі», початок яких з'явився в такому жалюгідному вигляді⁴³.

На наш погляд, саме уявлена письменником спільнота читачів «Вибраних місць...» і майбутнього другого тому «Мертвих душ» мала втілити те «щонайдовершеніше у людстві», в яке мають влитися на рівних українці та росіяни. Адже нові твори Гоголя, за його задумом, покликані були сприяти духовному перетворенню російського суспільства («суспільства» в значенні освічених людей). Отже, що не вдалося «Вибраним місцям...» як прологу до другого тому, – зможе продовження «Мертвих душ». Однак другий том Гоголевої версії «Божественної комедії» так і не побачив світ у завершній редакції...⁴⁴

⁴¹ Більшість критиків, за висновком Пантелеймона Куліша, одного з перших біографів Гоголя, не прийняли «Вибрані місця із листування з друзями», засудивши відхід письменника від художньої творчості: (Пантелеймон Куліш). Николай М. *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем*. Санкт-Петербург 1856, т. II, с. 100. Докладніше про сприйняття оглядачами та читачами «Вибраних місць...» див.: E. Wojanowska. *Nikolai Gogol*, с. 351–359.

⁴² (Пантелеймон Куліш). Николай М. *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя*, т. II, с. 105.

⁴³ Письмо А. О. Смирновой (22 февраля 1847 г. по нов. ст.) // Н. Гоголь. *Полное собрание сочинений*, т. XII, с. 223–224.

⁴⁴ Як промовисто охарактеризував «пізній» період і фінал Гоголевої творчості (після того, як він у 1836 р. почав працю над п'єсою «Ревізор») літературознавець Ю. Луцький, «відтепер не лише його мистецтво зорієнтоване було в бік росіян і універсальних проблем, а ще він

Повертаючись до питання про національну самоідентифікацію Гоголя, наголосимо: на наш погляд, він переходив не просто від українського до російського націоналізму, як стверджує Бояновська, а від свого первинного «малоросійства», маркованого українськими сюжетами та симпатіями до малої батьківщини, до невдалого творення нової імперської ідентичності. До того ж, говорячи про «український націоналізм» Гоголя, ми повинні взяти цей вираз у лапки. Гоголівська Україна була Подніпров'ям зі славетною козацькою історією та колоритною етнографічною сучасністю, але вона не мала майбутнього⁴⁵.

Конкретне уявлення про те, як бачили Україну представники російської інтелектуальної еліти українського походження, дає доробок близького друга письменника – історика Михайла Максимовича. Для нього Україна була одним із російських історико-культурних центрів, мала величну русько-козацько-гайдамацьку історію, але, попри всі історичні та етнографічні відмінності, залишалася своєрідним регіоном Росії, частиною загальноросійського культурно-політичного простору⁴⁶. Від цієї провінційної, а ще недавно славетної землі Гоголь намагався переступити в утопічну реальність майбутньої Росії.

Шлях Гоголя показує, що тогочасні українські, як і російські інтелектуали наполегливо працювали з власною ідентичністю. Але молодших сучасників Гоголя цікавив не російський, а саме український народ, хоч і в одному культурно-політичному – але не культурно-історичному! – просторі з російським.

Микола Костомаров і Тарас Шевченко: нова ідентичність у міфологічному вимірі

Американський науковець Григорій Грабович у монографії «Поет як міфотворець» сформулював концепцію про міфотворчий характер поезії Тараса Шевченка⁴⁷. Однак попередником поета, за міфопоетичними побудовами, був молодий Микола Костомаров. Він представив міфологізовану

заповзявся справляти духовний вплив на Росію і просвіщати її. Ця моралістична тенденція згодом стала манією, що згубила Гоголя як мистця» (Ю. Луцький. *Між Гоголем і Шевченком*, с. 137–138).

⁴⁵ Serhiy Bilenky. *Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Politic, and Ukrainian political Imagination*. Stanford 2012, с. 78.

⁴⁶ Там само, с. 269–279. Про «загальноросійську» позицію М. Максимовича див.: David Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*. Edmonton – Alberta 1985, с. 154–155.

⁴⁷ Григорій Грабович. *Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка* / пер. з англ. Соломія Павличко, вид 2-е випр. й авториз. Київ 1998.

Україну в своїх «Книгах битія українського народу». Загальновідомо, що Костомаров наслідував Адама Міцкевича з його «Книгою польського народу та польського пілігримства»⁴⁸. У творі Костомарова замість «Тіла Христового – Польщі», розірваного під час поділів і приреченого на славетне майбутнє воскресіння, очікувала свого відродження і месіанської панславистської місії Україна.

Костомаровська Україна зі своїми питомими мешканцями – українцями була вільна від державної гегемонії: «[І]стий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога – Ісуса Христа...»⁴⁹. Україна мала відродитися та визволити інші слов'янські народи: «І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Славянщина...»⁵⁰.

Наголосимо на мовленні історика: він не згадував ані Малоросію, ані малоросів. Українці для «молодого» Костомарова – це «народ» без підпорядкування «панам», але з людьми не тільки «простого», а й «панського роду», тобто з неполітичними елітарними верствами, які владарюють за допомогою авторитету, а не примусу, на кшталт національної інтелігенції XIX ст.⁵¹ Тож не буде помилкою назвати Костомарова прямим попередником Шевченка у справі творення «міфу України»⁵².

⁴⁸ Див., напр.: Тетяна Дзядевич. Ідеологема месіанства в «Книзі польського народу і польського пілігримства» Адама Міцкевича, «Книгах буття українського народу» Миколи Костомарова і циклі «Три літа» Тараса Шевченка // *Наукові записки НаУКМА*, т. XIX, ч. 1. Київ 2001, с. 21–22.

⁴⁹ Микола Костомаров. *Книги битія українського народу* / передм. Михайло Возняк. Київ – Львів 1921, с. 21.

⁵⁰ Там само, с. 22. Попередником Костомарова в аспекті панславистських поглядів був його вчитель – професор Харківського університету, історик і філолог-славист Ізмаїл Срезневський, див.: Ю. Луцький. *Між Гоголем і Шевченком*, с. 77–78.

⁵¹ Британський дослідник Девід Сондерс наголошує на тому, що народництво у світогляді Костомарова зберігалось від Кирило-Мефодіївського товариства до подальших часів його життя: David Saunders. Mykola Kostomarov (1817–1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity // *Slavonica* VII/1 (2001) 17.

⁵² Завважимо, що міфологізація України розпочалася зусиллями представників «української школи» польської літератури, а також Гоголя. Однак для нього, як і для польських романтиків, Україна – при всій її багатозначній таємничості – була явищем минулого, без перспективи майбутнього. Про «українську школу» польської літератури див.: Григорій Грабович. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи // його ж. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка* / пер. з англ. Київ 1997, с. 150–154; його ж. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // там само, с. 172–178; про Гоголеве бачення України див.: його ж. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка*, с. 180–181.

В іншій публікації Грабович докладно проаналізував Гоголівський міф України в його українських повістях. Цей міф складався з бінарних опозицій культури (на кшталт «чоло-

Саме «перспективізм», переконання в майбутньому «відродженні» України відрізняли Костомарова й Шевченка від Гоголя і Максимовича, які полишили Україну в тій історії, яка здійснилася, та від польських романтиків «української школи». Перспективістське бачення зробило Костомарова і Шевченка «отцями української нації» – співцями України, що мала право не тільки на славетне минуле, а й на велике майбутнє. Нове поняття – «Україна» – ставало міфологічним двійником реальної «Малоросії», а згодом залишило в минулому «Малоросію», невід'ємну від імперської підлеглості⁵³.

Подвійну ідентичність Тараса Шевченка досліджували згаданий американський літературознавець Григорій Грабович та російський – Юрій Барабаш. Наявність праць із самоідентифікації Шевченка дозволяє мені не звертатися до самих текстів Кобзаря. Грабович виходить з «подвійної» життєтворчості Шевченка: «приспосованого» споживача імперських реалій, живописця та белетриста, представника вершків салонного життя, і водночас – «неприспосованого» поета-бунтаря⁵⁴. Ця дихотомія між «імперським» та «українським» Шевченком добре пасує до ідеї подвійної ідентичності українських інтелектуалів Російської імперії. Власне Грабовичева увага спрямована на «неприспосованого» Шевченка – автора міфотворчої поезії. «Приспосований» Шевченко опиняється за дужками⁵⁵. Наступні шевченкознавчі публікації Грабовича, зібрані в книжці «Шевченко, якого не знаємо», теж спрямовані на вивчення поета-міфотворця та шевченкознавців-міфотворців⁵⁶.

Російський україніст Юрій Барабаш заперечує концепцію Грабовича, вважаючи її за «тотальну» і таку, що відкидає Шевченків історизм⁵⁷. Звідси

віче-жіноче») і фрагментарних етнографічних та історичних знань, див.: Григорій Грабович. Гоголь і міф України // *Сучасність* 9 (1994) 77–95, 10 (1994) 137–150.

⁵³ Росію поет називав «наша вітчизна», «наша несходима вітчизна», «наша православна вітчизна», «наше православне російське незміряне царство»: Леонід Ушкалов. *Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання*. Харків – Едмонтон – Торонто 2014, с. 419.

⁵⁴ Г. Грабович. *Поет як міфотворець*, с. 22–28.

⁵⁵ Варто додати, що відома письменниця та публіцистка Оксана Забужко продовжила і переглянула концепцію Грабовича. Їй здається сумнівним поділ на «приспосованого» та «неприспосованого» Тараса Шевченка. На погляд Забужко, імперська дійсність не має ознак «високої цивілізації», а тому не варто її протиставляти (міфо)поетичній творчості поета: Оксана Забужко. *Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу*, вид. 4-е. Київ 2009, с. 35–38. На нашу думку, Забужко зосереджується на «авторському» міфі Шевченка без розгляду соціокультурного контексту його (міфо)творчості. Зауваження Забужко не є обґрунтованими, оскільки Російська імперія була все ж таки простором просвітництва і модернізації, хоч і «відставала» від західноєвропейських країн.

⁵⁶ Див.: Г. Грабович. *Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета)* / пер. з англ. Київ 2000.

⁵⁷ Див.: Юрій Барабаш. Україна Тараса Шевченка: словообраз, дискурс, «текст» // *Вопросы литературы* 4 (2008) 145–199.

неможливими стають інші – «часткові» підходи та методи дослідження Кобзареві поезії, оскільки вже відомі загальні відповіді. У своїх методологічно більш «традиційних» розвідках Барабаш розглядає, зокрема, образ «України» в поезії та прозі поета. Науковець показує, що в Шевченковій поезії «Україна» є центральним «словообразом», а в прозі – представлена «тема України», проте не «концепція України», як у поезії. Шевченкова «прозова» Україна аналогічна Гоголевій «Малоросії»⁵⁸.

Концептуальні побудови Барабаша надають додатковий простір для міркувань про ідентифікацію Шевченка. Для Грабовича життя Шевченка поділене на «імперську» складову (живописну творчість і салонне життя) та «український» міф. А для Барабаша творчість Шевченка має бінарний поділ на прозову «Малоросію» та поетичну «Україну».

Якщо поєднати моделі двох дослідників, то бачимо таку відмінність між Грабовичевою «Імперією» та Барабашевою «Малоросією»: «Імперія» стосується «зовнішнього» життя поета, а до «Малоросії» належить прозовий корпус Шевченкових текстів. Звідси впливає наявність двох опозицій: «зовнішнє» життя – «внутрішня» творчість, «приспосована» проза – «неприспосована» поезія. Однак «Малоросія», на відміну від «України», не існує без «Імперії». Так «малоросійська» проза Шевченка виглядає сполучною ланкою між «Імперією» та «Україною», проза дозволяла йому залишатися «приспосованим», але бути літератором.

Отже, Шевченкова ідентичність була не подвійною, а потрійною, але два первні його ідентичності були пов'язані між собою. «Приспосований» Шевченко – це Шевченко-художник з подвійною ідентичністю «малороса»: лояльний представник імперської еліти та патріот провінційної Малоросії, який оспівував її у своїх живописних полотнах і в прозових творах. «Неприспосований» Шевченко – це Шевченко-поет, який пов'язує себе з міфологічною Україною. Саме винайдення української – хай і на той час декларативної – ідентичності, не пов'язаної з парою «Імперія – Малоросія», і надало Шевченкові статус національного «поета-пророка» в очах наступних поколінь українців.

Пантелеймон Куліш: від Шевченкового міфу України до українського міфу Шевченка

Для визначення політики ідентичності «українофілів» після смерті Тараса Шевченка пропонуємо звернутися до публіцистичного циклу-містифікації Пантелеймона Куліша – «Листів із хутора» на сторінках часопису

⁵⁸ Ю. Барабаш. Украина Тараса Шевченко. Додамо, що чернеткові етюди прозових творів, вміщені у щоденнику Шевченка, за сюжетами та стилістикою здаються нам близькими до Гоголевої прози, див.: Олег Егоров. *Дневники русских писателей XIX века*. Москва 2002, с. 121.

«Основа». Ним письменник перекинув місток від поезії Тараса Шевченка до уявного «народу».

Кулішів Хуторянин немовби провокував читачів «грубих» журналів через протиставлення «панів» і «хуторян». У першому листі Хуторянин закидав «панам», себто інтелектуалам-літераторам, що ті вихваляють «городянське життя», яке «хуторянам» не було потрібне⁵⁹. Хуторянин порівнює інтелектуалів із питомим «народом» (*тут і далі цитуємо П. Куліша у сучасній орфографії*):

Болих у них серце, у тих письменних і друкованих городян, що ми наук їх і словесності писаної не знаємо; а про те сі добродії забули, що на одну сотню років по п'ять разів од старої науки й словесності одцурувались, і самі ще не знають, якої віри і якого смаку будуть перед смертю. Ми ж, люди прості, як навчились на варязькій чи на литовській, або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо⁶⁰.

Кулішів Хуторянин постає *alter ego* сучасного «вестернізованого» інтелектуала, який на позір відкритий космополітичній Імперії, але насправді не в змозі порвати зі своєю рідною провінцією, на кшталт далекої від Петербургу Малоросії. На погляд літературознавця Юрія (Джорджа) Луцького, для Хуторянина «місто» уособлювало Росію, а «хутір» – Україну⁶¹. Однак ситуація мені здається складнішою: українська інтелігенція мала відкинути наявний поділ на «центр» і «периферію». Якщо «Малоросія» вдивлялась у Санкт-Петербург, то «Україна» мала повернутися із Санкт-Петербурга до своїх «народних» справ – зі столиці назад до рідного хутора. Звісно, йдеться про інтелектуалів⁶².

Хуторянин виказує «національне» бачення української історії: українські еліти постійно змінюють свою ідентичність («смак»), конфесію («віру») та мову («стару науку й словесність»), і цій непостійності Хуторянин протиставляє незмінний характер «людей простих». Звідси впливає, що Кулішів «поворот» означав пошук «народного», яке мало закласти підвалини для творення інтелігенцією української культури.

⁵⁹ Хуторянин. Листи з хутора. Лист первый // *Основа* 1 (1861) 310 (у журналі – роздільна пагінація сторінок).

⁶⁰ Там само, с. 311.

⁶¹ George Luckyj. Panteleimon Kulish – a Ukrainian Romantic Conservative // *Philosophy, history, and social action* / ред. S. Hook, W. O'Neill, R. O'Toole. Dordrecht – Boston – London 1988, с. 316–317.

⁶² Показово, що останні роки свого життя Пантелеймон Куліш (1819–1897) буквально провів на хуторі – в Мотронівці Чернігівської губернії, зосередившись на літературній і перекладацькій праці.

У другому листі Хуторянин зосередився на суперечностях між містом і селом. Для нього місто було осередком влади та освіти⁶³. Він виступив проти «прогресистів з ламаною мовою» та протиставив сучасним наукам Біблію: «Одну книжку я вам порадив... так у тій же книзі ввесь древній світ умістився»⁶⁴. Вірогідно, саме Біблію Хуторянин назвав основою «нової селянської філософії», хоча прямо Біблія (або Євангеліє) не була ним названа. А ця «філософія» Хуторянина не узгоджувалася із «городянською філософією» освічених людей⁶⁵.

Кулішів Хуторянин виступав із нативістських і релігійних позицій⁶⁶. На початку 1861 р. помер Тарас Шевченко. Епітафією поетові став третій лист Хуторянина. В його вуста Куліш вклав панегірик Шевченкові як близькому до «народу» поету. На початку листа Хуторянин затаврував «письменних городян», які відцуралися свого «народу» і тримаються у вузькому колі людей, котрі послуговуються для письменства чужою мовою⁶⁷.

Ситуацію, на думку Хуторянина, рятувало нове українське письменство. Однак Еней – головний персонаж поеми «Енеїда» Івана Котляревського, з якої розпочалося сучасне українське письменство, – здавався Хуторянину виявом глузування пана із селян. Тільки «Квітчина Маруся» – головна героїня повісті «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка – припала до душі «простим людям»⁶⁸.

Головною подією в народному житті стала поява поезії Тараса Шевченка. За словами Хуторянина, його поезія «визвала на суд нашу старосвіщину», а поет «підняв... з домовини німу нашу пам'ять»⁶⁹. Інакше кажучи, він зробив темою своїх поезій «старий світ» героїчної української історії та повернув «народу» національну пам'ять про історичний героїзм. Після дальших вихвалень творів Квітки та Шевченка Хуторянин написав: «Шевченко – наш поет і первий історик»⁷⁰. Він протиставив доробок обох згаданих письменників попереднім творам представників малоросійського дворянства – «Енеїди», а також памфлету «Історія русів»⁷¹. Для Хуторянина

це була література зденационалізованих панів. Представник нового покоління – Шевченко – поширював серед земляків, говорячи сучасною мовою, «українську національну свідомість»:

Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сім'ю з'єднала і наше українське суть навіки вічні утвердила⁷².

Кулішів Хуторянин додав до Шевченкового міфу України український міф Шевченка – міф про Шевченка як народного поета, котрий своєю поезією сполучив українців у солідарну національну спільноту. Так Куліш – вустами Хуторянина – відкинув спадщину малоросійського дворянства з його подвійною «малоросійською» ідентичністю на користь української моноідентичності від Тараса Шевченка. Шевченкову міфологізацію України продовжила Кулішева міфологізація українського народу як спільноти читачів Шевченка. Звісно, Куліш здійснював цю міфологізацію від імені «простої людини» з українського народу – Хуторянина⁷³.

Не можна уникнути питання, чому Хуторянин жодним словом не згадав про творчість Миколи Гоголя. Але те, про що не сказав Кулішів Хуторянин, – сказав од свого імені сам Куліш. Паралельно із «Листами з хутора», літератор опублікував на сторінках «Основи» нарис про українські повісті Гоголя у чотирьох частинах, у рамках свого дослідження «Огляд українського письменства». Автор, детально розглянувши твори Гоголя, прагнув показати, що письменник не вивчав життя українського народу, а описував народних персонажів із погляду пана, який бачив селян хіба з вікна своєї садиби; натомість на народному житті зналися Григорій Квітка-Основ'яненко і Тарас Шевченко⁷⁴. Загалом реальний Куліш і його Хуторянин збігались у літературних оцінках. А після огляду українських повістей Гоголя – Куліш дійшов висновку, що Гоголів доробок не потрібний українській нації (*курсив автора*):

⁶³ Хуторянин. Листи з хутора. Лист другий // *Основа* 2 (1861) 228.

⁶⁴ Там само, с. 229.

⁶⁵ Там само, с. 230–231.

⁶⁶ Юрій Луцький показав вплив слов'янофільства на Пантелеймона Куліша, який певний час належав до кола російського письменника Сергія Аксакова, що виявилось у консервативному, критичному до новочасних течій народництві «Листів з хутора»: George Luckyj. Panteleimon Kulish – a Ukrainian Romantic Conservative, с. 316.

⁶⁷ Хуторянин. Листи з хутора. Лист третій // *Основа* 3 (1861) 25–26.

⁶⁸ Там само, с. 26.

⁶⁹ Там само, с. 27.

⁷⁰ Там само, с. 28.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само, с. 29.

⁷³ Кулішів Хуторянин назвав Шевченка «першим істориком». Це, певна річ, було тільки декларацією від імені «народу». Створений кількома поколіннями української інтелігенції міф про «народного поета» Тараса Шевченка не сприйняв до кінця сам «народ» – українські селяни Наддніпрянщини. Після революційного 1905 р., скориставшись з ослаблення цензури та дозволу друкувати українські видання, Борис Грінченко провів опитування серед сільських учителів про те, як селяни читають поезію Тараса Шевченка. Опитування показало, що селян цікавили лірико-поетичні поеми Кобзаря, а історичні поезії вони погано розуміли через те, що не знали української історії: Ярослав Грицак. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота*. Київ 2006, с. 265–266.

⁷⁴ Див.: Пантелеймон Куліш. Обзор украинской словесности. III–VI. Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории. Статьи первая – четвертая // *Основа* 3 (1861) 67–90, 4 (1861) 1–19, 9 (1861) 56–68, 11–12 (1861) 1–11.

Можливо, і є на світі така нація, яка назве їх [персонажів українських повістей М. Гоголя. – М. Г.] своїми кривими типами, але ми, всі ті, хто в теперішній час має коштовне право називати себе українцями, оголошуємо всім узагалі, кому про це відати належить, що розглянуті та згадані мною типи Гоголівських повістей – не наші народні типи...⁷⁵

Отже, Куліш відмовився від письменства малоросійського дворянства на користь «народної» – національної – літератури, обравши «Україну» Квітки і Шевченка замість «Малоросії» Котляревського та Гоголя. Кобзар став для Куліша парадигмальним українським поетом і патріотом.

Завважимо, що на кілька років раніше від написання «Огляду українського письменства» Куліш звертався й до українського первня в характері Гоголя і до його ролі в історії української літератури в епілозі до роману «Чорна рада». А в пізніших «Записках про життя Миколи Васильовича Гоголя...» він указував, що Гоголева журба має аналогію в українській народній пісні. Джерело душевного настрою письменника Куліш убачав у «своєї національній поезії», яка виходить з «похмурих душевних глибин»⁷⁶.

Куліш не відкидав українство Гоголя. Для Куліша питання полягало в тому, якою була користь Гоголевої творчості для української культури. В епілозі до російського видання історичного роману «Чорна рада» Куліш наголосив на тому, що твори Гоголя містять замало «етнографічної та історичної істини». Але, за Кулішем, Гоголь і не міг створити науково обґрунтовані твори через нерозвиненість – говорячи сучасною мовою – тогочасного українознавства. Тож заслуга Гоголя, на його думку, полягала в тому, що він привернув увагу українців і відкрив росіянам «Малоросію»⁷⁷. Так Куліш, метафорично кажучи, закривав сторінку «Малоросії» та відкривав наступну – «Україну», не засуджуючи, але відсторонюючи «минуле».

Натомість погляд Куліша на сторінках «Основи» був категоричним: українські повісті Гоголя не можуть бути корисними для українського «народу»⁷⁸. До речі, на відміну від Куліша, Шевченко не відкидав ані Котля-

ревського, якому присвячував вірші, ані Гоголя, на повісті якого взорував свою російськомовну прозу⁷⁹. Але Куліш був послідовним у проведенні поділу між «Малоросією» та «Україною», хоч іще надто літературних явищ.

Співтворцем «українського міфу Шевченка» був Микола Костомаров. У наступному – після Кулішевої критики Гоголя – номері «Основи» були опубліковані спомини Костомарова, в яких, зокрема, йшлося про початок знайомства з Шевченком. Натхненні слова історика про поета зробилися хрестоматійними: «Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу життя, – згадував Костомаров свої перші враження від поезії Шевченка. – І страшно, і солодко, і боляче, і захоплено було зазирнути туди!!!»⁸⁰. Однак в очах Костомарова – на відміну від Кулішевого Хуторянина – Шевченко був не просто українським («малоросійським»), а саме загальноросійським народним поетом, хоч історик і наголошував, що «його батьківщина – Малоросія – бачила в ньому свого народного поета»⁸¹.

Подальше творення «українського міфу Шевченка» в українській інтелектуальній традиції відбувалося не за Костомаровим⁸², а шляхом Кулішевого Хуторянина – з наголошенням на засадничо українському характері Шевченка і його поезії⁸³. А в одному номері «Основи» разом із листом Хуторянина про Шевченка і першою частиною нариса Куліша про Гоголя була надрукована розвідка Костомарова про українсько-російські відносини в історичному вимірі.

Микола Костомаров і Володимир Антонович: від міфу до науки

Пантелеймон Куліш – вустами консервативно-народницького Хуторянина – підніс Тараса Шевченка як народного поета. Звідси «народ» постав, застосовуючи пізнішу фразу Михайла Грушевського про історичний процес,

менне відтворення реальності ніколи й не входило в наміри письменника»: Юрій Луцький. *Між Гоголем і Шевченком*, с. 127.

⁷⁵ Див.: Ю. Барабаш. «Мой бедный protégé» (Проза Шевченко: после Гоголя) // *Вопросы литературы* 6 (2002) 127–155. Завважимо, що «український міф Шевченка» базується на постаті Шевченка-поета, а його проза і щоденник залишаються осторонь національної міфотворчості, позаяк надто ідейно близькі до «малоросійського письменства».

⁸⁰ Николай Костомаров. Воспоминания о двух малярах // *Основа* 4 (1861) 49.

⁸¹ Там само, с. 50.

⁸² Про те, яке сприймав Микола Костомаров постать і творчість Тараса Шевченка див.: George Grabowicz. *Insight and Blindness in the Reception of Ševčenko: the Case of Kostomarov // Harvard Ukrainian Studies* XVII/3–4 (1993) 289–340. Зокрема про «народництво» Шевченка: с. 300–318.

⁸³ Докладніше про сприйняття українською інтелігенцією Тараса Шевченка як «народного поета» див.: Тетяна Портнова. *Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття*. Дніпропетровськ 2016, с. 88–91.

⁷⁵ Пантелеймон Куліш. *Обзор украинской словесности // Основа* 4 (1861) 19.

⁷⁶ (Пантелеймон Куліш). Николай М. *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя*, т. I, с. 177–178.

⁷⁷ Пантелеймон Куліш. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к «Чёрной раде» // його ж. *Твори / ред. Олександр Дорошкевич*, т. III. Харків – Київ 1931, с. 413–414. Про обставини публікації цієї статті див.: Олесь Федорук. До історії тексту статті П. Куліша «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к „Чёрной раде“» (з додатком цензурних документів) // *Слово і час* 2 (2015) 71–81. Огляд епілогу до «Чорної ради» див.: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 64–65.

⁷⁸ Полемізуючи з «Оглядом українського письменства» Куліша, Юрій Луцький наголошував, що Гоголь у своїх українських повістях використовував фольклорні сюжети, а «досте-

«альфою й омегою» для української інтелігенції⁸⁴. «Народ» був виділений як міфологізована категорія, позбавлена «дводушшя» інтелігенції з її множинними ідентичностями. Виокремлення «народу» дозволило зробити його головним об'єктом наукових розвідок українофілів – істориків та етнографів⁸⁵. Зокрема, «народ» був темою досліджень Миколи Костомарова і Володимира Антоновича.

Для Костомарова під час «відлиги» Олександра II, як і за реакційного періоду Миколи I, справа і далі полягала у «відродженні» українського народу після занепаду, що почався, на його думку, з остаточної інкорпорації Лівобережжя та Слобожанщини⁸⁶. Він вимагав сприяння українській освіті з боку уряду, а кінцеву мету – як і в «Книгах битія українського народу» – вбачав у створенні слов'янської федерації, рівноправним учасником якої буде й «Південна Русь», себто Україна. Слов'янська федерація ж мала виникнути не на основі наявної Російської імперії, а шляхом добровільного об'єднання слов'янських народів⁸⁷. Звісно, подібні думки не мали шансу пройти цензуру, а тому були анонімно оприлюднені у відкритому листі до редактора газети «Колокол» – російського опозиціонера-емігранта Олександра Герцена, – опублікованому на першій шпальті одного з номерів непідцензурного видання.

Ідейний панславизм Костомарова, на наш погляд, був намаганням вийти за рамки актуальних дихотомій «українці – росіяни», «росіяни – поляки» та «українці – поляки», утвердивши самостійність української ідентичності поряд з іншими слов'янськими націями. До того ж, омріяна істориком загальнослов'янська федерація виглядала демократичним заміном імператорської Росії⁸⁸.

⁸⁴ Про ототожнення українською інтелігенцією «селян» і «народу» та обговорення селянської тематики див.: Т. Портнова. *Любити і навчати*, с. 68–81.

⁸⁵ Як влучно висловився Віктор Петров, зіставивши доробок Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша: «Для Куліша народ був об'єктом – об'єктом його наукових студій; для Шевченка суб'єктом. Замість записувати те, що співає й каже народ, перекази і пісні з уст народу, як це радив робити українським письменникам Куліш, Шевченко записує свої власні слова, власні свої думки і почуття. І цього досить: це каже й так каже народ, так думає й відчуває народ» (Віктор Петров. Тарас Шевченко як поет нації (До 85-ліття з дня його смерті) // *Розвідки*, т. II. Київ 2013, с. 721). Слова В. Петрова можна перенести й на інших українофілів. Однак завважимо, що Куліш, як показано вище, та інші сучасники, творячи «культ Шевченка», обґрунтовували думку, що голос Шевченка і був голосом українського народу. Жартома кажучи, Куліш погодився би з Петровим.

⁸⁶ (Николай Костомаров). Україна (Письмо к издателю Колокола) // *Колокол. Прибавочные листы к Полярной звезде*, лист 61 (1860), 15 января, с. 501.

⁸⁷ Там само, с. 501–503.

⁸⁸ Ми не можемо погодитися з оцінкою листа Миколи Костомарова, висловленою Йоганнесом Ремі, згідно з якою історик нібито шукав «можливий і бажаний» компроміс із урядом: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 114. На нашу думку, бажання створити загальнослов'янську

Звідси випливає, що Костомаров мав визначити підстави історії та етнографії українців як одного зі слов'янських народів, із власним місцем серед них. Питання українсько-російських (а також й українсько-польських) відносин історик поставив у нарисі «Дві руські народності». Концептуально цей твір був продовженням попереднього нарису – «Міркування про федеративний первень у стародавній Русі». У ньому йшлося про історичну базу спільності «двох руських народностей» – федеративний характер зв'язків не тільки між окремими князівствами та землями, а й між племенами та народностями Київської Русі, сполученими спільною культурою, державністю, вірою і церквою⁸⁹.

У «Двох руських народностях» кожен народ поставав, так би мовити, «колективною особистістю» із певними психологічними якостями, властивими для кожного представника народу. Костомаров розглянув відносини між двома руськими народностями, себто частинами одного цілого, – українцями (*південноросами*) та росіянами (*великоросами*)⁹⁰. Варто зіставити протилежні якості українців і росіян, визначені Костомаровим, у таблиці:

Табл. 1. Українці та росіяни за Миколою Костомаровим⁹¹

сфери / народи	українці	росіяни
світогляд	ідеалісти	матеріалісти
релігійність	емоційність	обрядовість
громадське життя	індивідуалізм і демократизм	колективізм і деспотизм

федерацію, почасти на місці Російської імперії, виключало такий компроміс. Костомарову радше йшлося про порозуміння з прогресивною російською громадськістю, одним із тогочасних голосів якої був Герцен і яка згодом стала опозиційною щодо Олександра II та його наступників на російському престолі.

⁸⁹ Див.: Николай Костомаров. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // *Основа* 1 (1861) 121–158, особливо с. 135–156. Огляд есею Костомарова див.: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 90–91.

⁹⁰ Костомарову доводилося обороняти власні погляди на українсько-російські відносини від російських авторів, які ставили під сумнів тісний зв'язок між слов'янськими племенами – предками українців і росіян у давньоруській історії, а тим самим заперечували історичну доповнюваність українців і росіян, на якій наголошував історик. Невдовзі після публікації «Двох руських народностей» Костомаров полемізував із дописувачами консервативної газети «День», називаючи їхні погляди «московським централізмом» і «московськими замашками», див.: Николай Костомаров. Правда москвичам о Руси; Дополнения к правде москвичам о Руси // *Основа* 10 (1861) 1–15, 1 (1862) 58–62.

Дискусія Костомарова з російськими авторами змушує згадати аналогічний спір між Михайлом Погодіним і Михайлом Максимовичем про роль українців і росіян у давньоруській історії, в якому Максимович обстоював спільну українсько-російську належність Київської Русі, а Погодін – її переважно російський (великоросійський) характер, див.: Алексей Толочко. Спор о наследии Киевской Руси: Максимович versus Погодин // його ж. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012, с. 205–236.

⁹¹ Складено за: Николай Костомаров. Две русские народности // *Основа* 3 (1861) 65–74.

Як бачимо, для Костомарова українці поставали носіями «позитивних» індивідуалістично-громадських цінностей, а росіяни – «негативних» колективістсько-державницьких⁹². Але на цьому історик не обмежився. Від 1830 р. на Правобережній Україні, де певний час учителював майбутній історик та служили інші українофіли, тривало російсько-польське протистояння, що загострилося на початку правління Олександра II (1855–1881). Відтак для цілісної характеристики міжнаціональних відносин у регіоні історик увів до аналітичної пари «українці – росіяни» ще й поляків, яких він, за «колективним характером», наблизив до українців⁹³. У рамках тристороннього порівняння українці та росіяни поставали ближчими «народностями», які могли «доповнити» один одного, а поляки поставали «Іншим» для «двох руських народностей»⁹⁴.

«Пошуки ідентичності» української інтелігенції тривали в протистоянні з російськими та польськими сучасниками, які теж займалися творенням своїх «російськості» та «польськості». Однак російська громадськість прихильно ставилася до українофільського журналу «Основа»⁹⁵. А вже в роки, які передували Січневому повстанню 1863–1864 рр., і за наступних часів протиставлення союзних «українськості» та «російськості» ворожий «польськості» означало включення українських інтелектуалів у російсько-польське протистояння на російському боці⁹⁶. Тож систему ідентифікації,

⁹² «Іншування» росіян в «українофільському дискурсі» відобразилося в інших публікаціях на сторінках журналу «Основа», а також у тогочасних літературних творах, див. огляд епілогу до «Чорної ради» у: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 98–100.

⁹³ Николай Костомаров. Две русские народности, с. 77–78.

⁹⁴ Невдовзі до та незабаром після публікації «Двох руських народностей» Костомаров полемізував на сторінках «Основи» з польськими авторами, які зверталися до історичних досліджень для обґрунтування єдності поляків та «русинів» (українців) і належності «Русі» (України) до Польщі, див.: Николай Костомаров. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»; Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в Revue Contemporaine) // *Основа* 2 (1861) 121–135, 10 (1861) 100–112.

⁹⁵ Див.: А. Миллер. «Украинский вопрос», с. 89–95.

⁹⁶ На рубежі 1861–1862 рр. на сторінках «Основи» було надруковано низку полемічних статей, в яких українофіли опонували польським історикам. З погляду українофілів, останні виступали з історичним обґрунтуванням польських претензій на українські землі та залучення українців Правобережжя – говорячи мовою сучасної науки – до проекту «великої польської нації». Вище йшлося про статті Костомарова 1861 р., а також див.: Фаддей Рыльский. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // *Основа* 11–12 (1861) 90–110; Владимир Антонович. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // *Основа* 1 (1862) 83–96; Пантелеймон Кулиш. Полякам об украинцах (Ответ на безыменное письмо) // *Основа* 2 (1862) 67–86. Про обставини появи однієї з цих публікацій див.: Віктор Дудко. Стаття Пантелеймона Куліша «Полякам об украинцах» (1862): генеза, контексти, інтерпретації // *Сіверянський літопис* 4 (2006) 167–172.

запропоновану в 1861 р. Костомаровим, можна графічно представити так:

$$R + U \langle \rangle P$$

Тут *R* – полюс російської («північноросійської», «великоросійської») ідентичності, + – нерозривний українсько-російський зв'язок, *U* – полюс української («південноросійської», «малоросійської») ідентичності, $\langle \rangle$ – ворожі відносини, *P* – полюс польської ідентичності.

Наукове дослідження українського характеру в рамках міфологізації «народу» продовжив Володимир Антонович. Як змінити характер українсько-російських відносин, поставивши обидва народи на один щабель? Якщо людина може поєднати у своїй свідомості «дві душі», як це робив Гоголь, то поєднати у собі «два тіла» – вона ніяк не може. Антонович до «душевного» – культурного – розгляду українсько-російських відносин додав «тілесний» – антропологічний – вимір. Щоб охопити різноманітні чинники, які характеризують суспільні групи, науковець звернувся до типологічного методу, який у другій половині XIX ст. вважали за прогресивний, оскільки типологія дозволяла поєднати загальне й особливе в досліджуваних об'єктах⁹⁷.

Під пером Антоновича типологізація трьох східноєвропейських народів дозволила згрупувати та зв'язати різні ознаки українців, росіян і поляків. Згідно з науковцем, характер національної спільноти визначали «прикмети» – як антропологічні (фізичної антропології), так і виховні, себто культурно-історичні⁹⁸. Антропологічні особливості народу надавали його існуванню «об'єктивності» та ставали основою для формування «суб'єктивних», культурно-історичних ознак, а також унеможлилювали одночасну належність індивіда до двох народів. Як писав історик (*розрядка автора*):

Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: од н у – ті особності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженим, з своїм власним; д р у г у – се ті особності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням⁹⁹.

Об'єктами порівняння для Антоновича стали українці, росіяни та поляки. До речі, сам науковець був за походженням поляком, який оголосив

⁹⁷ Про це пише історик Олексій Ясь у вступній статті до публікації есею Антоновича, див.: Володимир Антонович. Три національні типи народні / вст. ст. та прим. О. Ясь // *Український історичний журнал* 3 (2017) 171–172.

⁹⁸ Там само, с. 179.

⁹⁹ Там само, с. 180.

себе «розполяченим» українцем¹⁰⁰. І якщо для Костомарова поляки були «Іншим» щодо українсько-російської спільності, то Антонович поставив їх поряд із українцями та росіянами, щоби розірвати українсько-російську єдність присутністю «третього» культурно-расового організму – поляків¹⁰¹. Адже «Три національні типи народні» Антоновича були опубліковані у 1888 р., коли – завдяки попередній дискримінаційній політиці щодо поляків у західних губерніях – «польськість» перестала бути головною загрозою для української ідентичності.

У визначенні культурно-історичних особливостей Антонович був продовжувачем Костомарова. Однак «літературоцентризм» історика-поета¹⁰² (поета за покликанням) Костомарова історик-антрополог (медик за першою освітою) Антонович переформатував у «психологізм»: українці, росіяни та поляки, будучи, так би мовити, «колективними особистостями», зробилися виразниками різних типів темпераменту¹⁰³. Характеристику «національних типів народних» від Антоновича зручно представити у вигляді таблиці:

Табл. 2. Україні, росіяни та поляки за Володимиром Антоновичем¹⁰⁴

сфери / народи	росіяни	поляки	українці
темперамент	флегматики	сангвініки	меланхоліки
звичаї	інертні	театральні	емоційні
справи	прагматичні	надмірні	помірні
родинні стосунки	деспотизм	змагальність	рівноправність
громадське життя	деспотизм	–	демократизм
суспільні ідеали	деспотизм	аристократизм	демократизм
релігійність	обрядовість	догматизм	щира релігійність
етика	сила	краса	справедливість

Отже, для Антоновича, на відміну від Гоголя і Костомарова, належність однієї людини до двох народів була неможливою. Для нього ідентичність визначалася не тільки «душею» – культурно-історичною спадщиною, а й «тілом» – антропологічними особливостями. Протиставивши українців, росіян і поляків, історик підвів наукову базу під відмову від множинної

¹⁰⁰ У 1862 р. Антонович публічно оголосив про свій розрив із «польськістю» та належність до українського народу: В. Антонович. Моя исповедь, с. 94–95.

¹⁰¹ В. Антонович. Три національні типи народні, с. 181.

¹⁰² Про особливості емоційно-інтуїтивного стилю історіописання Миколи Костомарова, схильного до «художньої репрезентації минувшини», див.: О. Ясь. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник // *Український історіографічний щорічник* 15 (2010) 232–250; його ж. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світли культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.)*: у 2-х част. Київ 2014, част. 1, с. 206–225.

¹⁰³ В. Антонович. Три національні типи народні, с. 183–184.

¹⁰⁴ Складено за: там само, с. 184–190.

ідентичності, що було можливим для нового покоління українсько-російської інтелігенції. Антоновичеві «Три національні типи народні» робили крок від українофілів – носіїв подвійної ідентичності до шукачів «базової» української ідентичності – «політичних українців» кінця ХІХ ст.

Михайло Драгоманов – Борис Грінченко: національні змагання з імперською ідентичністю

«Політичні українці», завдяки попередній роботі українофілів, не мусили нікому доводити факт існування українського народу, його відмінностей від інших народів і права на існування української культури не для «домашнього вжитку». Для науковця та публіциста Михайла Драгоманова окремішність українського народу була самозрозумілим фактом. Початок його публіцистичної діяльності, як і його послідовників та опонентів, припав на часи, коли Валуєвський циркуляр 1863 р. й Емський указ 1876 р. унеможливили для українських інтелектуалів відкрите висловлення своїх поглядів у межах Російської імперії, що спричинило їх більш послідовну політизацію та спонукало до пошуку нового простору для дії – в австрійській Галичині.

Молодий історик у 1870-х роках, говорячи про німецько-російське змагання за Східну Європу, вказав на необхідність зважати на інтереси «малих» народів регіону, яких сучасники не вважали за суб'єктів регіональної політики. До цих народів належали «недержавні» литовці, білоруси та українці¹⁰⁵. Майже десять років потому Драгоманов указав на те, що головні «гравці» на полі східноєвропейського етнополітичного суперництва – і поляки, і росіяни – ігнорували українців¹⁰⁶.

Незважаючи на безперечну для Драгоманова етнополітичну окремішність українців, він не мав на меті культурне відмежування від Росії, не говорячи про політичну самостійність¹⁰⁷. Історик і публіцист запропонував

¹⁰⁵ Михаил Драгоманов. Восточная политика Германии и обрусение // його ж. *Политические сочинения* / ред. Иван Гревс, Богдан Кистяковский, т. I: *Центр и окраины*. Москва 1908, с. 68–111. Про геополітичні погляди Михайла Драгоманова як прихильника перебудови Східної Європи на засадах національного визволення всіх народів шляхом федералізації імперій див.: Геннадій Корольов. Східна Європа в ув'язненні Михайла Драгоманова // *Український історичний збірник*, вип. 15. Київ 2012, с. 273–280.

¹⁰⁶ Див.: Михаил Драгоманов. *Историческая Польша и великорусская демократия*. Женева 1881. Аналіз поглядів Драгоманова на «польське питання» див.: Иван Лисяк-Рудницький. Із Драгоманівських студій // його ж. *Історичні есе*, т. I. / пер. з англ. М. Бадик, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця; упор. Я. Грицак. Київ 1994, с. 293–294.

¹⁰⁷ Формування політичної позиції Михайла Драгоманова, зокрема й майбутньої «загално-російської» орієнтації, визначила тогочасна ситуація в Європі. Об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» (за крилатим виразом Отто фон Бісмарка) навколо Пруссії у 1871 р. призвело до появи буквально в центрі Європи нової великої держави, яка потенційно загрожувала

тезу про наявність «трьох літератур» для українського та російського народів. Драгоманов виходив з того, що в Росії існує окрема українська («малоросійська») література, призначена і присвячена «народові» – українським селянам, окрема російська («великоросійська») література для іншого «народу» – російських селян, та, зрештою, «загальноросійська» література, що стосувалася загальноросійських справ і, додамо від себе, імперської еліти¹⁰⁸.

Загальноросійська література, хоч і написана російською мовою, за Драгомановим, однаковою мірою належала і росіянам, і українцям імперії Романових, ба навіть сусідньої імперії Габсбургів¹⁰⁹. Так, творчість Івана Тургенева була частиною загальноросійської літератури та була

експансією слов'янським народам і країнам. Сам Драгоманов під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. навчався в німецьких університетах і ввіч спостерігав за зростанням німецького шовінізму: Я. Грицак. *Пророк у своїй вітчизні*, с. 123.

Незабаром, у 1877–1878 рр., вибухнула російсько-турецька війна, в якій Німеччина, разом з іншими західними державами, чинила дипломатичний тиск на Росію – яка вийшла переможницею у цій війні. Тут, на нашу думку, – витоки «мирної» позиції Драгоманова: не виступати проти імперій, а користуватися з їхніх можливостей і добиватися їхньої перебудови на демократичних і федеративних засадах.

¹⁰⁸ [Михайло Драгоманов]. Українець. *Література російська, великоруська, українська і галицька*. Львів 1874, с. 42, 74. На наш погляд, позиція Драгоманова щодо загальноросійської літератури вможливила поступове розширення кола російської інтелігенції за рахунок вихідців не тільки з дворянства і духівництва. Вище йшлося про надзвичайну важливість літератури (включно з публіцистикою та літературною критикою) для російської інтелігенції за умов відсутності можливостей для громадського життя і політичної дії. Причому класична російська література (як і російська література за радянських часів) мала імперський характер, була літературою завойовника, в якій зазвичай ігнорувалася периферійний контекст, див.: Ева Томпсон. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм* / пер. з англ. Марія Корчинська. Київ 2008, с. 39–96.

Російська (для Драгоманова – «загальноросійська») література ставала квазіполітичним двійником імперського простору, а місце спадкових імператорів посідали генії російського письменства: Олександр Пушкін, Микола Гоголь, Іван Тургенев, Лев Толстой і Федір Достоєвський. Так у 1880 р., коли Драгоманов уже перебував на еміграції у Швейцарії, Достоєвський виголосив свою тріумфальну промову про Пушкіна – ідеального виразника універсального духу російського народу: Анджей Валіцький. *В полоні консервативної утопії: структури і видозміни російського слов'янофільства* / пер. з пол. Володимир Моренець. Київ 1998, с. 639–641. Як бачимо, звеличення російської літератури та конкретних письменників не залежало від ідейних поділів серед надто «літературоцентричної» російської інтелігенції.

¹⁰⁹ Свідченням прийнятності тези Михайла Драгоманова про загальноросійську літературу є та обставина, що молодий Іван Франко близько 1875 р., не без впливу галицьких русофілів, вважав російську літературу за спільну для українців і росіян: Я. Грицак. *Пророк у своїй вітчизні*, с. 160. Ідейний вплив Драгоманова на світогляд і публіцистику Франка відбувся пізніше. Звідси випливає, що Драгоманов, говорячи про загальноросійську літературу, теоретично обґрунтував позицію, яка й до того була близькою для його сучасників, не тільки наддніпрянських, а й галицьких українців.

близькою як освіченим росіянам, так і освіченим українцям¹¹⁰. Загально-російська література, згідно із Драгомановим, здобула світове визнання, а також загальнослов'янське значення¹¹¹. Тим паче, вона була провідницею західних впливів для освічених українців¹¹².

Варто перенести уявлення Михайла Драгоманова про літературу на його «роботу над ідентичністю»¹¹³. Структура ідентифікації українського інтелігента, за Драгомановим, включала прихильність до українського народу та належність до загальноросійської культури¹¹⁴, невіддільної від російського народу та імперії Романових:

$$\begin{matrix} Z \\ U - R \end{matrix}$$

Тут Z – загальноросійська (імперська) ідентичність, U – українська, а R – російська ідентичність, яка для Драгоманова не була вищою від української. На наш погляд, Драгоманівський федералізм не був прямо пов'язаний із його національною ідентифікацією, але вказував на «нормальність» для нього множинної ідентичності, що включала зв'язок як із «федерацією» (переформатованою Імперією), так і з «автономією» (виокремленою Україною).

¹¹⁰ М. Драгоманов. *Листи на Наддніпрянську Україну*. Київ 1917, с. 66–67.

¹¹¹ М. Драгоманов. *Чудацькі думки про українську національну справу*, вид 3-тє. Київ 1913, с. 58, 62.

¹¹² М. Драгоманов. *Листи на Наддніпрянську Україну*, с. 15.

¹¹³ Відзначимо, що найвідоміший дослідник спадщини Драгоманова, Іван Лисяк-Рудницький, вважав таке ставлення мислителя до російської літератури прагматичним і пояснював це переконанням Драгоманова в життєздатності українства, якому не загрожувала російська культура: Іван Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний мислитель // його ж. *Історичні есе*, т. I, с. 335–337.

Лисяк-Рудницький, наскільки зрозуміло з його історичної есеїстики, не розглядав феномен подвійної (чи множинної) ідентичності, крім згаданої на початку статті тези про «малоросіянізацію» українців у Радянському Союзі. Однак бути одночасно російським лібералом та українським націоналістом, як Драгоманов, було неможливим без плекання подвійної ідентичності. Тим паче, що «російськість» Драгоманова виражалася в його позитивному ставленні до російської літератури і прагненні лібералізації та федералізації Росії, про що див.: І. Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний мислитель, с. 328–330.

¹¹⁴ Йоганнес Ремі, говорячи про співіснування «ексклюзивних» та «інклюзивних» концептів нації в національному русі, тобто українофільському дискурсі XIX ст., називає позицію Драгоманова, поборника загальноросійської єдності, прикладом «інклюзивності» серед загальної переваги «ексклюзивного» розуміння нації в середовищі українських інтелектуалів: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 223.

Доповнюючи зазначену тезу Ремі, зауважимо, що «інклюзивність» Драгоманова вможливила та обставина, що культурний продукт, створений до того часу українофілами, робив беззаперечною можливість існування української національної культури. Це давало змогу Драгоманову уникати конструювання суперечливих відносин між українцями, росіянами та поляками, «іншування» росіян і «відчуження» поляків, як у «Двох руських народностях» Костомарова і «Трьох національних типах народних» Антоновича.

Федералізм для мислителя був загальним принципом, який мав втілюватися не тільки в Російській та Австро-Угорській імперіях, а й у решті держав світу. Драгоманівський федералізм поєднувався з його анархістським ідеалом самоврядних громад. Такі погляди українського мислителя опосередковано вказують на те, що «національний принцип» не був для нього першорядним. Ба більше, Драгоманов критикував націоналізм сучасників (в його термінології – «національство»), звинувачуючи своїх українських опонентів у ксенофобії¹¹⁵.

«Інтелектуальним горизонтом» Драгоманова, в рамках якого знаходили обґрунтування його заперечення етнонаціоналізму та обстоювання федералізму, був «космополітизм», під яким варто розуміти прагнення визначити загальні проблеми людства, принаймні Європи. Теоретичним інструментом Драгоманового космополітизму, як показав О. Ясь, був компаративістський метод, який дозволяв вивчати соціальні факти як у синхронному – в межах однієї епохи, так і в діахронному – в історичній тягlostі – вимірах¹¹⁶. Виходячи з цього, Драгоманов піддав критиці науковий доробок Костомарова і Антоновича, зосібна розвідки «Дві руські народності» й «Три національні типи народні», за штучну ізоляцію явищ української культури від аналогів з інших культур та епох, і взагалі – через відрив української думки від європейських літературних, наукових і політичних процесів¹¹⁷.

Опонентом Драгоманова був письменник і публіцист Борис Грінченко, який виступав за творення української національної літератури, придатної не тільки для «домашнього вжитку» та опису селянських справ. Відтак він заперечував тезу Драгоманова про загальноросійську літературу. Грінченко погоджувався зі своїм опонентом, «що українські націоналісти в Росії є частиною всеросійської інтелігенції і як такі мають на собі значну частину всіх тих властивостей, якими визначається та інтелігенція»¹¹⁸. Але робив із цього протилежний висновок.

¹¹⁵ Див.: І. Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний мислитель, с. 313–340. Відзначимо, що Лисяк-Рудницький не застосовував поняття «анархізм» для позначення «громадівства» Драгоманова, надаючи перевагу більш політично нейтральному поняттю «соціалістичний колективізм». Докладніше про федералізм Драгоманова як підставу його політичного світогляду див.: Сергій Єкельчик. Федералізм Михайла Драгоманова // його ж. *Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття*, с. 177–190.

¹¹⁶ Див.: О. Ясь. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // *Український історичний журнал* 2 (2011) 135–143; його ж. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.)*, част. 1, с. 401–409.

¹¹⁷ М. Драгоманов. *Чудацькі думки про українську національну справу*, с. 41–42, 55–56.

¹¹⁸ Б. Грінченко. *Листи з Наддніпрянської України* // Борис Грінченко, Михайло Драгоманов. *Діалоги про українську національну справу* / упор. А. Жуковський; ред. П. Сохань. Київ 1994, с. 42.

Грінченко наполягав на тому, що неможливо розглядати українську та російську інтелігенцію як одну велику групу зі спільною літературою, бо це дві різні верстви за своєю національною належністю. Грінченко вважав за хибну позицію Драгоманова, оскільки з неї випливало існування не трьох, а навіть чотирьох літератур: української й російської літератури про українську та російську інтелігенцію, а також української й російської літератури про український і російський народи, себто селян¹¹⁹. Тоді чому ж «українські націоналісти» не могли мати спільної літератури з «усеросійською інтелігенцією»? У своїх полемічних «Листах з України Наддніпрянської» він написав про минуле покоління українсько-російської інтелігенції так (*курсив наш*):

*...В тодішньому українському діячеві сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська. Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку являло російське начальство*¹²⁰.

Роздвоєність української свідомості, згідно із Грінченком, полягала в розриві між «своїм» – домашнім, українським – та офіційним – бюрократичним, російським, хоч і не «чужим». Офіційне та бюрократичне, на наш погляд, варто прирівняти до імперського. Для Грінченка бути українцем – означало зробити свій «антиімперський вибір»¹²¹. А це вимагало від українського інтелігента порвати із державною службою, яка годувала багатьох із них, і тут, на нашу думку, йшлося не тільки про чиновництво. Через те, що «тодішній український діяч» не мав змоги зробити остаточний вибір, – він виявлявся носієм «двох душ».

Продовжуючи міркування Грінченка – якби «українські націоналісти» відмовилися від служби державі, то відокремилися б від «усеросійської інтелігенції», що означало б переформатування структури ідентичності – втрату імперського / загальноросійського полюсу. Натомість Драгоманов пропонував гармонізувати ситуацію множинної ідентичності шляхом прийняття належності до загальноросійської культури, не закликаючи своїх сучасників до зміни суспільного статусу.

¹¹⁹ Там само, с. 71–72.

¹²⁰ Там само, с. 60.

¹²¹ Тут ми використовуємо формулювання з назви монографії Йоханана Петровського-Штерна про українських поетів єврейського походження, для яких вибір української, а не російської культури був «антиімперським»: Yohanan Petrovsky-Shtern. *The Anti-Imperial Choice. The Making of the Ukrainian Jew*. New Haven – London 2009.

Підсумки

Таким чином, від середини XIX ст. відомі українські інтелектуали здійснювали свою «роботу над ідентичністю», творячи її в персональному та національному вимірах. Адже Російська імперія зазнавала «націоналізації» – у ній формувалися «національні проекти», при цьому освічені неросіяни поєднували «націоналізацію» зі збереженням імперської лояльності та/або загальноросійської самоідентифікації.

Українські інтелектуали розпочинали «пошуки себе» з конструювання української ідентичності. У випадку Миколи Гоголя визнана ним самим його подвійна українсько-російська ідентичність, «дводушся», поєдналася з його амбітною, але провальною спробою витворити вищу національну спільноту – російського народу разом із українським. Успішним було творення Миколою Костомаровим і Тарасом Шевченком «міфу України», що в перспективі вело до заперечення взаємопов'язаності ідей імперії та Малої Росії і відмови від «дводушся».

Варто порівняти самоідентифікації Миколи Гоголя і Тараса Шевченка¹²². Якщо Гоголь намагався вийти з дихотомії «росіянин – малорос» (або «великорос – хохол») шляхом побудови вищої ідентичності «довершеної в людстві» російської нації, то Шевченко взявся за творення принципово нової ідентичності, яка не потребувала би фігури «Імперії». Обидва літератори діяли аналогічно. Тільки Шевченка визнали сучасники та нащадки, а його міфологія та міфологія про нього стали неодмінними атрибутами української культури. Натомість ідея Гоголя про перспективне перетворення Росії та росіян, яке мала розпочати його літературна творчість – завдяки «Вибраним місцям із листування з друзями» та майбутньому другому (а також і третьому) тому «Мертвих душ», – виявилася не втіленою та не знайшла підтримки серед читачів-сучасників¹²³.

¹²² Постаті Гоголя і Шевченка неодноразово порівнювалися в українській гуманістиці. Показово вважаємо оцінку Іларіона Свенціцького, який у 1920-х роках доволі близько підійшов до констатації подвійної ідентичності Гоголя: «Гоголь позостав при своїм патріотизмі пасивної любові до рідної країни та розвинув поруч із нею активну любов обновленої Росії; а Шевченко розвинув свій національний патріотизм до безмежної любові України в минулім і будучім, до свідомого протиставлення українських інтересів інтересам російської державности» (цит. за: Є. Прохоренко. Микола Гоголь і Тарас Шевченко в українських порівняльних студіях 20–30-х рр. XX ст. // *Література та культура Полісся* [= Філологічні науки] 75 (2014) 69).

¹²³ Важливим чинником успіху Тараса Шевченка у справі творення міфопоетичної України (та, своєю чергою, поразки Миколи Гоголя в намаганні створити літературний топос ідеальної – служилої та злагодженої – Росії) було те, що Кобзар був поетом. Епоха романтизму та епоха націоналізму спричинилися до звеличення постаті «національного поета» як пророка і провідника всього народу. Так, на світанку XIX ст. німецькі романтики

Початок «відлиги» Олександра II позначився атмосферою відносно вільних дискусій з національного – зокрема й українського – питання. Конструювання образу українського «народу» та формування української ідентичності здійснювалося в контексті утвердження «літературоцентричної» спільноти російської інтелігенції, до якої належали представники українсько-російської інтелігенції. Цей літературоцентризм полягав у тому, що художня література і літературна критика ставали заміниками неможливої політичної дії.

Смерть Шевченка створила передумову для появи «українського міфу Шевченка» як першорядного народного поета, про який першими заговорили Куліш і Костомаров. «Шевченків міф України» та «український міф Шевченка» доповнювали один одного, створюючи непоєднаний з Імперією поетичний образ України разом з її виразником і пророком – Кобзарем. Подальші «пошуки себе» українофіли вели у наукових дослідженнях українського народу як міфологізованої єдності, разом із його «іншим» – росіянами та його «чужим» – поляками. Однак попередником цих теоретичних побудов був панславизм Костомарова, в якому українці постали поряд з іншими самобутніми слов'янськими народами. Відзначимо особливу роль польського питання для української ідентифікації. Поборення «польськості» легітимізувало українофілів у середині XIX ст. в очах російського уряду та громадськості як «своїх» борців проти «полонізму».

Продовженням «дослідницького періоду» стали дебати, що їх провадили перші покоління «політичних українців» (яких представляли Драгоманов і Грінченко), про «загальноросійську» культуру та її відносини з національною культурою. Якщо Драгоманов прагнув до того, щоб гармонізувати міжнаціональні відносини загалом у Європі і для цього перебудувати Російську та Австро-Угорську імперії на федералістських засадах, то Грінченко вперше поставив питання про відмову української інтелігенції від служби в державних структурах і закладах Російської імперії, як «матеріальну» підставу для відмови від російської/імперської ідентичності.

Подальшою віхою для «українського проекту» (або проектів) в Російській імперії стала Перша російська революція 1905–1907 рр., починаючи від якої український рух на Наддніпрянщині почав набувати масового характеру.

піднесли значення Йоганна Вольфганга Гете: Артём Макоян. [Рец. на: Андрей Зорин. Особый путь России] (www.syg.ma). А німецький романтичний націоналізм з його піднесенням «народу» і «рідної мови» зробився зразковим для слов'янських націоналізмів «довгого» XIX ст.

Mykhaylo Gaukhman

IN THE SEARCHING OF SELF: HOW UKRAINIAN INTELLECTUALS WERE CONSTRUCTING THEIR IDENTITY IN RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY

The article deals with constructing the personal and national identity by prominent Ukrainian (Ukrainian-Russian) intellectuals in the Russian Empire from the middle to the ending XIX century. We base this thesis on the fact that in the imperial society, the identity of educated non-Russian people consisted at least of imperial loyalty and national identity. Ukrainian intellectuals worked on establishing their identity in public spaces where it was more Russian-Literature oriented..

The constructing of Ukrainian intellectuals' identity is analyzed in the materials of personal and public texts by Mykola Hohol (Nikolai Gogol), Panteleimon Kulish, Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, Mykhailo Drahomanov, Borys Grynchenko, and research works about Taras Shevchenko. We demonstrate that different intellectuals made their own national identities on the basis of Imperial or all-Russian, Ukrainian (Little Russian) and Russian (Great Russian) identities. These identities had different places in the imagine structures of self and social identification.

Key words: national identity, nation-making, intellectuals, intelligentsia, Ukrainophiles.

УДК 050(477.83-25)«19»:323.12/.14(=161.2):821.161.2-92.09«19»

Олександр Зайцев

ДМИТРО ДОНЦОВ І «ЗАГРАВА» (1923–1924)¹

Часопис «Заграда» зіграв важливу роль як у історії українського націоналізму, започаткувавши виокремлення його найбільш радикального напрямку, так і в долі головного ідеолога цього напрямку – Дмитра Донцова. У статті розглянуто публіцистику Донцова на сторінках часопису, а також спроби спецслужб СРСР і Польщі використати «Заграву» у своїх цілях. Загроза депортації і тиск польської поліції та військової розвідки змусили Донцова взяти на себе зобов'язання лояльності й надалі уникати прямої участі в політиці. Від 1924 р. він зосередився на ролі публічного інтелектуала й ідеолога нового націоналізму.

Ключові слова: Дмитро Донцов, часопис «Заграда», український націоналізм, Українська партія національної роботи.

Першого квітня 1923 р. у Львові вийшло друком перше число двотижневика «Заграда», який започаткував виокремлення найбільш радикального напрямку українського націоналістичного руху. Цей часопис зіграв важливу роль і в житті провідного ідеолога цього напрямку – Дмитра Донцова, який і став начальним (головним) редактором журналу, поєднуючи цю роботу з редагуванням «Літературно-наукового вістника» («ЛНВ»). Тим не менше, історія «Заграви» й роль у ній Донцова дотепер вивчені слабо². Ціла низка питань залишається до кінця не з'ясованою, як-от стосунки з «Загравою» та її редактором генерала Юрка Тютюнника, спроби радянських і польських

¹ Стаття є зміненою та доповненою версією розділу 4 моєї монографії: О. Зайцев. *Націоналіст у добі фашизму: Львівський період Дмитра Донцова, 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії*. Київ 2019, с. 79–101.

² Серед праць, у яких розглянуто окремі аспекти історії «Заграви» та ролі в ній Донцова, найважливіші: Михайло Сосновський. *Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму*. Нью-Йорк 1974 [= Бібліотека українознавства, т. 33], с. 170–175; Roman Wysocki. *W kręgu nacjonalizmu integralnego: Czynnny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego: Studium porównawcze*. Lublin 2014 (особливо с. 81–82, 192–194); Анастасія Рій. *Часопис «Заграда» (1923–1924) – народження українського інтегрального націоналізму // Acta studiosa historica 6 (2015) 106–124.*

спецслужб використати журнал і особисто Донцова у власних цілях, участь редактора «Заграви» у створенні та діяльності Української партії національної роботи, що сформувалася довкола часопису, і нарешті – причини закриття журналу і розриву Донцова із «загравістами». Пропонована стаття є спробою пролити світло на ці та деякі інші питання.

«Заграва» постала на тлі кризи у провідній українській партії Галичини – Українській народній трудовій партії (УНТП, також Трудова партія) – і внаслідок прагнення частини членів підпільної Української військової організації (УВО) створити нову легальну політичну партію, тісно пов'язану з підпіллям. Ці наміри збіглися з політичними амбіціями Донцова, який, порвавши з гетьманським та «уенерівським» таборами, давно вже думав про створення власної націоналістичної партії³.

Наприкінці 1922 р. в настроях львівського керівництва УНТП настав перелом на користь пошуку компромісу з Польщею. Керівники партії на чолі з Володимиром Бачинським дійшли висновку, що непримиренний політичний курс, якого трималися досі, провалився. Попри те, що більшість населення Східної Галичини на заклик уряду Західно-Української Народної Республіки в екзилі бойкотувала парламентські вибори 1922 р., польська влада оголосила їх результати свідченням стабільності державної влади в краї⁴.

Не справдилися й надії, які плекав екзильний уряд Євгена Петрушевича, що держави Антанти не дозволять Польщі анексувати Східну Галичину. Рішення Ради амбасадорів 15 березня 1923 р. про визнання прав Польщі на Східну Галичину стало шоком для українців, багато з яких усе ще вірили запевненням Петрушевича, що великі держави розв'яжуть галицьке питання на їхню користь. Відтак незгоди у Трудовій партії загострилися ще більше.

Внутрішня криза в УНТП відштовхнула від неї ту частину членів УВО, яка досі орієнтувалася на цю партію, а дехто і формально до неї належав. Ці люди, переважно молоді ветерани українських армій, вважали за потрібне створити нове політичне угруповання, яке твердо стояло б на самостійницьких позиціях, не йдучи на компроміси ні з Варшавою, ні з Москвою. Почати планували зі створення нового політичного часопису. Не виключено, хоча достеменно й не відомо, що біля витоків нового політичного проекту стояв начальний командант УВО Євген Коновалець, який, однак, сам не міг його втілити, оскільки в грудні 1922 р. виїхав в еміграцію, рятуючись від арешту. «Можливо, – припускає Сергій Квіт, – Євген Коно-

³ Про ідейно-політичну біографію Донцова до 1923 р. див.: М. Сосновський. *Дмитро Донцов*, с. 62–169.

⁴ Докладніше див.: Олександр Зайцев. *Вибори 1922 року у Західній Україні // Україна модерна*, ч. 2/3. Львів 1999, с. 194–205.

валець планував узгоджену публікацію відразу двох видань, орієнтованих на різні аудиторії: ЛНВ як загальноідеологічного інтелектуального журналу та „Заграви” – як легального більш масового політичного видання»⁵.

Створенням нового часопису (з прицілом на заснування політичної партії) зайнявся член Крайової команди УВО Дмитро Паліїв. Він швидко знайшов спільну мову з Донцовим, який, як уже було згадано, і собі думав про партію з націоналістичною ідеологією.

Як згадував через багато років колишній член Начальної команди УВО сотник Володимир Бемко, проект видання «Заграви» Донцов обговорював на нараді окружних командантів УВО, яка відбувалася в його помешканні. Втім, співпраця публіциста з УВО зводилася лише до цього проекту, що його, як і «ЛНВ», мала фінансувати ця організація. Ведучи переговори з керівниками УВО, Донцов давав зрозуміти, що ні Начальна, ні Крайова команди не є для нього авторитетом⁶.

Поява журналу через два тижні після рішення Ради амбасадорів була саме на часі. Серед українців Галичини панувало розчарування старими партіями, старими політиками та їхніми гаслами, і «Заграва» діставала шанс залучити розчарованих до нового політичного проекту.

У першому числі часопису Донцов умістив програмову статтю⁷, що починалася так: «„Заграва” є органом гурту людей, що не належать і не хочуть належати до жадної з існуючих партій». Виділення слова «існуючих» недвозначно вказувало на те, що згаданий гурт сам прагнув стати партією, але партією нового типу. Далі, окреслюючи кредо гурту «Заграви», автор удався до квазірелігійної фразеології:

Єднає сей гурт те націоналістичне «Вірую», яке мов молотом залізо кується в нас в огні остатніх десятків років. Се «Вірую» знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя. Ми далеко стоїмо і від тих, що з ліва й від тих, що з права. Соціалізм прийняли б ми хіба, коли б він був патріотизмом, розпеченим до червоности⁸; офіційний патріотизм – коли б мав в собі щось з релігійного запалу соціалізма⁹.

⁵ Сергій Квіт. *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет*, 2-ге вид. Львів 2013, с. 37.

⁶ Зиновій Книш. *Власним рушлом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року* [= Срібна сурма: Статті, матеріали й документи до діяльності Української Військової Організації, збірник, ч. 4]. Торонто 1966, с. 81–82.

⁷ Наші цілі // *Заграва* 1 (1923) 1–4. Те саме у виданні: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник*, т. 2. [Б. м.] 1983, с. 58–60. Далі цитую за «Загравою».

⁸ Ремінісценція афоризму польського соціаліста Болеслава Лімановського.

⁹ Наші цілі, с. 1.

Донцов заявляв, що гасла «інтернаціоналізму», «права», «справедливості», «пацифізму», «гуманітаризму», «еволюції» та «демократії» є для гурту «Заграви» «мертвими звуками» і порожніми «фразами». Правда, щодо «демократії» він уточнював: «Демократія, воля більшості нації є для нас закон, лиш ми думаємо, що всі мандати, в тім числі від демосу [...] не одержується, лише береться. Вміти їх взяти – в цім і лише в цім є для нас загадка демократії»¹⁰. Таке ставлення до демократії дещо відрізнялося від позиції, яку Донцов висловив кількома місяцями раніше у статті «Bellua sine capite». Там він прямо визнав антидемократизм сильною стороною більшовизму та фашизму, якої бракувало проведові Української революції¹¹. У «Наших цілях» «фразам» про демократію протиставлено щось на кшталт «керованої» демократії, за якої активна меншість не йде за демосом, підпорядковуючись його волі, а веде його за собою, накидаючи йому власну волю, яка й має стати волею більшості нації. Можливо, це було компромісне формулювання, що його Донцов виробив у дискусіях з іншими засновниками «Заграви», не готовими відверто відцуратися ідей демократії.

На місце «фрази» автор закликав поставити «чистий національний егоїзм і безкомпромісові інтереси кляси, на яку він спирається і яка творить в нас подавляючу більшість» (тобто селянства). Насамкінець він проголошував намір створити гурт, який «в свою ціль вносив би незахитаність і ясність, що притягає маси, а в афірмацію свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея»¹². Так Донцов уперше сформулював думку, яку він розвине в наступних творах: щоб перемогти, український націоналізм має стати не просто однією з ідеологій, а своєю релігією.

У статті «Наші цілі», як і в більшості інших текстів Донцова, заперечення хибних, на його думку, ідей переважало над позитивною програмою. Все ж можна виділити три стрижневі ідеї, які він хотів покласти в основу програми гурту «Заграви»: національний егоїзм, пріоритет інтересів селянства та сакралізацію політичного ідеалу, який належало утверджувати з «релігійним запалом». Який це мав бути ідеал, Донцов з огляду на цензуру промовчував, але, безперечно, йшлося про здобуття незалежної соборної держави.

У тому ж числі часопису Донцов умістив ще дві свої статті, заповнивши власними текстами майже половину загального обсягу (в наступних числах його внесок часом сягав і трьох чвертей). У першій він обміркував завдання

¹⁰ Наші цілі, с. 2.

¹¹ Д. Донцов. Bellua sine capite // *Літературно-науковий вістник* 1 (1923) 59–60. Те саме у виданні: Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 3: *Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.)*. Дрогобич – Львів 2012, с. 77–78.

¹² Наші цілі, с. 4.

інтелігенції після рішення Ради амбасадорів про визнання східних кордонів Польщі. Вірний своїй головній політичній ідеї – боротьбі з Росією – Донцов засудив «зміну віх» частини українських галицьких політиків, які закликали тепер орієнтуватися на радянські республіки. Згадавши про розстріли повстанців і арешти українських есерів в УСРР, він риторично запитав «новоявлених москвофілів»: «Чого вони хочуть? Чи попірати у к р а ї н с ь к и х революціонерів і соціалістів в їх боротьбі за права свого народу, чи – російських і жидівських чекістів, в надії дістати в і д н и х орден Червоного Прапора, а від Українців – ім'я зрадників нації?»¹³.

Таку ж антиросійську позицію Донцов послідовно обстоював і в наступній статті, в якій протестував проти спільного фронту з лівими галицькими москвофілами з «Русского Ісполнительного Комітета», «що були царистами за царату і стали большевиками за большевиків»¹⁴. У подібному войовничому дусі було витримано тексти Володимира Кузьмовича¹⁵ та Михайла Матчака¹⁶, і лише стаття голови товариства «Просвіта» Михайла Галущинського про завдання українських освітніх установ дещо вирізнялася спокійнішим і конструктивнішим тоном¹⁷.

Так група «Заграви» заявила про своє існування. Судячи з перших чисел часопису, спочатку активність виявляли лише декілька осіб: Донцов, Кузьмович, Галущинський, Матчак¹⁸ і Паліїв. Троє останніх були колишні старшини українських армій, а Матчак і Паліїв належали до Крайової команди УВО. Від самого початку із «Загравою» тісно співпрацював і генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник, що мало поважні наслідки для часопису й особисто для Донцова, але про це – трохи згодом.

У наступних числах «Заграви» Донцов звернувся до болючої теми польсько-українських стосунків. Уже в передовій статті в 2-му числі часопису Донцов ствердив, що угода між українцями та поляками в межах польської держави неможлива, а спроба її укласти не принесла б українцям ніякої користі¹⁹. На запитання, що робити, коли угода неможлива, Донцов відповідав: звернутися до ідеї, яка підкреслювала б «етнічну індивідуальність, протиставляючи її таким самим індивідуальностям», зміцнювати в селянської більшості нації «почуття расової окремішності, з усіма з того

¹³ Д. Спадщина минулого // *Заграда* 1 (1923) 7.

¹⁴ О. В. Єдиний національний фронт, або «масти хлопа лоем...» // Там само, с. 12–13.

¹⁵ В. К-ч. Під сучасну хвилю // Там само, с. 4–6.

¹⁶ М. М. Емігрантські журнали // Там само, с. 13–15; ак. З'їзд УС.Д.П. // Там само, с. 15–16.

¹⁷ М. Галущинський. Освітні завдання // Там само, с. 8–11.

¹⁸ Матчак незабаром вийшов із групи, ставши членом УРП.

¹⁹ Д. На теми дня // *Заграда* 2 (1923) 17–19.

впливаючими консеквенціями». Які саме консеквенції з того впливали, редактор «Заграви» не уточнював, але вдумливий читач розумів, що кінцевою метою зміцнення почуття етнічної окремішності має стати здобуття окремішності державної. Цю ідею Донцов протиставляв соціалістичним і радикальним формулам, які, мовляв, краяли націю за лініями класового поділу, а натомість об'єднували споріднені класи різних націй²⁰.

Саме переконанням про неможливість польсько-української угоди керувався Донцов, оцінюючи діяльність українських політичних сил, зокрема й Українського клубу в сеймі та сенаті. Цей клуб у складі двадцяти послів до сейму і шістьох сенаторів постав унаслідок виборів 1922 р., в яких українці Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя взяли активну участь, на відміну від галичан, які ці вибори бойкотували. Спершу українські парламентарі були налаштовані на порозуміння з владою і польськими демократичними партіями й навіть голосували за довіру лівоцентристському урядові Владислава Сікорського. Проте вже за кілька місяців клуб дійшов висновку, що практика уряду в національній політиці різко відрізняється від його обіцянок. І справді, за оцінкою польської дослідниці Мірослави Папежинської-Турек, «уряд Сікорського не вийшов поза спроби аналізу ситуації й опрацювання програми, що враховувала потреби українського та білоруського населення. На практиці, однак, він надалі вдавався до арештів, застосовував обмеження в галузі шкільництва, діяльності культурно-освітніх товариств і православної церкви»²¹. Ліві польські партії, хоч і засуджували у своїх виступах у сеймі національні та соціальні утиски, однак у найбільшій для українців земельній справі не підтримали Український клуб, проголосувавши за 50-мільярдний кредит для військових колоністів (осадників) на «східних кресах»²². Тому вже у квітні 1923 р. більшість клубу, розчарована і урядом, і польською лівицею, вирішила перейти в опозицію. Водночас деякі українські парламентарі під проводом нового голови клубу Самійла Підгірського налагодили контакти із групою «Заграви».

Донцов схвально сприйняв зміну тактики Українського клубу. Він критикував українських послів і сенаторів за їхню доти примирливу щодо Польщі політику, а найбільше – за «віру в можливість „реальної праці” та „реальних здобутків” на основі існуючого status quo». Донцов привітав перехід клубу в опозицію і висловив надію, що тісний контакт галичан (тобто

групи «Заграви») та вчорашніх наддніпрянців, які опинилися в межах Польської держави, зліквідує «дитячу хворобу москво- і польонофільства»²³.

Окрему іронічну статтю під назвою «Легенда св. Йосифа» Донцов присвятив маршалові Юзефу Пілсудському. Назвавши його «одиноким маркантною індивідуальністю, яку видала нова Польща», він визнав природним, що Пілсудський став предметом культу для своїх. «Але зовсім неприродно, що в нього і в табір, що стоїть за ним, вірять і Українці». Тим, хто вірив у легенду про Пілсудського як приятеля українців, публіцист радив ознайомитися з лекцією маршала про «Оборону Львова», прочитану у Львові 8 серпня 1923 р., в якій він приписував собі вирішальну роль у врятуванні цього міста від «русинів». Донцов показував, що позиція Пілсудського, попри його давню репутацію федераліста, українофіла і визволителя «братніх народів», збіглася з поглядами «вшехполяків»²⁴ та їхнім баченням політики на «кресах». Насамкінець автор висловив сподівання, що «легенда св. Йосифа стане для нас бабусиною байкою, в яку вірять лиш діти»²⁵.

В іншій статті, реагуючи на засторогу «Kuriera Warszawskiego», що перетворення парламенту в «дім політичної розпусти» може скінчитися приходом Леніна або польського Муссоліні, він заявляв: «Нічого не сподіємося ні від російського Леніна з його абсолютно нам непридатним „радянським принципом”, ні від польського Муссоліні з його пілсудськівською фразеологією і вітосівською»²⁶ практикою. Дамо собі раду і без одного, і без другого»²⁷.

Як бачимо, у своїх статтях у «Заграві» Донцов дуже далеко відійшов від позиції, висловленої двома роками раніше в книжці «Підстави нашої політики», де він виступав за союз із Польщею навіть ціною зречення західноукраїнських земель²⁸. Утім, жодної непослідовності тут не було. Польща цікавила його як союзник лише доти, доки готова була разом з Україною боротися проти Росії. А що Варшава не виявляла тепер жодного бажання воювати з Москвою, то із союзника вона перетворювалася на ворога, який скористався скрутним становищем України й захопив частину її території. Відтак будь-які угоди з Польщею ставали недоцільними і шкідливими.

²³ р. о. Зміна тактики українського клубу (Допись з Варшави) // *Заграда* 3 (1923) 43–44 (р. о. – один із криптонімів Донцова: [Дмит]р[о Донц]о[в]).

²⁴ «Вшехполяки» – інша назва польських націонал-демократів (ендеків), від назви журналу «Przegląd Wszepolski», що виходив у 1895–1905 рр.

²⁵ О. В. Легенда св. Йосифа // *Заграда* 10 (1923) 158–159.

²⁶ Вінцентій Вітос (1874–1945) – прем'єр-міністр Польщі в 1920–1921, 1923 і 1926 рр. Українці звинувачували його в антиукраїнській політиці.

²⁷ В. О. Соймовий карнавал // *Заграда* 18 (1923) 296.

²⁸ Д. Донцов. *Підстави нашої політики*. Відень 1921, с. 96–100.

²⁰ Д. За новим гаслом // *Заграда* 3 (1923) 33–36.

²¹ Mirosława Papierzyńska-Turek. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w latach 1922–1927 // *Z pola walki* 1 (1975) 36.

²² *Sprawozdania stenograficzne Sejmu RP. Okres I. 31 posiedzenie z dnia 24 III 1923 r.* Warszawa 1923, łam 39.

Деякі особливо гострі статті Донцова конфіскувала цензура, але завдяки співпраці з Підгірським цензурні обмеження вдавалося обходити. Члени Українського клубу вносили інтерпеляції (запити) до міністрів внутрішніх справ та судівництва з приводу конфіскації тієї чи тієї статті, при цьому сконфісковану статтю повністю наводили в тексті інтерпеляції. А позаяк промови і запити парламентарів не підлягали цензурі, Донцов у наступних числах таки вмщував сконфісковані раніше статті, але вже у складі посольських інтерпеляцій²⁹.

З літа 1923 р. самого Донцова і групу публіцистів, яка гуртувалася довікола часопису «Заграда», у лівій українській пресі почали називати «фашистами». Першою це окреслення вжила щодо «Заграви» газета «Земля і воля» – орган Української соціал-демократичної партії, а фактично й підпільної Комуністичної партії Східної Галичини (в 1923 р. перейменованої на Комуністичну партію Західної України – КПЗУ). Не підписаний автор повідомляв, що фашисти з'явилися «й у нас, на східно-галицькому українському ґрунті» в особі Донцова і групи «Заграви»:

Сам Донцов подібно, як і його далекий «друг» Беніто – це також колишній «великий марксист-ортодокс», хоч в часі великої війни бачимо його й комівояжером австрійського імперіялізму, відтак хлібороб-гетьманець, тепер пробує «щастя» на фашизмі. Його братія – це всякі б[увші] сотники, полковники й другі старшини української армії, а теперішні «журналісти» з «Заграви» і «Червоної калини», власники видавництв, фабрик, автомобілів, професори і т. д. – що за всяку ціну пруться, щоби й надалі бути «сіллю» української землі, «героями» української нації, «корманічами» й панами мас. [...] І вони тепер фашизмом, цею повоєнною недугою, дегенерацією й здичавінням хочуть «спасати» «вітчину», хочуть всіма засобами відбудувати розлітаючийся в руїни капіталістичний лад.

Автор висловлював переконання, що «„герой” Донцов та його „войовнича” кумпанія поломлять собі на українських працюючих масах зуби, так як недавно ще „генерал” Тютюник з „отаманом” Петлюрою»³⁰.

Слідом за «Землею і волею» атакував Донцова і «Заграву» лівий журнал «Нова культура». Автор (теж не підписаний)³¹, оптимістично діагностувавши

«смерть» українського націоналізму, насамкінець розглянув «рецепту для гальванізування націоналістичного тупа», яку «пропагував» редактор «Заграви». Донцова тут названо «галицьким нео-фашистом» і учнем Муссоліні³². На думку автора, Донцов, закликаючи «статі на ґрунті клясово селянської ексклюзивності», робив ту саму помилку, що й інші націоналісти – не добачав чимраз гострішої класової боротьби, яку провадить сільська біднота проти дідичів та сільських багатіїв. У підсумку програма Донцова мусила заохотити доморослих фашистів шукати опору тільки в куркульській частині села. Інша частина програми «Заграви» – «підчеркування етнічної індивідуальності, протиставляючи її таким самим іншим індивідуальностям», – на думку лівого критика, суперечила тенденціям розвитку суспільства до тіснішого об'єднання і співжиття в міжнародному масштабі. Тому не дивно, що шляхів здійснення своєї реакційної мети «загравісти» шукали в «апотеозуванню минулого», в «піддержуванні кличів національної традиції» тощо. «Отже не аналіза й зрозуміння сучасного для вияснення тенденцій будучого, а неговання й заперечення будучого шляхом пановання минувшини над сучасним; це, впрочім, звичайне історичне явище в ідеології доживаючих свій вік і конаючих суспільних верств», – підсумував автор свій діагноз ідеології Донцова³³.

Тезу про «смерть націоналізму» підхопив автор статті «Фашистівська гниль», який своєю трупно-цвинтарною образністю перевершив усіх лівих критиків «Заграви»: «Серед темної ночі банкрутства міщанської ідеології молодь не повинна піти за блудними болотними вогниками, що займаються на вонючих цвинтарищах гнилі старого світу, та які всякі темні духи називають загравою майбутніх великих вогнів»³⁴.

Відповідаючи на звинувачення у фашизмі, «Заграда» вмістила передову статтю під назвою «Чи ми фашисти?». «Не уважаємо фашизму за щось злого. Навпаки!» – заявляв її анонімний автор (імовірно, Донцов). Щоправда, механічне перенесення фашизму на український ґрунт він уважав неможливим: «В одній із своїх промов сказав провідник італійського фашизму: „Фашизм це справа суто італійська. Всяке наслідування в чужій країні є через те неможливе і булоб лише малпованням. Фашистівський світовий союз – це нісенітниця»³⁵. Підписуємось обома руками під цим освідченням.

²⁹ Див., напр.: Інтерпеляція послів українського клубу з дня 24. липня 1923. до п. міністра Справ Внутрішніх в справі переслідування української преси // *Заграда* 10 (1923) 152–153; 11, с. 164–168 (зі статтею Д. Д[онцова] «Дві тактики»); Інтерпеляція послів українського клубу до панів міністрів Внутрішніх Справ і судівництва в справі переслідування української преси // *Заграда* 16 (1923) 257–261 (зі статтею Д. Д[онцова] «Червона смерть»).

³⁰ Фашизм // *Земля і Воля*, 10 червня 1923, с. 3.

³¹ Збіжність головних тез цього автора з ідеями, висловленими згодом у статтях лідера КПЗУ Осипа Крїлика (Василькова), дає підстави припускати, що автором обох текстів

є та сама особа. Пор., напр.: Васильків. Національне визволення і українське дрібноміщанство // *Наша правда* 1 (1924) 5–11.

³² Смерть націоналізму // *Нова Культура* 2/3 (1923) 6.

³³ Там само, с. 6–7.

³⁴ К. В. Фашистівська гниль // *Земля і воля*, 9 вересня 1923, с. 4.

³⁵ Слід, однак, зауважити, що згодом Муссоліні змінив свій погляд і заговорив про універсальність фашизму. Були навіть спроби створити «Фашистський інтернаціонал». Див.:

І тому власне, що ми стоїмо, подібно як і фашизм, не на інтернаціональній, а на національній платформі, – ми не можемо бути фашистами». Однак на наступних сторінках, викладаючи основні засади групи (пріоритет національного визволення перед соціальним, ворожість до інтернаціоналізму, націоналізм як практика щоденного життя), автор статті рефреном повторював: «Коли це є програмом фашизму, про мене, – ми є фашистами!»³⁶.

Відтоді ярлик «фашиста» міцно закріпився за Донцовим, який, як бачимо, не дуже й заперечував. «Фашизм» разом із «антидержавною діяльністю» невдовзі стали головними звинуваченнями, які ледь не призвели до видворення Донцова з Польщі. До них несподівано додалася ще й проблема генерала Тютюнника.

Як уже було згадано, Тютюнник від самого початку співпрацював із «Загравою». 19 квітня 1923 р. він писав своєму соратникові полковнику Михайлові Палію-Сидорянському: «Що до ідеології і тактики, то я спинився на „Заграві” (виходить зараз у Львові під редакцією Донцова), в котрій я особисто беру найживішу участь. Треба зробити щоби „Заграву” читали по всій Україні»³⁷. Генерал хотів зробити «Заграву» неофіційним органом свого Партизансько-повстанського штабу і Вищої військової ради (ВВР) – керівництва повстанської організації, яка нібито діяла на Наддніпрянщині і яку він збирався очолити. Як з'ясувалося згодом, організація була фіктивною – її створило Державне політичне управління (ДПУ) УСРР, щоб виманити Тютюнника на радянську територію³⁸.

Зв'язковим між Тютюнником і «Загравою» був полковник Йосип Добротворський³⁹, який запевняв генерала: «„Заграда” рішуче стане нашим органом. Я вже в цьому напрямку говорив і з Донцовим. Готово. Треба тільки в детал[ях] перевести»⁴⁰. 23 травня він з іще більшою впевненістю писав Тютюнникові: «„Заграда” робить фурор і скоро переверне уми. Орієнтація

мусить скоро цілковито стати на Вас, помимо що де кому із тутешніх Наполеонів це цілковито не подобається»⁴¹.

У листі підполковникові Юрію Пирогову від 16 травня Тютюнник уже називав «Заграву» «нашим журналом» і доволі самовпевнено додавав: «Все здорове і молоде схиляється і йде за мною»⁴². Як відомо, ця самовпевненість і віра у власне покликання дорого коштували генералові, який невдовзі потрапив у пастку ДПУ.

Тютюнник і Донцов справді глибоко поважали одне одного. Генералові імпонувала войовнича ідеологія редактора «Заграви», а той, схоже, побачив у легендарному отамані нове втілення своєї мрії про «українського Наполеона».

Втім, першу статтю Тютюнника (він дописував до «Заграви», як і до «ЛНВ», під псевдонімом Г. Юртик) повністю сконфіскувала цензура, залишивши тільки назву – «Під знаком поготівля» – і підпис⁴³. Зате наступна стаття вийшла без жодних купюр. Вона цікава не лише своїм прямим змістом, а й тим, що пояснює мотиви фатального кроку, який незабаром зробив генерал. Висміявши мрії еміграційних «центрів» про утворення «єдиного революційно-демократичного національного фронту» при одночасному виріканні будь-якої революційної акції в Україні, автор ствердив:

...Там, де провадиться боротьба і лише та, є фронт. Той фронт вже існує. Він єдиний і революційний і національний.

[...] Претендувати на провідну ролю в національній боротьбі можуть лише елементи, що в тій же боротьбі безпосередньо стикаються з ворогом, що провадять боротьбу, а не бояться її, виправдовуючись, що се нам «нічого дати не може». [...]

Боягузи ніяк не вможуться на чолі революційного руху. Вождями відважних будуть відважні, що прагнуть відповідальності, тільки вони зможуть повести націю на подвиги. [...]

Само життя без жалю викидає на смітник історії ідеологів «братнього співжиття». В кому ще є жива душа, той поривається на допомогу вже існуючому національному фронтові, а не дезертирує під прапор мітичних фронтів і не грається в «центри», що складаються з людей, котрі, не маючи почуття національної гідності, шукають ратунку там, де раз-у-раз кувалися і зараз куються кайдани для України⁴⁴.

Michael Arthur Leeden. *Universal fascism: The Theory and Practice of the Fascist International, 1928–1936*. New York 1972.

³⁶ Чи ми фашисти? // *Заграда* 7 (1923) 97–102.

³⁷ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. *Документи і матеріали* / упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. Київ 2011, с. 106.

³⁸ Олег Шатайло. *Генерал Юрко Тютюнник*. Львів 2000, с. 101–102.

³⁹ Дехто з дослідників уважає, що Добротворський уже тоді працював на радянську розвідку (В. Верига. *Листопадовий рейд*. Київ 1995, с. 32, 152; О. Шатайло. *Генерал Юрко Тютюнник*, с. 65; Владислав Верстюк. Вступ. Драма Юрія Тютюнника в світлі нововиявлених документів // *Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ*, с. 12–14). Утім, документи збірника «Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ» дозволяють достеменно це ствердити лише від серпня 1923 року, коли Добротворський підтримав перехід Тютюнника на бік більшовиків і погодився на дальшу співпрацю.

⁴⁰ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 170.

⁴¹ Там само, с. 185.

⁴² Там само, с. 116.

⁴³ *Заграда* 3 (1923) 40.

⁴⁴ Г. Юртик. Єдиний фронт // *Заграда* 5 (1923) 77–78.

Це не були порожні слова. Статтю було опубліковано 1 червня, а вже 16 червня Тютюнник переплив Дністер, щоб стати на чолі «національного фронту». Замість цього він одразу опинився в руках чекістів⁴⁵.

Уже «виведений» на територію УСРР і затриманий, генерал надсилав Донцову листи з намаганнями залучити його і «Заграву» на свій бік⁴⁶. Тютюнникове листування контролювало ДПУ, тож фактично це були спроби потай використати Донцова і його журнал для дискредитації петлюрівського табору. Почасти це вдалося.

Першого вересня «Заграда» вмістила статтю «Емігрантський з'їзд», підписану «Емігрант». Насправді за цим псевдонімом ховався Добротворський⁴⁷, який діяв за завданнями Тютюнника, а отже, і ДПУ. Автор заявляв, що метою з'їзду емігрантів з Великої України, який щойно відбувся в Тарнові, було «захоплення організаційного проводу еміграцією збанкрутованими діячами т. зв. тарнівського „центру”» (тобто Державного центру УНР в екзилі), звинувачував організаторів з'їзду в маніпуляціях, закликав не платити податку на потреби Українського центрального комітету і погрожував, що «пани з „У.Ц.К.» колись відповідатимуть за свої дії перед нацією⁴⁸.

Обурений генерал-хорунжий Володимир Сальський, один з організаторів тарнівського з'їзду, надіслав до «Заграви» спростування, але Донцов відмовився його публікувати, повністю підтримавши Добротворського⁴⁹. До середини жовтня в кожному номері «Заграви» з'являлися «листи з таборів» чи витяги «з нашої преси», автори яких описували «розпуку і кошмар» у таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі, заохочували українських вояків повертатися в радянську Україну і різко нападали на УЦК⁵⁰.

Від Добротворського Донцов «знав» лише те, що Тютюнник законспірований десь у радянській Україні як голова ВВР. Ця дезінформація викликала в публіциста жвавий інтерес. У листі до Тютюнника 6 вересня Добротворський повідомляв, що Донцов хоче разом із ним таємно проїхатися по УСРР, щоб побачитися з генералом і особисто ознайомитися з тамтешнім життям⁵¹. Тютюнник у відповідь запропонував Добротворському перевезти на радянський бік для переговорів із більшовиками когось із керівників УВО,

а Донцову, мовляв, краще почекати їхнього повернення. «Коли ж Ваші інформації будуть замалі для його цікавості, тоді влаштую йому подорож і матеріально забезпечу її», – обіцяв генерал⁵². Це наводить на думку, що ДПУ не виключало можливості заманити Донцова в УСРР, як раніше Тютюнника, але спершу хотіло використати його на місці.

Незабаром у ДПУ вирішили, що ВВР вичерпала себе, й оприлюднили заяву Тютюнника про нібито добровільний перехід на бік радянської влади. Прочитавши у «Вістях ВУЦВК» за 27 жовтня статтю Василя Блакитного (Елланського) «„Каносса” отамана Тютюнника», Донцов зрозумів, що його ошукали і використали. Тим часом інші «загравісти» сприйняли з надією звістку про перехід Тютюнника на радянський бік, що спричинило внутрішню боротьбу в групі. Донцов згодом згадував: «Вони жадали, аби я (по пам'ятній афері Тютюнника) перемінив ідеологію журналу на „зміновіхівську”, в чім я відмовив»⁵³.

Свою відмову він закріпив статтею «З приводу одної сенсації», в якій, висловивши сумнів (як тепер знаємо, слушний), що Тютюнник діяв без примусу, рішуче засудив поширення «зміновіхівства» серед українських політиків, заохочених прикладом генерала. Насамкінець він із прихованою іронією процитував, не розкриваючи псевдоніма, Тютюнникові слова: «Як недавно писав в нашій „Заграві” п. Юртик: „саме життя без жалю викидає на смітник історії ідеологів „братнього співжиття”, та що помилкою є шукати ратунку там, де раз-у-раз кувалися і ще куються кайдани для України»⁵⁴.

У тому ж числі «Заграви» було вміщено статтю, яка, всупереч попереднім «листам з таборів», зображувала діяльність радянських репатріаційних комісій у таборах інтернованих як ошуканство ворога⁵⁵. Цим Донцов давав зрозуміти, що більше не дасть використовувати свій журнал більшовицькій агентурі. Та не встиг Донцов позбутися «опіки» ДПУ, як потрапив під приціл польських органів безпеки.

Ще у травні Донцов відчував, що над ним збираються хмари. У розмові з Добротворським він висловив побоювання щодо своєї безпеки й попросив полковника, аби той звернувся до свого шефа – Тютюнника – з проханням, щоб у разі загрози можна було виїхати до генерала (який тоді перебував у Чернівцях) і, можливо, перенести туди видання «Заграви»⁵⁶. Тютюнник

⁴⁵ В. Верстюк. Вступ. Драма Юрія Тютюнника в світлі нововиявлених документів, с. 13.

⁴⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 221, 297.

⁴⁷ Це впливає з листа Добротворського Тютюнникові від 7 вересня (там само, с. 302).

⁴⁸ Емігрант. Емігрантський з'їзд // *Заграда* 11 (1923) 171–173.

⁴⁹ Biblioteka Narodowa (Warszawa), Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki, Archiwum Dmity Doncowa (далі – BN, NTSz, ADD), teka XII (mikrofilm 83986), k. 26–27.

⁵⁰ Лист з таборів в Польщі // *Заграда* 12 (1923) 188–189; 3 нашої преси // *Заграда* 13 (1923) 212; Лист з таборів в Польщі // *Заграда* 14 (1923) 225–227.

⁵¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 297, 301.

⁵² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 226.

⁵³ Д. Донцов. Дон Кіхотом монархізму // Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 10: *Твори різних періодів*. Дрогобич – Львів 2016, с. 144.

⁵⁴ З приводу одної сенсації // *Заграда* 17 (1923) 275–278.

⁵⁵ Гнат Панченко. 3 життя таборів // Там само, с. 281–282.

⁵⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 184–185.

обіцяв при потребі переправити «доктора» через румунський кордон на Буковину, де той був би в цілковитій безпеці⁵⁷. Однак незабаром сам генерал вирушив за Дністер і вже не повернувся, а згодом Донцов довідався про його «Каноссу».

Починаючи від 6-го числа (15 червня), Донцов прибрав із титульної сторінки «Заграви» напис «Нач. Редактор Д-р Дмитро Донцов», залишивши тільки слова «Редагує колегія». Однак для поліції не було секретом, хто насправді редагує часопис.

Восени Донцов вирішив позбутися непевного статусу іноземця і почав клопотатися про отримання польського громадянства, діставши від Дирекції поліції у Львові свідоцтва про моральність і десятилітнє перебування у Львові⁵⁸. Але замість громадянства він отримав постанову про видворення за межі Польщі.

Приводом до цього стала діяльність Донцова як ідеолога «загравістів». У вересні 1923 р. інформаційна служба МВС Польщі розіслала воеводським управлінням південно-східних воеводств листа під назвою «„Загравісти” – партія українських фашистів», у якому йшлося зокрема і про редактора «Заграви»: «Репутація, якої зажив Донцов, що його всі вважали „великим симпатиком” Польщі, спершу відвернула увагу від „Заграви”, проте кожен новий номер часопису кидав гасла настільки невідповідні „симпатії” до Польщі, що змусив ближче зацікавитися цим рухом». Особливо тривожили МВС зв'язки «загравістів» із Тютюнником, який нібито «ввійшов у контакт з „червоними галичанами” [тобто з колишніми вояками і старшинами Червоної української галицької армії, що залишилися в УСРР. – О. З.] і серед них організує кадри українських фашистів». Виклавши вірогідну інформацію та чутки про склад і діяльність угруповання, автор документа доходив висновку: «Обережна, але рішуча ліквідація витворюваного руського фашизму – справа необхідна, особливо в сучасний момент, поки він ще не спромігся опанувати в цілості цю частину краю і не переніс своєї діяльності на Волинь, Підляшшя та Полісся»⁵⁹.

Ліквідацію «руського фашизму» вирішили розпочати з Донцова. 28 листопада 1923 р. львівський воевода Станіслав Зімний, пересилаючи директорові поліції у Львові згаданого листа з МВС, указував, що «з метою унеможливлення дальшої діяльності у цьому напрямку належить якнайскоріше зорганізувати виселення (видалення) Донцова за межі Польської

Республіки»⁶⁰. 14 грудня редактора «Заграви» викликали в дирекцію поліції і вручили йому постанову про видалення за межі Польщі «як шкідливого для безпеки і порядку та публічного ладу»⁶¹. Фактичних мотивів видворення у постанові не навели, а на запитання Донцова відповіли, що він, мовляв, сам мусить це знати. Втім, про справжні мотиви здогадатися було неважко, і на них указувала газета «Діло»: «Як довго д-р Донцов являвся тільки теоретиком безкомпромісовості супроти Москви, польська преса славословила його за публіцистичний талант і за політичний розум. Та д-р Донцов перевів ревізію своїх позицій супроти Польщі. І сьогоднішнім властью імушим мабуть не по нутру публіцистична діяльність Донцова в ролі начального редактора „ЛНВістника” і „Заграви»»⁶².

Шокований Донцов через адвоката Лева Ганкевича негайно подав рекурс (апеляційну скаргу), в якому наголошував не лише суто правові моменти (брак конкретних звинувачень), а й те, що редагована ним «Заграва» – це часопис «національно українського напрямку, різко негативного до Совітської Росії і до тих груп української еміграції, які в останньому часі стремили до порозуміння з Совітами»⁶³. Дальші події показали, що Донцов не схибив, педалюючи антирадянську тему.

Як повідомляли таємні інформатори польської військової розвідки, Донцов був «заскочений і в найвищій мірі прибитий» цією звісткою. Він не мав достатніх коштів, щоби виїхати за кордон, а найбільше боявся примусової репатріації в СРСР, бо був певен, що більшовики негайно його розстріляють, а щонайменше змусять, під загрозою револьвера, опублікувати вірно-підданчу заяву й надалі під їхнім диктатом вести радянську пропаганду⁶⁴. Перед очима в Донцова стояв недавній приклад Тютюнника, шлях якого він аж ніяк не хотів повторити.

Донцов гарячково шукав вихід. Він звернувся до колишнього голови уряду ЗУНР Костя Левицького, який тоді мешкав у Чехословаччині, з проханням посприяти в отриманні чехословацької візи й місця професора університету в Празі, але той відповів, що це неможливо⁶⁵. І довелося б Донцову обирати місце примусового перетину кордону Польщі, якби в його

⁶⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 11.

⁶¹ Там само, арк. 8 зв.

⁶² Польська влада викидає д-ра Донцова!!! // *Діло*, 19 грудня 1923, с. 4.

⁶³ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 15.

⁶⁴ Там само, арк. 16.

⁶⁵ Галина Сварник. *Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор*. Варшава – Львів – Нью-Йорк 2005, с. 111.

⁵⁷ *Юрій Тютюнник: від “Двійки” до ГПУ*, с. 119.

⁵⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 14 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 10–10 зв.; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Dopływ), sygn. 1074, k. 18–18 odw.

долю не втрутилися польські військовики, а зокрема керівники військової розвідки і контррозвідки – Відділу II Генерального штабу (т. зв. «Двуйки»).

Як показав Роман Висоцький, саме завдяки порозумінню польської розвідки та МВС у справі Донцова було скасовано рішення про його видворення⁶⁶. Дослідження Висоцького підштовхнуло журналіста Мирослава Чеха (історика за освітою) до далекосяжних висновків про те, що Донцов співпрацював із польською розвідкою і що навіть свою найважливішу працю – «Націоналізм» – написав на замовлення польських спецслужб. Ба більше, журналіст побачив у цьому «спеціальну операцію польської розвідки з творення української нації згідно з польським баченням»⁶⁷.

Чи є достатні підстави для таких висновків? Услід за Романом Висоцьким, розгляньмо уважніше документи т. зв. «Слідчої справи на українського націоналіста Дм. Донцова».

З них випливає, що ініціатива перегляду рішення про депортацію Донцова належала бригадному генералу Мечиславу Лінде, заступникові командувача округу корпусу VI, штаб якого розміщувався у Львові. 28 грудня, через два тижні після того, як Донцов отримав постанову про видворення, генерал надіслав до Відділу II Генерального штабу з копією львівському воєводі службову записку, в якій називав редактора «Заграви» «головним ідейним провідником фашистського руху, що гуртується довкола того ж часопису». Водночас Лінде вказував на боротьбу Донцова з радянофільською орієнтацією, долучаючи копію статті «З приводу одної сенсації» про «Каноссу» Юрія Тютюнника. Генерал не виключав, що спроба польської влади порозумітися з публіцистом спонукала б його змінити напрямок своєї діяльності чи навіть її припинити. Насамкінець у записці наведено такий цікавий аргумент: «Як один із козирів на виправдання Донцова наближені до нього кола, які перебувають у конфід[енційному] контакт[і] з В[ідділом] II мого Штабу, подають, що ціле дотеперішнє розбиття т. зв. єдиного фронту в руському таборі є справою рук Донцова, який, крім „великих гасел“ нічого конкретного не створивши, все дотеперішнє порозкладав»⁶⁸.

Сьомого січня 1924 р. директор поліції Львова запропонував відхилити рекурс Донцова⁶⁹. Однак уже 22 січня офіцер військової розвідки майор

Гофман переслав у Львівське воєводське управління отриману ним шифровану депешу такого змісту:

Внаслідок порозуміння Генерального штабу з М[іністерством] Внутр[ішніх] С[прав] видалення Донцова було затримано. Про це М[іністерство] Внутр[ішніх] С[прав] повідомило тамтешнє Воєводське управління. Видалення було затримано під умовою, що він змінить свою дотеперішню літературну діяльність, ворожу Польській державі. Пропоную п. Майору порозумітися з воєводством у контакт[і] з Донцовим і вказати йому на умову лояльності, яка повинна його надалі зобов'язувати. Належить використати нагоду для залучення Донцова до дальшої роботи. У разі незгоди Донцова він буде інтернований (переселений) у західні воєводства. Про результати перемовин із Донцовим прошу негайно доповісти⁷⁰.

До якої «дальшої роботи» планували залучити Донцова, стає зрозумілим із документа, який через рік, 17 лютого 1925 р., Львівське воєводське управління надіслало директорові поліції у Львові:

З огляду на посилення орієнтації руського суспільства на радянську Україну і на необхідність створення противаги можливому виникненню єдиного фронту руського населення – вирішив Пан Воєвода затримати виконання постанови про видалення д-ра Донцова за межі Польщі, тим паче, що подавач рекурсу зобов'язався підтримувати і репрезентувати антирадянський напрям.

Протягом своєї літературної діяльності в 1924 р. Др. Донцов не порушив прийнятого зобов'язання [...]»⁷¹.

У слідчій справі немає звіту про перемовини з Донцовим, однак із наведеного документа випливає, що «профілактична» бесіда з ним таки відбулася і він узяв на себе певні зобов'язання.

Отже, замість видворяти Донцова, керівники польських МВС і Генерального штабу визнали за краще використати його у власних інтересах – для протидії посиленню радянського впливу і можливому відновленню єдиного фронту українських політичних сил, який розпався навесні 1923 р. А що Донцов і сам розглядав боротьбу з російсько-радянськими впливами як одне зі своїх головних завдань, то тим легше було йому взяти на себе відповідне зобов'язання. Обіцянки протидіяти об'єднанню українських сил від нього, ймовірно, не вимагали, знаючи, що редактор «Заграви» і так це робитиме в силу своїх радикальних поглядів і войовничого темпераменту. Тому воєводське управління і дирекція поліції не заперечували проти того, щоб Донцов і далі редагував «Заграву».

⁶⁶ Roman Wysocki. Źródło twórczej inspiracji czy wróg? Obraz Polski i stosunków polsko-ukraińskich w ujęciu Dmytra Doncowa // *Primum vivere deinde philosophari: O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej na przestrzeni wieków* / ред. Marek Białokur, Andrzej Szczepaniak. Opole – Toruń 2009, с. 212; його ж. *W kręgu nacjonalizmu integralnego*, с. 194.

⁶⁷ Мирослав Чех. Щоб пам'ятати разом // *Zbruc* (zbruc.eu/node/8654). Оригінал польською мовою надруковано у виданні «Gazeta Wyborcza» від 8–9 червня 2013 р.

⁶⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 16.

⁶⁹ Там само, арк. 7.

⁷⁰ Там само, арк. 6.

⁷¹ Там само, арк. 3.

Розглянуті документи не дають підстав для висновку, що Донцов співпрацював із польськими спецслужбами в рамках якоїсь «спецоперації» чи виконував їхні завдання. Радше стався ситуативний збіг інтересів: і польська влада, і Донцов убачали найбільшу небезпеку в поширенні серед українців радянофільства і, хоча з різних міркувань, не бажали утворення єдиного фронту західноукраїнських політичних сил. Зміст і спрямованість публіцистики Донцова не змінилися, він лише ретельно уникав відтоді всього, що могло викликати підозру у зв'язках із націоналістичними організаціями антипольського спрямування, й утримувався від публікацій, одверто ворожих до Польщі.

Загроза депортації Донцова позначилася на його участі в діяльності групи «Заграви». Він офіційно перестав уважатися редактором часопису, хоча фактично далі його редагував, не підписував статей власним прізвиськом чи ініціалами Д. Д., а лише псевдонімами і криптонімами (Devius, P. O. тощо). Автор Рапорту про національність за січень і лютий 1924 р. (аналітичного матеріалу військової розвідки) із задоволенням зазначав: «Група „Заграви” після самоусунення Донцова впала у летаргію. Сама „Заграва” втратила своє колишнє вістря і свою атракційну силу; забавляється полемікою з „Ділом”»⁷².

Щодо «летаргії» автор рапорту перебільшував. У квітні 1924 р. на базі групи «Заграви» утворилася Українська партія національної роботи (УПНР, для втаємничених – Партія національної революції). В історіографії побутує твердження, що Донцов належав до керівництва партії⁷³, однак сам він це заперечував⁷⁴. Насправді редактор «Заграви» брав участь у роботі над створенням партії й збирався стати її ідеологом, однак після пригоди з депортацією і розмов з офіцерами поліції та «Двуйки» він визнав за краще не вступати в партію, тим паче, що загроза видворення й далі висіла над ним дамокловим мечем.

Відмова Донцова вступити в УПНР викликала охолодження стосунків між ним і фактичним її лідером – Паліївим (офіційним головою партії був Підгірський). Крім того, співредактори «Заграви» розійшлися в питаннях політичної тактики. Донцов і далі обстоював жорсткий антиросійський і антирадянський курс, тоді як Паліїв деякий час поділяв прорадянську орієнтацію тодішнього керівництва УВО і навіть разом із Ярославом Індишевським

(від квітня 1924 р. – крайовий командант УВО) їздив до Харкова і Москви на переговори про співпрацю з більшовиками⁷⁵.

На охолодження стосунків між Донцовим і Паліївим впливали й фінансові справи. 22 червня 1924 року, виїхавши на відпочинок у Закопане, Донцов писав дружині: «По повороті я хочу остаточно в'яснити справу з Палієвим. В такому становищі, як тепер, я бути не хочу. Він пхає всі гроші в друкарню, а для мене – треба зубами видирати. [...] Чи „його” гроші, чи ні – мені alles gut⁷⁶. Є умова, якої я дотримую і якої не дотримує він. Перед від'їздом я їм лишив одну статтю [...], але тепер не висилатиму нічого»⁷⁷.

Прочитавши нове число «Заграви», Донцов 7 липня писав дружині, Марії Донцовій, із Закопаного: «Жаль глядіти, що ті батяри зробили з „Загравою”. Але я й пальцем не рухну, нехай прийдуть до мене. Я ще раз написав їм картку з згадкою про пенсію⁷⁸ і ще раз написав, що статті є на Курковій»⁷⁹. Він був настільки занепокоєний редагуванням часопису за його відсутності, що в листі від 16 липня доручив Марії Донцовій особисто занести в друкарню замітку, що мала піти першою в рубриці «Новини»: «*Др. Д. Донцов* по півторамісячній відсутності вернув з Закопаного до Львова». «Се на те, – пояснював Донцов, – аби люде знали, що в межичасі я не відповідаю за всякі бздурства „Заграви”. Тільки нічого до сеї замітки не додавай: ані „редактор ‘Заграви’”, ані ніц»⁸⁰. Схоже, що Донцов турбувався про «алібі» в очах не лише читачів, а й польських органів безпеки. Загроза видворення ще зберігалася, і це спонукало до обережності. У листі до свого приятеля Михайла Гікавого він скаржився: «Мій рекурс ось вже сім місяців лежить в воєвідстві, так що одного гарного ранку можуть і мене повідомити

⁷⁵ П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 38–39; Олександр Дарованець [та ін.]. Примітки // Там само, с. 468. Переговори між УВО та офіційними представниками СРСР відбувались у другій половині 1923-го і першій половині 1924 року. Деякий час УВО отримувала фінансування від більшовиків через Петрушевича, але врешті-решт перемовини зайшли у глухий кут (докладніше див.: Олександр Зайцев. «Орієнтація на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) // *Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія, ч. 2: XX століття* / відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко. Одеса – Київ – Львів 1999, с. 501–502; його ж. *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії*. Київ 2013, с. 244–245; О. Дарованець [та ін.]. Примітки, с. 466, 468).

⁷⁶ Alles gut (нім.) – усе добре (тут у значенні «все одно»).

⁷⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 3849, оп. 1, спр. 16, арк. 118–119.

⁷⁸ Тобто платню.

⁷⁹ ЦДАВО, ф. 3849, оп. 1, спр. 16, арк. 128.

⁸⁰ Там само, арк. 131 зв.

⁷² ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 20.

⁷³ З. Книш. *Власним руслон*, с. 79–82; Петро Мірчук. *Нарис історії ОУН, 1920–1939 роки*, 3-тє вид. Київ 2007, с. 45.

⁷⁴ М. Сосновський. *Дмитро Донцов*, с. 171.

про „неувзглендене”. Але хай їм чорт, перебули царат, перебудемо і демократичну республіку»⁸¹.

Однак згадана замітка так і не з'явилася в «Заграві», оскільки її число за 15 липня виявилось останнім. Через понад 30 років Донцов згадував: «Редагований мною двотижневик „Заграва” Д. Паліїв, повернувшись зі своєї таємної подорожі до ССРСР, закрив, перейшовши майже зі всіма „загравістами” до націонал-демократів („Діло”), утворивши з ними разом УНДО»⁸². Насправді тут змішано події різного часу: «Заграва» перестала виходити в липні 1924 р., а Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) утворилося аж через рік. Найімовірніше, головною причиною закриття «Заграви» був брак коштів. У цьому контексті цікавими є свідчення Коновальця в його листі до Ярослава Чижана від 16 травня 1930 р. Він згадував, що коли остаточно розбилися надії більшовиків на світову революцію, вони припинили фінансову підтримку УВО. В результаті «Спілка [тобто УВО. – О. З.] опинилася в надзвичайно трагічному положенні. За большевицькі гроші вона розбудувала різні апарати, відтак мусіла чимскорше ліквідувати. Ліквідація знов викликувала розчарування і депресію»⁸³.

Справді, Політбюро ЦК КП(б)У, як видно з його «Особливих папок», у квітні 1924 р. вирішило: «Пропозицію Коновальця та ін. (гр[упа] Петрушевича) про їх субсидювання відхилити, але з метою їх дальшого розкладу переговори під різними приводами відтягувати, запропонувати їм надати наявні у них докладні відомості»⁸⁴. Іншими словами, керівників УВО водили за носа. Тому-то Паліїв та Индишевський повернулися зі своєї подорожі до СРСР ні з чим. Імовірно, саме з цієї причини, залишившись без коштів, Паліїв змушений був припинити видання «Заграви»⁸⁵.

Донцов був розчарований і розлючений. У листі до Гікавого від 12 серпня він нарікав: «„Загравці” про свою справу мало думають. [...] „Забув, не знав, спізнав ся, помилив ся” – чотири українські чесноти [...]. Индолентна компанія, якій зовсім не те в голові. Як щось вирішать, чи видаватимуть далі, чи як, напишу вам»⁸⁶. Однак видання так і не поновили.

⁸¹ BN, NTSz, ADD, t. V (mf. 82671), k. 40.

⁸² Дмитро Донцов. У перспективі пів століття // Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 10, с. 223.

⁸³ Цит. за: О. Дарованець [та ін.]. Примітки, с. 466.

⁸⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 40–40 зв. (оригінал російською). Процитовано у статті: О. Зайцев. «Орієнтація на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.), с. 502.

⁸⁵ Якщо ця гіпотеза правильна, то виходить, що Донцов деякий час публікував антирадянські статті за більшовицькі гроші. Утім, вона ще потребує дальшої перевірки.

⁸⁶ BN, NTSz, ADD, t. V (mf. 82671), k. 40.

Незабаром УПНР розпочала заходи з формування єдиного фронту з іншими українськими партіями, насамперед з УНТП. Донцов відреагував на це розлогою статтею в листопадовій книжці «ЛНВ». Засудивши ідею єдиного фронту як корисну лише для угодівців і шкідливу для активістичних партій, він закінчив статтю своєрідним некрологом «Заграви». Він висловив жаль, що в Галичині так і не знайшлося нових людей, нової групи, яка б

роздерла «єдиний фронт» трусости і потурання угодовству і через голови партійних провідників повела за собою нарід. Спершу були надії, що сюролю могла б відіграти «Заграва», але остання вже не існує. Яскрава її позиція викликала завелику «опозицію» зправа, зліва і зсередини, аби вона могла втриматися там, де шаблон є все, де політика є символом інтриги. Що ж до партії Н. Р., що повстала з групи «Заграви», то її еволюція пішла в напрямку не партійної ексклюзивності і самовистарчальності, лише в напрямку єдиного фронту з іншими партіями до трудовиків включно. [...] З ділеми: піти або з партіями, або понад партіями, ПНР вибрала перше, входячи як одно з звен до «єдиного фронту»⁸⁷.

Цим Донцов остаточно відмежувався від колишніх соратників із групи «Заграви». Врешті-решт в УПНР перемогла концепція об'єднання з національно-демократичними силами, яка в липні 1925 р. втілилася в заснуванні УНДО.

Тим часом історія із загрозою видворення скінчилася для Донцова більш-менш щасливо. Директор поліції у Львові, якому воєвода доручив зорганізувати спостереження за діяльністю публіциста, 15 червня 1925 р. доповів, що «Дмитро Донцов [...] своєю поведінкою на тутешньому терені останнім часом не давав приводу для негативних спостережень. [...] Він належав до табору т. зв. „загравістів”, однак останнім часом значної участі в політичному житті не бере. З огляду на його теперішню поведінку не знаходжу перешкоди для надання йому дозволу на перебування в Польщі»⁸⁸.

Після цього Донцову, схоже, дали спокій. Справді, після невдалого досвіду з «Загравою» Донцов облишив амбіції політичного лідера і зосередився на інших ролях: редактора, публіциста, а головне – ідеолога нового націоналізму.

Коротке існування двотижневика «Заграва» за редакцією Донцова мало важливі наслідки і для націоналістичного руху, і для його головного ідеолога. Хоч спроба «загравістів» створити націоналістичну партію нового типу виявилася нетривалою і загалом невдалою, ця ідея згодом відродилася

⁸⁷ О. В. Єдинофронтна метушня // *Літературно-науковий вістник* 11 (1923) 176. Те саме у виданні: Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 5: *Ідеологічна аналітика (1921–1932 рр.)*. Дрогобич – Львів 2015, с. 200–201.

⁸⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 2–2 зв.

у двох успішніших політичних проектах – нелегальної ОУН і легального Фронту національної єдності під проводом Паліїва. Донцов не приєднався до жодного з них – і не лише тому, як гадають деякі історики й мемуаристи, що мав складний характер і не вживався в жодній організації. Документи Львівського воєводського управління і його листування з польськими органами безпеки показують, що під загрозою видворення Донцов змушений був узяти на себе зобов'язання політичної лояльності, тому й утримувався від діяльності, яку згадані органи могли розглядати як «антидержавну». Однак досвід редагування «Заграви» мав для нього не лише неприємні наслідки. Саме в цей час Донцов позбувся решток демократичних поглядів, які ще були присутні в його творах попередніх років, і утвердився в ролі ідеолога авторитарного націоналізму, що його сучасники нерідко характеризували як «український фашизм». Політична стратегія, яку Донцов розробляв на сторінках часопису, згодом в узагальненому вигляді ввійшла в його доктрину «чинного націоналізму», сформульовану в «Націоналізмі» (1926) та інших працях ідеолога, що вирішально вплинули на дальший розвиток українського націоналістичного руху.

Oleksandr Zaitsev

DMYTRO DONTSOV AND ZAHRAVA (1923–1924)

The journal *Zahrava* played an important role both for the history of Ukrainian nationalism, by initiating the separation of its most radical trend, and in the fate of the main ideologue of this trend, Dmytro Dontsov. The article deals with Dontsov's writings in his journal as well as with attempts by the special services of the USSR and Poland to use *Zahrava* for their own purposes. The threat of deportation and the pressure from the Polish police and military intelligence forced Dontsov to pledge his loyalty to the state and to avoid direct involvement in politics in his further activity. Since 1924, he took on the role of a public intellectual and became an ideologue of the new nationalism.

Key words: Dmytro Dontsov, journal *Zahrava*, Ukrainian nationalism, Ukrainian Party of National Work.

УДК 930(477)«1919/1937»(092)

Ярослав Грицак

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИКА, 1919–1937

Стаття аналізує формування світогляду молодого Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984). Аналіз проводиться на основі недавно знайдених щоденників за 1931–1937 р. Вказується, зокрема, що деякі з головних ідей його історичної есеїстики, як-от намагання синтезувати в українській історії Захід і Схід, сформувалися вже у підлітковому віці. Тільки вони були сформовані не так у відповідь на політичні реалії чи під впливом історичних праць, як з інтенсивного читання художньої літератури.

Ключові слова: Іван Лисяк-Рудницький, історіографія, національна історія.

Соціологи кажуть, що ми усе своє доросле життя є тими, ким ми були підлітками. Іншими словами: підлітковий вік є головним формативним періодом. Пізніше ми можемо змінюватися, часом дуже радикально, у своїх політичних поглядах, естетичних смаках чи ідентичності, але наші підставові цінності – те, що нас мотивує, – формуються у підлітковому віці й залишаються незмінними до кінця життя¹.

Тому щойно віднайдені щоденники Івана Лисяка-Рудницького² мають подвійну вартість. Їхня очевидна вартість полягає у тому, що в них відтворені деталі й епізоди з його особистого життя, життя його родини та загальна ситуація у міжвоєнній Галичині – все те, що становить якщо не головну

¹ Це одна з головних тез книжки: Ronald Inglehart, Christian Welzel. *Modernization, Cultural Change and Democracy*. New York 2005.

² Більшість документів, пов'язаних з життям Івана Лисяка-Рудницького, була передана після його смерті в архів Альбертського університету в Едмонтоні – див. опис його архівної колекції за посиланням: <http://archives.library.ualberta.ca/guide/8INDIVID/rud.htm>. Щоденники не були, однак, передані і зберігалися у вдови – Олександри Черненко. Після її смерті у червні 2014 р. вони перейшли у власність сина Івана Лисяка-Рудницького – Петра. Скановані копії цих щоденників він передав на розшифрування в Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка, де вони зараз готуються до друку. Щоденники не архівовані, тому при цитуванні записів подаються лише дати.

страву для істориків, то щонайменше спеції, котрими вони приправляють собі життя і без яких їхні праці були б дуже пісні. Але щоденники Івана Лисяка-Рудницького мають ще й додаткову вартість, бо дозволяють зрозуміти, що, власне, формувало його особистість. Перший запис щоденника датований 22 грудня 1931 р. – коли Іванові заледве минуло 12 років. Далі він вів щоденник з меншими чи більшими перервами аж до 1970 р.

Безперервні записи покривають період від уже згаданої дати аж до кінця 1937 р. Іван Лисяк-Рудницький вів щоденник аж до початку Другої світової війни і перших днів у Львові під більшовиками. Від жовтня 1939 р. він перестав робити записи з міркувань безпеки, і відновив їх через декілька місяців, коли разом з матір'ю, Міленою Рудницькою, в ніч на католицьке Різдво 1939 р. таємно перейшов німецько-радянський кордон через ріку Сян й опинився у Кракові. Перед втечею усі свої довоєнні щоденники він спакував в одну велику паперову течку і передав на переховання другові – Романові Данилевичу, котрий завіз їх у своє рідне місто Галич (запис від березня 1940 р.) Під час німецької окупації Іван Лисяк-Рудницький двічі повертався до Львова й повернув свої щоденники – крім тих, що містили записи за 1938–1939 р. Отже, ми маємо винятково добру нагоду прослідкувати його життя між дванадцятим і дев'ятнадцятим роками життя – тобто власне протягом формативного періоду.

Передовсім варто згадати деякі загальні речі. Іван Лисяк-Рудницький був одним із найвпливовіших українських істориків ХХ ст. Його внесок у науку найлаконічніше передає назва книжки, яку він редагував наприкінці свого життя – *Rethinking Ukrainian History*³. Навряд чи знайдемо іншого історика, який зміг так глибоко передумати, чим є українська історія, та ще й заохотив до цього інших істориків.

Ми не знаємо, коли у нього виник оцей намір – передумати українську історію. Єдину дотичну інформацію подавав Омелян Пріцак у своїй передмові до збірки есеїв Лисяка-Рудницького. Він писав, що Лисяк-Рудницький «народився під щасливою зіркою», бо «тяжко собі уявити оточення, яке б стимулювало більше, ніж те, що творили його батьки та брати його матері», та й місце народження – Відень – у 1919 р. був одним із «найкосмополітичніших інтелектуальних центрів Європи». У домі його батьків зустрічалися провідники тодішньої політичної еміграції. Тому, писав Омелян Пріцак, «Іван... з молоком матері дістав свої інтелектуальні зацікавлення, уже напевно прислуховувався до політичних дебатів ще тоді, коли „під стіл пішки ходив”»⁴.

³ *Rethinking Ukrainian History* / упор. Ivan L. Rudnytsky. Edmonton 1981.

⁴ Омелян Пріцак. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*, т. 1. Київ 1994, с. xiii–xiy.

Омелян Пріцак писав передмову до есеїв Івана Лисяка-Рудницького не лише на правах авторитетного історика, але й на правах приятеля, який знав багато деталей з життя друга. Вони познайомилися у Львові наприкінці 1930-х. Від часів юності їх єднало захоплення В'ячеславом Липинським – істориком, котрий найактивніше проповідував потребу зміни погляду на українську історію. Я чув від своїх старших колег, що коли у 1982 р. в Українському науковому інституті Гарвардського університету була конференція про Липинського, Пріцак і Лисяк-Рудницький зятятю сперечалися, хто перший з них відкрив і почав читати Липинського.

Текст

Якщо зіставити ці свідчення зі щоденником Лисяка-Рудницького, то можна побачити, що нічого зі згаданих вище сюжетів там немає. Іван Лисяк-Рудницький народився у Відні, але провів там лише перші два роки життя і, зрозуміло, нічого з цих років не пам'ятав. Вже під час війни він відвідував будинок, у якому народився. Але про ці відвідини не залишив якоїсь більшої згадки чи просторішого коментаря у своєму щоденнику. Те саме стосується політичних дебатів, до яких він нібито мав прислухатися, ще коли «під стіл пішки ходив».

Можна припустити, що бажання «передумати українську історію» могло виникнути під впливом родинного середовища, в якому зростав Іван Лисяк-Рудницький. Він походив з мішаної українсько-єврейської родини. Мішане походження часто провокує кризу ідентичності, котра за певних обставин може бути дуже творчою. Так було у випадку самого Омеляна Пріцака, вихованого як поляка. Зрештою, і В'ячеслав Липинський походив з польської шляхти і свою українську ідентичність вибрав свідомо у зрілому віці. У міжвоєнній Галичині мішані шлюби не були рідкістю. Однак сім'я Рудницьких була винятковою, бо власне українсько-єврейські шлюби були дуже рідкісні – скажімо, порівняно зі шлюбами польсько-українськими чи польсько-єврейськими. Це породжувало відчуження і навіть ворожнечу серед окремих галицьких українців. Так, український націоналіст Павло Кожевников писав 1934 р.:

Завжди і на кожному кроці серед українців – в міру потреби і серед чужинців – одверто я порушував «проблему Рудницьких». Я вважав і вважаю їх зовсім чужим елементом в українському суспільстві, їх походження каже для мене все. Для них не існує нічого святого в українському житті. Вся їхня «діяльність» (політика, література і музика) продиктована виключно егоїстично-матеріалістичними мотивами. Це є цілком природньо, бо є питоме їхній расі⁵.

⁵ Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 261, с. 11. Дякую своєму аспірантові Іллі Чодолумі за допомогу в ідентифікації цієї цитати.

За галахічним правом Іван Лисяк-Рудницький був євреєм – як син єврейки Мілени Рудницької, котра, народилася у шлюбі українця Івана Рудницького та єврейки Іди Шпігель. Тому щоденник Лисяка-Рудницького варто особливо уважно читати з огляду на його єврейське походження. Загальний висновок: це походження не відіграло для нього великої ролі. Воно не було джерелом ані стигми, ані додаткової інспірації. У молодого Лисяка-Рудницького не було емоційного зв'язку з бабцею. Вона справляла на нього враження незадоволеної песимістки, непривітної до людей, головню до чужих. Коли він бував на вечері у бабці, то йому було дуже нудно: «Якби Сократ et Co з'явився на такому прийнятті, дістав би з нудів удару серця» (запис 20 червня 1932 р.). В іншому записі (від 14 червня 1935 р.) він характеризував її як особу «ще жваву і живу», але з вузьким колом зацікавлення і байдужістю до всього, що є абстрактним. Натомість він відзначає її «торговельну зручність, склонність до скупарства (не дарма з жидівської крові), але лише в дрібничках».

Промовистою є згадка про «жидівську кров». Зате цієї згадки зовсім немає, коли Іван пише про маму чи про її братів. Єврейський вимір виникає лише в одному, дуже розлогому і шокуючому фрагменті. Цей запис появився між 11 травня та 14 червня 1935 р. З огляду на його важливість варто навести його в цілості:

Був нині в жидівській дільниці. Ще кілька закрутів, кількасот кроків, і я вже в іншому світі. Старі євреї в брудних халатах, з ярмулками на голові, вуличники в мальовничих лахманах, в усіх устах якісь тверді, незрозумілі звуки. Де я? Європа ХХ Століття? Чи це все сон? Чи ж не бачив я такі самі черги лиць на асирійських плоскорізьбах? Так, не має сумніву, це відвічна Азія. Мій зір держиться, мов останньої опори, електричних проводів. Але електрика тут чуже тіло, їй тутки цілком не на місці. Зате решта: семіцькі носи, дивний рейвах, незрозумілі закарлючки на шильдах, а передусім бруд, безсмертний бруд, це все згоджується знаменито із собою й творить один монолітний образ.

Чого тут усе таке брудне? Я не раз мав до діла з брудом, і в таборі [плас-тунському. – Я. Г.] також не поливали нас перфумами. Але той бруд приліпав лиш до рук, цей втирається в душу й становить органічну, сутню частину всего оточення. Все разом викликає вже не тільки огиду, але заразом і зацікавлення. Без жадних коштів переживаю емоції подорожі до Передньої Азії. Подібно мусять виглядати вулиці Єрусалиму, тільки там певно ще брудніше.

Вкінці коло проходу старий жидівський цвинтар. Як личить туристові, що попав на іншу планету, все оглядаю. Цікаво, хоч брудно й запущено. Великі кам'яні плити, на них гебрайські написи, які, очевидно, не розумію, й емблеми Ізраїля, і семираменний свічник. Нагло чути якісь ні то крики, ні то голосіння. Підходжу ближше. Кілька жінок товпилися коло якогось

гроба, било головою об камінь, кидало собою, як в трансі. Мені щось стало в горлі, я чув, як мене огортає ненависть, і я вийшов, не прислухуючись навіть поясненням мого товариша. В тій хвилині я бажав крові тої брудної голови, хотів власною рукою підложити вогонь під брудні заулки. Я зрозумів психологічну основу погрому.

Цей фрагмент є відверто антисемітським. Однак молодий Лисяк-Рудницький критичний також до українців. У тому самому часі він зробив і такий запис:

Ми є занадто українцями й є ними замало. О якби спромогтися на той спокій англійця, що відчуває свою англійськість як щось самозрозумілого, на що не треба звертати більшої уваги, як на свої руки чи ноги. Ми не вважаємо того, що ми є українцями, за щось природного. Противно, в нашій уяві це «українство» – це немов якась велика особиста заслуга або приналежність до конспіративної й дуже небезпечної організації. Спільне почуття відповідальності й повний брак відповідальності. Чи позбудемося колись того обридливого, ганебного комплексу низшости?

Критичних характеристик українців є дуже багато. Ними списані цілі сторінки. Ба більше: Іван Лисяк-Рудницький виділяє окремо певні типи, які він особливо не любить.

Старі ідіоти ц[ісарсько].к[оролівської]. австрійської епохи, маломіщанські чиновники з фразами про службу батьківщині («ціле наше життя, так життя, а не як ви»), політики-головачі, що запиваються до неприємності в нічних льокалях. Політики-комбінатори, що думають лише всунути свій ніс, протиснутися, проскочити. Політики-фантасти, кандидати на Гітлерів і Муссолініх, що кінчать як редактори маленьких часописів... Журналісти, гнані й голодні, що пишуть щоденно передовиці на одну із кільканацятьох, раз на раз установлених тем (як подібні до себе статті н. пр. про Рідну Школу або про кооперацію, що їх «Діло» двічі в тиждень від 15 літ пускає на свої шпальти), ходять в подертих черевиках і у серпні одержують останню рату пенсії ще із лютого. А літератори, всі ці нещасні тоже-європейці, що, не написавши сонета, komponують геніальні верлібрні поеми... Гімназійна молодь із захопленням до футболу й брудних сороміцьких анекдоток. Вкінці націоналісти всіх відтінків, схолястики слів таких, як «чин», «п'ястук», «хотіння», мученики за народню справу, з місяцями чи роками в'язниці за зневажання державних емблемів, вкінці терористи... (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.).

В описі молодого Лисяка-Рудницького усі ці типи представляють як би спектр різних постав. Але найдалшим від нього полюсом у цьому спектрі є націоналісти. Ось характерний запис (між 14 червня та 21 липня 1935 р.): «Як виглядає терор укр. націоналістів? 5 дурнів наставляє 6 дурня з-за поза плота стрілити до 7 дурня».

Однак є одна категорія українців, про яку він відзивається позитивно – про людей праці. Під час літніх пластових таборів у Шешорі він розмовляв з місцевими селянами, а потім у щоденнику записав:

Розмова з робітниками, селянами, з людьми простими і бідаками нераз справляє мені приємність, але я дістаю фізичних попросту болів, коли мушу слухати ріжних «інтелігентів», «артистів з переконання», «дам з товариства», які з однаковим презирством ставляться до тілесної і духової праці. Ненавиджу цих типів, які спричиняють ненависть між світом праці і інтелігенції духа, які кладуть колоди на дорогу розвитку людства і народу (запис від 12 серпня 1932 р.).

Та антисемітські нотки у Лисяка-Рудницького відрізняються від його критики українства: якщо перші спрямовані на «чужого», назовні, то друга – внутрішня, спрямована на різних типів спільноти, членом якої Іван себе уявляє. У Лисяка-Рудницького немає проблеми зі своєю українськістю. Навпаки, він чітко заявляє, що у його світогляді «ціллю на близшу мету є Вільна Україна» (запис не датований, між 1 січня та 15 червня 1934 р.). Про дальшу мету він ніде не пише, але її можна вичитати з-поміж рядків. Цією метою є зробити Україну повноцінним членом європейської спільноти. Серед типів, які він не те що не любить, а зневажає, є один особливий – «тоже-європейці». Це ті, що вдають із себе європейців, але насправді європейцями не є (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.).

Молодий Лисяк-Рудницький ніде не роз'яснює, що він розуміє під Європою і європейцями. Але в одному місці зізнається, що «моїм лямборганом [тут: улюбленим пресовим органом. – Я. Г.] є „Назустріч“, часопись усміненої, некрикливої й недемагогічної європейської культури» (запис 23 березня 1935 р.). Далі він продовжує: «Вірю, що ми – українці, вже незадовго займемо у світовій культурі місце гідне 40-мільйонного народу» (там само). Іншими словами, можемо припустити, що його Європа – це не політичне поняття, а радше *res publica artes liberales*.

Не можна навіть сказати, чи ця Європа мала би бути демократичною. Бо в іншому місці він захоплено цитує Муссоліні: «Коли Муссоліного просили, щоб в однім реченні дав дефініцію фашистівського руху, цей відповів: МИ Є ПРОТИ ЗАТИШНОГО ЖИТТЯ!» (запис не датований, між 1 січня та 15 червня 1934 р.; великі літери в оригіналі). Перемогу Гітлера на виборах до Райхстагу 13-річний Іван прокоментував коротко: «Можливо, що вибухне буря» (запис 28 червня 1932 р.). Але це єдина згадка про Гітлера у його щоденнику, і з неї не можна витягнути якогось більшого висновку.

Політичний ідеал молодого Лисяка-Рудницького означений досить не-виразно. Єдине, що можна зрозуміти, судячи з його їдких коментарів на адресу більшовиків і націоналістів: Європа не мала б бути їхньою. У цьому

його погляді збігалися з позицією Липинського. Однак не зрозуміло, чи тут проявляється вплив Липинського, чи радше Лисяк-Рудницький прийшов до Липинського, бо той відповідав його уже сформованій поставі. На це питання неможливо відповісти, оскільки перша згадка про Липинського датована 1940 р., коли Лисяк-Рудницький опинився з мамою у Кракові. Його щоденники за львівський період натомість не містять жодної згадки про В'ячеслава Липинського – що досить дивно з огляду на те, яке місце Липинський займав у становленні Лисяка-Рудницького як історика.

Контекст

Ситуація стає яснішою, коли ми звернемося до контексту – тобто до опису й аналізу підставових фактів життя Лисяка-Рудницького у дитячі та юначі роки. Його батьки досить скоро розійшлися. Лисяк-Рудницький лишився при матері, і, як можна судити з його прізвища, факт приналежності до цієї родини мав для нього важливе значення. Батько не раз і не два наполягав, щоб Іван перестав вживати прізвище Рудницьких і залишився тільки при прізвищі батька – тобто щоб був «Іван Лисяк». Ця суперечка час до часу переростала у гострий конфлікт і тривала майже до кінця батькового життя – але Лисяк-Рудницький наполіг на своєму.

Залишившись із матір'ю, Іван Лисяк-Рудницький виростав у будинку Іди Шпігель. Як згадує Іван Кедрин-Рудницький, брат Мілени, Іда Шпігель, їхня мати, мала бізнесовий хист: користаючи із заощаджень, що їх залишив покійний чоловік, вона купувала будинки, а потім їх із зиском здавала або перепродувала. Це дозволяло їй утримуватися «на плаву»⁶. Мілена Рудницька, мати Івана Лисяка-Рудницького, була політиком та громадським діячем. Про неї Іван пише у щоденнику як «про вічно запрацьовану» жінку, для якої нема повороту у спокійне життя (запис 14 червня 1935 р.). Він бачив її досить рідко. Мілена проводила багато часу поза домом, у Варшаві чи в інших містах, куди вона їздила як представниця Союзу жінок. Більше, ніж з будь-ким, Іван хотів би проводити час із нею. Але Мілена часто не має на нього часу – в чому сама признається у листах. Її спілкування з сином часто зводиться до висилання поштівок то з Варшави, то з Женеви, то з Риму. До 13-го року життя він уже звикся із частою відсутністю матері – хоча не переставав сумувати за нею.

Стосунки Івана Лисяка-Рудницького з бабцею не склалися. Можливо тому, що не було добрих стосунків між Ідою і Міленою. Іда понад усіх любила свого наймолодшого сина Антона, і навіть навідувала його у Радянській Україні, коли той працював там диригентом. Одним словом, малий

⁶ Іван Кедрин. *Життя – події – люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк 1976, с. 15.

Лисяк-Рудницький виростав досить самотньо. Він часто хорював і був фізично слабкою дитиною. Це видно з кличок, які йому давали однокласники, – «Синчик» або «Швейк». Шкільне навчання він почав у нормальній школі, між «роями брудних пролетарських хлопчиків, яких імен я собі навіть не запам'ятовував, був я якимсь надрядним еством, представником іншого, „панського” світу». Навчання не справляло для нього жодних проблем, вчився він дуже добре. Особливий талант виявляв до математики. Оскільки, на думку Мілени, в українських гімназіях викладання математики не стояло на доброму рівні, вона перевела його у польську математично-природничу гімназію. Це викликало обурення української громадськості: видна українська діячка віддала свого сина у польську школу! Мілені довелося виправдовуватися, написавши листа з цього приводу до газети «Діло»⁷, – але кінець кінцем вона перевела сина в українську Академічну гімназію.

Не писала вона, однак, про те, що її син пережив у польській гімназії дуже болючий досвід, у прямому й переносному сенсі. «Я був парія, бо був українцем, – згадував він пізніше у щоденнику. – Я став паршивою вівцею, мене били мов в бубон» (запис 14 червня 1935 р.). Свій побут в українській гімназії він ділив на три фази. Першою була «ненависть. При всіх своїх здібностях не був я призвичаєний точно (по-шкільному) думати». З часом ненависть переросла у байдужість. Він «переборов перші труднощі, а далі були значно легші. Тоді саме скінчилася моя амбіція бути першим учеником в класі, а добрим був я й так без жадних труднощів. Школа мене страшенно нудила. Я цілими годинами читав під лавкою, на що зрештою деякі професори дивилися крізь пальці, знаючи, що я в противнім разі пічну перешкаджати своїм сусідам» (там само).

Тільки в останні роки навчання у нього появилася симпатія до гімназії. «Тепер я школу досить люблю. Це безплатний клуб, де можна досхочу попліткувати, задоволити свою амбіцію (в класі, не супроти професорів), погазардувати (т. зн. обманювати професорів), а передусім поробити цікаві помічення» (там само).

Але доки Іван дійшов до такого стану, мусів він багато натерпітися, буди хворобливою і фізично слабкою дитиною, виростаючи фактично самотньо, без мами. За таких обставин у нього розвинулася пристрасть до читання. Значну частину його щоденника займає не опис подій, а детальний переказ книжок, які він прочитав.

Серед цих книжок мало таких, що їх можна було б кваліфікувати як дитячі або юнацькі. Підліткове прагнення до пригодницьких сюжетів він

задовольняв, відвідуючи кінотеатри, коли там ішли відповідні фільми – голлівудські «Ben Hur» (1925), «East of Borneo» (1931) та німецький «Das indische Grabmal» (1921). Коли ж мова йде про книжки, то молодого Івана Лисяка-Рудницького цікавили майже виключно ті, що їх можна охарактеризувати як високу літературу. Особливо йому імпонували три автори: Олдос Гакслі, Герберт Веллс і Томас Манн. Книжки Гакслі викликали у нього «подив, заздрість, страх». Про нього він писав коротко: «Безперечно геніальний письменник. Не буду запускатися в подробиці» (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.). Натомість у випадку Веллса та Манна Іван багатослівніший. У своєму щоденнику він пробує виділити головні риси ідеології Веллса, тобто робить вправу, яку ми потім упізнаємо у його зрілих есе про Драгоманова та Липинського. Центральною ідеєю у Веллса, на думку молодого Лисяка-Рудницького, є прагнення до загального щастя: «Не може бути щасливий оден чоловік, коли де-небудь на цій земній кулі є ще нещасливі люде. Треба збудувати такий лад, де б усі люде були щасливі. Веллс вважає, що це завдання цілком досяжне на протязу одного-двох поколінь, завдяки прогресу технологій». І далі у щоденнику Івана Лисяка-Рудницького йде дуже важливий фрагмент з Веллса:

Дві є тепер на світі сильні суспільні рухи: *комунізм* і *фашизм*. Є це рухи, які хочуть спертися на міцних, загальних підставах. Але вони мають свої хиби: комунізм хоче з'єднати всіх членів пролетаріату цілого світа, фашизм – всі класи для спільної праці, але лиш в границях одної нації. Ось хиби комунізму та фашизму: *боротьба клас* та *боротьба націй* (запис 1 січня 1934 р.).

Іван Лисяк-Рудницький детально описує, чому ані ідея боротьби класів, ані ідея боротьби націй не є правильною. Цей опис не вартий окремої уваги: у ньому не знайдемо глибоких спостережень чи цікавих узагальнень. Вартою уваги є ось яка деталь: дистанціювання Лисяка-Рудницького від комунізму і від фашизму могло мати своїм джерелом не Липинського, а Герберта Веллса.

Те саме стосується й іншої великої ідеї Лисяка-Рудницького – синтезу Заходу і Сходу, – найкраще вираженої у його відомому есеї «Україна між Сходом і Заходом». Ця ідея активно артикулювалася в українській міжвоєнній історіографії. Натомість у щоденнику Лисяка-Рудницького знаходимо інше джерело – роман Леона Фейхтвангера «Єврейська війна». Молодий Лисяк-Рудницький вважав цей роман «архитвором», з якого він відчував «виразно подув геніальности». Найбільше його захоплював головний герой, Йосиф Флавій, і його, Флавія, «геніальна ідея передати Сходові техніку і знання Заходу, а Заходові – віковичну мудрість Вскоду» (запис 1 січня 1934 р.).

⁷ Мілена Рудницька. Заява // *Діло* 237 (24 жовтня 1929) 5.

Лисяк-Рудницький бачив пряму аналогію між Йосифом Флавієм та скіфським царем Скілем. Скіл був греком по матері, і по ній одідичив прив'язаність до еллінської культури. Він провадив подвійне життя скіфа-кочовика і грека-громадянина Ольвії. Коли тайна накінець відкрилася, скіфи покарали свого володаря за зраду прадідівських звичаїв смертю, а на престол посадили його брата. «Старий як світ» мотив «одиниці проти товпи» захоплював молодого Лисяка-Рудницького (запис без дати, між 11 травня та 14 червня 1935 р.). З щоденника видно, що він хотів до нього примірятися, хоча й остерігався пов'язаних з ним загроз: шаблонність і несвідоме наслідування взірців, з одного боку, та «занадто великі аналогії до проблеми Україна – Західна Європа». «Вищезгаданий проблем, – писав він, – стоїть у самім осередку наших культурно-літературно-мистецьких нерозв'язаних дотепер питань. Ріжні способи викладу слова й поняття „Окцидент” – це невичерпне жерело для дискусії і полемік. Письменник, що писав би повість про „Скіля і скитів”, написав би пробою шміру й похвальний гимн для одного з таборів» (запис без дати, між 11 травня та 14 червня 1935 р.).

Лисяк-Рудницький переказує історію скіфського царя за «Історією України-Руси» Михайла Грушевського. І це єдина згадка про будь-якого українського історика, яку знаходимо у його щоденниках. Можна припустити, що це не випадковість. Бо головна амбіція молодого Лисяка-Рудницького – як знову ж таки впливає з його щоденника – стати не істориком, а літератором-письменником. Він так детально обговорює літературні твори і їхню вартість, тому що приміряє на себе цей фах.

Він мріє описати сучасне йому галицьке суспільство у повісті або романі. Це мав би бути іронічний чи навіть саркастичний твір, Іван бачить себе кимось на зразок Вольтера:

Вольтера нам треба, Вольтера, що спустив би холодний туш на всі затуманені лоби. Щодо одного можуть бути певні всі наші волюнтаристи: коли за кілька літ вступлю на арену укр. літератури, не оставлю на них сухої нитки! Всім цим геніяльним ясновидцям покажу їх самих, але такими, якими вони є справді, без ореолу (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.).

Іван Лисяк-Рудницький не бачить зразків для наслідування в українській літературі. До неї він ставився досить критично:

Безсюжетщина – головна хвороба української модерної прози. Лік – гімнастикувати інтелект і йому передати верховодство над над лірично-мрійницьким *почуванням* (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.).

Винятком, на його думку, є література часів українізації в Радянській Україні: «В недовгу епоху „українізації” розцвіла на Великій Україні чудесна література, за яку можемо бути горді. Хоч із комуністичною закруткою,

вона *наша*, а не жаден московський прихвостень» (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.).

Серед літературних жанрів його особливо приваблювала есеїстика:

Я хочу стати письменником, а есей – це перший ступінь до літератури. Не говорячи про книжковий, викінчений есей. Його позірна легкість, випадковість може бути найбільшим вирафінуванням, так само, як найдовшої науки вимагає, щоб свobodно поводитися в товаристві (запис без дати, між 14 червня та 21 липня 1935 р.).

Неважко побачити паралелі між тими намірами, про які пише молодий Лисяк-Рудницький у своєму щоденнику, і тим, чим він займався у наступні роки. Передовсім це ідея синтезу Сходу і Заходу в рамках української культури, а також захоплення есеїстикою як формою. Відмінність полягає у тому, що він планував реалізувати ці ідеї як літератор, а не як історик. Принаймні до 18-го року життя ми не бачимо у його щоденнику жодного свідчення, що він думає про історичний фах. Щоденник навіть містить пробу пера – перше оповідання, доведене до кінця, «Годинник пана професора». Іван писав його у травні–червні 1937 р., а закінчив аж у листопаді 1937 р. Оповідання посереднє і досить скучне. Але як перша проба пера вона привертає увагу тою рисою, яку потім бачимо у Лисяка-Рудницького: повільне писання і переписування.

Будь-які паралелі і порівняння небезпечні, тому їх треба робити дуже обережно. Коли говоримо про становлення Івана Лисяка-Рудницького як історика, не можемо, однак, позбутися враження, що головний набір ідей, сюжетів, а навіть форм майбутніх праць був сформований саме у його підлітковому віці. І юнацький щоденник є цьому підтвердженням.

Yaroslav Hrytsak

IVAN L. RUDNYTSKY, MAKING OF A HISTORIAN: 1919–1937

The article analyses the worldview of young Ivan L. Rudnytsky (1919–1964). The analysis is based on his recently found diaries from 1931–1937. It shows, among others, that some of the leading ideas of his historical essays, such as his ambition to synthesize the West and East in Ukrainian history, emerged already in his teen age years. They emerged, however, not that much in a response to political context or under an impact of historical works, but rather as a result to his intensive reading of belle lettres.

Key words: Ivan Lysiak-Rudnytsky, historiography, national history.

УДК 94:323.28](=411.16)(477.83-25)«19»:821.161.1(477)-311.6.09«19»

Оля Гнатюк

СВІТ(ЛО) В ТЕМРЯВІ. ЗАГАДКИ РУКОПИСІВ¹

Історія порятунку групи євреїв у каналізації Львова знайшла віддзеркалення у мемуарах вцілілих, у літературі нон-фікшн та в художній, а також у кіно. Особливу увагу присвячено двом найменш відомим книжкам: «Світло в темряві» російського радянського письменника Владіміра Бєляєва та «Світ у темряві» Ігнаці Хігера. Порівняльний аналіз цих двох текстів має на меті пояснити загадку їх виникнення та схожості. Шляхи авторів цих текстів перетнулися, але їхні долі та обрії були зовсім не схожими.

Ключові слова: Голокост, Львів, історія порятунку.

Історія групи євреїв, яка врятувалася у львівській каналізації, найвідоміша з-посеред свідчень уцілілих євреїв Львова про час німецької окупації. Вона є водночас і унікальна, і типова, як кожна історія порятунку. Адже для того, щоб спасти одного єврея, потрібно було не лише надзусиль цілої вервечки людей – потрібно було ще чуда.

З початком «акції ліквідації» мешканців юлагу², в ніч з 31 травня на 1 червня 1943 р., кілька десятків (в інших версіях – близько двохсот) євреїв через отвір, пробитий у підлозі бараку, спустилися до міської каналізації. Співорганізатором втечі та лідером групи був Хаїм Вейс, згодом ним став Ігнаці Хігер. Початковий задум був простий, розрахований на кілька – кільканадцять днів: перечекаати найгірше. Однак виявилось, що це не чергова, а остання «акція», яка мала на меті знищити усіх євреїв, котрі на той час залишилися в юлагу. Тому безпечніше стало перебувати в каналізації, аніж шукати нової схованки. Повернення до юлагу означало певну смерть. Не всім утікачам вдалося вижити: частина загинула майже відразу, попавши у підземну течію Полтви, частина закінчила самогубством саме в підземел-

¹ Ця стаття є частиною ширшої розвідки під назвою «Світ(ло) в темряві. Історія порятунку групи євреїв в каналізації Львова», що готується до друку.

² У січні 1943 р. гетто – закрита єврейська територіальна одиниця – було перетворене на юлаг (юдіше лагер), яким безпосередньо керували чиновники СС.

лях. Деякі, не витримавши умов, вирішили шукати прихистку на поверхні, але були розстріляні на околицях міста, біля місця, де підземна Полтва випливає на поверхню.

Групі з двадцяти осіб погодилися допомогти працівники каналізації: Леопольд Соха, Стефан Врублевський та Юрій Ковалів. За визначеними заздалегідь фінансовими умовами вони взяли участь у підготовці втечі та облаштуванні життя в підземеллях. Поступово між втікачами і робітниками з'явилася певна довіра. В останній період (джерела по-різному подають його тривалість – від кількох тижнів до кількох місяців), коли в лідера групи закінчилися засоби для утримання, робітники взяли на себе ще й це. Протягом більш ніж року виживання в екстремальних умовах члени групи перейшли важкі випробування: спрагу та голод, повинь та нашествия щурів, важку хворобу дитини, народження і смерть тощо. Кожна з цих подій, як і загалом кожен день, могли призвести до загибелі. Група з десяти чоловік вийшла з каналізації через чотирнадцять місяців, 27 липня, в день, коли до Львова вступила Червона армія. Серед вцілілих була сім'я Хігерів (чотири особи) – Ігнаці (1906–1975), Пауліна (Пепа, дівоче прізвище Голд, 1909–2000), Кристина (нар. 1935) і Павел (1939–1978), а також: Галина Вінд (Фейга Вінд, 1921–1982), Геня Вайнберг, Хаскель Оренбах, Едмунд (Мундек) Маргуліс (1914–1997), Клара Келер (1923–1997) та Яків Берестицький (1910–?)³.

Пік зацікавлення цією історією у Польщі та в Україні припадає на 2011–2013 роки. В англomовному світі вона стала відома на двадцять років раніше, на зламі вісімдесятих і дев'яностих років, коли здобула популярність книжка Роберта Маршала «В каналах Львова» (1990). Однак ця книжка, як і документальний фільм Маршала «Світло в темряві» (1989), реалізований на замовлення BBC, не знайшли тоді зацікавлення в нашому регіоні. Адже це був час інших чудес. 1989-й – Annus mirabilis: Осені народів, Оксамитової революції, через два роки – падіння останньої імперії, «кінець історії», геополітичний землетрус тощо. Ті події були настільки вагомими, що громадська думка зосереджувалася на поточному моменті, а згодом – на (гео)політичних викликах, пов'язаних зі зміною системи та економічною трансформацією.

На основі книжки Маршала через більш як двадцять років після її публікації появився сценарій фільму Агнешки Голланд «У темряві». Дві книжки спогадів – Кристини Хігер та Ігнаці Хігера – були надруковані у Польщі лише після того, як фільм вийшов на екрани. Книжка Кристини Хігер була перекладом з оригінального англomовного видання, опублікованого

³ Ignacy, Paulina (Pepa z d. Gold), Krystyna, Paweł; Halina (Feiga) Wind, Genia Weinbergowa, Chaskiel Orenbach, Edmund Margulies, Klara Keler, Jakub Berestycki.

за кілька років до того, а мемуари Ігнаці Хігера з'явилися згодом, польською мовою. Немає сумнівів, що медіа, а тоді й польська публіка та видавці зацікавилися цією історією саме завдяки стрічці відомої режисерки та сподіванням на премію Оскара.

Однак мало хто знає, що історія порятунку в каналізації Львова стала відома набагато раніше, і то не в англomовному світі, а в Советському Союзі, що з сьогodнішнього погляду видається неймовірним, враховуючи повоєнний державний антисемітизм. Перший нарис про цю історію було надруковано російською мовою на сторінках багатотиражного радянського тижневика «Огонёк» у квітні 1945 р.⁴, а отже, ще до кінця війни і до початку Нюрнберзького процесу. Роком пізніше, весною 1946 р., у Львові десяти-тисячним накладом вийшла книжка під назвою «Світло в темряві»⁵. І нарис в популярному журналі, і книжка з'явилися друком напередодні різких змін у державній політиці щодо євреїв і до того, як сформовано советську політику пам'яті про війну як про героїчний подвиг великого російського народу та інших народів ССРСР. У цій політиці не було місця для цивільних жертв, що залишалися на окупованій території, – ні єврейських, ні інших національностей.

Сюжет «Світла в темряві» Беляєва напрочуд схожий зі спогадами Ігнаці Хігера, які вийшли друком щойно 2011 р., а раніше були відомі лише родині Хігера та (з 1989 р.) Робертові Маршалу, авторові «В каналах Львова». Ще більше здивування викликає співзвучність заголовків: «Свет во мраке» (1945) – «Світло в темряві» (1946) – «Świat w ciemności» (2016). Саме це розбудило в мені особливе зацікавлення, а навіть зродило певні припущення. Адже маємо справу з унікальною ситуацією: історія порятунку спочатку розказана на різні лади третіми особами, а щойно після того – свідками. І кожен твір має не лише іншу форму, а й поси́л, що простежується навіть на рівні заголовка. У такій ситуації слід було б звернутися до першоджерела: рукопису спогадів Ігнаці Хігера або його свідчень – як до більш офіційного (це не означає, що більш достовірного). На жаль, пошуки цього рукопису серед матеріалів комісій, які розслідували нацистські злочини, не принесли результатів. Зокрема, шукаючи свідчень Хігера (та решти вцілілих у львівській каналізації), я переглянула такі колекції українських та польських документів:

- 1) матеріали місцевого підрозділу львівської обласної комісії Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів

німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК), яка працювала з серпня 1944 р.

- 2) матеріали Головної комісії вивчення німецьких злочинів у Польщі (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 1945–1949).
- 3) матеріали Центральної єврейської історичної комісії при Центральному комітеті польських євреїв (Centralna Żydowska Komisja Historyczna, заснована у серпні 1944 р. в Любліні, згодом створено 25 місцевих підрозділів).

За винятком свідчень Кристини Хігер, записаних через два роки після війни представницею відділу Центральної єврейської історичної комісії в Кракові⁶, нічого дотичного до цих подій не вдалося відшукати. Свідчень, які, вочевидь, давали принаймні деякі з уцілілих, зокрема Ігнаці Хігер⁷, не виявилось ані в копіях фондів НДК з Державного архіву Російської Федерації, що зберігаються в Меморіальному музеї Голокосту в Сполучених Штатах, ані серед документів, доступних у Державному архіві Львівської області, ані в матеріалах польської Головної комісії. Зник також чорновик спогадів Хігера. Тому це міні-дослідження спиратиметься майже виключно на друковані джерела.

Отож історію порятунку можна реконструювати, спираючися лише на її пізніші інтерпретації та на усну історію. Уперше це зробив Роберт Маршал, використовуючи усні свідчення вцілілих та рукопис спогадів Хігера, який надала йому Кристина Хігер. Паралельно з Маршалом працював над документальною книжкою «Люди в каналізації Львова» Давид Лі Престон, який намагався осмислити історію своєї матері, Галини Вінд-Престон. Ця книжка

⁶ Центральна єврейська історична комісія (далі – ЦЄІК) при Центральному комітеті польських євреїв збирала свідчення тих, хто вижив. Протягом 1944–1946 рр. співробітники Комісії записали близько 1800 свідчень. Комісія співпрацювала з Головною комісією вивчення німецьких злочинів (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich); брала участь у підготовці матеріалів для Нюрнберзького процесу, представивши, зокрема, меморіал «Zagłada Żydów polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–45». ЦЄІК збирала свідчення дітей; і деякі з них з'явилися окремими книжками.

⁷ Ігнаці Хігер майже зразу почав працювати в тій самій установі, що й під час «перших совітів», а саме – в обласному відділенні комітету фізичної культури і спорту. В той час в усіх установах працювали комісії і (д)опитували свідків. Хігер опосередковано про це згадує в спогадах: «Ментальність арійців звиродніла внаслідок окупації та пошесті расизму. Те, що ми вижили, викликало велике здивування. Дедалі частіше ми зустрічалися з ворожим ставленням або щонайменше з недовірою. Адже кожен єврей мав загинути від рук німців. Якщо ж він вижив, то автоматично ставав підозрілим елементом, прибудою, що повертався до життя, на яке не мав права. З такою ж недовірою підходили до євреїв і росіяни [переклад тут і далі, підкр. мої – О. Г.]». Ignacy Chiger. *Świat w troku*. Warszawa 2011, с. 279.

⁴ В. Беляев. Свет во мраке // *Огонек* 14 (10.04.1945) 8–10; 15–16 (20.04.1945) 9–10; 17 (04.1945) 14–16.

⁵ В. Біляїв. *Світло в темряві (львівська хроніка)* / пер. Іван Федоренко. Львів 1946.

так і не з'явилася друком, хоч її кілька разів анонсували різні видавництва⁸. Ані Маршал, ані Престон, ані автор сценарію «У темряві» Давид Шамун, очевидно, не знали «Світла в темряві» Беляєва – хронологічно першого твору, присвяченого історії порятунку у львівській каналізації. З літературного погляду «Світло в темряві» не представляє великої цінності, але привернуло мою увагу як один із небагатьох повоєнних творів советської літератури, присвячених знищенню єврейського населення (про кілька інших згадує Мирослав Шкандрій у книжці про єврейську тему в українській літературі)⁹.

Історія, яка передувала написанню «Світла в темряві», на перший погляд, проста. Її автор, Владімір Беляєв, прибув до Львова в серпні 1944 р. як кореспондент Совінформбюро і був включений до складу місцевої НДК, на матеріалах якої написав кількадесят нарисів, зокрема про долю львівських професорів та інші нацистські злочини проти людства на Львівщині¹⁰. Він не був визначним письменником, але досить швидко після війни здобув офіційне визнання: 1952 р. отримав Сталінську премію третього ступеня (поруч з Вандою Василевською та своїм кумиром, Ярославом Галаном, якому премію другого ступеня присудили посмертно). Доволі високу позицію письменник здобув не так воєнною тематикою, як участю у машині советської пропаганди. «Світло в темряві» не потрапило у список найвідоміших його творів, очевидно, не з огляду на низькі художні якості (їх загалом позбавлена вся творчість Беляєва), а тому, що змінилась державна культурна політика, в якій не стало місця на твори, присвячені долі єврейського населення. Пізніші версії «Світла в темряві» переписані згідно з новими цілями советської пропаганди: згадки про долю євреїв в них зведено до мінімуму, натомість перше місце серед негативних героїв посіли замість фашистів «українські буржуазні націоналісти».

Першою версією історії порятунку був нарис Владіміра Беляєва «Свет во мраке», який з'явився ще весною 1945 р. У деяких деталях цей нарис,

⁸ David Lee Preston. *Sewer People of Lvov*, Century (1990), Lecture (1994), Ebury (1994), Penguin Publishing House – такі вихідні дані доступні при пошуку в інтернеті. Книжка, однак, не з'явилася друком і не доступна в жодній бібліотеці. Дякую Ксені Кебузинській (Ksenia Kiebusynsky), науковій співробітниці бібліотеки Торонтоного університету, за допомогу у пошуках.

⁹ Myroslav Shkandrij. *Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity*. New Haven – London 2009 (пор. VII розділ, присвячений періодові Другої світової війни та повоєнній літературі).

¹⁰ Див.: В. Беляєв. *Граница в огне*. Москва 1961, 1962, 1967; його ж. *Разоблачение*. Москва 1960; його ж. *Формула яда*. Москва 1960; а також рукопис збірника «Судьба ученых одного города» з колекції Беляєва, що зберігається у Києві в Центральному державному архіві літератури і мистецтва, ф. 780, оп. 2, спр. 18, 28 (списки вчених та листування із вдовами).

як і його розширена версія в українському перекладі, опублікованому роком пізніше, надивовижу схожа на спогади Ігнаці Хігера, що були записані 1975 р., але надруковані щойно 2011 р. Основою обох книжок, як і всіх інших вище перелічених творів, є та сама історія порятунку Хігерів, однак тільки «Світло в темряві» та «Світ у темряві» дуже схожі між собою, і то не тільки заголовком, а й багатьма образами та метафорами. Ця схожість викликає підозру: чи це, бува, не повторення історії з «Тихим Доном»? Нагадаю, що сумніви щодо авторства «Тихого Дону» з'явилися ще наприкінці 1920-х років, зразу після видання першої частини роману, за який Шолохов згодом отримав Нобелівську премію у галузі літератури. Багато дослідників вважає, що твір не був оригінальним, лише перелицьованим на советський лад рукописом Федора Крюкова, письменника, донського козака, що боровся на стороні білих і раптово помер 1920 р. Дехто з дослідників переконує, що рукопис Крюкова був викрадений у спадкоємиці й переданий Шолохову – російському письменникові, приналежному до покоління, яке увійшло в літературне об'єднання *Молода гвардія*. Ясна річ, ані «Світло в темряві», ані «Світ у темряві» не є творами, які можна співставляти за художньою якістю з «Тихим Доном», однак плагіатом бували не тільки шедеври.

Під політичним та пропагандистським оглядом Беляєва і Шолохова багато що споріднює. Схожими є початки кар'єри обох письменників – в юному віці вони брали участь у більшовицькій революції на боці червоних. Обидва тенденційно зображували події «громадянської війни» на своїй малій батьківщині – Кубані (Шолохов) та Поділлі (Беляєв). Обидва були відданими пропагандистами і мали всебічну підтримку влади; їхні твори неодноразово ставали основою кінематографічних сюжетів. Обидва мали більш чи менш прямі зв'язки з НКВД. Однак були й різниці: пов'язана з «Тихим Доном» стрімка кар'єра Шолохова (як і гучний скандал навколо цього) почалася на зламі 1920–1930-х років, коли трохи молодший Беляєв лише дебютував. Сумніви щодо авторства «Тихого Дону» – не поодинокий випадок в історії советської літератури; їх появі сприяли масові сталінські репресії, коли рукописи засуджених і страчених письменників опинялися в архівах НКВД. Не випадково лейтмотивом «Майстра і Маргарити» Булгакова було «рукописи не горять». Тож підозра щодо автентичності «Світла в темряві» має певні підстави в практиках НКВД та керівництва советської спілки письменників щодо рукописів убитих чи заарештованих авторів. Однак найголовніша причина такого припущення – загадкове зникнення свідчень та записок Ігнаці Хігера.

Цю гіпотезу неможливо однозначно підтвердити навіть на основі текстологічного аналізу, що добре видно на історії з «Тихим Доном», де обидва

рукописи сьогодні доступні, висновки начебто очевидні, але суперечки й далі тривають. У нашому випадку ситуацію ускладнює те, що рукописи «Світла в темряві» та «Світу у темряві» недоступні, тож нам залишається аналіз друкованого тексту. На цій підставі навряд чи можна відповісти на основне запитання: котрий текст первісний – Хігера (мемуари, списані в Нью-Йорку 1975 р., видані у Варшаві 2011 р.) чи Беляєва (перший нарис опублікований 1945 р.)? Ще менш певною є відповідь на запитання, чи рукописні записки та свідчення зникли випадково.

Іншими словами, я намагатимусь з'ясувати, чи можливий такий парадокс, що Хігер, пишучи спогади про порятунок своєї сім'ї, допомагав власній же пам'яті нарисами Беляєва? Чи все ж таки це Беляєв «скористався» рукописом спогадів/свідчень Хігера, і саме тому цих документів немає у багатій колекції НДК? І чи не тому без сліду зникли списані у чотирьох зошитах спогади? А може, історія виникнення «Світла в темряві» більш природна, себто Беляєв написав книжку, спираючись винятково на усні спогади Хігера, а доповнював її, спираючись на звіти львівської НДК? Якщо так, то виникає наступне запитання: при якій нагоді відбулася зустріч Беляєва з Хігером? І чому Беляєв міняє біографічні деталі свого героя (спочатку прізвище – на Крігер; а в пізнішому виданні робить свого героя, корінного львів'янина, біженцем з міста Лодзь)?

Відповідь на перше запитання лише на позір проста: Ігнаці Хігер, пишучи спогади у 1975 р., мав під рукою нарис Беляєва з «Огонька». У передмові він навіть перераховує всі номери тижневика, де друкувався частинами нарис Беляєва (натомість не згадує українського видання). Однак ідейне спрямування советського письменника для Хігера було неприйнятне. Звісно, що «Світ у темряві» не є полемікою зі «Светом во мраке», та все ж акценти прямо протилежні: якщо в Беляєва джерелом надії є Червона армія, а гарантом безпеки мирного населення – радянська влада, то для Хігера захоплення Львова 1939 р. є початком нещастя і всіх жахів окупації; на його думку, окупанти переслідують однакову мету – поневолення і приниження людини, а самі системи, советська та нацистська, злочинні в самій своїй основі. Однак факт, що Хігер мав у руках нарис Беляєва, пишучи спогад, не означає, що він спирався на цей текст. Не виключено, що ту чи іншу деталь або чиясь ім'я Ігнаці Хігер міг відтворити, заглядаючи до нарису, але першоджерелом «Світу у темряві» була його власна пам'ять та вцілілий кишеньковий записник. Детально відтворити події 1939–1944 рр. допомагало Хігеру передовсім те, що він їх щонайменше двічі списував та й неодноразово розповідав.

Коли 1975 р. у Нью-Йорку Ігнаці Хігер заповзвся знову списати свої спогади, він мав під рукою не лише свій кишеньковий записник та кілька

чисел «Огонька». У передмові автор згадує про книжку, яка була для нього прикладом, як *не слід* писати про свій досвід – «Uniwersytet zbirów» («Університет головорізів») ¹¹. Натомість він не згадує більш відомої на той час книжки, присвяченої знищенню львівських євреїв, доступної польською, англійською, а також французькою та італійською мовами ¹². Йдеться про книжку «Janowska Road» («Янівська вулиця») Леона Велса-Велічкера, спогади, які ще 1945 р. у Львові набули поширення (скорочене видання щоденника під назвою «Бригада смерті» з'явилося у Польщі 1946 р.). Свідчення Велічкера знайшли віддзеркалення у зведеному звіті НДК про нацистські злочини у Львові; Леон Велічкер був свідком на Нюрнберзькому процесі та на процесі Айхмана. Тому не підлягає сумніву, що Хігер знав його свідчення і майже напевне – знав книжку. З юним Леоном Велічкером він неодноразово перетинався у Янівському таборі. Вочевидь, Хігер вирішив писати зовсім незалежно від спогаду спів'язня та від інших доступних на той час джерел, щоб зосередити увагу виключно на історії порятунку власної родини (за цим промовляє той факт, що автор вирішив почати свої спогади зі свідчення дочки перед комісією 1947 р. ¹³). Однак його мета була значно ширша – оголосити звинувачувальний акт.

Шукаючи в передмові Хігера відповіді на запитання, чи його рукописні записки та свідчення зникли випадково, варто приглянутись, що автор пише про Беляєва. У передмові є лише одна згадка про нього як про автора нарису: Хігер вважав його журналістом «Огонька». Це не відповідає дійсності, але Хігер міг не розрізняти між статусом співробітника Совінформбюро та звичайного журналіста. У наступному абзаці передмови йдеться про те, що перед виїздом сім'ї Хігерів до Ізраїлю пропали чотири сторінкові зошити зі спогадами. Невже це натяк на те, що Беляєв був причетний до зникнення? Навіть якщо так, то це не наближає нас до відповіді, чому саме тоді,

¹¹ Йдеться про книжку дослідника Голокосту та літератора Міхала Борвіча, видану ще 1946 р.: Michał Borwicz. *Uniwersytet zbirów. Rzecz o Obozie Janowskim we Lwowie 1941–1944*. Kraków 1946.

¹² Leon Wells (Weliczker). *Janowska Road*. New York 1963. Рукопис щоденників Велічкера зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні: Leon Weliczker. *Notebooks 1943–1946*, т. 1–14, USHMM, 2005.277. Частина доступна онлайн – collections.ushmm.org.

¹³ Chiger, Krystyna. Protokół 1155, zapisała 6.02.1947 Maria Holender dla Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie // *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego*, sygn. 301/2352, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, с. 1–5. Першодрук: Maria Hochberg-Mariańska, Noe Grüss. *Dzieci oskarżają*. Kraków – Łódź – Warszawa 1947. Повноно опубліковано: Ignacy Chiger. *Świat w mroku*. Warszawa 2011, с. 12–16. Український переклад і опрацювання: Ярослав Кіт. Христина Хігер – дитина львівського Голокосту // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXX. Запоріжжя 2011, с. 99–103. Свідчення Кристини Хігер знаходяться і тут: Keren, Kristine. *Testimony of Kristine Keren*, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450.

1957 р., ці записки стали особливо потрібні советським товаришам? Адже Беляєву вони вже не були необхідні, бо «Світ у темряві» вийшов друком більш як десять років до того, а наступні версії не додають фактів до історії порятунку, хіба лише затирають справжні ідентичності героїв, які на той час – всі, крім Коваліва – залишили ССРСР. Важко повірити, щоб мотивом для викрадення зошитів напередодні від'їзду Хігера було бажання залишити монополію за советським письменником, хоч у користь такої версії могла б свідчити згадка Хігера про плани зняти фільм на основі «Світла в темряві» і про переговори, які вів з американським режисером Беляєв. Однак і цей здогад слід відкинути – 1957 р. ці плани були вже нездійсненними. Зрештою і сам Хігер пише, що початок холодної війни поклав їм край. На мою думку, слова Хігера потрібно прочитувати прямо: зникнення зошитів із повоєнними записами безпосередньо пов'язане з умовами виїзду в Ізраїль. У той час митники мали право вилучати в емігрантів не лише цінності, а й усе те, що могло заподіяти шкоду комуністичній державі. Записки Хігера, безумовно, зарахували б до категорії «ідейно шкідливої літератури».

Якщо зникнення повоєнних записок можна пояснити тогочасними обставинами, то зникнення свідчень, зібраних львівською НДК, – аж ніяк. Це були матеріали, яким надавали неабиякого значення, і доступ до них мали тільки уповноважені особи. Протягом 1944–1945 рр. у кожному районі та в кожній інституції працювали комісії, що збирали свідчення про нацистські злочини, іноді дуже детальні й власноруч написані (як, напр., покази Стефана Банаха¹⁴ та Францішка Гроера¹⁵), іноді – суто формальні (можна здогадуватись, що свідчення Хігера належали до першої групи). Комісії не лише збирали докази злочинів, а й зосереджували увагу на матеріальних втратах, щоб згодом мати підстави вимагати високих воєнних відшкодувань для ССРСР¹⁶. Звіти місцевих комісій, разом з усіма матеріалами, передавались до НДК. У фонді НДК, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації, знаходиться близько чотирьох мільйонів актів про збитки та 250 тисяч свідчень про злочини; вони впорядковані терито-

ріально (за областями). Свідчень Ігнаці Хігера серед документів по Львову і Львівській області немає.

За моїм припущенням, на зламі 1944–1945 рр., коли збирались свідчення про злочини, Владімір Беляєв, як член місцевої комісії і водночас кореспондент Совінформбюро, мав необмежений доступ до її матеріалів. Інакше він не зміг би надрукувати протягом кількох місяців кількадесят розлогих текстів про нацистські злочини у львівській та центральній (московській) пресі. Однак лише історія порятунку Хігерів стала основою для окремої книжки Беляєва; всі інші, включно з історією загибелі львівських професорів, залишились у формі коротких нарисів чи памфлетів.

Аналіз передмови до «Світу у темряві» та історичного контексту не дає остаточної відповіді на запитання, котрий текст був первісним. Тому потрібно звернутися до порівняльного аналізу текстів. Завдання дещо ускладнене існуванням пізніших редакцій «Світла в темряві», які досить сильно відрізняються одна від одної. Проілюструю це на описі прибуття до табору на вулиці Янівській Йосефа Гжимка у лютому 1943 р., вміщеному в розділах під назвами: «„Король” приїжджає в гетто» («Світло в темряві», 1946), «Король гетто» («Свет во мраке», 1961) та «Królestwo Grzimka: Pandemonium» («Королівство Гжимка: Пандемоніум», «Światło w ciemności», 2011). Як у випадку заголовків книжок, так і тут впадає в око майже буквальний збіг, хоч у Беляєва відсутня алюзія на поему «Втрачений рай» Джона Мільтона, в якій *Pandemonium* означає столицю пекла, а згодом отримує ширше значення: «королівство сатани та демонів» і «жах, пекло на землі».

Розділ, присвячений приїзду Йосефа Гжимка, Ігнаці Хігер починає з опису злочинної діяльності нациста в концентраційних таборах та в гетто в сусідній Раві-Руській і додає загальну характеристику начальника юлагу – примітивного і жорстокого чоловіка, маніяка, що прагне скидатися на Нерона. Спогад Хігера доповнюється вже післявоєнним знанням, базованим на участі в судовому процесі над Гжимком¹⁷.

У першому виданні книжки Беляєва Гжимек є просто одним із есесівців, правда, підвищеним у військовому ранзі з реального гауптшарфюрера СС (Hauptscharführer), себто старшого сержанта, до гауптштурмфюрера СС (капітана), але така неохайність у випадку цього автора не дивує. Зразу після опису прибуття «короля гетто» Беляєв перестрибує до іншого сюжету –

¹⁴ Протокол допроса свидетеля, Банаха Степана Степановича, 23 сентября 1944 г. // ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 176–178 об.

¹⁵ Протокол допроса свидетеля, Гроэра Франца Викиентовича, 18 сентября 1944 г. // ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 110–114 об. Під час написання статті я користувалась копією, що зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні. Висловлюю тут подяку за її надання керівникові і співробітникам архівного відділу.

¹⁶ Див., напр.: *Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве*. Москва 1944.

¹⁷ I. Chiger. *Świat w troku*, s. 206. Перший судовий процес Гжимка проходив у Дахау в Німеччині. Згодом Гжимка передали Польщі. Процес над злочинцем закінчився у Варшаві в січні 1949-го; смертну кару виконано в лютому 1950 р. Хігер був свідком на цьому процесі. До моменту судового засідання у січні 1949 р. Гжимек заперечував, що був у Львові, тим більше, що керував ліквідацією юлагу. Гжимек був настільки вражений присутністю Хігера на процесі, що хоч-не-хоч визнав свою причетність до львівського юлагу.

до долі дружини героя, Пепи (Пауліни Хігер). Він зосереджує увагу на місці її роботи – швейному цеху, якому також відведена певна роль у злочинному плані нацистів. У пізнішій версії твору Беляєва між першим і другим сюжетом вставлено обширну розповідь про Гжимка. Письменник дуже детально переповідає воєнну біографію Гжимка, зокрема описує його участь в глівіцькій провокації, яка була претекстом для німецького вторгнення у Польщу¹⁸, що в німецькому суді 1947 р. стало основним пунктом звинувачення¹⁹. Беляєв описує також, як Гжимек крок за кроком просувається по щаблях службової кар'єри, що нарешті завершується призначенням до Львова. Це дозволяє з великою імовірністю припустити, що Беляєв був присутній як советський кореспондент на варшавському процесі Гжимка, де злочинець в очній ставці з Хігером зізнався у львівських злочинах (хоч не можна виключити, що Беляєв читав дуже детальні повідомлення про цей процес у спецфондах).

Пrawdopodobно, Хігер і Беляєв зустрілися під час варшавського процесу Гжимка наприкінці січня 1949 р. Не виключено також, що згодом Беляєв додатково знайомився з матеріалами судового процесу на території ССРСР в спецфондах ідеологічних відділів КПСС або НКВД²⁰. Так чи інакше, не підлягає сумніву, що Беляєв мав доступ до матеріалів про нацистські злочини і був для советської влади настільки довіреною особою, що міг не лише публікувати свої нариси, присвячені як внутрішнім, так і зовнішнім проблемам, а й виїжджати поза межі ССРСР.

Варто навести ті уривки з названих розділів, де йдеться про прибуття Гжимка у гетто, щоб наочно переконатися в подібності текстів. Напівжирним шрифтом зазначено основні відмінності.

¹⁸ Йдеться про зорганізовану наприкінці серпня 1939 р. найвищим німецьким керівництвом провокацію на кордоні, що слугувала претекстом для початку війни.

¹⁹ Akta w sprawie prowokacji w Gliwicach. Документ, опублікований на сайті польського Інституту національної пам'яті у підрозділі Документи (<http://1wrzesnia39.pl/39p/dokumenty/8781,Prowokacja-Gliwicka.html>, дата звернення: 3 вересня 2018 р.).

²⁰ Див.: Командировочные удостоверения, выданные Львовским обкомом КП(б)У, Совинформбюро, Лендетиздатом и др. В. П. Беляеву для ознакомления с архивом НКВД, работы в спецзале Публичной библиотеки и др., 27 марта 1937 – 25 апреля 1985 // РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1091.

<i>Беляєв, 1946</i>	<i>Беляєв, 1961</i>	<i>Хігер, 2011</i>
У п'ятницю, 19 лютого 1943 року, в розкриті ворота Львівського гетто на бричці, запряженій парою ситих каштанових коней, в'їхав новий комендант табору, гауптштурмфюрер СС Йосиф Гжимек.	19 февраля 1943 года в раскрытые ворота львовского гетто на желтой бричке, запряженной парой сытых каштановых коней, въехал новый комендант лагеря – гауптштурмфюрер СС Иосиф Гжимек.	A więc 9 lutego – data dla mnie wiele pamiętna – jedynie regulująca w danej chwili życie obozu, ustawiła wszystkich rzeźmieślników i sprzątaczkę w dwurzędowym szpalerze w oczekiwaniu na przyjazd Grzimka.
До приїзду нового начальника всі люди в гетто були заздалегідь вишиковані по тривозі на широкій площі. Вони стояли покійно з непокритими головами. Це останні з усілілих ста тридцяти тисяч євреїв-мешканців Львова.	К приезду нового начальника все люди в гетто были уже заранее построены старым комендантом лагеря унтерштурмфюрером СС Гансом Силлером ²¹ . Созванные по тревоге, они стояли смиренно, с непокрытыми головами, на широком плацу – последние из уцелевших евреев Львова . Многие из них уже знали, что за новым и повновластным хозяином их судеб тянется кровавый след и жестокая слава беспощадного палача многих тысяч людей.	Była to zbiórka apelowa w pełnym rynsztunku. Czekaliśmy i wreszcie ukazał się nowy władca.
Гжимек, стоячи в довгому сірому плащі, на бричці в'їхав у табір. Правою рукою він притискав автомат , який висів у нього на шиї. Високий, білявий, з гострим похмурим обличчям, він дав знати поганячеві і той раптом стримав за віжки коней.	Гжимек въехал в свои владения стоя. Высокий блондин, с острыми чертами лица и выпирающим подбородком, он стоял нахмурившись в бричке, одетый в длинный серый кожаный плащ, прижимая правой рукой висящий на ремне автомат .	Wjechał triumfalnie w bryczce zaprzężonej w dwa piękne, okazałe czarne rumaki, niczym rzymski cesarz. Powoził na stojąco, trzymając w jednej ręce lejce, a w drugiej gotowy do strzału rosyjski automat, tak zwaną pepeszę .

Образи обох авторів дуже схожі, відмінності лише в деталях, а в них – згідно з приповідкою – ховається диявол. Впадає в око передовсім інше датування прибуття Гжимка: 9 та 19 лютого. Більшість авторів (Беляєв, Маршал,

²¹ Насправді – роттенфюрер Антон Силлер (Anton Siller, SS-Rottenführer)

а також Юліан Шульмейстер) та дослідників (Філіп Фрідман, Еліаху Йонес) називають 19 лютого 1943 р. (в першому виданні книжки Беляєва зазначено ще й день тижня – п'ятницю, що дійсно відповідає календарю 1943 р.). Хігер наголошує, що дату 9 лютого 1943 р. запам'ятав на все життя. Важко припустити, щоб він помилився, тому виникає здогад: в текст закралася технічна помилка, якої нікому вже було виправити. Помилку друку називаємо «друкарським чортиком».

Друга, знову начебто дрібна різниця – це вид автоматичної зброї Гжимка. У Хігера – пепеша, в Беляєва – автомат. Звісно, що Беляєв як досвідчений пропагандист не міг дати в руки нацистського злочинця такої зброї, як пепеша (навіть з прикметником «трофейна»). Але якщо вірити точності спогаду Хігера, а не пропагандисту Беляєву, то виникає чергове запитання: чи есесівці в концтаборах мали на озброєнні пепеші? Дійсно, в німців вистачало трофейної зброї, здобутої під час панічного відступу Червоної армії та масової здачі військових у полон. А може, Хігер використовує назву «пепеша» на означення будь-якої автоматичної зброї? Хтозна. Однак ця деталь має значення для розуміння того, як було організовано не тільки цей конкретний юлаг, а взагалі систему охорони таборів. Пепеша в руках Гжимка означає, що використовувалась виключно «трофейна» зброя, бо якщо начальник з пепешою, то підлеглим не належить краща, німецька зброя. Це, своєю чергою, свідчить про те, що нацисти економили і на зброї. Іншими словами, використовували те, що в інших умовах не підлягало використанню. Чергова деталь, за якою ховається диявол.

Якщо економія стосувалася зброї, то хіба не стосувалася вона людей? Інакше кажучи, садисти у таборі – це виняток чи правило, згідно з яким знаходилося застосування для асоціальних осіб, непридатних до військової служби? Хігер зображує Гжимка не тільки як садиста, а й маніяка, який корчить зі себе імператора Нерона. Гжимек в'їжджає у гетто, стоячи на бричці. Щоправда, складно уявити, як можна водночас тримати важкий автомат і керувати парою баских коней, але образ хороший – викликає прями асоціації з відомим античним мотивом. Ці асоціації чужі авторові «Світла у темряві», тому він вирішує додатково вкласти в уста Гжимка фразу: «Я – король гетта». Есесівець на бричці не сам, з ним погонич, який раптово зупиняє бричку. Це явний письменницький промах, адже Гжимек їде стоячи, в руці тримає автомат. Раптова зупинка брички означає неминуче падіння пасажира, що стоїть зі зброєю в руках. Але закони фізики для советського письменника менш важливі, ніж ідеологічно виважені образи чи боротьба з ворогом, тож у виданні кінця 1960-х років погонич ще й отримує невинуватого ім'я – Ізраїль.

Від картини в'їзду Гжимка у юлаг, де чекають вишиковані на струнко в'язні, Беляєв переходить до зображення свого героя:

Среди заключённых, встречавших нового коменданта гетто, в первой шеренге стоял педагог и спортсмен Игнатий Кригер. [...] Кто знает, не будь у Кригера его «микросов»²², он смог бы эвакуироваться из Львова в конце июня 1941 года. Председатель Львовского городского отдела физкультуры и спорта знал, что инструктор его отдела Кригер, хороший пловец и легкоатлет, честно и вдумчиво относится к своему делу, и предлагал ему эвакуироваться в тыл Советской страны.

Завдяки цьому фрагментові ще раз підтверджується наш здогад, що картина в'їзду Гжимка в гетто списана в Хігера.

Тут ми піймали й чергового чорта: цілком ясно, що підставою для «Світла в темряві» стали не зведені на рівні області чи міста матеріали НДК, а конкретні свідчення. З наведеної цитати ясно, що Ігнаці Хігер детально розповів свою історію порятунку та пояснив, чому він не евакуювався. На такі запитання йому довелося відповідати або перед представниками НДК, або в момент прийому на роботу перед помічниками НДК. Письменник-пропагандист, щоб приховати відповідальність советської влади за загибель громадян, перекидає тягар відповідальності на безвихідь жертви. Мовляв, представники радянської влади, завбачливі і співчутливі до своїх підлеглих, пропонують евакуюватися, але ті не можуть або й не хочуть.

Візьмімо для порівняння ще один епізод – зустріч Нового року в львівському гетто. На перший погляд, описи геть не схожі: в Хігера це передчуття неминучої смерті, очікування кінця світу; у Беляєва – навпаки, піднімають тости передовсім за Червону армію, яка дає героям розповіді надію на життя.

И в новогоднюю ночь наступающего 1943 года во многих бункерах, в комнатках с занавешенными окнами, в сырых подвалах, где прятались лишённые удостоверений о работе люди, поздравляя шёпотом один другого с Новым годом, повторяли: «Пусть живёт наша спасательница – Красная Армия! За жизнь!»	Sylwestra w 1942 roku obchodzono rażąco wesoło, jakby w dzikim transie, w każdym domu bawiono się pod hasłem, że to już ostatni Sylwester w życiu. Sparafrazowano powiedzenie Beuamarchaise'go: «śmiejmy się, bo kto wie, czy świat potrwa trzy tygodnie!» – i nadano mu nową wersję pod hasłem: «Śmiejmy się, bo kto wie, czy jutro będziemy jeszcze żyli!» Každy był przeświadczony, że jutra już nie będzie.
--	---

На цьому прикладі видно, як перелицьовано і достосовано до вимог пропаганди оригінальний спогад. Можна також побачити, у чому полягала післявоєнна політика пам'яті і як фальшувався образ війни.

Вищенаведених фрагментів та зіставлень цілком достатньо для висновків. Усупереч хронології видань, первісним текстом слід визнати зникле

²² Так, згідно з Беляєвим, називав герої своїх дітей, які залишилися на волі – прим. ред.

свідчення/ спогади Хігера. Беляєв почерпнув з них не лише сюжет і постаті, а й деякі образи та метафори. Хігер, натомість, даючи заголовок своїм спогадам 1975 р., очевидно, базував на назві, під якою знав нарис Беляєва.

Хігер давав свої свідчення, мабуть, на початку осені 1944 р. (переважно більшість свідчень львів'ян записано протягом серпня – жовтня 1944-го). Цілком можливо, що, крім формального свідчення, Хігер, подібно як Леон Велічкер, надав місцевій комісії також свої записки, які мали художню цінність, і це зразу оцінив член комісії, Владімір Беляєв. Однак чому Велічкеру вдалося повернути свої записки і вивезти їх до Польщі, щоб згодом опублікувати, а Хігеру – ні? На це запитання неможливо відповісти з певністю, лише з більшою чи меншою імовірністю. На мій погляд, причиною було те, що Хігер сам передав свої записки Беляєву. Тоді постають питання: чому так вчинив – під тиском обставин чи сподіваючись зацікавити історією порятунку не лише слідчу комісію, а й ширші кола? І на чому базувалася довіра Хігера до представника советської влади? Адже його оцінка обох систем була однаково негативна.

Спробую відповісти на друге з поставлених запитань. Для цього потрібно з'ясувати, який був зв'язок між авторами: це вони мали одноразову зустріч, себто спільні відвідини території гетто, описані обома авторами, чи більш тривале знайомство?

Владімір Беляєв потрапив до Львова ще на початку війни; саме у Львові 1940 р. він одружився з полькою, біженкою з окупованих німцями територій. Вдруге прибув до міста вже у серпні 1944 р., як співробітник Совінформбюро. Після війни він неодноразово бував у Польщі, листувався з багатьма польськими посадовцями і пропагандистами, зокрема Войцехом Ярузельським²³, Севериною Шмаглевською²⁴, Єжи Путраментом²⁵, Яном Гергардом²⁶ та Яцеком Вільчуром²⁷, підтримував зв'язок і з важливими для Львова постатями, яких зустрів на зламі 1944 та 1945 рр. – зі Стефаном Банахом (до його смерті в серпні 1945 р.), а також з давніми львів'янами –

²³ Лист від 27 липня 1983 р. // РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1045.

²⁴ Польська письменниця, в'язень концтабору в Аушвіці, свідок на Нюрнберзькому процесі. Лист від 17 листопада 1955 // РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1020.

²⁵ Польський письменник соцреалістичного напрямку.

²⁶ Ян Гергард як військовий брав участь в інспекції у Бескидах, під час якої загинув генерал Кароль Сверчевський, що стало претекстом для проведення акції «Вісла» у 1947 р., учасником якої він був також. Автор документального роману «Łuny w Bieszczadach» («Заграви в Бескидах», 1959), на підставі якого знято один із найбільш антиукраїнських фільмів у ПНР – «Ogniomistrz Kaleń» («Сержант Калень»).

²⁷ Яцек Вільчур – польський політичний публіцист, який спеціалізувався на викритті українського буржуазного націоналізму. Листування Беляєва з цим адресатом найобширніше і охоплює період від 1959-го по 1978 р. РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 655.

Отто Аксером, Александром Бардіні, Каролем Кораним²⁸. Однак листування з Хігером у фонді Беляєва відсутнє, хоч найімовірніше, після війни вони зустрілися щонайменше раз – у Варшаві, в січні 1949 р.

У мемуарах Хігер згадує про спільний з Беляєвим похід до руїни гетто і що ініціатором його був він, Хігер²⁹. А Беляєв пише, що це з його ініціативи ціла родина Хігерів пройшла вулицею зворотний шлях – з центру до гетто, приблизно той самий, який два роки тому вони долали каналами. Беляєв називає навіть день – це «неділя наприкінці лютого» (1945 р. вона припала на 25 лютого). Письменник начебто спонукав Хігерів до цієї «прогулянки», довідавшись, що Хігери не були в гетто від часу, коли спустилися у канали 1943 р. Спільний похід Беляєва з Хігерами в гетто зображений у Беляєва як прогулянка, але в дійсності це було збирання матеріалів для репортажу, схоже на процедуру збору доказів на місці злочину шляхом опитування свідків, що було тоді поширеним явищем. Цей епізод советський автор передає так, начебто розмовляє зі старими знайомими³⁰.

Зі спогадів Хігера можна лише здогадуватися, що знайомство з Беляєвим було більш тривалим, ніж одноразова зустріч. Підставою для такого здогаду є звернення до Беляєва Хігерів та інших вцілілих з проханням допомогти звільнити їхнього рятівника, Стефана Врублевського, що свідчить, по-перше, що вони були вже знайомі і, по-друге, що мали певну довіру до нього. Врублевського арештовано восени 1944 р. Найімовірніше, Хігер познайомився з Беляєвим ще в серпні 1944 р. (про що опосередковано засвідчує початкова дата рукопису «Света во мраке»), коли той прилетів до Львова у відраження від Совінформбюро. Тож зустріч Беляєва і Хігера в лютому 1945 р. не була ані випадковою, як може здаватися з мемуарів Хігера, ані першою.

Якщо прийняти названу в мемуарах дату виїзду Хігерів зі Львова за точну, то Ігнаці Хігер не міг бачити репортажу «Свет во мраке» перед від'їздом. Обидвоє Хігерів згадують, що сім'я покинула Львів поспіхом і потайки та що це відбулося 11 березня 1945 р. Перша частина репортажу Беляєва була надрукована в «Огоньку» 10 квітня 1945 року³¹, а продовження з'явилося в наступних числах протягом квітня. Всі три частини нарису Хігер згадує у передмові до мемуарів. Очевидно, що примірники «Огонька» потрапили

²⁸ Отто Аксер (Otto Axer) – художник, Александр Бардіні (Aleksander Bardini) – один з найвідоміших повоєнних польських театральних режисерів, Кароль Корані (Karol Koranyi) – юрист, отримав докторат в університеті Яна Казимира, після війни – професор Університету Миколая Коперника в Торуні.

²⁹ I. Chiger. *Świat w mroku*, с. 216.

³⁰ В. Біляїв. *Світло в темряві*, с. 47.

³¹ В. Беляєв. Свет во мраке // *Огонек* 14 (10.04.1945) 8–10.

до рук Хігера вже пізніше, коли родина опинилася в Кракові. Але це не дає змоги пояснити, звідки знав Хігер про переговори Беляєва з американським режисером щодо фільму, присвяченого долі втікачів з гетто. Адже переговори мали б вестися після публікації в «Огоньку», а не перед нею. Хігер пише також, що розмови перервалися в зв'язку з розгортанням холодної війни. А це опосередковано свідчить про те, що Хігер підтримував контакти з Беляєвим і пізніше, після виїзду зі Львова. Очевидно, що ця зустріч відбулася під час варшавського процесу у січні 1949 р., але невідомо, чи вона була єдиною. Одне не підлягає сумніву: Хігер зустрічався з Беляєвим не один раз. Перше знайомство відбулося у Львові в серпні 1944 р., про що свідчить дата рукопису Беляєва. Згодом, після повернення Беляєва до Львова на початку 1945 р., відбувся описаний обома авторами спільний похід.

Названа в мемуарах Хігерів дата від'їзду породжує черговий здогад. Адже транспорт львів'ян-поляків вирушив у напрямку Перемишля не 11 березня, як пишуть Хігери, а 5 березня. Наступний транспорт вирушив не раніше, ніж у середині квітня. Відомо, що організація транспорту для тих, хто виїжджав зі Львова на початку 1945 р., була вкрай ускладнена і обставинами (ще тривала війна і організація невійськових перевезень наштотувалась на великі труднощі), і неспроможністю советської цивільної адміністрації. На відсутність вагонів і неможливість сформувати транспорт частіше, ніж раз у місяць, нарікали представники управління у справах репатріації, звертаючись із відповідними скаргами до найвищих чинників. Відомо також, що в першій половині березня стояли морози (цю обставину згадує Кристина, та й в офіційних документах є про це мова). Отже, або Хігери виїхали зі Львова ще раніше, ніж записано в спогадах, себто не 11-го, а 5 березня, або їхали не звичайним транспортом, призначеним для «репатріантів», а військовим.

Спогади вказують майже однозначно на те, що сім'я Хігерів виїхала 11 березня, а отже, не цивільним транспортом. Дійсно, Хігер згадує, що йому вдалося розмістити родину в купе, в якому сиділи советські офіцери³². Ця деталь свідчить про те, що поїзд був військовим. Цей здогад підтверджується ще й тим, що подорож була напрочуд короткотривалою: якщо транспорт цивільного населення зі Львова до Перемишля переважно тягнувся понад тиждень, то поїзд, яким їхали Хігери, прибув до Перемишля ще того самого дня. Хігери зупинилися на кілька днів у Сохів. А вже за тиждень, 18 березня 1945 р., вони були в Кракові. Щоправда, Кристина Керен (Хігер) в інтерв'ю для Музею Голокосту згадує, що вони їхали звичайним транспортом і подорож до Кракова тривала три тижні

³² I. Chiger. *Świat w mroku*, с. 283.

(про зупинку в Перемишлі там нема мови)³³, але в книжці споминів тримається батькової версії.

Обидвоє Хігерів згадують, що сім'я покинула Львів в останню хвилину перед арештом, і пов'язують цю загрозу з довоєнним минулим – адже Ігнаци Хігер та його дружина були багатими підприємцями. В інтерв'ю Кристина згадує, що советська влада не довіряла вцілілим євреям і трактувала їх як «шпівнів»³⁴. Дійсно, недовіра до мешканців окупованих територій була повсюдною, а з особливою підозрою представники советської влади ставилися до вцілілих євреїв. На той час більшість корінних львів'ян жила в очікуванні арешту; майже всі, хто виїхав, були переконані, що уникли ув'язнення в останню хвилину. Арешт Хігера дійсно був імовірним, але з інших причин, аніж ті, що їх називають автори спогадів (соціальне походження, довоєнний статус та недовіра до вцілілих євреїв). Ігнаци Хігер був, завдяки своєму батькові, працівником юденрату, що до 1942 р. збільшувало шанси на виживання. Однак після війни роботу в юденраті советська влада вважала колабораціонізмом³⁵.

Советська влада всіляко заохочувала поляків до «репатріації», а страх і непевність завтрашнього дня пришвидшували рішення про виїзд. Усі вищенаведені обставини виїзду Хігерів переконують у тому, що вони покинули Львів не звичайним, а військовим транспортом, і що хтось їм у цьому допоміг. На той час їхніх рятівників у Львові не було – Соха вже був у Перемишлі, а Врублевський – у тюрмі; Ковалів, мабуть, також. Коло довоєнних друзів більше не існувало. У військовий потяг, в купе з советськими офіцерами, Хігерів могла посадити тільки одна людина: Владімір Беляєв. Якщо моє припущення щодо ролі Беляєва у втечі Хігерів зі Львова на початку березня 1945 р. правильне, то мала бути ще одна зустріч – яка передувала втечі. Наступна зустріч відбулася на території Польщі вже після війни. Ані Хігер, ані Беляєв не бажали про це згадувати – обом це могло зашкодити.

³³ Kristine Keren [Krystyna Chiger]. *Interview with Kristine Keren, October 25, 2007*, United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520 (інтерв'ю розшифровано). USHMM Archives RG-50.030*0520, с. 76–77.

³⁴ Там само, с. 76.

³⁵ Інакше, ніж в СРСР, у Польщі відбувалися судові процеси лише над єврейськими поліціантами, а не над усіма функціонерами юденратів. Сам факт виконання функцій в юденраті не був підставою для звинувачення, а лише зловживання службовим становищем. Див.: Andrzej Żbikowski. *Sąd społeczny przy CKŻP: wojenne rozliczenie społeczności żydowskiej w Polsce*. Warszawa 2014. Ширше про трактування колабораціонізму на території Генерального губернаторства див.: Jacek Andrzej Młynarczyk. *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie. Próba syntezy // Pamięć i Sprawiedliwość* 8/1 (2009) (на с. 123–124 мова про юденрати).

Порівняльний аналіз фрагментів «Світла в темряві» і «Світу у темряві» показав незаперечну залежність не лише сюжетів, а й образів Беляєва від тексту Хігера. Невідомо лише, чи Беляєв привласнив свідчення Хігера, які той давав місцевому відділові НКД (це би пояснювало відсутність цього документа в архівних колекціях), чи спирався на нотатки Хігера. Цілком можливо, що нотатки були водночас і свідченням, як у випадку Велічкера. Можлива також інша версія подій: Ігнаці Хігер під тиском обставин передав Беляєву свої нотатки, а письменник, як представник советського офіціозу, користуючись своєю позицією і довірою НКВД, віддячив Хігеру – попередив про арешт та допоміг завчасно і безпечно виїхати. Згодом, після довголітньої мовчанки, Ігнаці Хігер відтворив свої нотатки, почасти з пам'яті, почасти з маленького записника, але, мабуть, найменшою мірою – в оперті на нарис Беляєва з 1945 р. Його свідчення стали основою для таких творів: книжки Роберта Маршала «В каналах Львова»³⁶, спогадів Кристини Хігер, дочки Ігнаці Хігера, «Дівчинка в зеленому светрику»³⁷ та фільму Агнешки Голанд «В темряві». Тим часом повість Беляєва «Світло в темряві» канула в Лету, хоч мала щонайменше десять видань і виходили вони тиражем від 10 до 100 тисяч. Завдяки збігові обставин історія «Тихого Дону» не повторилася.

Ola Hnatiuk

LIGHT / WORLD IN THE DARKNESS

The survival story of the group of Jews rescued in the sewers of Lviv has been pictured in memoirs, non-fiction books, and also in documentary films and movies. The focus of this paper is on the less known non-fiction books: The light in the Darkness (1946) by Soviet writer, Vladimir Belayev and memoir, World in the Darkness by survivor, Ignacy Chiger. The fate and worldviews of both authors were different, but their texts are similar. The aim of the comparative analysis of these texts is to investigate the mystery of their commonality.

Key words: Holocaust, survival story, Lviv.

³⁶ Robert Marshall. *In the sewers of Lvov: the last sanctuary from the Holocaust*. London 1990. Друге видання: *In the sewers of Lvov. A heroic story of survival from the Holocaust*. New York 1991. Польський переклад: *W kanałach Lwowa* / пер. Krzysztof Puławski. Warszawa 2011.

³⁷ Krystyna Chiger, Daniel Paisner. *The Girl in the Green Sweater: A Life in the Holocaust's Shadow*. New York 2008. Польський переклад: *Dziewczynka w zielonym sweterku* / пер. Beata Dżon. Warszawa 2011; український – Христина Хігер, Данієль Пейснер. *Дівчинка в зеленому светрі. Життя в мороці Голокосту* / пер. Віра Назаренко. Київ 2015, 2016.

УДК 930:378.4.096(477.63-25)«197/198»

Андрій Портнов, Тетяна Портнова

МИКОЛА КОВАЛЬСЬКИЙ ТА ЙОГО ШКОЛА У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ 1970–1980-х РОКІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ¹

В історичній науці 1970–1980-х років особлива роль належала Дніпропетровському державному університетові й так званій «школі Ковальського», яка досліджувала джерела ранньомодерної історії України і до якої належать такі науковці, як Юрій Мицик, Сергій Плохій, Ганна Швидько та інші. Микола Ковальський, який народився у міжвоєнній Польщі, закінчив повоєнний Львівський університет і захистив кандидатську дисертацію у Львові й докторську – у Москві, спромігся не лише пережити декілька змін влади та ідеологій, а й стати лідером чи не єдиної в Радянській Україні історичної школи. Істотною рисою школи Ковальського було те, що вона постала й розвинулася в університеті, підпорядкованому безпосередньо Москві, а не республіканському міністерству в Києві. У цій статті ми аналізуємо контекст і показуємо зв'язок між розвитком історичних досліджень та особливим статусом «закритого міста»; реконструємо стосунки в трикутнику Дніпропетровськ – Київ – Москва як приклад стосунків «центру і периферії» в радянській історіографії; висвітлюємо потенціал та обмеження джерелознавства як різновиду «ідеології професіоналізму» в українському контексті; описуємо, що сталося зі школою Ковальського після скасування «закритого» статусу Дніпропетровська та розпаду СРСР.

Ключові слова: Микола Ковальський, школа Ковальського, Дніпропетровськ, українська радянська історіографія, джерелознавство.

¹ Первісна версія цієї статті опублікована англійською мовою під назвою «Soviet Ukrainian Historiography in Brezhnev's Closed City: Mykola/Nikolai Kovalsky and His „School” at the Dnipropetrovsk University» в часописі «Ab Imperio» (2017, № 4, с. 265–291). Ми вдячні редакції журналу «Ab Imperio» за дозвіл на публікацію розширеної україномовної версії нашого дослідження.

У творчій спадщині навряд чи можна користуватись критерієм сучасної актуальності і сучасного рівня науки.

(М. П. Ковальський. До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди)

У 1970–1980-ті роки особливу роль в українському історіографічному процесі відіграв Дніпропетровський університет, у якому виникла так звана «школа Ковальського з вивчення джерел ранньомодерної української історії». У пострадянських публікаціях «школу Ковальського» називали «можливо єдиною»² і «найбільш „реальною”»³ дослідницькою університетською школою в Радянській Україні упродовж 1930–1980-х років. Здобутком Миколи Ковальського називали те, що він вивів україністичні студії у Дніпропетровську на історіографічну мапу України, а Україну – на історіографічну мапу Радянського Союзу.⁴

Важливою особливістю «школи Ковальського» було те, що вона постала і розвивалася в університеті, який був безпосередньо підпорядкований Москві, а не республіканському міністерству в Києві. Цей університет (його повна назва – Дніпропетровський державний університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, далі у тексті – ДДУ) знаходився у місті, яке було важливим центром радянського ракетобудування й було «закритим» для іноземців. У цій статті ми спробуємо проаналізувати цей контекст і показати взаємозв'язок між розвитком історичних досліджень та «закритістю» міста й університету, описати взаємини на лінії Дніпропетровськ – Київ – Москва як приклад відносин центру та периферії у радянській історіографії, показати можливості та обмеженості джерелознавства як різновиду «ідеології професіоналізму» в українському контексті й описати

² Ярослав Грицак. Украинская историография: 1991–2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio* 3 (2003) 430. Порівняй обережну критику цієї оцінки в есеї багаторічного колеги Ковальського: Ярослав Ісаєвич. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми* / ред. Леонід Зашкільняк. Львів 2004, с. 10. Див. також мемуарні нотатки Ісаєвича, у яких він називає «Дніпропетровську школу дослідників України XVI–XVIII ст.» такою, що не має аналогів: Я. Д. Ісаєвич. Подвижник науки // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник* [далі ДІАЗ], вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Дніпропетровськ 1997, с. 56–57.

³ Віталій Яремчук. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. Острог 2009, с. 421. Пор.: Ірина Колесник. Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен // *Ейдос* 7 (2013) 355–370.

⁴ Сергій Плохій. Життєва місія Миколи Ковальського // *Дзеркало тижня* 43 (2006) 6.

долю школи Ковальського після «відкриття» Дніпропетровська та розпаду Радянського Союзу.

Закрите місто Дніпропетровськ

Після Другої світової війни розташований у пониззі Дніпра, на південному сході України, Дніпропетровськ став найбільшим радянським центром проектування, виробництва й випробування ракетних комплексів. Через виробництво ракет у 1959 р. місто здобуло особливий статус. Дніпропетровськ, населення якого вже на початку 1950-х наблизалося до 600 тисяч осіб, а наприкінці 1970-х сягнуло мільйона, став найбільшим із одинадцяти «напівзакритих» міст Радянської України. Цей статус передбачав режим тотальної секретності довкола військового виробництва й забороняв іноземцям – навіть туристам чи студентам із країн соцтабору – відвідувати місто. «Закритість» відчувалася у забороні на проведення міжнародних футбольних матчів та інших спортивних змагань, відсутності валютних магазинів, певних труднощів із доступом до «західних» культурних продуктів.⁵ Водночас багато мешканців міста сприймали статус «умовно закритого міста» як привілей – ознаку визнання особливої ролі Дніпропетровська й причину кращого продуктового забезпечення порівняно з багатьма «відкритими» радянськими містами.

Самоусвідомлення міста у 1970-х роках визначав не лише його «закритий» статус, а й напівмітичний зв'язок із тим фактом, що, починаючи з 1964 р., Комуністичну партію Радянського Союзу (і, відповідно, СРСР) очолила «людина з Дніпропетровська» – Леонід Брежнєв. У 1938–1941 та 1947–1950 рр. Брежнєв – уродженець Дніпродзержинська (Кам'янського), промислового міста поблизу Дніпропетровська – працював на керівних посадах у Дніпропетровському обласному комітеті Компартії України. Перебування Брежнєва у Дніпропетровську було лише одним з етапів його

⁵ Про типологію радянських закритих міст див.: *Режимные люди в СССР* / ред. Т. С. Кондратьєва, А. К. Соколов. Москва 2009; Thomas M. Bohn. Das sowjetische System der «geschlossenen Städte». Meldewesen und Wohnungsmangel als Indikatoren sozialer Ungleichheit // *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion* / ред. Friedrich Lenger, Klaus Tenfelde. Köln – Weimar – Wien 2006, с. 373–386; Sergei I. Zhuk. Closing and Opening Soviet Society (Introduction to the Forum: Closed City, Closed Economy, Closed Society: The Utopian Normalization of Autarky) // *Ab Imperio* 2 (2011) 123–158. Детальніше про закрите місто Дніпропетровськ див.: Sergei I. Zhuk. *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*. Washington – Baltimore 2010; його ж. Popular Culture, Identity, and Soviet Youth in Dnepropetrovsk, 1959–1984 // *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. Pittsburgh 2008, с. 9–25; Тетяна Портнова. Тема «закритого» міста в історії радянського Дніпропетровська 1950–80-х років // *Histor!ans* (historians.in.ua).

партійної кар'єри, яка сягнула посади Генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Проте саме із Дніпропетровськом Брежнєва асоціювали під час його життя та після смерті, а саме місто називали брежнєвською «кузнею кадрів».⁶

Саме до такого міста переїхав зі Львова у другій половині 1960-х років молодий історик Микола Ковальський.

Микола Ковальський і його наукова кар'єра

Майбутній професор Дніпропетровського університету народився 19 березня 1929 р. в місті Острого Волинського воєводства у Польщі⁷. Батько майбутнього історика, Павло Ковальський (1887–1965), походив зі священничої родини, мати – Лідія Кікець-Ковальська (1895–1983) – була вчителькою.⁸ Ще дитиною Микола вільно володів українською, польською та російською мовами⁹, до 1940 р. відвідував польську школу, де також вивчав французьку, німецьку та англійську.¹⁰ Коли 1939 р. радянські війська окупували Польщу, Ковальський пережив першу у своєму житті зміну влади. 1947 року він вступив на історичний факультет Львівського університету.¹¹ Саме в цей час Західна Україна переживала процеси радянзації, частиною яких була

⁶ Детальніше див.: Андрей Портнов, Татьяна Портнова. Столица застоя? Брежневский миф Днепрпетровска // *Неприкосновенный запас* 5 (2014) 71–87.

⁷ Біографії Ковальського присвячені спеціальні публікації: О. А. Угод. Історик: духовність, праця, самовідданість (До 40-річчя наукової діяльності М. П. Ковальського) // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 29–40; Володимир Трофимович, Олександр Мельник. Життя заради науки (до 85-річчя з дня народження видатного українського історика Миколи Ковальського) // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки* 22 (2014) 49–86; О. В. Мельник. *Наукова, освітня та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929–2006 рр.)*. Автореферат дисертації ... канд. істор. наук. Острого 2017.

⁸ Див. нарис Ковальського про маму: М. Ковальський. Лідія Кікець-Ковальська // *Острозькі просвітники XVI–XX ст.* / ред. І. Д. Пасічник, М. П. Ковальський. Острого 2000, с. 364–374.

⁹ Н. П. Ковальський: О времени и о себе (Публикация Е. А. Чернова) // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 20. Ковальський написав цей важливий автобіографічний текст, багатий рефлексіями про власне життя, 1995 р. у формі відповідей на запитання, сформульовані його колегою, Євгеном Черновим. Інший автобіографічний нарис Ковальського, датований 21 лютого 2004 р., винятково сухий і фактично зводиться до того, що сам автор означив потребою «назвати найбільш вагомими постаті, з якими довелося мені протягом десятиріч зустрічатись»: Микола Близняк. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (Роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати)» // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 22 (2014) 25–48.

¹⁰ В анкеті, заповненій 1993 р., Ковальський згадував про знання англійської та німецької «зі словником»: Архів Дніпропетровського національного університету (АДНУ), ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 1 зв.

¹¹ Більше про студентські роки Ковальського див.: Віталій Яремчук. Студентські роки М. П. Ковальського // *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану проф. Миколи*

боротьба з націоналістичним підпіллям і греко-католицькою церквою. Радянська передбачала й українізацію (але в обмеженому радянським канонам обсязі) та подолання властивого міжвоєнному Львову польського культурного домінування.¹²

24 жовтня 1949 р. письменника Ярослава Галана, автора запеклих антинаціоналістичних і антиуніатських памфлетів, зарубали сокирою у його ж кабінеті у Львові. Вбивство було приписане націоналістичному підпіллю й викликало підвищену увагу центру. Одним із убивць виявився студент місцевого сільськогосподарського інституту. У жовтні–листопаді 1949 р. радянські спецслужби заарештували понад сто співробітників та студентів вищих навчальних закладів, а до кінця року до 2% львівських студентів стали жертвами чистки.¹³ Восени 1949 р. Ковальського звільнили з посади голови філії студентської профспілки; у березні 1950-го він вступив до комсомолу, влітку 1950 р. подав заяву про переведення на заочне навчання й почав працювати шкільним учителем.¹⁴ Ковальський не був жодним чином пов'язаний із підпіллям, проте перехід на заочне навчання допоміг йому уникнути виключення з університету (якого зазнали деякі його колеги).

Ковальський закінчив Львівський університет 1952 р. з відзнакою і був рекомендований до аспірантури. Керувала дисертацією Ковальського Ганна Глядківська – з якихось причин він узагалі не згадував її в мемуарних нотатках. Натомість не раз позитивно відгукувався про таких своїх викладачів, як Ярослав Кісь (1918–1986) та Дмитро Похилевич (1897–1974).¹⁵ 1958 року Ковальський захистив у Львові кандидатську дисертацію на тему «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI – XVII ст.)».¹⁶ Винесення у назву «зв'язків із Росією» мусило ідеологічно легітимізувати джерелознавче дослідження, присвячене передусім початку книгодрукування в Україні й діяльності Івана Федорова у Львові. Після захисту дисертації Ковальський влаштувався на роботу

Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / ред. Любомир Винар. Острого – Нью-Йорк 1999, с. 18–29.

¹² Детальніше див.: William Risch. *The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge 2011.

¹³ Serhii Plokhyy. *The Man With a Poison Gun. A Cold War Spy Story*. New York 2016, с. 21–22.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Докладніше про Похилевича див.: *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях. Питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича* / ред. Леонід Зашкільняк і Микола Крикун. Львів 1998.

¹⁶ Н. П. Ковальський. *Связи западноукраинских земель с Русским государством (вторая половина XVI – XVII вв.)*. Автореферат дисертації ... канд. істор. наук. Львов 1958.

в Державному музеї етнографії та художніх промислів Академії наук УРСР у Львові.¹⁷

Погані житлові умови у Львові (а на той час Ковальський вже одружився і мав двох доньок – Тетяну й Ірину) стали причиною пошуку іншої роботи й подачі заявки на викладацьку вакансію у Кривому Розі – великому промисловому місті Дніпропетровської області, віддаленому від Львова в усіх сенсах. 1963 року Ковальський був прийнятий на посаду доцента загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету в Кривому Розі. У самому Дніпропетровську історичне відділення при філологічному факультеті було створене 1965 р. Набір викладачів на новий факультет дав Ковальському можливість перебраться до обласного центру.

1967 року на запрошення завідувача кафедри історії СРСР Дмитра Пойди (1908–1992)¹⁸ Ковальський переїхав до Дніпропетровська.¹⁹ Чотири роки потому, 1971 р., історичний факультет ДДУ став самостійною університетською структурною одиницею з двома кафедрами: історії СРСР та УРСР і загальної історії. У 1972 р. на факультеті була створена ще одна кафедра – історіографії та джерелознавства, яку очолив Валентин Борщевський (1910–1989), історик робітничого класу і революції в Україні. Дніпропетровська кафедра стала другою джерелознавчою кафедрою в радянській Україні – перша виникла 1964 р. в Харківському університеті завдяки зусиллям місцевого історіографа Віктора Астахова (1922–1972). Історіографію та джерелознавство у 1970-х роках вважали елітними субдисциплінами, і поява відповідних кафедр сигналізувала про наукові амбіції історичних факультетів (можливо, не випадково у радянській Україні такі кафедри виникли саме в двох університетах, безпосередньо підпорядкованих Москві).²⁰

¹⁷ С. Макаруч. Микола Ковальський у колі етнографів (1960–1963) // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 4 (2004) 11–23.

¹⁸ Дмитро Пойда – аграрний історик, випускник Харківського педагогічного інституту, викладач ДДУ з 1937 р., у 1939 р. – один з організаторів кафедри історії СРСР. Див. мемуари Ковальського про свого колегу: М. П. Ковальський. До питання про особливості стилю наукової творчості проф. Д. П. Пойди // *Питання аргарної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ 1995, с. 9–16.

¹⁹ Детальну реконструкцію історії роботи Ковальського у ДДУ див. у: О. В. Мельник. Наукова і педагогічна діяльність професора Миколи Ковальського у Дніпропетровському університеті (1967–1994 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 44/2 (2015) 163–172.

²⁰ Цікаво, що у тому самому 1972 р. кафедра джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін була відкрита в університеті у Ростові-на-Дону з ініціативи Олександра Пронштейна (1919–1998), автора підручника «Методика исторического исследования» (1971). Пронштейна Ковальський не раз називав серед найбільш шанованих ним істориків.

У 1978 р. доцент Ковальський, який на той час уже випробував себе на адміністративній роботі й встиг побути деканом історико-філологічного факультету (1970) і деканом факультету заочної освіти (1973), змінив Борщевського на посаді завідувача кафедри історіографії та джерелознавства. З одного боку, перспективний науковець, який уже мав адміністративний досвід, член КПРС (з 1959 р.), доцент Ковальський відповідав високій посаді. З другого боку, на думку багатьох, він був на факультеті «білою вороною» і, безумовно, вирізнявся серед інших викладачів.

За спогадами однієї з його колишніх аспіранток, Ганни Швидько, Ковальський був «високий, красивий, з помітною сивиною і страшенно серйозний чоловік»²¹. У мемуарах Ірини Ковальової, професорки археології, Ковальський постає «струнким, із гордо піднятою головою, виразними рисами шляхетного обличчя, завжди в супроводі старого портфеля, що не міг умістити книжок, принесених для демонстрації студентам на лекціях», чоловіком, чие «довге волосся уподібнювало його до дореволюційних діячів науки і культури»²². Порівняння із «дореволюційною», «не-радянською» академічною традицією присутнє і в спогадах першого аспіранта Ковальського Віктора Якуніна. За його словами, студенти відчували у викладачеві «школу „старого інтелігента”», «старого» – в сенсі якоїсь школи, відмінної від радянської. Викладачі радянської школи незрідка бували грубуваті, від них тхнуло провінційністю, в них проривалася сталінська догматика непримирності до всього дореволюційного, натомість у Ковальського відчувалося знання історіографічної традиції і повага до неї.²³ Показово, що, саме захищаючи цю традицію, Ковальський, зазвичай підкреслено стриманий і коректний в оцінках, у деяких публікаціях вже 1990-х років дозволив собі досить різкі висловлювання на адресу інших істориків. Зокрема, з приводу передмови одного з київських авторів до перевидання «Дніпрових порогів» Дмитра Яворницького Ковальський написав: «Сама постановка питання про „невитриманість випробування часом” стосовно наукової спадщини

²¹ Г. К. Швидько. Буденна велич вченого і педагога // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / ред. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ 2007, с. 22. Ця теза повторюється в її спогадах, виданих окремою книжкою: Ганна Швидько. *Минуле у променях пам'яті*. Київ 2004, с. 50.

²² І. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле. Исповедь археолога*. Днепропетровск 2008, с. 180.

²³ В. Якунин. *История, идеология, политика. Жизнь и познание истории*. Днепропетровск 2013, с. 17. Пор. також враження студентів 1980-х років про Ковальського як про «людину іншої епохи»: Володимир Ващенко. Професор М. П. Ковальський: людина, викладач, науковець (Ретроспекції та рефлексії) // *Осягнення історії*, с. 67–69; Д. Белкин. Н. П. Ковальський глазами студента начала 90-х // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика*. Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ 2009, с. 3–6.

істориків минулого є свідченням відсутності історіографічної культури й історіографічного професіоналізму»²⁴.

На факультеті Ковальського називали «Пан»²⁵, маючи на увазі, насамперед, його манери, а не польське походження чи тематику досліджень. Для історичного факультету й цілого Дніпропетровського університету він видавався дуже масштабною постаттю, незвичною для навчального закладу такого рівня.²⁶

Феномен Ковальського-викладача та його школи

Ковальський-дослідник фокусувався на джерелах української історії XVI – першої половини XVII століть. Ковальський – завідувач кафедри прагнув до створення «колективу соратників, об'єднаних бажанням донести до студентів не тільки фактологію, але самий дух історії»²⁷. Ковальський – науковий керівник – намагався не лише створити коло дослідників, об'єднаних спільною тематикою й любов'ю до історичного джерела та його аналізу, а й закласти основи корпоративної солідарності. Навчання азам «ремесла історика» – ніколи не цитувати текстів з других рук, завжди звертати увагу на джерельну базу публікацій тощо²⁸ – поєднувалося у нього із вихованням особливого етосу: неприйняття «блату», зокрема прийому до аспірантури «за дзвінком» з партійних органів, неприйняття фіктивного співавторства (при цьому він часто й охоче друкував статті і навіть книжки у співавторстві зі своїми учнями), взаємодопомога і підтримка учнями одне одного.²⁹

Ковальський – науковий керівник проводив дуже багато часу зі студентами, запрошував їх до себе додому для обговорення їхніх досліджень, усіляко сприяв їхній архівній практиці й особистому знайомству з колегами з інших міст. Комунікація відігравала винятково важливу роль у розвиткові «школи Ковальського» й нерідко нагадувала родинні стосунки. Один із найближчих учнів Ковальського пригадував, що науковий

²⁴ М. Ковальський. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII–XX ст. // *Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович*: Збірник статей. Дніпропетровськ 1995, с. 154.

²⁵ Інтерв'ю із Сергієм Плохієм, 16 червня 2016 (запис в архіві авторів).

²⁶ Інтерв'ю із Олегом Журбою, 5 квітня 2017 (запис в архіві авторів).

²⁷ И. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле*, с. 180.

²⁸ В. Якунин. *История, идеология, политика*, с. 49.

²⁹ Спогади учнів Ковальського зібрані у: ДІАЗ, вип. 1. На пошану професора Микола Павловича Ковальського; *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану проф. Микола Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя; Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*

керівник фактично замінив йому батька.³⁰ Колишня аспірантка описувала вчителя, як «яскравого репрезентанта „класичної“ професури, для котрої студенти і аспіранти складають частину їх родини»³¹. Ковальський допомагав учням грошима³², переписувався з аспірантом, якого призвали на службу до армії.³³

Перші дисертації, написанням яких керував Ковальський, були тематично далекими від проблематики його власних публікацій і стосувалися оцінок діяльності Михайла Покровського в радянській історіографії 1920-х років (робота Віктора Якуніна) та російської суспільно-політичної думки другої половини XVIII ст. (робота Анатолія Болебруха). Обидві дисертації були захищені у 1972 р. Однак вже 1975 р. під керівництвом Ковальського були захищені дві джерелознавчі роботи з історії України: дослідження Юрія Мицика про «Хроніку» Феодосія Софоновича XVII ст. й робота Миколи Кучернюка про джерела про українсько-російські політичні зв'язки часів повстання Богдана Хмельницького 1648–1654 рр.

Серед захищених під керівництвом Ковальського дисертацій зрідка траплялися роботи, жодним чином не пов'язані із ранньомодерною історією України.³⁴ Однак вони були помітним винятком із правила. Загалом упродовж 1975–1996 рр. у ДДУ під керівництвом Ковальського було написано двадцять дисертацій на різні теми української історії, переважно джерелознавства XVI–XVIII ст. (українські літописи і хроніки, польсько-, латино- та німецькомовні джерела, Литовська метрика, джерела з соціально-економічної історії Волині), а також окремих сюжетів історіографії та джерелознавства XIX–XX ст. (зокрема, радянська історіографія повстання

³⁰ Інтерв'ю з Юрієм Мициком, 16 квітня 2017 (запис в архіві авторів). За згадками іншого учня, у спілкуванні із найближчими студентами Ковальський інколи називав себе «Пана»: О. Дячок. Штрихи до портрету Микола Павловича Ковальського // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки* 12 (2008) 37.

³¹ С. В. Абросимова. Людина і вчений // ДІАЗ, вип. 1, с. 60. Див. також: Г. К. Швидько. Професор М. П. Ковальський як науковий керівник: етична складова // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжвузівський збірник наукових праць*. Дніпропетровськ 2014, с. 30–41; Ю. А. Святець. Професор М. П. Ковальський (1929–2006) як педагог та організатор науки // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ 2012, вип. 10, с. 313–321.

³² Ю. А. Мицик. Мое знайомство з М. П. Ковальським // ДІАЗ, вип. 1, с. 72.

³³ В. І. Воронов. Мій образ професора М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 92–99.

³⁴ Йдеться передусім про дисертації Карла Маркова про західнонімецьку політику 1969–1979 рр. (захищена 1979 р.) і Людмили Литовченко про російського історика XIX ст. Івана Забеліна (захищена 1988 р.).

Хмельницького, діяльність Київської археографічної комісії, персоналії істориків XIX–XX ст.).³⁵

Про принципи роботи Ковальського з аспірантами можна судити за фрагментами з його листів до одного з улюблених учнів – Юрія Мицика, що містять поради про спілкування з колегами. В одному з таких листів сказано: «Хлопці (Плохій, Князьков) написали хороші статті й даремно Ви зарозуміло даєте їм „оціночки” як „аспірантським”, згадуєте минуле, особисте... Нам усім далеко ще до вершин, не треба так ставитися до молоді.., не треба збивати їх на шлях остраху, там, де це непотрібно... Тим більше не треба підкреслювати власні переваги»³⁶. В іншому листі, вже 1994 р., ідеться про взаємини Мицика з його аспірантом, дослідником воєнної історії Іваном Стороженком: «Аналізуючи в деякі вільні хвилини Ваші взаємини з Іваном Сергійовичем Стороженком, я дуже з цього приводу сумую. Перший Ваш аспірант, який не на страх, а на совість, з ідейних міркувань домігся бажаного ступеня, й ось поміж молодим учителем і старшим учнем настали розрив і нетолеранція. Це дуже зле... Скажу відверто, у цьому безумовно значною мірою винні Ви, це накладає негативний відбиток на Вашу творчу й людську діяльність. Такого не повинно б статися, молодий доктор, Ви маєте бути на висоті»³⁷.

У спогадах Ірини Ковальової наведена цікава психологічна характеристика багаторічного колеги: «В істоті М[иколи] П[авловича] дивовижним чином поєднувалася майже дитяча наївність в практичних питаннях повсякдення, довіра й прив'язаність до людей, що нерідко доходили до екзальтації, із чим неминуче було пов'язане гірке розчарування, що його він не раз пізнав, особливо в останні роки життя. Натомість, в усьому, що стосувалося його наукової роботи, Ковальський був дослідником холодного критичного розуму, залізної логіки, вільним від сантиментів у наукових дискусіях»³⁸.

У середині 1990-х Ковальський повернувся до свого рідного Острога, аби стати проректором з науки у нововідкритому Національному університеті «Острозька академія». Але навіть далеко від Дніпропетровська, в новому університеті, Ковальський надалі ідентифікував себе як «дже-

релознавець (що сформувався саме у Дніпропетровську і саме як представник Дніпропетровського напрямку чи „школи” став відомий зі своїми учнями-дисертантами)»³⁹. У тій самій публікації-роздумі Ковальський не погодився із тим, що був в ДДУ «білою вороною» чи «не вписувався в соціум істфаку», але визнав, що мав «трохи більше фанатизму» за інших колег, й погодився, що «фетишизував» джерела, зазначивши водночас, що це було відповіддю на «нехтування або чисто ілюстративне використання історичних джерел, що фактично відкинуло українську історіографію... не менше, як на 60 років» й спричинилося до втрати темпів, кваліфікації, навіть самого «смаку» до джерельної евристики та джерелознавчого аналізу.⁴⁰

Центр джерелознавства у режимному університеті

Аби краще зрозуміти значення школи Ковальського, варто стисло схарактеризувати попередній розвиток історичних досліджень у Дніпропетровську. На кінець 1930-х років радянська влада знищила центр українознавства й історичних досліджень в Інституті народної освіти – попередникові Дніпропетровського університету. Найтитулованіший у цьому колі історик, Дмитро Яворницький (1885–1940), директор Дніпропетровського історичного музею і відомий дослідник запорозького козацтва, був звільнений з директорської посади у 1933 р. та ледь уник арешту в 1937-му.⁴¹ У ході чисток та ідеологічних кампаній проти «українських націоналістів» усі професори-історики й усі їхні аспіранти були змушені залишити Дніпропетровськ.

Дніпропетровський університет був відновлений у 1933 р., але прийом студентів на денну форму навчання на історичний факультет поновився лише 1939 р., а вже восени 1941-го місто було окуповане німецькими військами. Після закінчення Другої світової війни, у 1952 р. – у зв'язку із розширенням в університеті підготовки інженерів для ракетобудування – набір студентів-істориків на денну форму навчання знову припинили.⁴² Ситуація

³⁵ Дивись повний перелік у: ДІАЗ, вип. 1, с. 95–96. Пор. опис захисту дисертацій під його керівництвом самого Ковальського: М. П. Ковальський. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970–1990-ті рр.) // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ 2003, с. 11–18.

³⁶ о. Ю. А. Мицик. З листів М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memoriam...*, с. 57.

³⁷ Інна Тарасенко. Чотири листи М. П. Ковальського // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 25 (2016) 24.

³⁸ И. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле*, с. 181.

³⁹ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 19. Показово, що сам Ковальський узяв слово «школа» у лапки, але зауважив: «У мене ніколи не було проблеми пошуку учнів та послідовників» (с. 27).

⁴⁰ Там само, с. 17–18.

⁴¹ Детальніше див: Андрій Портнов. Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939) // його ж. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття*. Київ 2011, с. 15–38.

⁴² *Історія Дніпропетровського національного університету* / гол. редколегії М. В. Поляков. Дніпропетровськ 2008.

змінилася лише у 1965 р., коли, як уже згадувалося вище, у ДДУ було створене історичне відділення при філологічному факультеті.

Отже, впродовж трьох десятиліть у Дніпропетровському університеті не було професійного вивчення і викладання історії. Відкритий заново усередині 1960-х років історичний факультет не мав жодної спадковості з українським центром 1920-х років – ані на рівні інфраструктури (лекційні аудиторії, бібліотека, архів), ані на рівні персоналій (серед викладачів ДДУ не було жодного випускника довоєнного Інституту народної освіти).⁴³

З одного боку, створення історичного факультету ДДУ практично на порожньому місці відкривало для молодого й амбітного Ковальського шанси кар'єрного зростання. З другого боку, серйозним викликом для проблематики його досліджень була повна відсутність у Дніпропетровську архівів з ранньомодерної історії (саме місто виникло лише наприкінці XVIII ст. під час колонізації Російською імперією північного Причорномор'я) й слабка укомплектованість міських бібліотек. Якщо другій проблемі частково могла зарадити система міжбібліотечного абонементу (яка, проте, не могла повністю заступити роботи у хорошій бібліотеці), то в архівній евристиці доводилося покладатися на відрядження до Львова, Києва, Вільнюса, Москви та Ленінграда.

До того ж, історичні факультети післявоєнних радянських університетів були передусім факультетами ідеологічними. Як зазначила Ірина Ковальова, «істфак, за самою своєю істотою, завжди був ідеологічним лідером університету, в чому були свої плюси і мінуси. У 60–80-ті роки це давалося взнаки в існуванні і кожного з нас окремо, і колективу загалом ніби в двох паралельних світах: глибоко прихованому особистому й гучно наголошуваному суспільному»⁴⁴.

У 1966 р. ДДУ, на фізико-технічному факультеті якого готували інженерів для секретної ракетної промисловості, був підпорядкований безпосередньо московському Міністерству вищої та спеціальної освіти СРСР. За словами

⁴³ Проте парадоксальним чином серед викладачів Ковальського у післявоєнному Львові був випускник дніпропетровського Інституту народної освіти 1928 р. Георгій Гербільський (1904–1991). За спогадами Ковальського, він ніколи не розпитував Гербільського про ДІНО, проте чув від нього відгуки про Дмитра Яворницького, Михайла Злотнікова та молодших колег (Лист М. Ковальського до А. Портнова від 16 лютого 2000 р., в архіві авторів). Пор. спогади про Гербільського іншого його студента: Степан Макарчук. Історичний факультет Львівського університету у 1951–1956 роках // *Архів Львівського університету* (archive.lnu.edu.ua). Див. також: О. Перелігіна. Григорій Гербільський – історик і викладач Львівського університету: повоєнні роки (1946–1953) // *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)* / ред. Леонід Зашкільняк, Павло Сержента. Львів 2015, с. 311–321.

⁴⁴ И. Ковалева. *Жизнь, проведенная в могиле*, с. 179.

самого Ковальського, «порівняно з іншими університетськими центрами в Україні в 70–80-х роках у Дніпропетровську були найбільш сприятливі умови для зайняття справжньою наукою, може з великої літери, в галузі історії України XV–XVIII вв.»⁴⁵. Ідеться не лише про відносну незалежність від Києва, де історичні дослідження зазнавали значно суворішого ідеологічного контролю, ніж у Москві чи Ленінграді, а й про наявність в ДДУ власного видавництва. Завдяки цьому дніпропетровські історики могли видавати свої праці вдома, а не через бюрократично складну процедуру київського видавництва «Вища школа», а їхній зміст, знову ж, проходив утвердження у Москві, де на локальну проблематику дивилися поблажливіше, ніж у Києві. Водночас, формат університетського видавництва передбачав, що воно публікує виключно «навчальні посібники» обсягом не більше ніж п'ять друкованих аркушів (бл. 24 000 слів / 200 000 знаків). Саме під грифом «навчальних посібників» Ковальський видав (у чотирьох частинах) свою роботу про джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.⁴⁶, дослідження Литовської метрики⁴⁷, актів про міста⁴⁸, російсько-українських зв'язків⁴⁹, а також підготовлені разом із Юрієм Мициком публікації про джерела з історії Хмельниччини.⁵⁰

Наявність університетського видавництва дозволяла кожній кафедрі істфаку ДДУ видавати власний збірник наукових праць. Ковальський виступив відповідальним редактором двох таких збірників – у 1978-му та 1979 р., а починаючи з 1983-го – видавав міжвузівський збірник, який став подією вже не університетського, а всесоюзного рівня. До редколегії першого збірника «Історіографічні та джерелознавчі проблеми вітчизняної історії», крім

⁴⁵ М. П. Ковальський. *Історик та історіографія* // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 16.

⁴⁶ Н. П. Ковальський. *Источниковедение истории Украины (XVI – первой половины XVII века): учебное пособие*, ч. 1: *Анализ советских археографических публикаций документальных источников*. Днепропетровск 1977; ч. 2: *Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников*. Днепропетровск 1978; ч. 3: *Характеристика публикаций источников на иностранных языках*. Днепропетровск 1978; ч. 4: *Обзор основных отечественных собраний архивных источников*. Днепропетровск 1979.

⁴⁷ Н. П. Ковальський. *Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА*. Учебное пособие. Днепропетровск 1979.

⁴⁸ Н. П. Ковальський. *Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.): Акты о городах*. Учебное пособие. Днепропетровск 1983.

⁴⁹ Н. П. Ковальський. *Источниковедение истории русско-украинских связей (XVI – первая половина XVII вв.)*. Учебное пособие. Днепропетровск 1985.

⁵⁰ Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык. *Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.* Учебное пособие. Днепропетровск 1984; їх же. *Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.* Учебное пособие. Днепропетровск 1986. Див. також: Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык. *Украинские летописи* // *Вопросы истории* 10 (1985) 81–94.

дніпропетровців, були запрошені історики зі Львова, Києва та Москви. Загалом між 1983 та 1991 роками вийшло вісім збірників за редакцією Ковальського. Їхні назви та склад редколегії змінювалися, але незмінною лишалася настанова на регіональну репрезентативність досліджень. Загалом у вісьмох збірниках було опубліковано 178 статей, з яких 107 належать перу дніпропетровських авторів, 25 – московських, 11 – київських. Також у збірниках Ковальського друкувалися дослідники з різних міст України, з Баку, Вільнюса, Горького, Омська, Ростова-на-Дону, Тбілісі. Авторами збірника були як провідні московські й київські фахівці з історіографії та джерелознавства, так і українські дослідники, зокрема ті, які зробили успішну наукову кар'єру вже у пострадянський час – Валерій Степанков (Кам'янець-Подільський), Микола Крикун (Львів), Наталя Яковенко (Київ). Надрукував свою розвідку в Дніпропетровську й львівський історик Ярослав Дашкевич (1926–2010), який через своє походження і неконформістські погляди на той момент практично не мав можливостей друкуватися в Україні.⁵¹

У першій половині 1980-х, особливо після захисту Ковальським докторської дисертації у Московському державному університеті (про що йтиметься нижче), його «школа» у ДДУ сягнула піку свого розвитку. Яскравим свідченням цього стало проведення у Дніпропетровську двох поспіль всесоюзних конференцій з джерелознавства (1983) та історіографії (1984) за участю практично усіх провідних радянських спеціалістів у цих галузях історичної науки.

Між Києвом та Москвою

Тема докторської дисертації Миколи Ковальського «Джерела з історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст.» була затверджена 1969 р., а її захист був запланований на 1974-й.⁵² Однак 1972 р. в Радянській Україні відбулися важливі зміни, які безпосередньо заторкнули історичні дослідження. У травні 1972 р. Петра Шелеста (1908–1996) усунули з посади першого секретаря ЦК Комуністичної партії України. Шелест був знаний з підтримки українського радянського патріотизму, зокрема пропаганди теми запорозького козацтва та його «прогресивної історичної ролі»⁵³. Роз-

⁵¹ Докладніше про Дашкевича див.: Андрій Портнов. Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величчя історика // його ж. *Історії істориків*, с. 201–224; Ігор Гирич. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України // *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 18. Київ 2008, с. 280–313; Ярослав Федорук. *На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище. Спогади*. Київ 2017; та ін.

⁵² О. В. Мельник. Наукова і педагогічна діяльність, с. 164.

⁵³ Див.: Олексій Ясь. «На чолі республіканської науки...» Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи). Київ 2016, с. 286–287.

раховуючи на підтримку з його боку, деякі київські історики наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років намагалися розширити межі офіційно визнаного українського культурного канону. Вони спробували зняти наліпку «буржуазних націоналістів» з деяких нерадянських українських істориків, із Михайлом Грушевським включно, обережно пропонували перепрочитання марксизму в національному й гуманістичному ключі⁵⁴, ставили під сумнів нормативний після 1954 р. догмат «возз'єднання України з Росією»⁵⁵ і повернулися до критики російської колоніальної політики в Україні, яка була властива радянському історіографічному канону в 1920-х роках.⁵⁶

Шелест був знятий з посади за ідеологічні помилки та «ідеалізацію українського минулого», і його відхід супроводжувався ідеологічною кампанією, скерованою проти будь-яких реальних чи уявних проявів українського націоналізму. Ця кампанія – хоча її не порівняти з чистками 1930-х – безпосередньо вплинула на життя і кар'єри низки істориків. Науковці, які найактивніше заявили про себе, були звільнені з академічних установ, низка вже готових до видання книжок була усунена з видавничих планів, було закрито кілька тематичних збірників, знято з посад редакторів провідних історичних журналів, книжки дореволюційних українських істориків передані до бібліотечних спецхранів.⁵⁷ В аспірантуру до однієї із передчасно відправлених на пенсію і фактично позбавлених до кінця життя можливості друкувати наукові праці співробітниць Інституту історії Академії наук у Києві Олени Компан (1916–1986) збиралася вступити випускниця ДДУ Ганна Швидько. Ковальський врятував ситуацію, зробивши Швидько своєю аспіранткою, і у 1979 р. вона захистила дисертацію, присвячену радянській історіографії соціально-економічного розвитку міст України XVI–XVII ст.⁵⁸

⁵⁴ Про Компан див.: О. С. Компан. *Єдність світового історичного процесу*. Київ 1966; Олексій Ясь. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) // *Український історичний журнал* 4 (2006) 140–156; *Історик Олена Компан. Матеріали до біографії / упор. Ярослав Компан*. Київ 2007.

⁵⁵ Докладніше про «Приєднання чи возз'єднання» Михайла Брайчевського та долю його автора після появи статті у самвидаві див.: Я. Д. Ісаєвич. «Приєднання чи возз'єднання» М. Ю. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // *Старожитності Русі-України*. Збірник наук. праць. Київ 1994.

⁵⁶ Ідеться про неопубліковану 1972 р. монографію Компан «Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст.». Про неї див.: О. Ясь. «На чолі республіканської науки...», с. 293.

⁵⁷ Детальніше див.: Віталій Яремчук. *Минуле України в історичній науці УРСР*, с. 388–400; О. Ясь. «На чолі республіканської науки...», с. 296–300.

⁵⁸ Г. К. Швидько. Буденна велич, с. 27.

Ідеологічна кампанія 1972 р. заторкнула і Дніпропетровськ, попри його напівекстериторіальність в українському академічному просторі. Місцеве видавництво випустило популярну книжку про острів Хортицю – місце розташування Запорозької Січі.⁵⁹ У розпал ідеологічної кампанії на книжку вийшла негативна рецензія у московському журналі «Вопросы истории» пера однієї з провідних московських дослідниць Олени Дружиніної⁶⁰. Автор брошури втратив посаду заступника голови виконкому Запорозької області, а Запорізький обком ухвалив резолюцію, що публікація про Хортицю «не сприяє вихованню робітників в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму» й мусить бути вилучена з книгарень і бібліотек.⁶¹

У такій скрутній політичній атмосфері Ковальський готувався до захисту своєї докторської дисертації. Того самого 1972 р. в Дніпропетровську, але в університетському видавництві він опублікував українською мовою працю про джерела щодо початкового періоду книгодрукування в Україні.⁶² Ця публікація виявилася першою й останньою україномовною книжкою історика за весь час його роботи в ДДУ. Авторіві одразу звернули увагу на те, що в своєму тексті він процитував видану 1925 р. у тоді польському Львові працю Івана Огієнка (1882–1972), котрий у післявоєнні роки був митрополитом забороненої в СРСР Української Автокефальної Православної Церкви.⁶³ Цього було достатньо, аби визнати книжку ідеологічно невитриманою й відсунути перспективу захисту дисертації Ковальського. У грудні 1972 р. Ковальський пережив й особисте горе – у віці 32 років померла його дружина, Любов Жижко (1940–1972).

На той час у Радянському Союзі захист докторських дисертацій за спеціальністю «історіографія і джерелознавство» був можливий лише у вчених радах Києва, Москви, Ленінграда й Томська. Спершу Ковальський звернувся до Києва, до Інституту історії Академії наук УРСР, де у нього були добрі стосунки з історіографами Віталієм Сарбеєм (1928–1999), Анатолієм Санцевичем (1924–1996),⁶⁴ а також із Федором Шевченком (1914–1995), який, потрапивши в опалу після 1972 р., втратив посаду директора Інституту археології АН

УРСР і редактора «Українського історичного журналу».⁶⁵ Після 1978-го, коли Ковальський поновив спроби здобути ступінь доктора наук, Інститут історії у Києві очолював партійний історик і функціонер Юрій Кондуфор (1922–1997), у минулому завідувач відділом науки і культури ЦК Компартії України. Кондуфор відмовився прийняти докторську дисертацію Ковальського до захисту, посилаючись на те, що усі основні публікації пошукача – це не монографії, а навчальні посібники.⁶⁶ Ковальський пригадував про цей епізод, пишучи, що «чинуша від науки» відмовив йому у захисті, переймаючись тим, що завдяки прямому підпорядкуванню ДДУ Москві «руки київських ідеологів не дотягалися до істориків Дніпропетровського університету»⁶⁷.

Після невдачі у Києві Ковальський звернувся до колег з Московського державного університету (МДУ), з якими у нього вже були налагоджені зв'язки. У МДУ кафедра джерелознавства була створена на історичному факультеті у 1953 р. під керівництвом Михайла Тихомирова (1893–1965). У 1966-му цю кафедру очолив Іван Ковальченко (1923–1995), фахівець із соціально-економічної історії, захоплений проблематикою кількісних методів у історичних дослідженнях. Показово, що і Тихомиров, і Ковальченко були важковажовиками радянської історіографії й академіками АН СРСР.⁶⁸

Пряме підпорядкування ДДУ всесоюзному міністерству вищої освіти у Москві не відкривало автоматично двері Московського університету для науковців з Дніпропетровська. Ковальський мав покладатися на свої особисті і професійні контакти з МДУ та соціальні зв'язки, налагоджені з іншими дніпропетровськими істориками. Важливу роль зіграли, наприклад, контакти колеги й суперника Ковальського на кафедрі – історіографа, фахівця з російської історичної думки XIX ст. Віктора Шевцова (1940–1981)⁶⁹.

⁵⁹ Про Шевченка див.: «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / відп. ред. Геннадій Боряк. Київ 2004, т. 1. Цей том містить мемуари Юрія Мицика: Ю. Мицик. Спогади про Ф. П. Шевченка // *там само*, с. 197–206. Див. також: Ірина Ковальська, Микола Близняк. Листування Федора Шевченка та Миколи Ковальського (1977–1990) // *Федір Шевченко. Історичні студії. Збірник вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)*. Київ 2014, с. 429–450.

⁶⁰ А. В. Санцевич. Подвижник науки та викладання у вищій школі // *ДІАЗ*, вип. 1, с. 66.

⁶¹ Н. П. Ковальський. Раздумья украинского историковеда о светлой памяти И. Д. Ковальченко – человека, ученом, организаторе науки // *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*, 18. Москва 1996, с. 184, 183.

⁶² Більше про Ковальченко див.: *Іван Дмитрович Ковальченко (1923–1995). К 75-летию со дня рождения* / ред. А. Г. Голиков. Москва 1998; И. Д. Ковальченко. *Научные труды, письма, воспоминания*. Москва 2004; А. Е. Шикло. И. Д. Ковальченко – ученый, педагог, организатор, человек // *История и историки: историографический вестник*, т. 2006. Москва 2007, с. 319–343.

⁶³ И. И. Колесник. Исследование отечественной историографии в трудах В. И. Шевцова // *Актуальные проблемы отечественной истории XVII–XIX веков*. Сборник научных трудов.

⁵⁹ Микола Киценко. *Хортиця в героїці та легендах*. Дніпропетровськ 1972.

⁶⁰ Е. И. Дружинина. По поводу одной брошюры // *Вопросы истории* 11 (1972) 203–205.

⁶¹ Віталій Яремчук. *Минуле України в історичній науці УРСР*, с. 390–391.

⁶² М. П. Ковальський. *Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)*. Дніпропетровськ 1972.

⁶³ Ця історія описана у: Ю. В. Назаренко. Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad tetorandum...*, с. 89–90.

⁶⁴ Див. нарис Ковальського про колегу: М. Ковальський. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, ч. 3. Київ 1999, с. 23–30.

Випускник Воронежського університету Шевцов був чітко орієнтований на московські наукові кола.⁷⁰ Серед його близьких колег були Віктор Муравйов (1941–2009) з Московського історико-архівного інституту, Володимир Дунаєвський (1919–1998) з Інституту історії Академії наук СРСР та Олена Чистякова (1921–2005) з Університету дружби народів імені Патріса Лумумби.⁷¹ Усі ці контакти зіграли важливу роль у науковій біографії Ковальського. Зокрема, у 1982 р. саме за допомогою і за підтримки Чистякової в Університеті Патріса Лумумби захистив свою кандидатську дисертацію (присвячену латиномовним джерелам про Хмельниччину) його учень Сергій Плохій.⁷²

Через два роки, 1984-го, в МДУ Ковальський нарешті захистив докторську дисертацію на тему «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.»⁷³. Офіційними опонентами на захисті виступили київський історик Федір Шевченко (до речі, випускник довоєнного Московського історико-архівного інституту) і московські професори Віктор Буганов (1928–1996) та Анатолій Горський (1923–1988).

Через наполягання московських колег він мусив істотно переопрацювати початковий текст. Зокрема, дисертанту запропонували додати окремий параграф про репрезентативність інформаційного потенціалу реконструйованої джерельної бази, що, імовірно, свідчило про спроби Ковальченка та його кола протидіяти тенденції до дедалі більшого роз'єднання джерелознавства та конкретно-історичних досліджень.⁷⁴

Ковальський не був першим українським радянським істориком, котрий в Москві захистив докторську дисертацію, яку «не пропустили» республіканські органи. 1978 року, також у МДУ, захистив докторську дисертацію на тему «Історія книгодрукування в Україні та його роль у міжслов'янських культур-

них зв'язках (XVI – перша половина XVII ст.)» львівський медієвіст та історик культури Ярослав Ісаєвич (1936–2010). Ісаєвич закінчив той самий, що й Ковальський, історичний факультет Львівського університету (але на п'ять років пізніше, 1957-го), був у редакційній колегії першого підготовленого Ковальським міжвузівського збірника, виступив опонентом на захисті кандидатської дисертації його першого аспіранта-україніста – Юрія Мицика.⁷⁵ До біографічної спорідненості доль Ковальського й Ісаєвича можна додати, що рідний брат батька Ковальського – Микола Ковальський (1885–1944), як і батько Ісаєвича – Дмитро Ісаєвич (1889–1973), був членом Української Центральної Ради.⁷⁶ Тільки один опинився на еміграції в Польщі й загинув 1944 р. в Дахау, а другий – жив у Радянській Україні й помер 1973 р. в Стрию.

Для Ковальського, дослідника ранньомодерної української історії, та його кафедри Московський університет в інтелектуальному плані був ближчий за науковий істеблшмент у Києві. Ковальський використав «екстериторіальний» статус ДДУ, аби посилити й розвинути персональні контакти з Москвою у повномаштабну професійну співпрацю. Свідченням цього стали і вже згадувані загальносоюзні конференції з джерелознавства та історіографії, і запрошення учня Ковальченка Леоніда Бородкіна прочитати у ДДУ лекції з кліометрики (що стали стимулом для появи у Дніпропетровську кліометричного напрямку досліджень)⁷⁷, і спецкурс про джерела з історії України, який сам Ковальський читав у Москві.⁷⁸

Польські зв'язки

Польська була однією з рідних мов Ковальського⁷⁹, і польські теми та джерела були важливим компонентом його досліджень. У радянській термінології

Днепропетровск 1982, с. 154–166; її ж. Історіографічна топографія, с. 366–370. Інтелектуально-особистісній конкуренції Ковальського і Шевцова, де лініями напруги були як історіографія-джерелознавство, так і україністика-русистика, поклала край рання смерть Шевцова.

⁷⁰ Е. А. Чернов. Ретроспектива и перспективы историографии // ДИАЗ, вип. 4. Дніпропетровськ 2010, с. 285–286.

⁷¹ В. И. Буганов. Е. В. Чистякова как источниковед и историограф // *Археологический ежегодник за 1991 год*. Москва 1994, с. 182–188; Е. В. Чистякова. Владимир Аронович Дунаевский (1919–1998) // *Историки России: Послевоенное поколение*. Москва 2000, с. 143–164. Цікаво, що Дунаєвський народився в Катеринославі під час громадянської війни, але виїхав з міста з батьками маленькою дитиною. Для розуміння контактів із Шевцовим важливо, що і Дунаєвський, і Чистякова певний час працювали у Воронежі.

⁷² Сергій Плохій. Повернення до Європи: Зустрічі з Ярославом Ісаєвичем // *Historians* (historians.in.ua).

⁷³ Н. П. Ковальский. *Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.* Автореферат диссертации доктора исторических наук. Москва 1984.

⁷⁴ Е. А. Чернов. Рецепция личности и воззрений И. Д. Ковальченко в Днепропетровском университете // ДИАЗ, вип. 4, с. 307.

⁷⁵ За спогадами Ярослава Ісаєвича, Ковальський попросив його виступати на захисті Мицика російською мовою – вочевидь, аби мінімізувати ризики політичного відчитання самої тематики дисертаційного дослідження. Усна інформація Ярослава Ісаєвича (запис в архіві авторів). Пор. спогади про цей захист самого Мицика: о. Юрій Мицик. З листів Ярослава Ісаєвича // *Наукові записки Національного Університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки* 117 (2011) 74–80.

⁷⁶ Пор.: М. Ковальський. Вірний син України. До 55-річчя (1944–1999) трагічної загибелі діяча УНР і голови УЦК Миколи Ковальського (1885–1944) // *Український альманах*. Варшава 1999, с. 94–101.

⁷⁷ В. В. Підгаєцький. Нотатки щодо історії появи кліометрики на теренах істфаку ДНУ // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: історіографія та джерелознавство в часовому вимірі*. Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ 2003, с. 18–26.

⁷⁸ Е. А. Чернов. Рецепция личности, с. 307–308.

⁷⁹ Польська мова, якою говорив Ковальський, була «винятково красивою» і «старомодною, майже забутою» для його молодших польських колег. Він любив читати польську літературу,

1970-х польські теми і джерела були «іноземними», навіть коли йшлося про період перебування українських земель у складі польсько-литовської Речі Посполитої. До того ж, попри належність Польщі до країн соцтабору, її культурна сфера була відчутно плюралістичніша за радянську. Зокрема, після 1956 р. у польській історіографії фактично встановився методологічний плюралізм, хоч офіційне домінування марксизму тривало далі. Ця ситуація охоплювала як спроби ревізії ортодоксальної версії «єдино вірного вчення», відмову від телеологічного прочитання історичного матеріалізму, так і наголошування на суто емпіричному характері досліджень і поширення недовіри до теоретизування та поваги до якісної «чистої» фактографії.⁸⁰

Ковальський не міг не розуміти, що ступінь прийнятного плюралізму у польській історіографії вищий, ніж в Україні. Можна припустити, що через це він волів не цитувати методологічні польські роботи у своїх публікаціях. Особливо зважаючи на те, що в теоретичному плані він, як і належить радянському історикові, орієнтувався на Москву.

Вперше до післявоєнної Польщі Ковальський поїхав у 1970 р., на дво-місячне стажування до Ягеллонського університету в Кракові, на кафедру народів СРСР,⁸¹ яку очолював Антоні Подраза (1920–2008), фахівець із аграрної історії Галичини. Сам виходець зі Львова, де розпочав навчання 1938/1939-го в Університеті Яна Казимира, Подраза після радянської анексії регіону переїхав 1945 р. до Польщі.⁸² Іншим найближчим польським контактом Ковальського був професор Вроцлавського університету Францішек Селіцький (1923–2001), виходець із Віленщини, фольклорист та русист, автор польського перекладу «Повісті минулих літ»⁸³. Селіцький написав рецензії на низку публікацій Ковальського⁸⁴ і гостинно приймав його

виписував «Przekrój» і вживав окремі польські слова при розмові російською. Інтерв'ю з Юрієм Мициком, 16 квітня 2017.

⁸⁰ Rafał Stobiecki. *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*. Warszawa 2007, с. 66, 178–179, 192, 209.

⁸¹ АДНУ, ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 29–29 зв. У 1954 р., практично одразу після смерті Сталіна, у Польщі відкрили три кафедри народів СРСР (котрі фактично вивчали історії та культури колишніх східних теренів Речі Посполитої: у Познані – Білорусь та Литву, у Варшаві – Росію, у Кракові – Україну). Див.: Halina Starostka-Chrzanowska. *Wspomnienie o Janie Koziku // Alma Mater* 24 (1996) 75.

⁸² Paweł Sękowski. *Profesor Antoni Podraza – uczonec oraz działacz ruchu ludowego i laickiego // Forum Myśli Wolnej* 55 (2013) 15–21.

⁸³ Telesfor Poźniak. *Profesor Franciszek Sielicki (1923–2001) // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 13/14 (2002) 472–476.

⁸⁴ Упродовж 1982–1989 рр. Селіцький надрукував огляди п'яти книжок Ковальського у двох вроцлавських періодичних виданнях: «Studia o Książce» та «Slawica Wratislaviensia». Дивись повну бібліографію робіт Ковальського в: *Осягнення історії*, с. 75–111.

студента, Юрія Мицика, коли той провів десять місяців у Польщі впродовж 1978/1979 навчального року.⁸⁵

Подраза і Селіцький були, відповідно, на шість та вісім років старші за Ковальського і належали до покоління, яке соціалізувалося у польській довоєнній культурі. Культурна спорідненість сприяла професійним зв'язкам, але з політичних міркувань її слід було приховувати особливо ретельно. Можна з високою долею ймовірності припустити, що в середовищі цих та інших польських колег Ковальський почувався наче риба у воді. Але риба, яка запливла з іншої реальності. Польські колеги Ковальського не могли відвідати розташований у «закритому» місті Дніпропетровський університет, і Ковальський не міг запропонувати їм публікацію в своїх збірниках.

Невідомо, з власної обережності чи через пряму заборону, проте за весь радянський період Ковальський жодного разу не надрукував своєї праці за кордоном (його перша стаття у Польщі була опублікована 1994 р. й українською мовою⁸⁶). Не в останню чергу завдяки власній обережності Ковальський зберіг саму можливість підтримувати контакт із польськими колегами. Він також зміг ще раз відвідати Польщу – у 1980 р. (саме напередодні запровадження в країні військового стану у 1981 р., що зробило в'їзд до Польщі проблематичнішим)⁸⁷. У цьому контексті варто згадати, що деякі колеги Ковальського – зокрема, вже згадувані Ярослав Ісаєвич та Ярослав Дашкевич – були взагалі невізними.

Ідеологія професіоналізму та її пастки

Методологічний емпіризм, який сягнув кульмінації у створенні й поширенні спеціалізованих кафедр джерелознавства у радянських університетах, був способом забезпечити дослідження від надмірного втручання комуністичної ідеології. Побічним ефектом цієї стратегії стала тенденція заперечувати будь-які теоретичні підходи до історіописання й сприймати «вивчення джерел» як самодостатню академічну вправу.

Сам Ковальський у 1995 р. описував своє уявлення про джерелознавство як про фундамент кожного історичного дослідження і говорив про джерелознавчий підхід, що передбачає максимально повне використання усіх доступних джерел, ідентифікацію їхньої структури, як принципову передумову успішності дослідження. У тому ж тексті він підкреслив, що саме

⁸⁵ Ю. А. Мицик. З листів М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 35.

⁸⁶ М. П. Ковальський. Внесок польських істориків XVIII – початку XX ст. в розширення джерельної бази історії України XV–XVII ст. // *Варшавські українознавчі записки* 2 (1994) 55–63.

⁸⁷ АДНУ, ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 103.

джерелознавство було «прапором справжньої науки серед моря кон'юктурних, можна сказати, навмисно фальсифікованих „праць” і „дисертацій”», і саме воно «спасло честь „мундира”, честь істориків, стало протидією спадщині тоталітарного режиму з фальшивими настановами і вульгарним соціологізмом та псевдонаукою»⁸⁸.

У даній цитаті важливо те, що і після зміни соціально-політичної ситуації, коли історики могли висловлюватися значно вільніше, Ковальський залишився вірним постулату про фундаментальну важливість класичного джерелознавства. Він не поділяв гострої критики устійненого підходу до проблеми джерел, яку 1991 р. запропонував московський медієвіст Арон Гуревич (1924–2006), наголосивши на обмеженнях суто зовнішньої критики й закликавши істориків не бути «рабами джерел»⁸⁹. Ковальський натомість говорив про свідому повагу до джерел і зараховував нехтування чи суто ілюстративне використання джерел до найнебезпечніших тенденцій в історичних дослідженнях.⁹⁰ Щоправда, водночас він підкреслював, що джерелознавчі студії не є самоціллю, а «важливим і необхідним важелем нового етапу розвитку української історіографії, особливо історіографії історії України»⁹¹.

За спогадами колег з ДДУ, на розвиток наукового мислення Ковальського відчутний вплив справила видана 1969 р. за редакцією Сігурда Шмідта (1922–2013) збірка «Джерелознавство: теоретичні та методичні проблеми»⁹². У вступній статті Шмідт зробив напрощуд важливу спробу розширити пізнавальну перспективу історичного дослідження. Він відзначав, що джерелознавство варто розглядати не просто як допоміжну дисципліну і закликав замислитися над її філософським виміром, провести межу між «загальним» і «конкретним» джерелознавством (предметом першого Шмідт

⁸⁸ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 25. Пор. зі статтями про Ковальського як дослідника джерел, що написали його учні: Світлана Абросимова. Адепт джерелознавства // *Осягнення історії*, с. 36–43; Віктор Воронов, Юрій Святець. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. в працях М. П. Ковальського // *там само*, с. 49–67.

⁸⁹ А. Я. Гуревич. О кризисе современной исторической науки // *Вопросы истории* 2–3 (1991) 21–36.

⁹⁰ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 17–18.

⁹¹ М. П. Ковальський. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // *Український археографічний щорічник*, вип. 1. Київ 1992, с. 261. Пор. критичні зауваги у статті: О. І. Журба. Образи історіографії в наукових уявленнях М. П. Ковальського // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика*, с. 8–13.

⁹² Е. А. Чернов. Рецепция личности, с. 302. Порівняй із оцінкою цього збірника, яку надав сам Ковальський у своїй лекції, прочитаній 1991 р. в Запорізькому університеті: Н. П. Ковальський. *Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения*. Запоріжжя 1999. Її текст доступний також на historians.in.ua.

бачив питання методології джерелознавства; предметом другого – конкретний опис джерел). У статті ставилися питання про роль інтуїції та моделювання в історичному дослідженні, про творче використання досягнень інших наук (від філософії до математики), про креативну роль історика і близькість його творчості до художньої літератури, про важливість критичного переосмислення і поваги до дореволюційної традиції (передусім спадщини Олександра Лаппо-Данилевського) і зарубіжних публікацій (Шмідт посилався у своїй статті на Фернана Броделя, Едварда Карра та інших «західних авторів»)⁹³.

У жодній зі своїх статей, навіть 1990-х років, Ковальський не пішов так далеко, як Шмідт.⁹⁴ Можливо, певну роль у цьому зіграв сам контекст його роботи, коли джерелознавство сприймалося, з одного боку, як «не найактуальніша» й допоміжна частина історичної науки, а з другого, у вузькому колі фахівців могла виступати формою обережної теорії для обраних і найважливішою складовою «ідеології професіоналізму».

«Ідеологія професіоналізму» стала відповіддю частини наукової спільноти на нормативну ідеологізацію радянської історіографії. Представники цієї умовної течії зазвичай займалися відносно далекими від політичної актуальності темами (передусім медієвістикою), експериментували з математичними методами дослідження, бачили ідеал науковості у філігранно виконаній фактографічній роботі, в ідеалі – пов'язаній із введенням до наукового обігу чи новим прочитанням важливих джерел. За словами Миколи Копосова, «„ідеологія професіоналізму” санкціонує розвиток більш або менш деідеологізованих досліджень (принаймні в деяких царинах), але, звісно, за умови, що вони не зазіхають на панування злегка підновленої догми»⁹⁵. Інший історик – Павло Уваров, учасник елітарного московського кола медієвістів, – назвав це явище «захисним професійним прагматизмом»⁹⁶.

В історіографічних публікаціях пролунала й доволі жорстка теза про те, що «ідеологія професіоналізму» стала однією з форм самоомани невдоволення, позицією, яка захищала не лише науковців від системи, а й систему від науковців.⁹⁷ Про ступінь впливу елітарних дискусій про джерелознавство

⁹³ С. О. Шмідт. Современные проблемы источниковедения // *Источниковедение: теоретические и методические проблемы*. Москва 1969, с. 7–58.

⁹⁴ Пор.: М. Ковальський. Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сігурда Оттовича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 4 (2004) 63–74.

⁹⁵ Н. Е. Копосов. *Хватит убивать кошек! Критика социальных наук*. Москва 2005, с. 187.

⁹⁶ П. Ю. Уваров. *Между «ежами» и «лисами»*. *Заметки об историках*. Москва 2015, с. 85, 140.

⁹⁷ Н. Е. Копосов. *Хватит убивать кошек!*, с. 192.

на загальні умови функціонування радянського історіописання можна (і потрібно) сперечатися, однак очевидно, що на той час і влада, і історики поділяли глибоке переконання у важливості історичного знання!⁹⁸ А в українському контексті, з його особливою вразливістю на підозри в «буржуазному націоналізмі», «ідеологія професіоналізму» дозволила ранньомодерній історії України залишатися легітимним (хай навіть неprestижним) напрямком історичних досліджень.

Школа Ковальського й український наратив

Професор Ковальський у ДДУ читав лекції і друкував свої роботи російською мовою, за паспортом був росіянином⁹⁹. Він віддавав перевагу російськомовному московському професійному середовищу, а не радянському українському академічному істеблішменту в Києві. Проте він вивчав українську історію і давав аспірантам теми з української історії, які часто безпосередньо чи опосередковано були пов'язані з козацтвом¹⁰⁰ – темою, легітимною в радянському контексті, але не вільною від національних (і навіть націоналістичних) конотацій. Однозначний (і, значною мірою, примусовий) вибір на користь російськомовності публікацій можна пояснити як прагненням адаптуватися до реалій Дніпропетровська та ідеологічної лінії брежневських часів, так і намаганням врятувати тематику досліджень ціною мови їх написання. У кожному разі, російськомовність доробку Ковальського та його учнів робило його доступним колегам у Москві та в інших радянських республіках й допомагало утвердити загальносоюзне значення праці дніпропетровських істориків.

Наприкінці 1990-х років найближчий учень Ковальського Юрій Мицик надрукував ювілейну статтю про вчителя, в якій підкреслив український патріотичний характер його діяльності і назвав Ковальського науковцем, що «відродив» у Дніпропетровську традицію україністичних студій кінця XIX – початку XX ст.¹⁰¹ У цьому тексті російськомовні публікації школи поясню-

валися примусовою радянською політикою, а згадані вище зауваження до першого варіанту докторської дисертації Ковальського з боку московських колег описані як такі, що мали відчутні антиукраїнські конотації.¹⁰² Таке вузьке прочитання «українського питання» Ковальського видається спрощенням історіографічної позиції та особистого вибору вченого. Ковальський, який двічі пережив зміну влади і суспільно-політичної системи, вмів робити вибір й лавірувати поміж мовами та ідентичностями.

Сам Ковальський у 1995 р. написав, що він «завжди на 95 процентів займався вітчизняною історією», бо, на його глибоке переконання, «за нас це ніхто не зробить і не маємо чого віддавати нашу історію на „відкуп” іншим», а російськомовність своїх публікацій пояснив «тенденціями, притаманними істфаку ДДУ». Водночас він погодився з ідентифікацією себе як радянського історика і назвав доробок кількох радянських вчителів і колег своїм ідеалом дослідника.¹⁰³

Деякі сучасні автори стверджують, що сама увага до ранньомодерної історії України, інтерес до польських і ватиканських джерел змінили світогляд студентів-істориків Дніпропетровська, сприяли «деконструкції імперської парадигми» і «поступовому перекодуванню академічної культури», а отже, можуть вважатися однією з форм «культурного і національного відродження» й «інтелектуальної колонізації українського степу»¹⁰⁴.

Виклик «відкритості» міста й доля наукової школи

У другій половині 1980-х років школа Ковальського сягнула піку свого розвитку і впливу. Приблизно в цей самий час у суспільному житті Радянського Союзу стали помітними елементи горбачовської політики «гласності» і «нового мислення» – від публікації раніше заборонених книжок до відкриття принципово нових можливостей прямих контактів із зовнішнім світом. Нова радянська політика з її орієнтацією на «розрядку» та ядерне

¹⁰² Ю. А. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження), с. 10–12.

¹⁰³ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 17, 20–21, 22–23, 27. У переліку цих істориків – Олександр Пронштейн, Руслан Скринніков, Сергій Каштанов, Олена Чистякова, Володимир Дунаєвський, «до певної міри» Ольга Медушевська. Пор. спеціальну публікацію Ковальського: М. Ковальський. Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 4 (2004) 54–62. З українських істориків у тому самому переліку Ковальський згадав блискучі лекції Дмитра Похилевича, які він слухав студентом у Львові, та «цілеспрямованість» львівського колеги – Ярослава Ісаєвича.

¹⁰⁴ Валентин Іваненко, Максим Кавун. Постать професора М. П. Ковальського в контексті соціокультурної ситуації на Дніпропетровщині 1960–1980-х років // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки* 14 (2009) 21–22.

⁹⁸ Пор.: П. Ю. Уваров. *Между «ежами» и «лисами»*, с. 141.

⁹⁹ АДНУ, ф. 1, оп. 4, од. зб. 7507, арк. 10, 25, 92, 110, 121. Пор.: Г. К. Швидько. Буденна велич вченого і педагога, с. 21.

¹⁰⁰ Пор. власні міркування Ковальського: М. П. Ковальський. Дослідження історії запорозького козацтва на історичному факультеті Дніпропетровського університету (70–90-ті роки) // *Проблеми історіографії та історичного вивчення історії запорозького козацтва*. Запоріжжя 1992, с. 34–47.

¹⁰¹ Ю. А. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія, вип. 3–4, т. 6–7. Київ 1999, с. 6–14. Важливо, що на момент написання статті Ковальський був живий, а текст його найближчого учня відкрив найважливіше археографічне видання України.

роззброєння призвела до того, що 1987 р. Дніпропетровськ перестав бути «закритим» містом. Ще у 1986 р., в контексті нової міжнародної політики СРСР (але також іще завдяки особливому статусу ДДУ!), учень Ковальського, на той момент – доцент кафедри всесвітньої історії ДДУ Сергій Плохій, поїхав на дев'ятимісячне стажування до Колумбійського університету.¹⁰⁵

1989 року, в контексті процесів дезінтеграції Радянського Союзу і посилення республіканських амбіцій українська мова та історія здобули нову легітимацію. Навесні 1989 р. у ДДУ було створено кафедру історії України, яку очолила учениця Ковальського Ганна Швидько. Виданий у 1991 р. (як згодом з'ясувалося, останній) міжвузівський збірник статей за редакцією Ковальського вийшов українською мовою.¹⁰⁶ У ньому, вже за усталеною традицією, було шість статей вчених з Москви і Петербурга, але цього разу ці тексти були перекладені українською.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х виникла можливість нав'язувати прямі контакти з українською діаспорою, створювати нові наукові інститути, переглянути наявні академічні ієрархії. В усіх цих процесах Ковальський взяв активну участь. Він виступив ініціатором відкриття в Дніпропетровську філії діаспорного Українського історичного товариства й відділення Археографічної комісії (з якої невдовзі виріс новий інститут Академії наук України – Інститут археографії та джерелознавства). У 1991 р. професор Ковальський здобув почесні звання «заслуженого діяча науки і техніки» та «відмінника освіти».¹⁰⁷ Проте його спроби балотуватися у члени-кореспонденти Академії наук України (1992) та в академіки Академії вищої освіти України (1993) зазнали невдачі.¹⁰⁸ Вочевидь, у даному випадку київські академічні еліти вирішили показати Ковальському, що вони анітрохи не забули його самостійної поведінки у 1970–1980-і.

1994 року, узявши з собою кількох учнів, Микола Ковальський залишив Дніпропетровськ і переїхав до рідного Острога. Це було і поверненням на малу батьківщину, і згодою взяти участь у створенні з нуля нового університету – Острозької академії. Імовірно, найпомітніший дніпропетровський історик ухвалив таке рішення не лише з почуття ностальгії за Острогом. Інколи серед причин називають «антиукраїнську позицію» тодішнього ректора ДДУ¹⁰⁹. Сам Ковальський постфактум пояснив рішення залишити ДДУ (назвавши його

«правильним і однозначним») тим, що він «зневірився у своїй потребі для цієї категорії „студентів”, яких „ми” набираємо в ДДУ шляхом „тестування”»¹¹⁰. Вочевидь, у цій обережній формулі містилося болісне визнання труднощів сприйняти пострадянську університетську реальність Дніпропетровська – стрімке падіння престижу професії історика, помножене на зникнення особливих можливостей, які цей університет мав у брежнєвські роки.

У пострадянській Україні Острозька академія дала Ковальському більше можливостей, ніж університет, у якому він пропрацював понад 25 років. Професор Ковальський жив і викладав в Острозі до своєї смерті 5 жовтня 2006 року.¹¹¹

Слідом за Ковальським ДДУ покинуло кілька його найближчих учнів. Юрій Мицик переїхав до Києва, де став професором Києво-Могилянської академії. Працювати у київському Інституті археографії та джерелознавства поїхав Віктор Брехуненко. Ганна Швидько, після конфлікту з ректором, залишила ДДУ і стала професором іншого дніпропетровського університету – Національної гірничої академії. Сергій Плохій з початку 1990-х років працював у Канадському інституті українських студій в Едмонтоні, а згодом став професором української історії в Гарвардському університеті.

Розширення географічного ареалу «дніпропетровської школи» не призвело до появи нових центрів україністики довкола того чи іншого учня Ковальського. Найближчою до школи Ковальського виявилася школа історії і джерелознавства південної України, створена випускником ДДУ, студентом (але не аспірантом) Ковальського Анатолієм Бойком (1960–2010). Після захисту кандидатської дисертації з аграрної історії під керівництвом Дмитра Пойди Бойко працював у створеному 1985 р. Запорізькому університеті. Із підходом Ковальського, чиї впливи Бойко неодноразово визнавав,¹¹² «запорозьку школу» поєднував як інтерес до архівної евристики та публікації джерел, так і модель комунікації між науковим керівником та його аспірантами, їхня залученість до спільних видавничих проєктів. З інституційно-структурної точки зору школа Бойка цікава тим, що вона виникла і розвивалася в реаліях пострадянського університету.

¹¹⁰ Н. П. Ковальський. О времени и о себе, с. 18.

¹¹¹ Більше про острозький період можна знайти у: В. Б. Атаманенко. Острозький період в науковій діяльності М. П. Ковальського // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*, с. 112–118.

¹¹² Про Анатолія Бойка та його школу див.: *Наукова школа професора А. В. Бойка: персоналій та доробок* / упор. Ігор Лиман, Вікторія Константінова. Запоріжжя 2011. Показово, що вступні статті написані учнями Ковальського, й обидвоє акцентують взіреть Ковальського та його вплив на науково-педагогічну діяльність Бойка: Сергій Плохій. Слово про майстра, с. 9–11; Віктор Брехуненко. Подвижник, с. 12–20.

¹⁰⁵ Сергій Плохій. Україна змінюється: я відчуваю себе тут сьогодні більш-менш нормальним істориком України, який не мусить платити за свої тексти // *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис* (uamoderna.com).

¹⁰⁶ *Проблеми історіографії та джерелознавства історії України*. Дніпропетровськ 1991.

¹⁰⁷ В. Трофимович, О. Мельник. Життя заради науки, с. 74.

¹⁰⁸ О. В. Мельник. Наукова і педагогічна діяльність, с. 169.

¹⁰⁹ Ю. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження), с. 13.

Натомість, у самому ДДУ – майже одразу після від'їзду Миколи Ковальського та його найвідоміших учнів – і джерелознавчий напрямок, і підходи Миколи Павловича до виховання наукової молоді почали відчутно занепадати. Вже у другій половині 1990-х років дніпропетровський істфак перестав бути помітним центром конференційної та видавничої активності.

Оаза в пустелі та її зникнення

За образним висловом Юрія Мицика, «саме у Дніпропетровську, котрий являв собою у повоєнний час пустелю Аравійську, коли йдеться про українознавчі дослідження, виник життєдайний оазис»¹¹³. Образ пустелі використав й інший учень Ковальського, Сергій Плохій, відзначаючи, що його школа виникла у «джерелознавчій пустелі»¹¹⁴ – в університеті, що не мав ані традиції, ані бібліотеки, ані архіву, які відповідали б вимогам джерелознавчих досліджень ранньомодерного періоду.

«Школа Ковальського», заснована довкола кафедри джерелознавства та історіографії, її аспірантів та кафедральних збірників статей, за структурою не була чимось винятковим для радянського університету 1970–1980-х. Подібним чином функціонували усі кафедри того ж істфаку ДДУ. Винятковими були її здобутки, а також особисті і професійні якості Миколи Ковальського – його наукова мотивація, зацікавленість у роботі з молодими колегами, широкі наукові зацікавлення і зв'язки. Інакше кажучи, феномен «школи Ковальського» – це, передусім, феномен особистості її лідера.

Для розуміння особистості Ковальського дуже важливо враховувати не тільки його організаторські здібності і талант дослідника, а й тонке відчуття суспільно-політичного контексту і вміння як вбудовуватися в нього, так і майстерно використовувати потенціал наявної ситуації для власних цілей. Найкращим прикладом останнього є використання Ковальським наявності у ДДУ власного університетського видавництва.

При цьому умовою виживання і повноцінного розвитку школи було свідоме самообмеження Ковальського. Він сформувався як історик у роки пізнього сталінізму, і травматичний досвід навчання у Львівському університеті, який Ковальський таки закінчив із відзнакою, не міг не справити впливу на його подальшу поведінку. Справило свій вплив і глибоке розуміння неписаних меж, перехід за які міг поставити хрест на кар'єрі чи реалізації наукових планів. Зокрема, володіючи кількома іноземними мовами, Ковальський ніколи не цитував іншомовні роботи у своїх радянських публікаціях і сам ніколи не друкувався за кордоном. Людина дуже широких

зацікавлень, у своїх наукових публікаціях Ковальський обмежувався достатньо вузько окресленим періодом і тематикою.

Таким чином, закритість Дніпропетровська і підпорядкування ДДУ московському міністерству зіграло важливу контекстуальну – але таки не вирішальну – роль у виникненні школи Ковальського. Цікаво, що кінець закритості і розпад Радянського Союзу з його визначеною конфігурацією розподілу академічної влади і ресурсів став серйозним викликом для школи. Від'їзд із Дніпропетровська ключових фігур школи Ковальського навряд чи коректно описувати як форму наукової експансії. Поява нових кар'єрних можливостей, втрата відносних привілеїв, пов'язаних із особливим статусом ДДУ, і водночас наявність акумульованого школою Ковальського соціального капіталу й україністичний фокус її досліджень допомагали робити наукову кар'єру у пострадянських реаліях. Основними напрямками наукової міграції учнів Ковальського стали Київ (який досить швидко заступив Москву як центр інтелектуального тяжіння) і Острог (місце виникнення нового університету).

Ситуація пострадянського методологічного плюралізму, націоналізація історії й, водночас, інтернаціоналізація наукового життя створили контекст, у якому серед учнів Ковальського явно проступили лінії ідеологічних поділів, насамперед у стосунку до націоналізації історіописання та оцінки російського чинника в українській історії.¹¹⁵ Більшість учнів Ковальського однозначно підтримали український національний наратив у його пострадянській версії. Сам Ковальський лишився відданим джерелознавству й ідеології професіоналізму, не змінивши стилю своїх робіт і не переходячи на модну теоретичну риторіку. Його демонстративний методологічний консерватизм засвідчив глибшу й складнішу річ – політичну і культурну позицію. Спорідненість Ковальського з трьома відмінними слов'янськими культурами (українською, російською і польською), ентузіазм у викладанні та дослідженні і розвинена здатність до творчої інтелектуальної асиміляції спонукали його обрати позицію неупередженого емпіризму. Можливо, також і тому, що жоден із новітніх нормативних методологічних підходів не спромігся охопити цю багатогранну складність – ані у 1970-ті, ані в 1990-ті.

¹¹³ Ю. А. Мицик. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження), с. 12.

¹¹⁴ Сергій Плохій. Життєва місія Миколи Ковальського, с. 6.

¹¹⁵ Інтерв'ю з Юрієм Мициком та Олегом Журбою.

Andrii Portnov, Tetiana Portnova

**MYKOLA KOVALSKY AND HIS SCHOOL
AT THE DNIPROPETROVSK UNIVERSITY IN 1970S–1980S:
SOME ASPECTS OF SOVIET UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

In the 1970s–1980s, a special role in history writing and teaching was played by Dnipropetrovsk State University, the birthplace of the so-called Kovalsky school, which focused on the study of sources on early modern Ukrainian history and whose most prominent representatives are Yuri Mytsyk, Serhii Ploky, Hanna Shvydko, and others. Born in interwar Poland Mykola Kovalsky, graduated from postwar Lviv University, and defended his dissertations in Lviv and Moscow. He also managed not only to survive several regime changes and ideological turns, but also to become a leader of probably the only Soviet Ukrainian school of historical studies. An important characteristic of the Kovalsky school was that it originated and developed at a university directly subordinated to Moscow, and not to a republican ministry in Kyiv. In this article, we analyze this context and show the connection between the development of the historical research and the special status of the university within the “closed city”. In this article, we also describe the relations along the axis Dnipropetrovsk Kyiv – Moscow as an example of “center-periphery” interactions in Soviet historiography demonstrate the potential and limitations of source studies as a variety of the “ideology of professionalism” in the Ukrainian context; and show what has happened to Kovalsky and his school after Dnipropetrovsk was “opened” and the USSR collapsed.

Key words: Mykola Kovalsky, Kovalsky school, Dnipropetrovsk, Ukrainian Soviet historiography, source studies.

УДК 930:303.446.4-027.63](477)«19/20»

Вадим Ададуrow

**ІМПОРТ ЗАХІДНИХ ТЕОРІЙ І МЕТОДІВ
В УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ:
ПРИЧИНИ, ШЛЯХИ, СЕРЕДОВИЩА,
ВПЛИВ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Досліджуються – із застосуванням концепції технологічних циклів (хвиль Кондратьєва) – процеси теоретичного і методологічного осучаснення української історіографії протягом останніх 25 років. Розглядається вплив ідейних трансферів із західних історичних середовищ, їх головні шляхи, типи та роль у формуванні міждисциплінарних досліджень як на базі окремих інституцій, так і через мережевий обмін між науковцями. Аналізуються причини успішності / неуспішності поширення певних дослідницьких напрямків, тем і питань, а також подається загальна оцінка перспектив вестернізації історіографічного поля.

Ключові слова: історіографія, теорія, методи, трансфери, вестернізація, інтердисциплінарність.

Зв'язок між технологічним устроєм і способом вироблення в суспільстві історичних знань настільки очевидний, наскільки й мало досліджений. Ця обставина, однак, не заважає звернутися до циклічної теорії («довгих хвиль») Миколи Кондратьєва¹, щоб пояснити процеси в українському історіографічному полі протягом останніх 25 років. У 1991 р. Україна, як одна з найбільш індустріалізованих, інфраструктурованих і технологічно освічених республік колишнього СРСР, перебувала на схилку четвертої хвилі Кондратьєва, а саме – мала розвинуте машинобудування (у т. ч. автомобіле-, літако-, судно- і навіть ракетно-), нафтопереробну промисловість, розлогу мережу залізничних і автомобільних шляхів тощо. Захід дещо випереджав Україну, щойно вступаючи у п'ятий цикл з його робототехнікою, комп'ютерними

¹ Див.: Л. Е. Гринин, А. Л. Гринин. О шестом технологическом укладе // Н. Д. Кондратьев: Кризисы и прогнозы в свете теории длинных волн. Взгляд из современности / ред. Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев, В. М. Бондаренко. Москва 2017, с. 197–208.

технологіями, чіпами тощо. Відтак логічно, що після зняття ідеологічного бар'єру, за умови послідовної євроінтеграції та прийняття ліберальної моделі розвитку не лише економічних, але й громадянських стандартів Україна мала шанс адаптуватися до більшості вироблених у західному світі когнітивних моделей. Зауважмо, що більшість підходів міждисциплінарного характеру щодо історичних знань було вироблено і поширено протягом четвертої хвилі технологічного розвитку. Такі напрямки історичних досліджень, як історична соціологія, історія ідей, гендерні та постколоніальні студії, історія пам'яті, історична демографія, історія повсякдення, а також макро- і мікропідходи, поняття часу короткої, середньої та довгої тривалості, антропологічний і лінгвістичний повороти, компаративізм, джерела масового або серійного характеру, усна історія, набули популярності саме після Другої світової війни².

Однак не встигла впасти стіна історичного матеріалізму, як її було підрихтовано у стилі державництва і народництва. Ці ідеологічні напрямки, тісно пов'язані з зародженням української національної ідеї наприкінці XIX – в першій третині XX ст., відповідали соціальним та економічним реаліям третьої кондратьєвської хвилі (урбанізація, створення конвеєрного виробництва, початки автомобілебудування і літакобудування тощо) і засновувалися на теоретико-методологічному підґрунті позитивізму (об'єктивність, проблемно-хронологічний наратив, історизм тощо). Україна – яка, за влучним висловом журналіста Олександра Кривенка, народилася внаслідок злягання комуністів, що черпали топоси з класиків марксизму, з ідейними, на рівні міжвоєнного часу, націоналістами³, – обрала шлях не вперед, а назад, так би мовити, до першоджерел. Відтак державництво і народництво, ставши парадигмами творення історичних знань у сучасній Україні, швидко монополізували історіографічне поле, рясно всіяне пережитками марксистських категорій мислення (головним чином «боротьби за щось», «внеску у щось» чи «захисту чогось», тільки не гідності і прав пересічної людини). Пристосування більшості істориків до нових канонів історієписання відбулося майже безболісно, оскільки головні завдання – показати закономірність і довершеність наявного устрою – залишилися фактично незмінними.

Минуло чверть століття, а Україна все ще борсається в тенетах четвертої кондратьєвської хвилі, виявляючи певну тенденцію до регресу в бік параметрів третьої (чому сприяє неспроможність налагодити завершені цикли

сучасного виробництва, сповзання у сировинний тип експорту). Як не потребують на Заході технологічно застарілої продукції українських підприємств, так і мало кого там цікавлять праці українських істориків (винятком є суміжні з Україною країни, які мали з нею спільне історичне минуле, як-от Польща чи Литва), і не лише тому, що понад 99 відсотків їх продукується «несподіваною» для Заходу мовою, але й тому, що об'єкти, проблеми, пояснення українських дослідників вкрай архаїчні й, загалом кажучи, орієнтовані на внутрішнього споживача, на те, щоби вказати йому певні координати ідентичності, апіорі відповідні ізоляціоністським постулатам державництва і народництва. Простіше кажучи – більшість соціокультурних кодів, які продукуються сьогодні в Україні, не можуть бути належним чином відчитані й оцінені на Заході. Захід вступає у шосту хвилю, а саме – нано- та біорегенеративних технологій, відновлюваних енергій, глобальних обмінів, коли кордони передових зон економічного і соціального розвитку стають прозорими, натомість із відсталими зонами відбувається різке розмежування. Більшість теорій історичного пізнання, навіть ті, що еволюціонували на п'ятій хвилі, наприклад «ментальна картографія», переживають нелегкі часи⁴. Деякі з них, як-от «історична антропологія», уже втратили інтелектуальний шарм разом з відходом у вічність більшості їхніх творців⁵. Нове дихання отримують макромоделі економічного взірця⁶, цивілізаційні теорії транскультурного рівня⁷, візуальний дискурс⁸ тощо. В українській історіографії (на тлі паралельного щодо корумпованих і недієздатних

⁴ Вже давно назріла потреба критичного переосмислення і часткового спростування класиків ментальної картографії. Напр., метод інтерпретації літературних наративів Ларрі Вулфа вкрай поверховий в аспекті залучення таких джерел, як урядове листування, йому бракує реконструкції ланцюгів інформаційного насаження західних інтелектуалів, які (ці довгі й заплутані ланцюги) «ховають свої кінці» у текстах мешканців Східної Європи, а також через відсутність уваги до ролі польських та російських еліт у формуванні образу окраїнної Європи в уяві мешканців Заходу.

⁵ Після величезної популярності, яку пережила на Заході історична антропологія в останній чверті XX ст., масового захоплення її «поетикою» як з боку науковців, так і звичайних читачів, неухильно наближався час, коли вона мусила стати «прозою», буденність якої призвела до помітного згасання інтересу публіки (*Anthropologie historique // Dictionnaire des sciences historiques* / ред. А. Burgière. Paris 1986, с. 52). Символічним моментом, зокрема, стало фактичне «відспівування» жанру, спричинене смертю того, хто «антропологізував історію» (за висловом П. Нора) – Жака Ле Гоффа. Див., напр.: N. Trouong, Jacques Le Goff, mort d'un «ogre-historien» // *Le Monde*. Paris, 1er avril 2014.

⁶ Див.: J. Guldi, D. Armitage. *The History Manifesto*. Cambridge (Mass.) 2014; С. Конрад. *Что такое глобальная история?* / пер. з англ. А. Степанов. Москва 2018.

⁷ Див.: М. Еспань. *История цивилизаций как культурный трансфер* / пер. з фр., заг. ред. Е. Дмитриева. Москва 2018; А. Портнов. *Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій*. Київ 2009.

⁸ Див.: *The Visual Culture Reader*, 2-ге вид. / ред. N. Mirzoeff. London – New York (NY) 2002.

² Див. перелік і короткий огляд інноваційних напрямків історіографії другої половини XX ст. у праці: P. Burke. *History and Social Theory*, 2-ге вид. Cambridge 2005, с. 21–115.

³ Див.: К. Бондаренко. *Атланти і каріатида з-під «даха» президента*. Львів 2000, с. 5.

державних інституцій становлення громадянського, індивідуалістичного типу мислення, який протистоїть патерналізмові не пережитого безпосередньо досвіду) наростає втома від державницької парадигми (попри спроби знову її реанімувати в умовах російської агресії), іде глибинна переоцінка форм і змісту класичної народницької моделі. Уявіть це собі за допомогою такої метафори: українці хочуть сучасно одягатися і користуватися смартфонами, а їм і далі пропонують моди міжвоєнного періоду і телефон з телефоністкою «на дроті».

Одним з істотних чинників процесу зміни парадигм є імпорт західних історичних теорій та практик. Закритість внутрішньоукраїнської системи за останні 25 років, попри збереження ідейних, інституційних, фінансових, мовних бар'єрів, була все ж на порядок меншою, ніж в СРСР, вона нагадувала ситуацію країн соцтабору (Польщі й Угорщини) доби пізнього соціалізму. Рух в Україну ідей, їхніх носіїв та долучених до них матеріальних ресурсів, який розпочався в середині 1990-х років, мав наслідком зміну ціннісних орієнтирів певної частини українського історичного цеху. Здійснювалися ці процеси не з ініціативи держави, її освітянських і наукових інституцій, а внаслідок індивідуальних життєвих стратегій тих чи інших українських науковців, які з різних причин (фінансового, кар'єрного, світоглядного характеру) воліли (подібно заробітчанами) знайомитися з сучаснішими соціокультурними парадигмами. У цьому есеї хотілося б запропонувати для обговорення п'ять проблем.

1) Чи потрібен імпорт західних наукових моделей і методів на український історіографічний ґрунт?

Купуючи вироблені на Заході автомобілі, меблі, електроніку, продукти, ліки чи одяг, нагромаджуючи заощадження у доларах чи євро, ми не замислюємося, добре це чи зле. Заклики підтримати вітчизняного виробника майже не діють, коли йдеться про якість, ефективність і моду. Практики матеріального імпорту міцно увійшли у наше повсякдення і надали йому ілюзії комфорту (так і хочеться сказати – цивілізованості). То чому ж оновлення інтелектуального інструментарію викликає нерозуміння, ба більше – спротив з боку значної частини вітчизняних науковців, і навіть історіографів-теоретиків? Риторика в них різна, найчастіше звучать два типи аргументів: 1) західні підходи розмивають етнонаціональну унікальність нашої історії, а отже, нищать підвалини української ідентичності⁹, звідсіля – міф про те,

⁹ Див. деконструкцію такого типу поглядів, концептуалізованих свого часу Ярославом Дашкевичем, у праці: І. Колесник. *Українська історіографія: концептуальна історія*. Київ 2013, с. 359–364.

що українські джерела не надаються до розгляду в рамках західних моделей¹⁰; 2) українці самі повинні запропонувати світові унікальні методи, що стане доказом самоцінності української соціальної культури¹¹. Перше з тих тверджень прямо суперечить Шевченковому «учіться, читайте, і чужому навчаєтесь, й свого не цурайтесь», друге ж є лише локальною адаптацією класичних міфів оксиденталізму про духовну вищість східних суспільств над матеріалістичними західними¹². Реальністю ж є те, що у галузі історичного знання Україна самостійно не виробляє ідей і моделей, які б можна було вважати інноваційними чи інтелектуально привабливими для Заходу чи світу. Отже, вона вимушена їх споживати, передусім порівнюючи свою історію з іншими, чого українські історики, правду кажучи, досі не навчилися робити. І найкраще для осучаснення історіографічної ситуації в Україні пасують моделі, вироблені на Заході у четвертому циклі Кондратьєва.

¹⁰ Див., напр., роздуми про особливий, більш гуманний, характер ставлення до відьомства та відьом в українських воєводствах Речі Посполитої, ніж у решті Європи й у тій же Польщі, у відгуках на працю Катерини Дисси «Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої» (Київ 2008): Аркадія Ткачука в його «Рецензії на книгу Катерини Дисси „Історія з відьмами“» (toreligious.com.ua) та Степана Білостоцького в авторській програмі Вахтанга Кіпіані «Історична правда» від 2 травня 2015 р. (<https://www.youtube.com/watch?v=KJz8VJGvwUE>).

¹¹ «Сутність європейського сцієнтизму становить логіко-раціоналістичний компонент, настанова на активну творчу діяльність, спрямовану на зовнішній світ. Український сцієнтизм демонструє інтуїтивне шукання смислів, ірраціоналізм, містицизм. Українська історіографія представляє собою мозаїку міфів, історичних містифікацій, позитивістську втечу від історичного синтезу, концептуальних узагальнень»: І. Колесник. *Українська історіографія: концептуальна історія*, с. 263. Те, що деякі автори проголошують національний інтерес («україноцентризм») одним з головних критеріїв науковості (див.: Ю. С. Капшук. *Середні навчальні заклади Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: розвиток мережі та особливості функціонування*. Автореферат дисертації к. і. н. Переяслав-Хмельницький 2017, с. 4), є наслідком спроб дискурсивного вибудовування на противагу одіозному «русскому міру» його аналогу – «українського світу», заснованого на єдності мови, віри й етно-історичної концепції. Заклики до «об'єктивного», а фактично реалізованого в інтересах державно-національного проекту, відбору і трактування документальних свідчень, різьчє подібні до антинаукової концепції російського міністра культури Володимира Медінського, який захистив докторську дисертацію на промовисту тему «Проблеми об'єктивності у висвітленні російської історії другої половини XV–XVII століть». Будь-які неоднозначні відгуки іноземних авторів про реалії Московського царства й інших історичних епох Медінський уважає упередженими й ідеологічно заангажованими, натомість єдиним критерієм істини оголошуються... національні інтереси Росії: «Першочергове питання, на яке мусить чесно відповісти історична наука, – наскільки та чи інша подія чи приватний вчинок відповідають інтересам країни та народу. Зважування на вагах національних інтересів Росії створює абсолютний стандарт істинності та достовірності історичної праці». Див.: Б. Соколов. *Победа Медінского и поражение Истории // Интернет-портал «День»*, 23 октября 2017 (day.kyiv.ua).

¹² Див.: Н. Холтобіна. *Оксиденталізм: Захід очима Сходу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7. Київ 2013, с. 287–297.

2) Головні джерела і шляхи імпорту теоретичних моделей і методів

З яких духовних джерел засягнути благодаті? Це типове принаймні з часів Володимирового хрещення Русі питання екзистенційного вибору не втратило свою актуальність і в нашому випадку. Звісно, найкраще перейняти теорію і методи її реалізації з рук безпосередніх винахідників (або принаймні їхніх наукових шкіл), які у випадку історичних студій знаходяться у США, Великобританії, Франції, Німеччині, Італії. Найкращими способами є або здобуття університетської освіти під керівництвом одного з західних «світил», або академічні обміни вже сформованих науковців. Система грантів, що їх надають дослідникам з країн колишнього СРСР державні та недержавні західні фонди, створила певні можливості й для українських істориків. Однак у порівнянні з представниками точних наук чи істориками з сусідньої Росії ця форма обмінів залишилася поверховою. Так, за 25 років незалежності можливостями довготривалого стажування у США за престижною програмою академічних обмінів імені Фулбрайта скористалося 40 істориків (разом з істориками мистецтва, деякі двічі), тоді як представників фізики, астрономії й математики, хімії, біології було понад дві сотні¹³. Окремі науковці, які мали можливість написати докторати у західних університетах, насамперед молодшого покоління, воліли не повертатися в Україну й стали частиною західного історіографічного пейзажу, хоч їхня наукова траєкторія і далі ґрунтується на дослідженні української історії¹⁴. На другому місці за кількістю наукових стажувань з-поміж західних країн опинилася Німеччина (насамперед завдяки програмі Александра фон Гумбольдта¹⁵). В головному осередку методологічних інновацій Заходу,

¹³ Підрахунки здійснені на основі даних стипендіатів за 1992–2015 рр. з сайту програми – fulbright.org.ua (рубрика «Фулбрайтівці»). Серед цих істориків найвідомішими стали Ярослав Ісаєвич, Олексій Толочко, Георгій Касьянов, Михайло Кірсенко, Олена Русина, Ярослав Грицак, Оксана Кісь, Олена Бетлій, Тетяна Боряк, Олександр Зайцев.

¹⁴ I. Dmytrychyn. *Un cosaque ukrainien au service de Louis XV; Grégoire Orlyk*. Paris 2006; I. Vushko. *The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven (CT) 2015; A. Zayarnyuk. *Empire, Peasants, National Movements – Galician Postcolonial Triangle? // Historyka. Studia metodologiczne*, т. 43. Kraków 2012, с. 115–131; його ж. *On the Possibility of peasant Intellectuals: the Case of Ukrainians in Habsburg Galicia // Social History*, т. 39/1. London 2014, с. 56–82; його ж. *The Case of Ossification: Contemporary Narratives about Everyday Life in Nineteenth- and Twentieth-Century Lviv // Narrating the City: Histories, Space and the Everyday / вид. W. Fischer-Nebmaier, M. P. Berg*. New York (NY) 2015, с. 59–74; та ін.

¹⁵ За даними «Гумбольдт-клубу Україна», з майже 160-и українських стипендіатів німецького фонду станом на 2013 р. лише 20 відсотків, тобто близько 30 осіб, були гуманітаріями. Якщо застосувати до цієї цифри поділ на антропологів, філософів, філологів, культурологів, мистецтвознавців, правознавців, політологів, соціологів, психологів, педагогів, істориків, то остання група мала б складатися щонайбільше з кількох осіб. Див.: А. Грабська. *Стипендія Гумбольдта, або як стати вченим міжнародного рівня // Українська правда*. Київ, 11 жовт-

яким була протягом ХХ ст. Франція, сформувався лише один представник сучасної української історіографії¹⁶. Ще одним способом засвоєння західного теоретичного і методологічного інструментарію є англійські програми в країнах колишнього соцтабору (найвпливовішою з-поміж них є Центральноевропейський університет в Будапешті, який від 2019 р. діє у Відні)¹⁷.

Утім, найчастіше вироблені на Заході теорії та методології приходили в Україну не з перших рук, а адаптувалися як такий собі «історіографічний секонд», особливо з досліджень росіян і поляків. Важливу роль у цьому процесі відіграла хронологічна спізненість або відтермінованість ознайомлення українських істориків з трендами, які на момент отримання Україною незалежності вже були не чужими у країнах соцтабору та у таких провідних центрах історичного знання СРСР, як Москва і Ленінград. У добу перебудови в Росії (східний шлях) справжніми світилами історичної антропології та демографії стали Арон Гуревич та Юрій Бессмертний¹⁸, а в 90-ті роки, не стикаючись так, як Україна, зі світоглядною проблемою тотального повернення до історіографічної моделі третього рівня і користаючись відсутністю ідеологічного тиску, з'явилися такі лідери нової соціальної історії, як Лоріна Репіна, Михайло Кром, Наталія Пушкарєва¹⁹. У Польщі (західний шлях) вже на момент краху радянської системи було кілька відомих у західних середовищах істориків, які або безпосередньо афілювалися до школи «Анналів» (Броніслав Геремек, Кшиштоф Поміан²⁰), або швидко

ня 2013. Сьогодні число стипендіатів з України перевищило 200 осіб, втім, пропорція між природничими та гуманітарними науками залишилася та сама – 4:1 (див. рубрику «Про нас» на офіційному сайті клубу – humboldt.org.ua). Тож загальне число істориків, які відбули стажування у Німеччині, за найоптимістичнішими припущеннями, наврод чи перевищує п'ять осіб. Серед відомих мені стипендіатів-істориків назву Андрія Портнова і Юрія Зазуляка.

¹⁶ В. Ададуров, який закінчив Практичну школу вищих досліджень у Парижі та відбув постдокторантське стажування за програмою Фонду Фернана Броделя. Див. профіль на офіційному сайті УКУ (ucu.edu.ua).

¹⁷ Серед українських гостей викладачів і студентів цього університету назву Ярослава Грицака, Остапа Середу, Юрія Зазуляка, Наталю Ковальчук, Катерину Дису, Ірину Широкову, Клементія Федевича.

¹⁸ У поширенні нових підходів у 1990-ті роки особливо хочеться відзначити роль часопису «Одиссей: Человек в истории: исследования по социальной истории и истории культуры», редагованому з 1989 р. за участі вищезгаданих медієвістів.

¹⁹ Даючи приклади застосування нових методологій у власних наукових дослідженнях, згадані вчені популяризували їх у спеціальних посібниках і колективних працях. Див.: М. Кром. *Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу*. Санкт-Петербург 2000; його ж. *Введение в историческую компаративистику: учебное пособие*. Санкт-Петербург 2015; Н. Пушкарёва. *Гендерная теория и историческое знание*. Санкт-Петербург 2007; Л. Репина. *Новая историческая наука и социальная история*. Москва 1998.

²⁰ Див.: Georges Duby, Bronislaw Geremek. *Passions communes: entretiens avec Philippe Santeny*. Paris 1992; К. Pomian. *Collections et musées (note critique) // Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, 48e année. Paris 1993, № 6, с. 1381–1401.

адаптували анналівську історіографію (а разом з тим й італійську мікроісторію, німецьку історію повсякденності, англійську чи французьку історичну демографію тощо) до свого джерельного матеріалу. Як у Польщі, так і в Росії було видано переклади практично всіх головних творів західних класиків і сучасних представників нової соціальної історії. Потрапляючи в Україну (де такі видання хоч і здійснювалися, однак їх було на порядок менше, та й якістю ці переклади не могли похизуватися), вони ставали джерелом перших уявлень багатьох наших істориків (які не володіли західними мовами чи не мали можливості поїхати на Захід) про існування альтернативної модифікації історичного знання. Тісні наукові зв'язки українських дослідників з польськими і російськими середовищами сприяли творчому запозиченню та перенесенню сюди адаптованих там теорій і методів (приклад впливу книги Яна Гросса «Сусіди» на українську історію пам'яті²¹). Останнім часом імпортові сприяють спільні проекти українських вчених із зарубіжними колегами, однак проектів, підтриманих українською державою, таки недостатньо²².

Важливим каналом теоретико-методологічного осучаснення української історіографії слугують в останні роки праці українських істориків, яким вдалося зробити академічну кар'єру за океаном (у Гарварді – Сергій Плохій, в Едмонтоні – Володимир Кравченко та ін.). Роль цієї сполучної ланки між українським і західним історіографічними досвідами ще не вповні з'ясована і потребує пильнішої уваги, оскільки сама зміна віх у студіях заокеанських істориків (від беззапечної комеморації творців державницького і народницького метанаративів та міфології до постмодерної переоцінки²³) знаменна і показова. Ці твори репрезентують нову тенденцію: перша публікація досліджень – англійською, згодом – їх переклад на українську (перехід від орієнтації на внутрішнього споживача знань про Україну до орієнтації на зовнішнього, від виховної функції – до ролі зовнішнього спостерігача).

²¹ А. Портнов. Єдвабне і не тільки. Про польські дискусії навколо книжок Яна Гросса // *Zaxid.net* (zaxid.net); його ж. Американський історик: серед поляків були такі, які видавали євреїв німцям // УНІАН. Інформаційне агентство (unian.ua).

²² З останніх проектів, реалізованих істориками за часткового фінансування МОН України, відзначу українсько-литовський стосовно транскультурних впливів у Вільнюсі XIV–XIX ст. на прикладі Свято-Троїцького монастиря східного обряду. Підсумком проекту стала публікація колективної монографії: *Kultūry kryžkelė: Vilniaus Švč. Treybės šventovė ir vienuolynas* / ред. А. Bumblauskas, S. Kulevičius, I. Skočiliasas. Vilnius 2017.

²³ Див. останній том «Гарвардських українських студій», присвячений майбутньому української історіографії, яке автори вбачають у студіях, базованих на засадах компаративістики, центр-периферійної, регіональної, транснаціональної історії, у деконструкції міфів, дослідженні соціальних уявлень і пам'яті: *Harvard Ukrainian Studies*, т. 34: *The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History*. 2015–2016.

3) Середовища реципієнтів та їхній вплив на загальну історіографічну картину

Згідно з класичною соціологічною моделлю Сержа Московічі²⁴, ідеї (до їх числа також належать історичні теорії й супровідні щодо них методології) мають тричленну структуру розповсюдження. Від виробника вони йдуть до відмінного від нього реципієнта. Ступінь їх розповсюдження з'ясовується шляхом аналізу засобів поширення (накладів та змісту праць виробників). Згідно з підрахунками, які щороку здійснюють студенти-магістранти УКУ в рамках мого курсу «Сучасна історіографія»²⁵, зростає відсоток дисертантів, які принаймні заявляють про своє бажання використати західні теоретичні моделі та методи (утім, часто це бажання не реалізується на практиці); він виріс із двох відсотків у 2009 р. до десяти у 2014 р. Однак не завжди кількісні показники відображають ступінь реального впливу нових ідей. Велику роль відіграють яскраві особистості, які талановито показують адаптаційні можливості західних підходів до української історії, а також процеси формування наукових мереж зі спільними цінностями. Наразі можемо говорити про кілька наукових центрів, пов'язаних із західними грантовими програмами (вони сформувалися навколо таких часописів, як «Україна Модерна» чи «Схід–Захід», «Київська академія», «Критика» і її видавництво, сайту *historians.in.ua*), та два академічних середовища – в Національному університеті «Киево-Могилянська Академія» й Українському католицькому університеті. Їхні індивідуальні та спільні зусилля спричинюють певний інтелектуальний резонанс на тлі панівної досі державотворчої тематики та нудної описовості, вони радують око і хвилюють розум постановкою нових питань і захопливими пошуками неординарних відповідей на них, роблять історію ближчою і зрозумілішою для українського інтелігента, принаймні того, який відчув потребу переоцінити її з європейської перспективи. Серед прикладів теоретичних адаптацій на увагу заслуговують: застосування Броделівського «часу довгого тривання» до досліджень соціальної історії Унійної Церкви²⁶, мікроісторія²⁷,

²⁴ Див.: S. Moscovici. *Le psychanalise, son image et son publique*. Paris 1961; його ж. *Des representations collectives aux representations sociales // Les representations sociales* / ред. D. Jodelet. Paris 2003, с. 62–86.

²⁵ Такий щорічний підрахунок базується на аналізі та статистичному дослідженні суми авторефератів дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора історичних наук за попередній календарний рік, і зазвичай його виконують студенти у складі ширшої дослідницької групи.

²⁶ Див.: І. Скочиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть. Організаційна структура та правовий статус*. Львів 2010.

²⁷ Див. огляд перших спроб цього підходу у вітчизняній історіографії: Я. Верменич. Мікроісторія як проблемне поле соціокультурних досліджень // *Український історичний журнал* 4 (2010) 161–164.

деконструкція історичних міфів. І все ж я далекий від райдужного погляду: з рецепцією західних підходів таки є проблеми. Наведу простий приклад: поставивши завдання студентам-магістрантам прочитати одну з найбільш резонансних книг останнього часу – «Козацький міф» Сергія Плохія, я поцікавився, хто з шістнадцяти молодих дослідників прочитав книжку за власною ініціативою. Здогадайтесь, якою була відповідь.

4) Відносна успішність одних і незапотребованість інших напрямків досліджень

З усіх західних історіографічних шкіл найгнучкіші адаптаційні можливості засвідчила французька історична школа «Анналів». Секрет полягав не тільки в її універсальній інтердисциплінарності, але й у значному впливі марксистської ідеології, що виражався у пріоритетній увазі до соціального та тривалого в часі²⁸. У період епістемологічної непевності її пояснювальні моделі й підходи видалися добрим виходом з кризи у Польщі, Угорщині, Росії. Чому б не в Україні? Середньовічна і ранньомодерна спеціалізація більшості анналістів стала джерелом натхнення для окремих їхніх протагоністів в Україні. Найуспішніший з точки зору читацької популярності напрямок анналівського історіописання – культурно-антропологічна історія – закоринився на ґрунті дослідження відображених у письмових свідченнях особистісного й актового характеру ідей, уявлень та повсякденності елітарних верств (школа Наталії Яковенко²⁹). В політизованому українському дискурсі потрібна була історія пам'яті (цей напрям брав початок від маніфестів відомого представника

²⁸ Див.: В. Ададуrow, Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко. *Французька історіографія ХХ століття*. Львів 2001, с. 28–41; О. Осипян. *Експериментальна історія: Дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів»*. Краматорськ 2007, с. 41–126.

²⁹ Н. Яковенко. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ 2002; її ж. *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII – початку XVIII століття*. Київ 2012; її ж. *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галатівського*. Київ 2017; Н. Старченко. *Чесць, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)*. Київ 2014; В. Яременко. *Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська Академія 10 (2012) 117–184; Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах, т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець; ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). Київ 2012; т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець; ред. кол.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус (відп. секр.), О. Романова. Київ 2013; *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів*, вип. 1: *Волинь XVI ст.* / ред. В. Безпалько, М. Висотін, І. Ворончук, М. Кучерук, Ю. Чубик. Київ 2014; Т. Гошко. *Звичай і права. Джерела, коментарі, дослідження*, т. 1: *Антропология міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття*. Київ 2019.*

анналівської спільноти П'єра Нора³⁰), однак їй ще далеко до створення єдиної концепції національних місць пам'яті. Цікавими були перші кроки нової етносоціальної історії під впливом досліджень Данієля Бовуа³¹. Однак не лише «Анналі» стали джерелами наснаги. Швидкий і масштабний розвиток гендерних студій обрав собі за взірць англосаксонський варіант та зробив ставку на усну історію³². Класичну американську історію ідей (теорія тексту – контексту) було апліковано до історії інтегрального націоналізму³³. Справжній вибух історичної есеїстики спостерігався у галузі постколоніальних студій³⁴, що, своєю чергою, мало вплив, поруч

³⁰ П. Нора. *Теперішнє, нація, пам'ять* / пер. з фр. А. Репа. Київ 2014; С. Єкельчик. *Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / пер. з англ. М. Климчук і Х. Чушак. Київ 2008; А. Портнов. *Родина-мать vs Степан Бандера. Екскурсія по избранним пам'ятникам Второй мировой войны в современной Украине // Отечественные записки 5 (44)*. Москва 2008, с. 33–46; його ж. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень // *Україна Модерна*, вип. 15. Львів – Київ 2014, с. 206–218; О. Кісь. *Коллективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*: Зб. наук. праць / ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків 2010, с. 171–191; Г. Грінченко. *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*. Харків 2010; Г. Касьянов. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*. Київ 2010; Г. Касьянов. *Past Continuous: Історична політика 1980-х–2000-х: Україна та сусіди*. Київ 2018; Я. Грицак. *26-й процент, або як подолати історію*. Київ 2014, с. 102–117; А. Киридон. *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ 2016.

³¹ Д. Бовуа. *Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)* / пер. з фр. З. Борисюк. Київ 1996; його ж. *Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах* / пер. з фр. З. Борисюк. Київ 1998; його ж. *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830* / пер. з фр. З. Борисюк. Київ 2003; Б. Гудь. *Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття*. Львів 2006.

³² О. Кісь. *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст)*. Львів 2008; її ж. *Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал 2 (2012) 159–172*; О. Kis. *Remaining Human: Ukrainian Women's Experiences of Constructing «Normal Life» in the Gulag // Gender and Peacebuilding: All Hands Required* / вид. М. Р. Flaherty, Т. Matyok. Lexington (KY) 2015, с. 121–137; *Невизадане: Усні історії остарбайтерів / упор., ред., вступ. ст. Г. Грінченко*. Харків 2004; *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*: Зб. наук. ст. / ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків 2010; *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: Зб. наук. статей / ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ 2015; О. Стяжкіна. *Стигма окупації: радянські жінки у самообаченні 1940-х років*. Київ 2019.

³³ О. Зайцев. *Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії*. Київ 2013.

³⁴ М. Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. Київ 2000; його ж. *Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави*. Київ

із перекладами Андреаса Каппелера³⁵, Сергія Плохія³⁶, есеїстикою Володимира Кравченка³⁷, на дослідження проімперських ідентичностей³⁸.

Натомість практично відсутні систематичні студії з історії політичної культури (вірувань, ритуалів влади, її символіки тощо); тут доводиться констатувати невдачу організаційної місії часопису «Соціум. Альманах соціальної історії»³⁹. Слабкий, зачатковий розвиток історичної демографії⁴⁰ не дивує

2000; його ж. *Постколоніальний синдром. Спостереження*. Київ 2011; Я. Грицак. *Страсті за націоналізмом*. Київ 2004.

³⁵ А. Каппелер. *Росія як поліетнічна імперія* / пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів 2005; А. Каппелер. *Мала історія України* / пер. з нім. О. Блащук. Київ 2007.

³⁶ С. Плохій. *Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні* / пер. з англ. С. Грачова. Київ 2005; його ж. *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського* / пер. з англ. М. Климчук. Київ 2011; його ж. *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі* / пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал. Київ 2015; його ж. *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій* / пер. з англ. М. Климчук. Київ 2013; його ж. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності* / пер. з англ. Р. Клочко. Харків 2016.; та ін.

³⁷ В. Кравченко. *Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії)*. Київ 2011; В. Кравченко. *Харьков / Харків: столица Пограничья*. Вільнюс 2010.

³⁸ В. Ададуров. Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича: Документи до вивчення феномену імперської ідентичності серед духовенства Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // *Наукові записки УКУ*. Серія «Історія», вип. 1. Львів 2010, с. 299–336; його ж. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: Відображення віроповіданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // *Український історичний журнал* 5 (2012) 177–186; В. Маслійчук. Від України до Малоросії // *Україна: Процеси націєтворення*: Збірка на пошану А. Каппелера. Київ 2011, с. 229–245; В. Маслійчук. Периферійність Центра в сучасних історических нарративах // *Ab Imperio* 1 (2012) 86–88; А. Толочко. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012; В. Склокін. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.* Львів 2019; M. Moser. Clerics and Laymen in the History of the Modern Standard Ukrainian Language // *Religion, Nation and Secularisation in Ukraine* / вид. M. Schulze Wessel, F. E. Sysyn. Edmonton – Toronto 2015, с. 82–93.

³⁹ До 2017 р. вийшло 14 випусків цього часопису. Хоч більшість випусків мали проблемно-тематичний характер, а їх назви відповідали соціально-історичній термінології, збірник так і залишився майданчиком істориків-ранньомодерністів, а теоретичний рівень більшості статей (попри інноваційні теми і способи їх розкриття окремими авторами, головню з кола Н. Яковенко) і ступінь реального (а не декларованого) застосування у них інноваційних теорій та методів соціальної історії не перевищив і третини від загального числа вміщених матеріалів, які переважно тяжіли до позитивістської описовості.

⁴⁰ М. Крикун. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // його ж. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях*. Львів 2012 (перша публікація 2001 р.), с. 553–579; Ю. Волошин. Шлюб і родина в ранньомодерній Полтаві // його ж. *Козаки і Посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття*. Київ 2016, с. 159–207. Під керівництвом Ю. Волошина, який свого часу творчо адаптував доробок французького історика Луї Анрі, було написано дві роботи історико-демографічного спрямування, теоретичним підґрунтям яких стали класичні праці представника французької

в країні, де, попри офіційний нарратив голодомору-геноциду, життя громадян фактично (а не риторично) є найнижчою соціокультурною цінністю. Історія уявлень постулює себе як історія «когнітивних мап» українських інтелектуалів XIX–XX ст.⁴¹; класична ментальна картографія, що нав'язує до погляду ззовні, а не зсередини, – уділ небагатьох внаслідок підрядної ролі українського сегменту (козацького, греко-унійного чи малоросійського) у західних дискурсах про соціокультурне розмаїття Східної Європи та неухважності до західних чи східних джерел⁴². В унітарній Україні найслабше розвинута історична регіоналістика. Це не дивно, бо на Заході цей напрям отримав імпульс щойно в 1990-ті роки⁴³, тобто на п'ятій кондратьєвській хвилі (постіндустріальне суспільство, у нас же не стане зайвою нова хвиля індустріалізації), з 2014 р. регіональної історії сахаються – як примари федералізації і загрози мріям «будителів» про єдину етнокультурну націю

інтердисциплінарної традиції Філіппа Ар'єса: О. Замура. *Великий шаленець. Смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.* Київ 2014; І. Сердюк. *Малий дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ 2018.

⁴¹ Див.: Л. Зашкільняк. Уявлення українських інтелектуальних еліт першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7. Київ 2013, с. 7–17; І. Куций. «Захід» і «Схід» на ментальних картах українських істориків Східної Галичини XIX ст. // там само, с. 18–31; В. Ващенко. «Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та Росії // там само, с. 32–58; В. Масненко. Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського // там само, с. 59–77; та ін.

⁴² В. Ададуров. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття, 2-е вид., доповн. і перероб. Львів 2018.

⁴³ Засади цього історіографічного сегменту на Заході ґрунтуються на визнанні частиною суспільства, в тому числі істориками, самоцінності локальних культур, потребі пригадування минулого як нереалізованої через низку причин історичної альтернативи титульній нації чи сучасній державі. Напр., в унітарній Франції з 1970-х років постали синтети історії Бретані, Провансу, Лангедоку, Фландрії, Альзасу, які показують двозначний вплив імперського поглинання з Парижа на квітучі держави й етнокультурні спільноти цих регіонів. Ця зміна оптики від уніфікаційної до самодостатньої репрезентації супроводжувалася створенням товариств регіональної історії, її часописів, видавничих серій синтез, соціальних мереж тощо (P. Barral. *Expériences d'histoire régionale // Revue d'Alsace*, т. 133: *Histoire régionale / Landesgeschichte en France et en Allemagne*. Strasbourg 2007, с. 15–21). Сенс такої історії вбачається у першу чергу в пошуках і збереженні на рівні історичної пам'яті культурних відмінностей і міжрегіональних впливів з утворенням феноменів вищого рівня, а не подібностей модерного штибу, про плекання яких і так ревнює французька держава. «Бретань має свою історію, історію цілком відмінну від історії Франції», – це твердження одного з піонерів нового напрямку, Жана Сікара (який публікувався під бретонським псевдо Іанн Брекільєн) може слугувати лейтмотивом таких студій (Y. Brekilien. *Histoire de la Bretagne*. Paris 2004 (1-е вид. 1977), с. 5).

від Кубані до Сяну, – відтак надалі підміняють її скромним краєзнавством⁴⁴. Ця задавлена ситуація провокує окремих науковців до проголошення розриву з ідеологічними постулатами українського історіографічного дискурсу⁴⁵.

5) Перспективи нової соціальної історії в Україні

Коли у середині 1960-х років школа «Анналів» перебувала на піку популярності на своїй батьківщині, у Франції, кількість виконаних у її ключі дисертаційних досліджень сягнула 40 відсотків⁴⁶. Україні до такого показника ще далеко, та й чи потрібно його досягати? Чи не простіше скористатися плодами вільної конкуренції парадигм і методів? Однак ця перспектива вимагає конкурентного доступу нової соціальної історії у підручникові версії, повалення не тільки пам'ятників більшовизму, але й текстуальних «ідолів індивідуалізму, хронології та політичної історії» (рецепт 1903 р. соціолога Франсуа Сіміана⁴⁷). Заміна Леніна на Бандеру тут просто не допоможе – слід осучаснити сам п'єдестал історичних знань (насамперед інституційний), а також сенс і естетику історичного дискурсу, зробити його зрозумілішим поза межами України, що неможливо без відходу від етнокультурних тяглостей, ізоляціонізму та селективного поділу на «наше»

⁴⁴ Заснування Ярославом Верменич часопису «Регіональна історія України» (з 2007 р. до сьогодні вийшло друком 11 випусків) було важливим кроком у напрямку від примордіалістського до конструктивістського підходу у формуванні локальних версій української ідентичності (див.: Я. В. Верменич. *Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.* Київ 2016). Втім, через низку причин часопис не став майданчиком для опрацювання «дорожньої карти» розвитку регіональної історії у повному розумінні цього терміна, який передбачав би відверту дискусію щодо альтернативних українській ідентичності політичних, мовних, релігійних, інституційних засад життя в культурних регіонах як значною мірою ізольованих спільнотах, дискусії щодо історичних причин відцентрового бачення у всіх його видах, розмову не тільки про зовнішні, але й внутрішні кордони в ідеях, ментальності, моралі. Ігнорування проблеми етнокультурних регіоналізмів, зосередження на її теоретичному й, головню, українському вимірі створює небезпечну ілюзію її незначущості. Чи не першу спробу подолання цього бар'єру здійснено (щоправда, без виходу за межі народницького метанаративу, на що недвозначно вказує звернення до лексеми «західноукраїнські землі» – сенсового антиподу «східних кресів» у польській соціально-політичній ідеології) в монографії: І. Монолатій. *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1918 рр.* Івано-Франківськ 2010.

⁴⁵ Напр., Володимир Феніч відкрито заявив, що історію українців на Закарпатті до 1918 р. логічніше пояснювати і викладати в рамках угорської історичної схеми: В. Феніч. *Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною.* Ужгород 2015. Ця теза спровокувала антитезу, втім, більш емоційну і політизовану, ніж наукову: М. Тиводар. *Одкровення кандидата наук Феніча.* Ужгород 2016.

⁴⁶ Див.: В. Ададуrow, Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко. *Французька історіографія XX століття*, с. 37.

⁴⁷ Там само, с. 27.

і «чуже»⁴⁸. Ширше й ефективніше слід використовувати джерела, вироблені у надрах інших, ніж українська, державних і етнокультурних систем, особливо з метою реконструкції таких аспектів української історії, як включеність у ідейні та матеріальні обміни, кліматичні флуктуації, внутрішня колонізація, аграрні й індустріальні цикли⁴⁹.

При цьому імпорту теорій та методів із західних середовищ в українську історіографію напевно не припиниться, він є позитивним явищем за умови коректного його застосування, однак у найближче десятиліття він скоріше за все зберігатиме свій поверховий, елітарний характер, не стане масовим явищем. Ця тенденція, однак, дає шанс українській історіографії налагодити експорт свого продукту, щоб спробувати вирівняти дефіцит інтелектуального обміну з Заходом. Майбутнє за підкоренням зовнішніх ринків, що передбачає оволодіння сучасною «тактикою» (теорією) та «зброєю» (методами), першу публікацію найважливіших наукових досліджень сучасними європейськими мовами, особливо ж офіційними мовами ООН і Євросоюзу.

Vadym Adadurov

IMPORT OF WESTERN THEORIES AND METHODS INTO UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: CAUSES, PATHWAYS, ENVIRONMENTS, IMPACT, PROSPECTS

This study is designed to investigate the processes of theoretical and methodological modernization of Ukrainian historiography over the past 25 years applying the concept of technological cycles (i.e., Kondratiev waves). The author analyzes the influence of ideological transfers from Western historical environments, their main ways, types, and role in the formation of interdisciplinary research based on individual institutions and through network exchanges between scholars. The article provides an analysis of reasons for the success and failure of the dissemination of certain areas of study, topics, and issues. It is also an attempt to provide an overview of the prospects for Westernization of the historiographic field.

Key words: historiography, theory, methods, transfers, Westernization, interdisciplinarity.

⁴⁸ В. Ададуrow. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми гуманітарного факультету УКУ. Львів 2013.

⁴⁹ Див. приклад такого теоретичного підходу у колективній монографії чотирьох українських істориків-новаторів: *Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку XX століть* / ред. В. Ададуrow. Львів 2017.

УДК 378.014.091.214(73)«19»

Олена Джеджора

«CURRICULUM FUTURI»: ЛІБЕРАЛЬНА ОСВІТА ЯК АГЕНТ РЕФОРМ, СТО РОКІВ ДОСВІДУ¹

Стаття розглядає історію впровадження і розвитку корпусу світоглядних курсів (Core Curriculum) у програмі Колумбійського університету Нью-Йорка протягом минулого століття. Ця динамічна, сповнена інтелектуальних викликів історія служить приводом для розгляду ширшої теми: зміни концепції вищої освіти у відповідь на соціальні кризи та потрясіння – такі як Перша та Друга світові війни, студентський протестний рух 1968 р. та інші. Особливий наголос покладено на дискусії про доцільність запровадження формальної компоненти в добу швидкої зміни спеціалізацій та виникнення нових професій, а також про роль університету як місця формування цілісної людини, готової до інтелектуальних та етичних викликів сучасності. Окремо аналізуються приклади впровадження гуманітарного освітнього ядра в університетах України в період незалежності.

Ключові слова: інтелектуальна історія, історія освіти, вища освіта, «вільні мистецтва», «світоглядне ядро», новітня історія США, реформа вищої освіти.

Реформа освіти в Україні балансує на межі. Як і багатьом іншим починанням, їй загрожує перспектива поповнити перелік українських невдач після 2014 р. Здається, усі розуміють важливість проблеми. Про це свідчать і повсякденний обмін думками, і заяви високих очільників. «Ми робимо реформи в сферах освіти та науки, бо для безпеки у сучасному світі військової сили недостатньо, потрібен людський капітал. Понад 65 % населення України сьогодні, в цю хвилину, дотичні та піддаються впливу системи освіти в Україні. Серед них – 1,3 млн дошкільнят, більш як 3,5 млн школярів, 1,6 млн студентів, близько 300 тис. учнів закладів професійної освіти

¹ Окремі матеріали, використані в цій статті, походять з неопублікованих інтерв'ю, зібраних авторкою в Нью-Йорку під час перебування на програмі наукових обмінів ім. Фулбрайта у 2004–2005 рр.

та 18 млн батьків. Насправді ж, по суті, практично все населення нашої держави – продукт системи освіти», – декларує міністр освіти Лілія Гриневич².

І все ж, незважаючи на зусилля і спроби, реформа буксує, зміни залишаються формальними, бюрократизм не поступається, а молодь все більше розчаровується, надаючи перевагу короткотривалому, але очевидному плюсові працевлаштування перед довготривалою, але неочевидною перевагою ґрунтовної освіти.

Утім, ця довготривала перевага ґрунтовної освіти вимагає серйозного переосмислення. В чому криється оця ґрунтовність? Чи дає диплом про вищу освіту якісь реальні переваги молодій людині в сучасному світі? Адже він більше не гарантує постійної чи високооплачуваної роботи, не рятує від безробіття, не просуває у черзі на житло чи автівку, не підвищує соціального статусу, а незабаром перестане впливати й на розмір пенсійного забезпечення. Що найсумніше – цей диплом часом навіть не є гарантією отримання знань.

Проте переваги все-таки є. Дослідження недавнього часу привернули увагу до факту, що середня тривалість життя безпосередньо пов'язана з рівнем освіти.³ Більше того, виглядає, що освіта впливає не лише на тривалість життя, але й на його якість. У 1937 р. в Гарварді було розпочато дослідження, що триває й досі, присвячене виявленню факторів, які сприяють досягненню людиною максимального життєвого успіху, що включає в себе, між іншим, добрий рівень здоров'я, довге життя і відчуття задоволення⁴. Результати цього дослідження несподівані й обнадійливі: досвід перебування в університетському середовищі, як правило, впливає на людину позитивно навіть у тому випадку, якщо не спричинить прямого професійного чи фінансового успіху. Це, звичайно, не знімає головного питання, поставленого ще в ранній античності: що таке освіта – наповнення посудини чи підтримання полум'я?

Питання про сенс і завдання освіти, про її релевантність у періоди криз, про її спроможність вплинути на соціум поставали завжди. Відповідали на них по-різному: починаючи від традицій вільної дискусії і пошуку істини у перипатетиків, до чітко структурованого, опертого на авторитети середньовічного курикулуму й далі. Десь на шляху пошуку відповідей виникла

² Лілія Гриневич. «Ми робимо реформи в сферах освіти та науки, бо для безпеки у сучасному світі військової сили недостатньо, потрібен людський капітал» // *Портал Міністерства освіти і науки України* (www.mon.gov.ua/ua/news), 13 квітня 2018.

³ Ellen R. Meara, Seth Richards, David M. Cutler. The Gap Gets Bigger: Changes in Mortality and Life Expectancy, by Education, 1981–2000 // *Health Affairs* 3–4 (2008) (www.healthaffairs.org).

⁴ George E. Vaillant. *Triumphs of Experience: The Men of the Harvard Grant Study*. London 2012, с. 346–347; Marcia Angel. What is a Good Life? // *The New York Review of Books*, 9 May 2013.

ідея *Artes Liberales* – університету та університетської програми як «мистецтв для вільних» і одночасно «мистецтв, що звільняють». Протягом багатьох століть концепція «вільних мистецтв» була панівною в системі вищої освіти, доки не прийшла до занепаду в період поділу наук і спеціалізації знань. Але на початку ХХ ст. ідея отримала нове дихання на теренах університетських кампусів Північної Америки. Історії впровадження курсів *Artes Liberales* у коледжі Колумбійського університету в Нью-Йорку, який став піонером реформування самої ідеології університетської освіти в США, виповнюється сто років. Це слушна нагода для аналізу й спроби усвідомити – що саме в цій концепції надавало їй такої тривкості і вартості в очах педагогів попереднього тисячоліття.

1918 року в Колумбійському коледжі в Нью-Йорку відбулася «тиха революція»⁵. Але щоби зрозуміти глибину цього перевороту, варто звернутися до передісторії. Традиційна концепція ліберальної освіти, яка функціонувала в європейських та північноамериканських коледжах і ґрунтувалася на корпусі дисциплін *studia humanitatis*, в другій половині ХІХ ст. переживала кризу. Основою ліберальної освіти було багаторічне вивчення класичних мов; вона не давала студентам практично жодних можливостей вільно обирати дисципліни, мала, на думку багатьох критиків, серед яких керівник програм з історії, політології та міжнародного права в Колумбійському університеті Джон Бургес, надто загальний характер і не готувала студентів до майбутньої академічної чи іншої професійної діяльності.⁶ Дискусії про роль коледжів у загальній системі освіти, про потреби глибокої спеціалізації та професійного тренінгу відбувалися по всій країні, дедалі популярніші погляди Джона Дьюї та прихильників теорії прагматизму й інструменталізму в освіті додавали їм гостроти і сили. Але вплив Джона Дьюї не був виключно теоретичним і торкався не тільки необхідності посилення практичної складової в освіті. З 1904 р. і до кінця життя цей видатний американський філософ обіймав посаду професора у викладацькому коледжі Колумбійського університету; отже, його ідеї вже з 1904 р. «витали в повітрі» усього кампусу⁷. В контексті теми, яка розглядається, особливо важливою подією була публікація 1916 р. праці Дьюї «Демократія і освіта»⁸, ідеї якої опосе-

редковано стали важливим стимулом реформ, які відбулися в університеті за кілька років. Чи не найвпливовішими виявились погляди Дьюї на освіту як на процес тривалістю у все життя, наголос на моральному вимірі освіти, вимога активного включення студентів у навчальний процес.⁹

Крім активних теоретичних дискусій, на зламі століть почав формуватися й інший, практичний виклик, який впливав на статус і завдання американських коледжів. Традиційний склад студентів престижних коледжів почав змінюватись. До коледжів вступали не лише вихідці із заможних, аристократичних родин, випускники престижних приватних шкіл з традицією ґрунтовної ліберальної освіти, але й – і то дедалі більше – діти емігрантів, зокрема з Південної та Східної Європи, серед яких було багато випускників не лише класичних гімназій, але й публічних шкіл. Це поки що суттєво не змінювало расового, а тим більше гендерного складу студентів (перший темношкірий студент отримав диплом Колумбійського університету в 1908 р., і саме цей коледж виявився останнім у США, який відкрив доступ до навчання дівчатам і жінкам – це сталося лише 1983 р.)¹⁰, але помітно вплинуло на його соціальний склад та рівень попередньої підготовки студентів. Ці зміни, ймовірно, також стали фактором скорочення програм з класичних мов і переорієнтації коледжів на професійно орієнтоване навчання. Такі тенденції помітно урізали загальну гуманітарну складову, властиву для класичної університетської освіти.

Але Колумбійський коледж не був готовий легко здати позиції і відмовитись від спадщини ліберальної освіти та «деградувати до рівня простого передпокою до професійної школи»¹¹. Кредо цього коледжу як місця, де «створюють людей»¹², сформульоване Джоном Говардом ван Амрінґем, його деканом у 1896–1910 рр., залишалось головним стимулом у тривалих дискусіях напередодні та під час Першої світової війни про майбутнє і роль ліберальної освіти.

Війна змінила завдання і пріоритети. 1917 року американська військова комісія звернулася до Колумбійського університету з проханням створити навчальний курс, присвячений проблемам війни, для так званого «армійського студентського навчального корпусу». Як реакція на це завдання, в коледжі Колумбійського університету виникла ідея створити навчальний курс, присвячений питанням миру. Адже війна не вічна, і, вийшовши з неї,

⁵ Timothy P. Cross. *An Oasis of Order: The Core Curriculum at the Columbia College*. New York 1995, с. 5.

⁶ Robert L. Belknap, Richard Kuhns. *Tradition and Innovation: General Education and the Reintegration of the University: A Columbia Report*. New York 1977, с. 45–46.

⁷ Т. P. Cross, *An Oasis of Order*, с. 87–89.

⁸ Див. зокрема: John Dewey. *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York 1916.

⁹ John Dewey. *My Pedagogic Creed // Dewey on Education: Selections*. New York 1959, с. 27–32.

¹⁰ Див.: Black Milestones in Higher Education // *Columbia Lions Edition* (www.twilightandreason.wordpress.com/tag/columbia-university/), 18 April 2008.

¹¹ Daniel Bell. *The Reforming of General Education: The Columbia College Experience in its National Settings*. New York – London 1966, с. 18.

¹² Цит. за: Robert L. Belknap, Richard Kuhns. *Tradition and Innovation*, с. 46.

молодим людям необхідно буде відновити мир перш за все в собі, адаптуватися до післякризового повоєнного світу, відновити віру в людство. Саме цю потребу – мати справу з «нагальними потребами сучасності» – декларували вже найраніші силабуси пропонованого курсу, це ж формулювання можна побачити і в його описах останніх років.

Про ідею цього курсу тогочасний декан коледжу Герберт Гоукс сказав таке: «Його важливість ґрунтується на фундаментальному принципі, згідно з яким далекосяжні досягнення людини не можуть сягнути вище, ніж її ідеали, а розуміння цінності мети є потужною зброєю в руках розумної людини, яка іде в бій заради неї»¹³. Завданням освіти є не стільки підготовка молодих людей до майбутнього професійного життя в умовах дедалі глибшої спеціалізації, скільки вміння отримати необхідні знання і трансформувати їх у мудрість.¹⁴

Творцями курсу були видатні інтелектуали тієї доби, люди зі світовими іменами. Постійними опікунами й розробниками курсу стали: президент університету Ніколас Мюррей Батлер – видатний філософ і дипломат, лавреат Нобелівської премії миру 1931 р. за зусилля у поширенні міжнародної освіти; декан Колумбійського коледжу Герберт Едвін Гоукс – математик за освітою, який віддав багато сил підтримці і поширенню гуманістики як основи будь-якої професійної освіти (за цю діяльність він заслужив почесний титул «декан усіх деканів Америки»); професор Марк ван Дорен – видатний літератор, критик та редактор, лавреат Пулітцерівської премії 1940 р., а одночасно – один з найвидатніших викладачів не лише свого фаху, а й нового колумбійського курсу; професор Джон Ерскін, талановитий педагог і літератор, який присвятив Колумбійському коледжу 40 років свого життя і діяльності, автор резонансного есею «Моральний обов'язок бути розумним». Можна без перебільшення сказати, що проект запускала команда винятково освічених, обдарованих і вмотивованих однодумців.

1919 року новий курс стартував під назвою «Вступ до сучасної західної цивілізації». Дискусії щодо назви майбутнього курсу відображають тривалі роздуми над його ідеєю та місією. Важливо зауважити, що всі варіанти назв – «Проблеми миру», «Світ, у якому ми живемо», «Сучасна історія», а остаточно – «Сучасна цивілізація» (Contemporary Civilization, або CC) – наголошують на зв'язку минулого з сучасністю та впливі сучасності на прийдешність. Перші назви, як і надзвичайно об'ємні силабуси перших років, добре відображають мету нового курсу – виховати цілісну людину, яка вміє

дивитись назад і вперед, і не тільки дивитись, а й бачити, яка критично мислить, усвідомлює спільну соціальну відповідальність.

Амбітна мета такого курсу потребувала цілком нового дизайну. Новий річний курс замінив собою попередній набір обов'язкових загальногуманітарних курсів та ліг в основу Core Curriculum – базового, або початкового курикулуму, який згодом був розроблений у коледжі. Цей курс став обов'язковим для всіх студентів-першокурсників коледжу. Заняття відбувались у невеликих групах, щоденно, причому наголос був перенесений із лекцій на відкриту дискусію навколо обраних текстів. Змістовно курс був побудований за тематичними блоками, присвяченими важливим проблемам життя людських спільнот. Йому були властиві міждисциплінарність, акцент на питаннях історії, світоглядність, цивілізаційний підхід. На важливості історичного світобачення, рефлексії студентів над сучасним станом суспільства і його минулим, усвідомлення власного коріння для того, щоби розрізняти моделі й перспективи суспільного розвитку та розумно брати в ньому участь, наголошували вступні частини річних програм, збірників текстів для курсу та інші документи.¹⁵

Такий дизайн курсу вимагав значного числа інструкторів, яке не могли забезпечити відділи філософії, історії чи права. Інші підрозділи й факультети повинні були також делегувати своїх представників для цієї діяльності. Серед викладачів цього курсу за сто років його існування поряд з докторантами та початківцями можна побачити імена дослідників світового калібру: Жака Барзуна, Роберта Белкнапа, Едварда Саїда, Марка фон Гагена та інших. Протягом навчального року викладачі курсу мали справу з темами і текстами, які далеко виходили поза межі їхніх професійних інтересів і досвіду. Бракувало методик, підручників, текстів, які відповідали б меті курсу й рівню непідготовлених студентів-першокурсників. Ця проблема стала стимулом для розробки в стінах Колумбійського університету цілої низки нових посібників, створених виключно для потреб цього курсу, а відтак – глибокої і провокативної нової концепції – концепції західної цивілізації від часів Ренесансу до сучасності. Ці процеси не залишились непоміченими й поза стінами університету. Вони викликали ланцюгову реакцію, внаслідок якої в північноамериканських коледжах зародилася і устійнилася традиція викладання курсів спочатку західної, пізніше – світової цивілізації.

Щоби забезпечити належний рівень дискусії в групах і допомогти викладачам у підготовці до них, була запроваджена інша важлива риса цього

¹³ Herbert E. Hawkes. A College Course on Peace Issues // *Educational Review* 58 (1919) 143.

¹⁴ Див. промову Н. М. Батлера: Butler and Erskine Make Speeches at the University's Opening Exercises // *Columbia Spectator* 1919, 1 (<https://www.college.columbia.edu/core>).

¹⁵ Див., наприклад: *Introduction to Contemporary Civilization in the West: A Source Book Prepared by the Contemporary Civilization Staff of Columbia College, Columbia University*, т. 1. New York 1960, с. V.

курсу, яка продовжує залишатися визначальною до сьогодні, а саме щотижневі зустрічі усіх інструкторів курсу.

Ця революція була досить тихою, але фундаментальною за змістом. Ішлося про те, що освіта повинна мати: по-перше, живий зв'язок із життям та його проблемами, по-друге – ціннісну основу. Інструментом, який може допомогти особі впоратися з «невідкладними проблемами сьогодення», виконати обидва ці пункти, є читання і обговорення видатних текстів, які складають інтелектуальну і духовну скарбницю людства.

Так давня університетська ідея «вільних мистецтв» отримала нове наповнення і нове дихання. У міжвоєнний період цей експериментальний курс здобув успіх, який перевершив усі сподівання, аж сучасникам здалося, що він є візитівкою Колумбійського коледжу й існував завжди.¹⁶

Протягом багатьох десятиліть ведення курсу дозволяло ненав'язливо, але послідовно підтримувати декілька важливих для місії університету стратегій:

1) Створення міцної, скріпленої міждисциплінарними зв'язками, гуманітарної основи навчальної програми як обов'язкового фундаменту будь-якої професійної освіти. Ця реформа активно протидіяла занепаду гуманістики під натиском професійної освіти, доводячи важливість знань з історії, філософії, класичної літератури як основи будь-якої майбутньої фахової діяльності. Вона сформулювала тезу про те, що класична спадщина не просто інтелектуально приваблива – її важливість полягає в тому, що її культурна мова і далі залишається істотним і незамінним «діалектом» сучасної «західної» культури¹⁷;

2) Самоосвіта, підвищення кваліфікації викладацького складу. Дизайн курсу забезпечує те, що не лише студенти отримують нові знання і навички за допомогою викладачів, але й викладачі мусять постійно займатися самоосвітою. Ця риса курсу була закладена від самих початків його формування.¹⁸ Як висловився у своєму інтерв'ю професор Роберт Белкнап, це виявилось ефективним і економним способом стимулювати самоосвіту викладацького складу університету. Деякі викладачі курсу вже в перші декади його існування відзначали, що цей досвід допоміг їм розширити власні інтелектуальні обрії та поліпшити викладацьку майстерність (цю рису курсу підкреслив, наприклад, один із його викладачів, професор Гаррі Карман у своїй доповіді

2 травня 1925 р.)¹⁹. Керівники курсу ставились до викладачів з особливою увагою, підкреслюючи їх особливий статус і особливу роль. Окрім інтелектуального рівня і викладацької майстерності, від них вимагалось вміння завоювати довіру студентів, налагоджувати з ними особливий контакт, який нагадував сократівське спілкування з учнями;

3) Формування спільноти, єдності кампусу. Це стосувалося і студентів (які кожного тижня читали і дискутували всі той самий текст), і викладацького складу. Курс ніколи не мав окремої закритої когорти викладачів. Інструктори курсу походили з різних програм, підрозділів, вони відрізнялись фахом, досвідом, інтересами, але їх об'єднував інтерес до проекту, теми дискусій, щотижневі зустрічі й обмін досвідом. З покоління в покоління цей колумбійський феномен допомагав утримувати велику кількотиасячну спільноту людей у межах своєрідного інтелектуального братства. Випускники університету, через багато років після його закінчення, у своїх спогадах часто згадують саме це відчуття інтелектуальної цікавості й спільності.

Протягом ста років свого існування і розвитку курс зазнав не однієї кризи і мав багато критиків. Курс критикували за його начебто невиправдано високу собівартість, адже викладання в малих семінарських групах значно поступається за рентабельністю читанню лекцій для великих потоків студентів. Нерентабельним, на думку окремих критиків, було й використання зіркової професури для праці зі студентами-початківцями та відсутність постійного штату викладачів курсу. Невдоволення викликав також формат обов'язковості цього курсу.

Іншим предметом критики була тенденція до поверховості читання, а також те, що значна частина його викладачів не були фахівцями, глибоко обізнаними з тематикою, авторами й текстами, що їх вони викладали студентам. На подібні зауваження творці нової програми відповідали, що кожен твір колись має бути прочитаний вперше і що між знайомством з книгою та її академічним дослідженням існує велика різниця.²⁰

Виникали й кризи, спровоковані серйозними ідеологічними розходженнями. Так, на початку 1930-х років коледж був втягнений у тривалу дискусію про доцільність включення до курсу тих чи інших текстів і спроможність несформованих молодих людей адекватно сприймати контроверсійні ідеї. Зокрема, непорозуміння і суперечки викликало включення в корпус текстів 1932 року фрагмента книги професорки коледжу Маунт Голіоук Рут Рід «Сучасна сім'я». Хоч загальний тон публікації не виходив

¹⁶ T. P. Cross. *An Oasis of Order*, c. 39.

¹⁷ Mery Beard. Do the Classics Have a Future? // *New York Review of Books*, 12 January 2012.

¹⁸ John J. Coss. The New Freshman Course in Columbia College // *Columbia University Quarterly*, July 1919, c. 248.

¹⁹ Цит. за: Timothy P. Cross. *An Oasis of Order*, c. 13, 19.

²⁰ D. Bell. *The Reforming of General Education*, c.14.

поза межі традиційного трактування ролі сім'ї, авторка висловила кілька міркувань з приводу невідповідності традиційних родинних моделей сучасній суспільній та економічній ситуації («Сім'я в її сучасному вигляді вже неадекватна»)²¹ В пресі зазвучали прямі звинувачення керівництва коледжу в руйнуванні підставових цінностей американського суспільства – таких, як шлюб і сім'я. Загострилися дискусії в самому коледжі про інтелектуальну свободу, відповідальність та вірність принципам відкритості, критичності і гуманності. Врешті-решт керівники коледжу наголосили на важливості колегіального формування корпусу текстів й дотримання підходу, який унеможлилював би односторонні або ідеологізовані підходи.²²

Чи не найбільше атак зазнавав корпус текстів. Претендуючи на універсальність і спрямованість на загальнолюдські здобутки, цей корпус, однак, судячи з переліку авторів, представляв досягнення переважно європейської та північноамериканської інтелектуальної традиції. За рідкісними винятками – деяких зразків переважно східних релігійних традицій, в корпусі не було представлено ні тисячолітньої східної культури, ні новочасних культур Південної Америки, іспаномовні тексти були рідкістю, а слов'яномовних авторів просто ніби не існувало. Мусульманська релігійна традиція обмежувалась поверховим знайомством з Кораном. Не здобулися на честь бути включеними до програми курсу й авторки-жінки. Така ситуація ставала все більш неадекватною зі зміною складу студентів. Особливо гострі хвилі протесту вона викликала в кінці 1960-х, а також в кінці 1980-х років. Студентські спільноти, як і окремі викладачі університету, висловлювали відкриті протести в масових акціях, пресі, наукових публікаціях. 1961 року криза призвела навіть до того, що «Сучасна цивілізація» перестала бути обов'язковим курсом навчальної програми. Протягом 1961–1968 рр. загроза висіла над самим його існуванням.

Але коледж ніколи не заплющував очі на проблеми і намагався на них відповідати. Ще 1947 р. професор Теодор де Барі створив першу в країні програму орієнтальних студій. Програма розвивалась незалежно від «Сучасної цивілізації» і була опційною для студентів, але Колумбійський університет завдячував їй своїми досягненнями в орієнталістиці і появою таких знакових фігур, як Едвард Саїд та інші. Адміністрація університету періодично ініціювала створення фахових комісій, які перевіряли дієвість програми коледжу та, зокрема, курсу «Сучасна цивілізація». Наслідком цих перевірок була зміна корпусу текстів, а також повний відхід від практики

читання лекцій і прийняття виключно семінарського формату. Загальне навантаження на студентів, зростання вимог спеціалізації призвели і до скорочення загальних годин курсу. Поступово формат курсу звівся до двох академічних годин на тиждень для студентів і щотижневої зустрічі для інструкторів, під час якої вони все більше концентрувалися на змісті семінару і мали нагоду отримати інформацію з рук запрошеного гостя – провідного спеціаліста з тої чи іншої теми.

В середині 1960-х років з ініціативи віце-президента і провоста (першого проректора) університету Дейвіда Трумана, видатний американський соціолог, творець концепції постіндустріального суспільства Деніел Белл повністю зревизував програму загальної освіти в Колумбійському університеті. Його ґрунтовний аналітичний звіт «The Reforming of General Education: The Columbia College Experience in its National Setting» («Реформа загальної освіти: досвід Колумбійського коледжу в національному контексті»), з одного боку, продемонстрував, що інтерес провідних американських інтелектуалів до проблеми ліберальної освіти зростає, а з іншого – він став своєрідним вступом до загальнонаціональної дискусії на тему університетської освіти, зокрема про посилення спеціалізації і спротив цьому, про необхідність гуманізації освіти, про інтердисциплінарність та осучаснення змісту курсів.

Як студенти, так і експерти постійно повертались у своїх відгуках до твердження, що курс «Сучасної цивілізації», побудований як курс історії ідей, що базується не на оригінальних, а радше на підручникових та аналітичних текстах, не задовольняє загального «голоду» на гуманітарну освіту, який існує в середовищі коледжу, він радше пробуджує цей голод. Вирішити проблему були покликані дискусії, які розпочалися ще на початку 1930-х років, про необхідність запровадження не лише одного курсу, але нової цілісної програми ліберальної освіти, своєрідного базового курикулуму (Core Curriculum), який на додачу до вже існуючого курсу сучасної цивілізації містив би більший гуманітарний компонент. Базовий курикулум в Колумбійському університеті був спробою зробити переоцінку ролі освіти у мінливому світі. Водночас він відображав зміну освітніх перспектив та мав амбіцію створити нову сучасну схему, яка відіграла б ту саму роль, яку виконували середньовічні тривіум і квадрівіум ліберальної освіти. Окрім уже існуючого й популярного курсу «Сучасної цивілізації», до цього базового курикулуму мали увійти курси з гуманістики, науки, мистецтва і музики. Головними акцентами у всьому корпусі курсів залишались розвиток критичного мислення і креативності сучасної молоді людини, розуміння довколишнього світу, вміння творити середовища. Інтелектуальна

²¹ Цит. за: David A. Kaufman. *The Building of a Tradition: A History of Columbia College's Core Curriculum*. Unpublished thesis. Columbia University 1990, с. 67.

²² John J. Coss to Nicolas Murray Butler, 19 February 1932 // *John J. Coss Papers*. Rare Book and Manuscript Library. Columbia University.

праця над формуванням цієї базової програми в Колумбійському університеті ніколи не припинялася й великою мірою триває досі. Викликає велику повагу переконання багатьох поколінь її творців у своїй правоті, вміння приймати невдачі і постійно робити нові спроби. Основними компонентами базового курикулу стали навчальні курси «Сучасна цивілізація», «Гуманістика А», «Наука», до яких у різні періоди й у різних форматах додавалися курси з музики або мистецтва, які, проте, ніколи не були обов'язковими. Цей амбітний проект являв собою серйозний виклик не лише для адміністрації та викладачів, але й для студентів. Зокрема, він призвів до суттєвого збільшення навантаження на викладачів коледжу, що обмежувало їхні можливості провадити власні дослідження, а також до зростання у 1938 р. частки обов'язкових курсів у навчальній програмі університету з традиційних 25–30 до 50 %, що викликало невдоволення студентів.²³

Ці проблеми лише загострилися з початком Другої світової війни. Ця війна (зрештою, як і попередня) – висунувши додаткові вимоги перед адміністрацією коледжу, спричиняючи відтік військовозобов'язаних викладачів і студентів, поглиблюючи загальну гуманітарну кризу в суспільстві – знову поставила під сумнів відповідність системи освіти вимогам часу, примусила ще раз замислитись над сенсом і завданнями освіти як такої. Саме в цей період базовий курикулум пережив нову трансформацію. Головним її змістом був взаємовплив між курсами «Сучасної цивілізації» і «Гуманістики-А». Щоби точніше схопити суть цього взаємовпливу, варто повернутись до початків курсу «Гуманістики», який, на відміну від «Сучасної цивілізації», ґрунтувався власне на читанні оригінальних творів минулого і сучасності.

Наголос на великих творах, які впливали і продовжують впливати на людську свідомість, завжди був властивий концепції ліберальної освіти. Але чимраз глибша спеціалізація знань, своєрідна інтелектуальна мода і захоплення німецькою гімназійною системою призвели до її занепаду в другій половині XIX ст. Нове життя в стару ідею вдихнув професор Колумбійського університету Джон Ерскін. Разом з групою однодумців у 1919 р., через рік після запуску курсу «Сучасної цивілізації», він створив концепцію нового дворічного курсу гуманітарної програми під назвою «General Honors course»²⁴. Ідея полягала в тому, що студенти щотижня читали і дискутували один великий твір. Революційним у цій програмі було те, що до великих

класиків пропонували ставитись як до щойно опублікованого, актуального і сучасного тексту.²⁵ Курс Ерскіна не мав статусу обов'язкового, перелік авторів початково обмежувався майже виключно до діячів великої літератури, читання яких вимагало від студентів попередньої підготовки. В кінці 1920-х років курс почав занепадати. Але сама ідея продовжувала користуватися великою популярністю як у Колумбійському університеті, так і поза його межами.

Починаючи з 1920 р., в США розпочався рух (який пізніше отримав назву «рух великих книжок»), значною мірою спровокований дискусіями в Колумбійському університеті та стартом нового навчального проекту. Однодумець і колега Ерскіна Мортімер Адлер, який у 1920-х роках переїхав до Чикаго, разом з президентом Чиказького університету Робертом Мейнардом Гатчінсом, письменником Торнтоном Вайдлером та іншими однодумцями втілював цей проект на базі Чиказького університету; цей проект став класичним американським прикладом курсу «Великі книжки». Подібні курси і власні «канони великих книжок» почали з'являтися і в інших університетах. Загалом, понад 30 американських коледжів намагалися в тому чи іншому вигляді адаптувати цю модель до своїх навчальних програм.²⁶

У самому ж Колумбійському коледжі відбулось надзвичайно плідне поєднання соціально заангажованої концепції «Вступу до сучасної цивілізації» з більш гуманістичною і космополітичною ідеєю Джона Ерскіна, яке втілювалося наприкінці 1930-х років у новому обов'язковому курсі Core Curriculum під назвою «Гуманістика А».²⁷ Перший силабус цього курсу з'явився 1937 р., в наступні роки він постійно модифікувався. Під впливом все більш популярного курсу «Гуманістики А» автори курсу «Сучасної цивілізації» почали все більше відходити від читання аналітичних текстів і «напівперетравлених опіній»²⁸ в сторону включення оригінальних творів до силабусу курсу. Проте головним у курсі і далі залишався акцент на проблемах, ідеях, на реальності, а не на текстах, з яких ці ідеї постають, і не на їхньому зв'язку із сучасністю.

Ці зміни започаткували процес оптимізації корпусу базового курикулуму. Підсумком багаторічної роботи була публікація в перші повоєнні роки двотомного збірника текстів «Вступ до сучасної цивілізації на Заході».

ція до навчання. Ці курси зазвичай є предметом особливої уваги та гордості університету. Участь у таких курсах є до певної міри привілеєм.

²⁵ Т. Р. Cross. *An Oasis of Order*, с. 24–25.

²⁶ Там само, с. 48.

²⁷ Jacques Barzun. *Teaching the Humanities // Columbia University Quarterly* 30 (1938) 196.

²⁸ *Columbia Tests New Approach to the Humanities // New York Herald Tribune*, 30 November 1941.

²³ Т. Р. Cross. *An Oasis of Order*, с. 54.

²⁴ Назвою «General Honors course» в американській університетській системі зазвичай позначаються додаткові навчальні курси і програми, до участі в яких допускають студентів, що відповідають певним критеріям, серед яких – достатній середній бал та висока мотива-

До 1960 р. цей збірник був перевиданий тричі. Його третє видання, відоме як «Червоні книги», було важливою віхою і підсумком не лише історії розвитку курсу в межах Колумбійського коледжу, але й зробило відчутний вплив на американську систему освіти в цілому та активно використовувалось протягом тривалого часу майже в 200 американських коледжах.²⁹

Друга світова війна підштовхнула процеси переосмислення і в інших провідних університетах США. Вже у 1945 р. вийшов звіт Гарвардського університету про дворічну працю фахового комітету гарвардських і національних фахівців під назвою «Загальна освіта у вільному суспільстві». Є певна іронія в тому, що Гарвардський звіт, який уникає будь-якого пов'язання з Колумбійським коледжем, також відомий під назвою «Червона книга».³⁰ Він спрямований на повне переосмислення і перезавантаження філософії освіти в США, у багатьох своїх твердженнях суголосний філософії, закладеній в колумбійському базовому курикулумі, хоча прямих посилань на суперника в тексті звіту немає.³¹ «Червоні книги» як з Колумбії, так і з Гарварду закликали до створення продуманої підставової обов'язкової програми з гуманістики, соціальних і стислих наук, спрямованої на формування у всієї освітньої спільноти відчуття причетності до спільної загальнолюдської спадщини. Ліберальна освіта по-справжньому стає справою національної важливості.

Можна сказати, що повоєнні роки були часом найбільшого успіху реформи ліберальної освіти загалом і розвитку програми в Колумбійському коледжі. Зміни в загальній системі північноамериканської освіти та приплив повоєнних емігрантів до коледжів у кінці 1950-х – на початку 1960-х років принесли з собою нові серйозні виклики, які підважили існування курсів та спонукали до нового переосмислення, що знайшло відображення у згаданому вище звіті Деніела Белла. Ліберальна освіта необхідна людині так само, як одяг: змінюються матеріали, фасони і завдання, але потреба у самому одязі не минає.

Дух «шістдесятих» певним чином маргіналізував питання філософії освіти, замінивши їх більш притягальними проблемами прав людини, рівності статей, війни у В'єтнамі та іншими. Атмосфера на кампусах була максимально політизована. Але в нетрях нового соціального конфлікту відбулася остання важлива зміна в дизайні базового курикулуму. Курс «Сучасної цивілізації», який від 1968 р. став єдиним обов'язковим гуманітарним

курсом, остаточно перейшов від статей і документів до оригінальних творів, причому не в уривках, а в повному обсязі. Протягом наступних декад офіс декана Core Curriculum змушений був постійно доводити важливість і релевантність курсу, приділяти постійну увагу моніторингу силабусу та внесенню змін до нього, а також праці з інструкторами. Важлива зміна відбулася 1983 р. Колумбія була останнім коледжем у групі «Ліги плюща», яка відкрила двері дівчатам і жінкам. Нині студентки жіночої статі становлять приблизно половину студентів університету, а от у 1980-х їх кількість була незначна.³² Ця зміна спровокувала в 1980-х – на початку 1990-х років нову хвилю дискусій на теми мультикультуралізму та політкоректності³³, яка істотно вплинула і на силабуси, і на дискусії, та разом з включенням тем з історії та культури народів світу допомогла остаточно розпрощатися з домінуванням «dead white males», збагатила навчальні програми та зробила їх більш релевантними для всього студентського середовища. Курси базового курикулуму і в Колумбійському, і в Чиказькому університетах витримали атаку критики та вкотре довели свою життєспроможність. Багато провідних північноамериканських університетів від цих курсів повністю або частково відмовились, мотивуючи свої рішення різними причинами, серед яких були висока собівартість цих курсів і додаткове навантаження на викладачів, зрослі вимоги спеціалізованих програм і небажання більшості студентів брати курси, не пов'язані безпосередньо з їх спеціалізацією. Але і в Єльському коледжі, і в Гарварді відмова від цих курсів викликала здивування асоціацій випускників і невдоволення спонсорів. Інтелектуальна вартість загальної освіти і семінарських курсів, присвячених читанню видатних творів, стає помітнішою з плином років, коли забуваються ті отримані в університеті знання, які так і не знайшли використання на життєвому шляху, а залишається суть – те, що, власне, і є освітою.

Отож важливою ознакою базового курикулуму в Колумбійському коледжі є його постійне реформування, гнучкість, намагання відповісти на виклики часу, попри те, що він продовжує займати центральне місце в загальній системі університету.³⁴ Творці програми від початків ставились

³² Black Milestones in Higher Education // *Columbia Lions Edition* (www.twilightandreason.wordpress.com/tag/columbia-university), 18 April 2008.

³³ Див., наприклад: Allan Bloom. *The Closing of the American Mind*. New York 1987, с. 344; Roger Kimball. *Tenured Radicals: How Politics Has Corrupted Our Higher Education*. New York 1990, с. 166; Dinesh d'Souza. *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*. New York 1991, с. 59–93.

³⁴ J. W. Smit. Other voices, other cultures: A progress report on Columbia College's mandate to extend the core curriculum // *Columbia College Today* 1, Winter 1991, с. 61–62.

²⁹ Justin Buchler. *Reconstruction in the Liberal Arts // A History of Columbia College on Morningside Heights*. New York 1954, с. 108.

³⁰ D. Bell. *The Reforming of General Education*, с. 38.

³¹ T. P. Cross. *An Oasis of Order*, с. 61.

до неї як до експерименту, як до живого новоутворення, що містить власну скриту логіку розвитку. Курси базового курикулуму ніколи не були сурогатом «інтелектуального наркотика», їх автори ніколи не плутали освіту з індоктринацією.³⁵ Вони розуміли, що опертя освіти на тривалій традиції читання і обговорення видатних текстів минулого не відгонить схоластикою і не є анахронізмом, а навпаки – дозволяє ясніше усвідомити себе в теперішньому і впевнено подивитись у майбутнє.

Мало хто сто років тому передбачав, що курс сучасної цивілізації проіснує так довго і так успішно. Цим успіхом курс зобов'язаний власне своїй чутливості на проблеми і своїй гнучкості. Якими б не були зміни, у фокусі курикулуму завжди залишалась одна мета: гуманізація освіти, творення інтелектуальної спільноти, формування відчуття спільної спадщини і спільного майбутнього. Творці курсу могли сперечатися щодо змісту, але завжди були солідарні у визнанні важливості самої ідеї.

Серед численних криз і змін, які перетерпів цей курс, чи не найвагомішою зміною була зміна дизайну: перехід від курсу історії цивілізації до семінарського курсу з читання й обговорення визначних творів минулого і сучасності. Чому це важливо для нас сьогодні?

Паралелей з українською ситуацією часів незалежності можна знайти безліч. Суспільство перебуває в стані економічного хаосу, усі звичні міти, які так довго були наріжними каменями як національної, так і радянської ідентичностей, перетворюються на пісок і сипляться між пальці. Концепція громадянства зведена до карикатури і предмету глузування. Амбівалентне громадянство прагне одночасно й інтеграції з Євросоюзом, і збереження тісних зв'язків з його головним опонентом – Росією. До політичної нестабільності й зростання суспільної недовіри з часом додалися відкриті конфронтації і нарешті – війна. На позір, освіта в такій ситуації не є ані пріоритетом, ані ліком. Але якщо підходити до ситуації з перспективи творення платформи для сталого розвитку, освіта є і пріоритет, і ліки. Навіть з погляду здорового прагматизму, не можна заперечити, що освіта – найефективніший спосіб вплинути на 65 % населення, з яких більшість уже сьогодні має громадянське право голосу. Від того, як вони уявляють собі власну гідність, залежить майбутнє.

Історія курсів базового курикулуму важлива для України як приклад подолання відчуття власної маргінальності. Це може прозвучати несподівано, але і американський, і український приклади демонструють різну міру своєрідного культурологічного комплексу меншовартості в стосунку до Західної Європи. Для Північної Америки сто і більше років тому,

в «дофордівську», за метафорою Олдоса Гакслі, еру, Європа залишалась культурною Меккою, колискою ідей і батьківщиною «отців нації». До культурного рівня Європи, до її традицій і спадщини треба було дотягаться, свою легітимність як її нащадка треба було доводити. Курси сучасної цивілізації та великих книжок давали новій інтелектуальній еліті Північної Америки відчуття причетності до «великої європейської цивілізації», виникнення нового концепту «західної цивілізації» робило Північну Америку та її інтелектуальну історію невід'ємною часткою єдиного цілого, чим ставав цей новий «Захід».

Чогось подібного вимагає й сучасна українська ситуація. Щоби інтегруватись у європейську спільноту, потрібно не лише усвідомити себе як легітимну та історично важливу частину цієї спільноти, але наново створити спільну мову, яка була обірвана через довгі століття часткової чи повної ізоляції. Ця мова має сформуватись на спільній культурній спадщині, на текстах та ідеях минулого, і найефективнішим способом формування цієї спільної мови є впровадження в освіту курсів, подібних до створених протягом Колумбійського експерименту.

Північноамериканський приклад демонструє, що найважливіші дискусії і найсерйозніші зміни відбувалися в університетських програмах під час глибоких криз. Фактично тричі за століття це було пов'язане з війною – Першою і Другою світовими війнами та війною у В'єтнамі. Ліберальна освіта ставала тим чинником, який допомагав людині і суспільству віднайти сенси, відновити гідність, розстріляну війною.

Тому не була випадковою та інтуїція, з якою до творення нових університетських моделей підійшли українські інтелектуали на початку Незалежності. Києво-Могилянська академія почала творити свою навчальну програму із запровадження обов'язкового курсу світової цивілізації. Львівська богословська академія запустила навчальний курс європейської цивілізації. Важливу роль у появі цих курсів відіграла наявність прямого досвіду з перших рук: серед творців, спонсорів і викладачів обох цих шкіл були ті, хто мав безпосередній досвід навчання і викладання подібних курсів, люди, які розуміли їхню потенційну силу – такі, як Вільям Гліссон, Марта Богачевська-Хомяк, Борис Гудзяк, Джефрі Віллз, Михайло Винницький, Волтер Стівенсон, Анна Кім та інші. Ці курси були покликані слугувати тим же амбітним цілям, що й Колумбійський експеримент століття тому: творення інтелектуальної спільноти, яка взаємно навчається; переосмислення і створення нового світобачення, а відтак – віднайдення себе у світі і перебирання відповідальності за нього. До них додавались і специфічно українські завдання: повернення в освіту моральної складової, деідеологізація, розширення доступу до закритої

³⁵ T. P. Cross. *An Oasis of Order*, с. 113.

раніше історіографії через вивчення іноземних мов і академічний обмін; перехід до активних методик викладання і розвиток критичного мислення.

Сьогодні ЛБА–УКУ має вже майже 25-річний досвід викладання курсів так званої базової, або ліберальної освіти й працює над створенням програм, які об'єднували би всю університетську спільноту. Викликом для запровадження такої програми, як і в американському випадку, були вимоги розвитку спеціалізованих програм (в українській ситуації непомірно перебільшені стандартами тодішнього Міністерства освіти), відсутність методик і практик викладання подібних курсів, традиція фрагментації знань, сильно вкорінена вже у шкільних програмах. Щоб обійти бодай частину цих перешкод, в ЛБА–УКУ був розроблений особливий дизайн цієї програми: замість вписувати її в існуючу, вже переобтяжену обов'язковими курсами навчальну програму, у 2000 р. було запроваджено обов'язкову програму «нульового року», яка фактично й стала програмою базового курикулуму. До неї увійшли курси з історії цивілізації, світової літератури, християнської духовності в постмодерній добі, логіки, академічного письма, а також інтенсивні програми з латинської та англійської мов. За задумом творців цієї програми, вона мала поширитись з часом на всі факультети майбутнього університету, ставши не лише платформою перетворення пострадянських школярів у глибоко мислячих студентів з цілісним світоглядом і власною громадянською позицією, але й слугувати забезпеченню єдності університетської спільноти в міру того, як вона буде зростати. Одним із результатів існування цього базового курикулуму була поява першого в незалежній Україні авторського посібника з історії європейської цивілізації, створеного за прикладом і методиками посібників, що використовувались у північно-американських університетах³⁶.

Цей експеримент протривав до 2006 р. і був припинений у період отримання державної акредитації МОН України. Проте несумісність із державними вимогами і стандартами освіти була лише одним із аспектів кризи, яка призвела до скасування програми. Іншою причиною були аргументи частини керівників і викладачів університету, які вказували на недоцільність збільшення часу перебування студентів в університеті, на зростання собівартості навчання, а також на брак навчального часу та аудиторій для розвитку спеціалізацій. Тим не менше, варто зауважити, що розтягнення навчальної програми на додатковий рік і збільшення оплати за навчання ніколи не були темою скарг самих студентів, які пережили цей досвід.

Утім, після скасування програми нульового року пошуки впровадження курсів базової освіти в УКУ не припинялися. Окремі магістерські спеціалізації та професійні школи шукають шляхів, які відповідали б їхнім можливостям і потребам. Для студентів-початківців продовжують використовувати курс європейської цивілізації. Успішним прикладом можна вважати інкорпорування гуманітарних курсів у сучасну високофахову програму з комп'ютерних наук. Був розроблений курс історії України в європейському контексті. У професійних школах були запроваджені курси-семінаріуми, базовані на «великих книжках» та історії філософії. Певним підсумком цієї багаторічної праці можна вважати запровадження 2016 р. на гуманітарному факультеті нової бакалаврської навчальної програми *Artes Liberales*, яка об'єднала три спеціальності – історію, філологію та культурологію – з метою уможливити студентам будування власних навчальних траєкторій, зміцнити міждисциплінарні зв'язки, посилити акцент на розвитку критичного і творчого мислення, навичках проектної діяльності і розв'язання проблем.³⁷

Сто років тому знання ще не старіли так блискавично, як сьогодні, інформативне поле ще не було настільки пересичене. Однак те, що було справедливо після Першої світової війни, залишається справедливим і сьогодні. Спеціалізовані знання старіють чим далі, тим швидше. Натомість гуманітарні знання не лише не старіють, але й наново доводять свою доконечність. Мова завжди йшла не про формування «всебічно розвиненої особистості» і не про «розуміння світу» як такого, але про вміння залишитися людиною у світі, у якому ми живемо, про вміння зберегти, за висловом Томаса Райта, останню доступну сучасній людині чесноту – взяти на себе відповідальність за себе, за свого ближнього і за цей світ.³⁸ Завдання сучасного університету – знайти і втримати баланс між вимогами спеціалізацій і професійного тренінгу та універсальною необхідністю залишитися людьми. Бажано розумними.

³⁷ Український католицький університет (www.vstup.ucu.edu.ua/bakalavrat/artes-liberales).

³⁸ Томас Райт. *Тайна Зла: Откровенный разговор с Богом*. Москва 2010 (www.krotov.info/library).

³⁶ Олена Джеджора. *Історія європейської цивілізації*, ч. I: До кінця XVIII ст. Львів 1999.

Olena Dzhezhora

**«CURRICULUM FUTURI»: LIBERAL EDUCATION AS AN AGENT OF REFORM,
A CENTURY OF EXPERIENCE**

The article treats the history of the introduction and development of Core Curriculum courses at New York's Columbia University over the past century. This dynamic history, full of intellectual challenges, serves as a springboard to a broader theme: the change in the concept of higher education in response to social crises and shocks, such as the First and Second World Wars, the student protest movement of the late 1960s, and etc... Particular attention is paid to the discussion around introducing this edifying component in an age of rapidly changing specialization and emergence of the new professions, and the role of the university as a place that forms a complete person, prepared to face the intellectual and ethical challenges of the age. Additionally, the article looks at examples of introducing a humanities core at universities in post-1991 Ukraine.

Key words: intellectual history, Core Curriculum, Liberal Arts, reform of the Higher Education, Columbia College.

Історія Церкви

УДК 271.4-772:316.65(=161.2)(100)"19":920.25-027.522"19"

Данило Кравець

**ДИСКУСІЯ НАВКОЛО ІДЕЇ ПАТРІАРХАТУ УГКЦ
В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 1970-х рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ М. ДЕМКОВИЧА-ДОБРЯНСЬКОГО)**

У статті на основі листування, публікацій у періодичних виданнях та документів політичних і громадських організацій проаналізовано ставлення української діаспори до ідеї патріархату УГКЦ у другій половині ХХ ст. Упродовж 1960–1980-х років ідея патріархату займала важливе місце в публічному просторі закордонних українців. Проаналізовано дискусії між прихильниками та противниками патріархальної ідеї. Представлена публікація базується на особистому архівному фонді М. Демковича-Добрянського та вводить у науковий обіг раніше не знані документи, що стосуються патріархального руху.

Ключові слова: патріархат, Українська Греко-Католицька Церква, українська діаспора, М. Демкович-Добрянський.

Ініціатором руху за патріархат у другій половині ХХ ст. був митр. Йосиф Сліпий, який на II Ватиканському Соборі 1963 р. звернувся до церковної влади з проханням надати українській Церкві цей статус. Основною метою патріархального руху був патріархальний устрій Української Католицької Церкви (як її офіційно називали в діаспорі від 1959 р.), що є традиційною формою устрою Східних Церков – як православних, так і католицьких. Після Другої світової війни й еміграції значної частини української інтелігенції мирянський рух за права Церкви відновився в діаспорі. У статті, опублікованій у 1981 р., один зі сподвижників змагань за патріархат В. Маркусь охарактеризував цей рух такими словами: «Ніколи в минулому стільки інтелігенції не звернулося активно лицем до Церкви і церковних справ, як саме тепер, так в обличчі її можливостей, як і небезпек, що на неї чигали. Рух за патріархат швидко став рухом не чисто духовним, релігійним, але всенародним, не рухом одиниць, але широких мас [...] через патріархат, Українська Помісна Церква стала чимось близьким, живим, зрозумілим

для народу, простолюддя й інтелігенції»¹. До руху за патріархальний устрій Церкви долучилися майже всі знані представники закордонного українства, громадські та політичні організації, наукові установи, редакції впливових періодичних видань.

Основним джерелом для дослідження ідеї патріархату стали публікації в тогочасній діаспорній пресі, а також листування прихильників та противників цього руху. Дослідники інтелектуальної історії Дж. Данн і К. Скіннер наголошують, що тексти (які мають формувати «незалежний об'єкт дослідження і розуміння») потрібно читати як історичний продукт, в якому справжні наміри автора (наскільки їх можна обґрунтовано відтворити) мають стати нашим головним дороговказом у відповіді на питання, чому текст набув особливої форми². Американський дослідник інтелектуальної історії К. Штрут вважає, що історик при дослідженні текстів повинен відтворити контекст, у якому проходять дискусії щодо певного питання, щоб зрозуміти специфіку формулювання ідей³. На думку одного із провідних дослідників патріархального руху А. Сороковського, вдячною темою для науковців був би соціологічний профіль мирянських учасників патріархального руху; потребує глибшого дослідження також ставлення єпископів та священників до справи патріархату. У пропонованій публікації спробуємо частково відповісти на ці запитання.

З огляду на те, що презентована стаття заснована на особистому архівному фонді М. Демковича-Добрянського, вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на цій персоналії. Михайло Демкович-Добрянський народився 7 листопада 1905 р. у селі Лагодів (тепер Львівської обл.) у селянській родині. Його батьки, Іван та Марія Добрянські, переселилися на Львівщину з лемківського села Добра Шляхецька Сяноцького повіту. У 1926 р. він з відзнакою закінчив Українську академічну гімназію у Львові. Згодом вивчав філологію та історію у Львівському університеті, право і політичні науки – у Відні та в Берліні. Був членом «Пласту», зокрема входив до куреня «Велике Плем'я Лісових Чортів»⁴, співзасновником Союзу української націоналістичної молоді (1926), значився серед організаторів і співробітників журналу «Смолоскип» (1927–1928) у Львові. Під час навчання у Віденському університеті належав до академічного товариства «Січ». Від 1928 р.

¹ Андрій Сороковський. Нарис історії Українського патріархального руху // *Патріархат* (www.patriyarkhat.org.ua).

² *Нові підходи до історіописання* / ред. П. Берк. Київ 2013, с. 99.

³ *Intellectual history in America. Contemporary essays on puritanism, the Enlightenment and Romanticism* / ред. Cushing Strout. New York – Evanston – London 1968, с. 3.

⁴ Клепсидра. Михайло Демкович-Добрянський // *Свобода*, 7 березня 2003, с. 31.

М. Добрянський був членом найвпливовішої української партії в Польщі – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)⁵.

У 1930-х роках розпочинається редакторська діяльність М. Добрянського. Упродовж 1933–1939 рр. він працював співредактором та дописувачем літературно-наукового місячника «Дзвони» (Львів, 1931–1939, стаття «На еспанських побоевищах» та ін.), співробітником тижневика Українського католицького союзу «Мета» (Львів, 1931–1939) та його додатку «Христос Наша Сила». До часописів М. Добрянський подавав дописи про національну освіту, теми міжнародної політики висвітлював, зокрема, і на сторінках львівського позапартійного щоденника «Новий Час» (1923–1939)⁶. У 1934–1939 рр. він виконував обов'язки головного секретаря Українського католицького союзу, що постав з ініціативи А. Шептицького. Вже в еміграції на прохання отців-василіан М. Добрянський досліджував приблизно 20 проблем, пов'язаних із життям та діяльністю митрополита Андрея, що було необхідно в рамках підготовки беатифікаційного процесу.

Під час війни М. Добрянський був обраний членом президії Українського Центрального Комітету у Кракові, який очолював В. Кубійович⁷. З осені 1943 р. по липень 1944 р. М. Добрянський перебував у Львові, де обіймав посаду заступника голови Українського Крайового Комітету. У цей час майже не працював як журналіст, винятком є статті з політичних питань на сторінках журналу «Нові Дні»⁸. У 1944 р. емігрував до Німеччини, а у 1949 р. – до Великої Британії.

В еміграції співпрацював із місячником «На чужині» (1946–1947), редагував мюнхенський журнал «Проблеми» (1947–1948) та лондонський тижневик «Українська думка» (1949–1950). Від 1954 р. працював в українському відділі радіо «Свобода» у Німеччині, а впродовж 1956–1972 рр. очолював його українську редакцію. М. Добрянський постійно друкувався на шпальтах часописів «Український самостійник» (Мюнхен, 1957–1970), «Наш Голос» (Трентон; Нью-Йорк, 1962–1990), «Українські вісті» (Новий Ульм, 1967–1980), «Листи до приятелів» (Нью-Йорк, 1962–1972) та інших видань, висвітлював проблеми історії, політики, освіти, міжнаціональних зв'язків⁹.

⁵ Н. Сидоренко. Михайло Демкович-Добрянський // *Українська журналістика в іменах, матеріали до енциклопедичного словника*, вип. 4. Львів 1996, с. 69–70.

⁶ Юрій Мельничук. Повернення Демковича-Добрянського // М. Демкович-Добрянський. *Україна і Росія: історичні нариси на теми російського імперіалізму*. Львів – Краків – Париж 1993, с. 202.

⁷ Роман Барановський. Михайлові Демковичу-Добрянському – 95 років // *Свобода*, 3 листопада 2000, с. 9.

⁸ Роман Кравець. Помер Михайло Демкович-Добрянський // *Свобода*, 7 березня 2003, с. 30.

⁹ Р. Барановський. Михайлові Демковичу-Добрянському – 95 років, с. 9.

Від липня 1944 р. Михайло Добрянський брав участь у заходах, спрямованих на політичну консолідацію українців за кордоном, зокрема написав брошуру «Чому УНР», в якій обґрунтував ідею об'єднання національно-патріотичних сил навколо Державного Центру Української Народної Республіки. Крім того, представляв УНДО в УНРаді впродовж 1947–1975 рр.¹⁰

Михайло Добрянський – автор кількох книг про українські національні взаємини в ХІХ ст. та історію Галичини початку ХХ ст.¹¹, відносини України й Росії¹², а також багатьох брошур про українські церковні здобутки у Римі¹³, історію української церкви загалом¹⁴, суспільно-політичну ситуацію в еміграції¹⁵ тощо.

Помер М. Демкович-Добрянський 4 лютого 2003 р. в Лондоні, де і був похований. Більшу частину своєї бібліотеки публіцист ще у 1990-х роках заповів Львівській Богословській Академії¹⁶. Його ж особистий архів упродовж 2005–2010 рр. передавався до відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаніка¹⁷. Відповідальним за пересилку архіву був архітектор і меценат із Лондона В. Борецький.

Архів М. Добрянського структуровано на кілька проблемно-тематичних блоків: 1) біографічні документи (паспорти, довідки, посвідчення та ін.); 2) творча й наукова спадщина та робочі матеріали до неї. Опубліковані статті та публіцистичні матеріали автора можемо поділити на такі тематичні групи: а) статті М. Добрянського про історію та сучасне становище української Церкви; б) публікації М. Добрянського про українську проблему під час Другої світової війни; в) статті та матеріали про українсько-єврейські стосунки; г) публіцистична спадщина М. Добрянського щодо політичної ситуації в українських емігрантських колах; 3) матеріали про професійну та громад-

¹⁰ Ю. Мельничук. Повернення Демковича-Добрянського, с. 203.

¹¹ Михайло Демкович-Добрянський. *Потоцький і Бобжинський, цісарські намісники Галичини 1903–1913*. Рим 1987; його ж. *Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі*. Мюнхен 1969.

¹² М. Демкович-Добрянський. *Україна і Росія: Історичні нариси на тему російського імперіалізму*. Львів – Краків – Париж 1993.

¹³ М. Демкович-Добрянський. *Українські здобутки в Римі: що придбав українській католицькій Церкві Верховний архиєпископ, Блаженніший кир Йосиф Сліпий-Коберницький, у Римі*. Мюнхен 1971.

¹⁴ М. Добрянський. Хто і коли хрестив Русь-Україну // *Наш Голос* 7 (1979) 8–12 та ін.

¹⁵ М. Добрянський. *Асоціація проти Інституту: що означає виступ Асоціації незалежних советознавців проти української співпраці з Інститутом для вивчення ССРСР*. Мюнхен 1956.

¹⁶ Див.: Листи М. Добрянського до М. Димида // ЛННБУ ім. В. Стефаніка, Відділ рукописів, ф. 298 (М. Демкович-Добрянський), од. зб. «Листи М. Добрянського до М. Димида (о.)».

¹⁷ Див.: Данило Кравець. Архів Михайла Демковича-Добрянського у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка // *Наукові записки ЛННБ України ім. В. Стефаніка* 9 (2017) 35–44.

ську діяльність (документи до історії діяльності української редакції радіо «Свобода», УНРади, УНДО та ін.); 4) епістолярна спадщина (серед кореспондентів М. Добрянського було багато відомих українських вчених (Ю. Шевельов, М. Рябчук, Ю. Покальчук, О. Прицак, Р. Шпорлюк, І. Лисяк-Рудницький та ін.) та церковних діячів (кард. Йосиф Сліпий, кард. Любомир Гузар та ін.).

Чи не найбільше дискусій та гострих суперечок щодо ідеї патріархату УГКЦ було у Великій Британії. Церковний конфлікт в Англії розпочався 1975 р. на тлі справи патріархату й тривав 12 років. Місцевий екзарх, єпископ Августин Горняк, негативно поставився до заходів Йосифа Сліпого в справі патріархату. Єпископ заборонив священникам поминати кир Йосифа титулом патріарха під час богослужінь і співати «Молитву за Патріарха», яку миряни в різних країнах виконували у кінці богослужінь. За відмову відійти від позиції Патріарха єпископ тимчасово звільнив о. Івана Музичку та о. Миколу Матичака. Більшість мирян перестала ходити на богослужіння до церков, у яких відправляли священники, що схилилися до позиції єпископа А. Горняка. Римо-Католицька церква офіційно підтримувала єпископа¹⁸.

Церковний конфлікт в Англії мав вплив і на українські церковні громади в інших країнах. М. Добрянський у статті «Мої римські роздуми» пригадував розмову з одним священником: «Ви з Англії, робіть щось, би ми тут у далекій від вашого Лондона Канаді терпимо через ваш конфлікт церковний. Ми, каже, закликаємо людей до церкви, які осторонь від неї стоять, а вони нам пальцем на вашу Англію показують»¹⁹.

Цікаво, що дискусія щодо ідеї патріархату мала місце не лише в українській, але й у польській британській еміграційній пресі. Зокрема, М. Добрянський у цьому питанні вступив у суперечку зі своїм побратимом по пластовому куреню «Лісові Чорти» Т. Данилівим. У лондонській газеті «Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza» був опублікований лист Т. Даниліва, у якому він заперечував права української Церкви на патріархат та застерігав від його появи: «Якщо б сьогодні в умовах еміграції був створений патріархат Греко-Католицької Церкви, то цей факт ускладнив би і без того важке становище Церкви в радянській Україні. Тут на еміграції з огляду на те, що т. зв. боротьба за патріархат набрала характеру політичної боротьби то після смерті кард. Сліпого почалася би боротьба за місце патріарха, що спричинило б занепад греко-католицької церкви на еміграції»²⁰.

¹⁸ *Матеріали до історії українського патріархального руху (1963–2001)* / упор. А. Сороковський. Львів 2009, с. 100.

¹⁹ М. Демкович-Добрянський. Мої римські роздуми // *Наш Голос* 6 (1985) 11.

²⁰ Teodor Danyliw. Ukraińscy unicy nigdy nie mieli patriarchy // *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, 6 lipca 1979, с. 5.

Один із членів Українсько-Польського Товариства (Лондон) А. Гермашевський просив головного редактора польського щоденника «Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza» В. Червінського опублікувати відповідь М. Добрянського на лист Т. Даниліва. А. Гермашевський писав: «Михайло Добрянський колишній керівник української програми Радіо Свобода в Мюнхені і член української групи „Українсько-Польського Товариства” повідомив польську групу, що в зв’язку із антипатріархальною статтею Т. Даниліва вислав сьогодні до „Дзенніка” роз’яснення цієї справи з боку прихильників патріархату. Пан Добрянський нас інформує, що велика група українців надає значної ваги можливості висловитися в цій справі. Прошу пана во ім’я безсторонності надрукувати статтю М. Добрянського»²¹.

У своєму листі-відповіді М. Добрянський наводив приклади з історії української Церкви, які свідчили про її автономний статус: «Апостольська столиця, приймаючи в 1596 р. „Руську Церкву” (в тому часі була це Церква Українсько-Білоруська) до церковної єдності, запевнила їй задержання східного обряду, але що важливіше, папа загарантував ненарушимість прав і привілеїв київського митрополита. А то були права рівні правам патріарха. Унійна врочистість відбулася в Римі 25.12.1595 р., а 23.2.1596 р. папа Климентій VII буллою „Decree Romanum Pontificen” потвердив найважливіший митрополічий привілей – визначувати і висвячувати єпископів своєї митрополії і тільки постфактум повідомляти про те Римську Курію»²². Не погоджувався автор і з іншою ключовою тезою Т. Даниліва – про те, що «т. зв. боротьба за патріархат набрала між українцями *par excellence* політичного характеру». Добрянський вважав, що український патріархальний рух був наслідком відродження релігійної думки серед українців-католиків, спричиненого діяльністю митрополита, а згодом патріарха, Блаженнішого Отця Йосифа²³.

Т. Данилів відреагував на відповідь М. Добрянського у своєму листі до того ж видання «Dziennik Polski» від 23 серпня 1979 р. Автор відкидав тезу про історичну самостійність української Церкви, посилаючись на працю С. Томашівського «Історія церкви на Україні» (видана у Філадельфії), у якій історик писав: «Візантійський імператор призначав митрополитів для Русі без участі якихось діячів з Краю. Очевидно такий стан справ не подобався київським князям і вони прагнули відділити Церкву на Русі від Царгорода». Також Т. Данилів на підтвердження своїх слів наводив цитату з праці Т. Коструби «Нариси церковної історії України» (Торонто, 1955): «Князі всупереч

²¹ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, «Чужі листи. Гермашевський А. – лист до В. Червінського (30.07.1979)», арк. 1.

²² Михайло Демкович-Добрянський. Український Патріархальний рух // *Бюлетень ПУКЦеркви в Лондоні* 10 (1979) 15.

²³ М. Демкович-Добрянський. Український Патріархальний рух, с. 16.

канону призначили собі право призначати кандидатів на єпископів, та мали право їх усунення»²⁴. Хоч Т. Данилів і визнавав, що кард. Йосиф Сліпий як архієпископ мав права, рівні з патріархом, але ці права він міг би виконувати, перебуваючи тільки на території Галицько-Львівської митрополії.

Противники ідеї патріархату УГКЦ висували контраргументи, які спробував систематизувати В. Маркусь: «Український Патріархат тепер не на часі, бо він перешкоджає єкуменізму; так Московська Патріархія, як і Константинополь протидіють цьому, а супроти них Ватикан має певні єкуменічні зобов’язання; Український патріархат може бути створений лише на Україні і тільки до неї стосуватися, а не до вірних у діаспорі. Дехто висував аргумент проти Патріархату з титулом Києво-Галицького, що нібито проти нього є українці православні, які чуються з цього приводу вражені і уважають це виявом католицької експансивності. Відомо бо, що оточення Філадельфійського Митрополита висувало концепцію українського Патріарха в Америці, чи пізніше – візантійської патріархії для всіх східних католиків в Америці; Додатковий аргумент був такий, що справу Патріархату віддали „вулиці”, що до цього вмішуються непокликані миряни»²⁵.

Чи не найбільше противників ідеї патріархату непокоїла політизація цього руху. Т. Данилів неодноразово звертав увагу М. Добрянського на те, що керівництво руху за патріархат перейшло до «бандерівців» (йдеться про ОУНР). Як приклад автор наводив статтю «Патріарх народу», що була опублікована в тижневику ОУН «Шлях Перемоги» (Мюнхен) у 1975 р.: «Найсильніша політична партія українського народу – революційна ОУН – на своїх 4 і 5 великих зборах оголосила цілому українському народові, що вона визнає блаж. о. Йосипа Сліпого за патріарха [...] Я. Стецько привітав кард. Сліпого з нагоди 85-ліття. Після закінчення привітання кард. Сліпий взяв правицю Стецька у свою долоню і підніс її вгору на знак єдності Церкви і Народу»²⁶. На думку Т. Даниліва, саме під впливом ОУН кард. Йосиф Сліпий вирішив активно боротись за патріархат УГКЦ після того, як у 1971 р. папа Павло VI відмовився надати українській Церкві це право.

Політизацією патріархальної ідеї був стурбований і сам М. Добрянський, хоча у своїх публічних статтях він не звертав на це особливої уваги. Ще в 1973 р. колишній редактор радіо «Свобода» писав П. Белею: «В Англії дуже особливе становище в українському громадському житті. Все

²⁴ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Чужі листи. Данилів Т. – лист до редакції „Dziennik Polski” 23.08.1979», арк. 9.

²⁵ *Матеріали до історії українського патріархального руху (1963–2001)*, с. 67.

²⁶ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Чужі листи. Данилів Т. – лист до редакції „Dziennik Polski” 23.08.1979», арк. 10.

окупували бандерівці. Вони теж сполітизували патріархальну справу»²⁷. У листі до В. Пушкаря історик писав: «Але ви маєте слухність, що надто часто ці великі справи трактують у нас методами партійної боротьби, зі шкодою для справи». На думку М. Добрянського, у Великій Британії помилки робили обидві сторони – як єпископ А. Горняк, так і місцевий патріархальний комітет²⁸.

Згадану проблему неодноразово обговорювали і на мирянських конгресах та з'їздах Українського Патріархального Світового Об'єднання (УПСО). Б. Цимбалістий у своєму виступі «Світла і тіні руху за патріархат» визнавав, що «масовість руху, очевидно, витворює окремі проблеми і криє в собі небезпеку, бо може вести до неконтрольованих групових реакцій, до більшої уваги до форми, ніж до змісту, до демагогії, радикалізму й вульгаризації»²⁹. Проте, на думку доповідача, масовість руху може відкрити нові можливості для розвитку Української Церкви.

Прихильники ідеї патріархату УКЦ вважали, що Ватикан відмовляє українцям у цій справі через свої «єкуменічні зобов'язання» перед Московським патріархатом. «Ми в цій Церкві маємо мати гідне місце й маємо до нього певні права. У Празі 1942 р. вийшла книжка німецько-чеського історика Едварда Вінтера „Рим і Візантія в боротьбі за Україну“. Нині ця тема звучить інакше: Рим і Москва в боротьбі за Україну. Папа Павло 6 ладен був віддати всю Україну (і Литву і Білорусь) московському патріарху заради особистої концепції єкуменізму», – писав М. Добрянський в одній зі статей³⁰.

Ще до публічної дискусії із Т. Данилівим на шпальтах британських газет М. Добрянський писав йому в листі, що українська Церква мала право на патріархат відповідно до умов Берестейської унії 1596 р., проте «Ватикан розпочавши контакти із московським патріархатом, спостеріг, що тут заважає українська католицька церква. І звідси тенденція нашу церкву ліквідувати шляхом інтеграції поодиноких єпископів у римські дієцезії». Автор вважав, що кир Йосиф Сліпий намагався цьому протидіяти³¹.

Один із провідних «запатріархальників» П. Зелений у своєму листі до єпископа А. Горняка писав: «Апостольська столиця не признає нашій церкві право на власний правопорядок, не хоче визнати патріарший устрій,

²⁷ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Лист М. Добрянського до П. Зеленого. (11.02.1973)», арк. 11.

²⁸ Там само, спр. «Лист М. Добрянського до В. Пушкаря (11.03.1976)», арк. 23.

²⁹ *Матеріали Мирянських Конгресів та з'їздів УПСО* / упоряд. В. Маркусь. Чикаго 1981, с. 55.

³⁰ М. Демкович-Добрянський. *Мої римські роздуми*, с. 11.

³¹ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Лист М. Добрянського до Т. Даниліва (28.11.1972)», арк. 7.

покликаючись на кон'юнктуру (розмови з Москвою)»³². Згадував про цю проблему й М. Чубатий у серії своїх статей «Папа, курія і УКЦерква», що друкувалась в американській «Свободі» впродовж 1971 р.: «Виробилося шкідливе переконання в деяких колах Ватикану, що треба шукати згоди з антихристом [Москвою. – Д. К.]. Чиїм коштом? Коштом єдності і позбавлення особовости УКЦеркви»³³.

Противники патріархату часто критикували й самого Йосифа Сліпого, вважаючи, що йому не варто підтримувати боротьбу за такий статус для УГКЦ. Зокрема, були закиди на сторінках газети «Гомін України» (США), що «Верховний Архієпископ сам не має „чисті руки“, що він ходить на бенкети советської місії в Римі»³⁴. Дружина відомого українського науковця та очільника НТШ у м. Сарсель В. Кубійовича теж неприхильно ставилась до Йосифа Сліпого. У листі М. Добрянському Дарія Сіак писала: «Він [Йосиф Сліпий. – Д. К.] хоче вмерти першим українським патріархом. І прямо настирливо цього домагається по правді, чи неправді. Він за все на світі хоче „переплюнути“ Шептицького. Він на своїх візитівках всюди поперекреслював „Верховний...“. Це також дуже прикро»³⁵. Один із натхненників патріархальної ідеї В. Маркусь вважав, що персональні закиди проти особи архієпископа зводилися до того, що кандидат на патріарха був людиною з радянським паспортом, якого згодом можуть використати більшовики³⁶. Критикував Йосифа Сліпого й Т. Данилів у своєму публічному листі до Світового Конгресу Вільних Українців від 10 листопада 1978 р. На думку автора, кард. Йосиф Сліпий не мав стверджувати, що «коли права верховного архієпископа є подібні до патріарших, то він може собі самовільно „прийняти“ титул патріарха і надати собі його права». Згадав Т. Данилів і про те, що президент США Дж. Картер, відповідаючи на листа Йосифа Сліпого, який той підписав як «Кардинал і Патріарх», титулував адресата лише як «Кардинал», щоб уникнути дипломатичних проблем з Ватиканом³⁷.

³² Там само, спр. «Чужі листи. Зелений Петро – листи до єп. Августина Горняка (7.05.1977, Берхем)», арк. 17.

³³ Микола Чубатий. Папа, курія і УКЦерква // *Свобода*, 18 травня 1971, с. 3.

³⁴ Про «Чисті Руки» й інші вигадки // *Crisis*, May 22, 1971, с. 3.

³⁵ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Сіак Д. Листи до М. Добрянського (Сарсель, 11.02.1976)», арк. 31.

³⁶ *Матеріали до історії українського патріархального руху (1963–2001)*, с. 67.

³⁷ ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Данилів Т. Лист до Правлячих органів Світового Конгресу Вільних українців, Комітету Українців Канади та УККА, 10.11.1978», арк. 36.

Часто в діаспорних церковних часописах противники ідеї патріархату публікували відверті вигадки по цей рух. В одному з аргентинських церковних видань («Вісник Екзархату») згадувалось, що «запатріархальники» діяли винятково задля власних інтересів і хотіли відірвати українську Церкву від Риму. На думку дописувачів, «ПУКЦерква, завершена патріархатом, буде кермована світськими людьми»³⁸. Також в Аргентині поширювалась «летючка» під назвою «Правда про патріархат та Українські дні в Римі» анонімного авторства («свщ. М.Г.В.»). Ця публікація викликала обурення в керівництва УПСО. Восени 1975 р. на адресу аргентинського єпископа кир Андрія Сапеляка надійшов критичний лист від УПСО з вимогою публічно засудити «летючку». Також єпископові закидали, що папір, на якому була друкована стаття, використовувала саме його канцелярія³⁹.

У дискусію щодо патріархальної ідеї вступив і британський українець Ю. Лісовий. Свої думки він висловив у листі до М. Добрянського. Ю. Лісовий стверджував, що, як і українці, патріархату домагалися також і китайці католицького віросповідання, проте згоди на це від папи вони не отримали. «На еміграції є наших католиків більше, як китайських католиків», – писав Ю. Лісовий, підтримуючи тим самим змагання українців за помісну Церкву.

Ідею патріархату УГКЦ підтримував і «Пласт», який приєднався до змагань української католицької громади за патріархальний устрій у 1971 р. Ось як керівництво «Пласту» у Великій Британії мотивувало своє рішення підтримати ідею патріархату: «Коли Пласт приєднався до справи патріархату УКЦ, то це означає, що він такою самою мірою підтримує змагання українського православного суспільства до створення патріархату УАПЦ [...] Ми вважаємо, що за уваги на величезні жертви, яких зазнали українцікатолики під режимом російського комунізму, УКЦ заслуговує на патріархальний устрій. Установлення патріархату означає: вся УКЦ, вся ієрархія і все духовництво – в усіх країнах – світу та в Україні дістають один єдиний провід українського первоєрарха. Таким чином може бути забезпечена майбутність УКЦ в діаспорі і на Україні»⁴⁰. Британські пластуни вважали, що неучасть у богослужіннях (зокрема у тих парафіях, де священниками були противники патріархату) та гасло «Геть від Ватикану» лише шкодило справі помісності УГКЦ.

³⁸ ЛННБУ ім. В. Стефаніка, Відділ рукописів, ф. 298, спр. «Різні листи у справі патріархату УГКЦ (12.11.1975, Буенос Айрес), автор – Антін Хлопецький», арк. 37.

³⁹ Там само, спр. «УПСО за єдність церкви і народу лист до кир Андрія Сапеляка (Берхем, 20.11.1975)», арк. 39.

⁴⁰ Там само, спр. «Пласт. Справа: ставлення Пласту у Вел. Британії до справи Патріархату УКЦ, 10.10.1975», арк. 46.

У зв'язку із цією заявою в запеклу дискусію із керівництвом британського «Пласту» вступив член цієї організації, вже згаданий Т. Данилів, який вимагав, щоб «Пласт» «негайно виступив» із патріархального руху. Діяч аргументував це тим, що «методи „боротьби“ за патріархат на нашому терені є не культурні та brutальні». Т. Данилів закидав «Пласту» «заангажованість у яскраво конфесійну (католицьку) акцію [...] і тим самим ми поставили наших пластунів православного віровизнання у дуже тяжке положення – боротися за патріархат УКЦ, тоді коли Собор єпископів УАПЦ був проти творення на еміграції „Київсько-Галицького і всієї Русі“ патріархату»⁴¹. На думку Т. Даниліва, підтримавши ідею патріархату, управа «Пласту» внесла поділ поміж своїми членами, який не лише проходив по лінії «католик – православний», але поділилися й самі українські католики – на прихильників і противників ідеї патріархального статусу УГКЦ.

У своєму листі до Краєвої пластової старшини у Великій Британії Т. Данилів порушував і питання політизації патріархального руху: «Нашим членством в Комітеті ми нарушили принцип неполітичності Пласту. Патріархальний комітет є організацією частково політичного характеру, він створений і опанований партією бандерівців». Автор наводив приклади крадіжок церковних грошей прихильниками патріархату, а також випадки їхньої brutальної поведінки зі своїми опонентами. «Акція за патріархат на нашому терені є акцією церковно-національного злочину, який тепер зачинає набирати кримінального характеру»⁴², – підсумовував Т. Данилів.

У листі до Начального Пластуна Ю. Старосольського від 12 листопада 1976 р. М. Добрянський писав, що, незважаючи на інформаційну атаку, «Пласту» не варто виходити із патріархального комітету, адже «для бандерівців, які віддавна не можуть терпіти Пласту на цьому терені [Велика Британія. – Д. К.] це розпочало б дику кампанію проти Пласту. Чи треба розпочинати таку кампанію? Рішуче ні. Але цього не розуміють ані Данилів, ані та жменька тутешніх мельниківців, для яких єдиним мірилом їх організації є: бандерівці „за“, то ми „проти“, і навпаки»⁴³. На думку автора, в США (де проживав адресат) патріархальну ідею підтримують виключно миряни, а не громадські організації, як у Великій Британії, що давало ґрунт для політизації руху.

Отже, бачимо, що ідея патріархату УГКЦ посідала важливе місце в публічному житті української громади у другій половині ХХ ст. Присутність

⁴¹ Там само, спр. «Чужі листи. Данилів Т. – лист до Пласту. 23.08.1978», арк. 22.

⁴² Там само, спр. «Чужі листи. Данилів Т. – лист до Краєвої старшини Пласту у Великій Британії. 26.08.1978», арк. 28.

⁴³ Там само, спр. «Лист М. Добрянського до Ю. Старосольського. 12.11.1976», арк. 19.

у патріархальному русі людей з вищою освітою підносила рівень дискусій. Незважаючи на гострі суперечки між противниками та прихильниками ідеї, обидві сторони все ж старались підкріпити свої твердження серйозними аргументами. Завдяки інтелектуальним змаганням за патріархат відбулося певне поживлення діаспорної Української Католицької Церкви в останній третині ХХ ст.

Danylo Kravets

**THE IDEA OF PATRIARCHATE OF UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH
IN UKRAINIAN DIASPORA
(BASED ON M. DEMKOVYCH-DOBRIANSKYI'S ARCHIVE)**

The paper based on the correspondence, publications in periodicals, documents of the political organizations and NGOs analyzes the attitude of the Ukrainian diaspora of 1950s–1980s to the idea of Patriarchate of the Ukrainian Greek-Catholic Church. In the second half of XX cen. the idea of patriarchate made an influential impact on the Ukrainian public agenda. From Paul VI (1963–1978) on, popes have always recognized the reasoning behind the Ukrainian request for patriarchate, but they have not made this administrative step, in order not to harm an ecumenical path with the Orthodox world, and in particular with the Moscow Patriarchate. The author uses the personal papers of M. Demkovich-Dobrianskyi – a historian and journalist, editor of the Ukrainian edition of Radio Liberty (1956–1972) who took an active part in the discussions around patriarchate case. There was a strong opposition to the campaign for a Ukrainian Patriarchate from Bishop A. E. Horniak in England who by his conduct has shown his sympathy for Vatican policy towards the Ukrainian Catholic Church. So Great Britain became the biggest “battleground” between supporters and opponents of the patriarchal idea. The first ones claimed that this right was guaranteed to the Ukrainian Church by the Union of Brest (1596) and the other party paid more attention to the involvement of the political organizations and aggressive methods of their struggle.

Key words: Patriarchate, Ukrainian Greek-Catholic Church, Ukrainian diaspora, M. Demkovich-Dobrianskyi.

Жіночі студії

УДК 930:342.7-055.2(476.6-21)«16»(093.2)

Наталля Сліж

**ГАРАДЗЕНСКАЯ МЯШЧАНКА Ў ПАЛОНЕ
СЯРЭДНЯВЕЧНАГА ПРАВА:
ПА МАТЭРЫЯЛАХ МАГІСТРАЦКІХ КНІГ ХVІІ СТ.**

Гісторыя гарадзенскай мяшчанкі ніколі не вывучалася. Таму прадстаўленне гэтага аспекту актуальна для гістарыяграфіі. На сённяшні дзень захавалася даволі абмежаваная колькасць крыніц па гісторыі мяшчанак. Фактычна яны прадстаўляюць сямейную сферу жыцця жанчын. У патрыярхальным мяшчанскім грамадстве дамініруючая роля належала мужчыне і другая – жанчыне. У гэтым супадалі і заканадаўства, і практыка права. Жанчына мела права атрымаць маёмасць па спадчыне, перадаць яе спадкаемцам, прадаць, купіць. Але ўсе яе маёмасныя аперацыі здзяйсняліся пад кантролем. Мала прадстаўлены іх удзел у рамястве і гандлю. У сістэме кіравання горада жанчыны не маглі ўдзельнічаць.

Ключавыя словы: гарадзенская мяшчанка, Гародня, практыка права.

Прававому становішчу мяшчанак у перыяд Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ) прысвечана не так шмат прац¹. Гісторыя гарадзенскай мяшчанкі ніколі не вывучалася. Таму прадстаўленне гэтага аспекту актуальна для гістарыяграфіі.

Для гарадоў ВКЛ прававой асновай стала магдэбургскае права, якое было прынята яшчэ ў XIV ст. у Вільні, Берасці. Гэта азначала, што разам прыйшлі два асноўныя зводы законаў – Саксонскае Люстра (*Speculum Saxonicum*) і Вейхбільд (*Ius municipale*). Для сярэднявечча яны былі актуальныя, але для XVI ст. гэта былі ўжо маральна састарэлыя нормы права, не кажучы

¹ У асноўным гэта працы літоўскай даследчыцы Іаланты Карпавічэне па мяшчанках Вільна і Коўна: Jolanta Karpavičienė. “...Magdeburgo teisėje gerada turi dukrai tekti”: turtinė moters padėtis Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje // *Lituanistica* 3 (47) (2001) 3–18; Jolanta Karpavičienė. Moters padėtis Kaune XVI a. pirmojoje pusėje: globėjiskasis miesto teisės aspektas // *Kauno istorijos metraščių* 3 (2002) 37–47; Jolanta Karpavičienė. *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje: gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*. Vilnius 2005, і інш.

ўжо пра XVII ст. Пры чым састарэлі не толькі асноўныя палажэнні, але і сама падача прававога матэрыялу. Статуты ВКЛ мелі значна лепшую арганізаваную ўнутраную тэматычную структуру, якая значна палягчала працу праўнікам. Нагрувашчаныя артыкулы Саксонскага Люстра (СЛ) і Вейхбільда прымушалі ствараць каментары і дадатковыя выданні (напрыклад, Б. Граіцкага, П. Шчэрбіча, А. Ліпскага). Адаптоўвалі гэтыя зводкі законы да рэчаіснасці ВКЛ праз прывілеі, вількеры і іншыя дакументы.

Саксонскае Люстра і Вейхбільд адрозніваліся ад Статутаў у трактаванні статуса жанчыны, яе правоў і абавязкаў. Па-сутнасці жыццё мяшчанкі рэгулявалася сярэднявечным правам, а шляхцянку – рэнесансным. Практыка права ў гарадзенскім магістраце паказвае, што рэвалюцыйных зменаў у гэтым накірунку не адбывалася.

Паводле заканадаўства жанчына была практычна пазбаўлена самастойнасці. Яна заўсёды знаходзілася ў апецы сям’і, мужа, а пасля яго смерці – апекуноў. Мяшчанка не мела права самастойна распараджацца сваёй маёмасцю без апекуна ці мужа. На судзе яна не магла прадстаўляць свае інтарэсы ці падаваць дакументы (СЛ, ч. 1, арт. 45, 46). Фактычна магдэбургскае права разглядала жанчыну як непаўнапраўную асобу.

Гарады ВКЛ перанялі феадальнае права, якое цалкам абмяжоўвала жанчыну. Пры чым у гэтым накірунку пры адаптацыі змены адбыліся мінімальныя. Па-першае, сярод ураднікаў дамінавалі мужчыны і падобная сітуацыя іх з большасці задавальняла. Ні водны з гарадзенскіх прывілеяў непасрэдна не закранаў правы жанчын. Па-другое, жанчыны былі неадукаваныя, адпаведна не мелі магчымасці непасрэдна азнаёміцца з заканадаўствам, а практыку права ведалі ў той меры, якой яна іх датычылася. Пры гэтым краіна развівалася ў іншым рэчышчы. Шляхцянку мелі больш шырокія правы, мелі магчымасць самастойна вырашаць маёмасныя пытанні, не знаходзіліся пад жорсткай апекай сям’і і мужа.

Як і польскія мяшчанкі², гарадзенскія мяшчанкі не мелі магчымасці займаць пасады. Яны былі практычна выключаны з прававой сістэмы. Жанчыны не сустракаюцца ў якасці сведак у дакументах. Але яны маглі выступаць сведкамі пры разглядзе злачынстваў, ініцыяваць судовую справу³. Як правіла гэта мела месца ў справах крымінальнага характару. Такая ж сітуацыя назіралася ў польскіх гарадах⁴.

² Andrzej Karpiński. *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Warszawa 1995, с. 2224.

³ Наталля Сліж. Злачынства і злачынцы ў Гародні ў XVII ст. // *Arche. Гарадзенскі міленіум* 11 (2014) 146, 152, 153, 157; Наталля Сліж. *Шлюбныя і пазаілюбныя стасункі шляхты ВКЛ у XVI-XVII стст.* Смаленск 2015, с. 98–99, 543–544.

⁴ Andrzej Karpiński. *Kobieta w mieście polskim*, с. 25.

Для прадстаўленне сваіх інтарэсаў у судзе і для разумення тагачаснага парадку афармлення юрыдычных дакументаў патрэбна была адукацыя. Гарадзенскія мяшчанкі ў сваёй большасці былі не адукаваныя. Адукацыя каштавала дорага, яе не маглі дазволіць нават для сыноў. У прыватна-прававых дакументах, дзе быў патрэбны подпіс, часта падпісваліся ўраднікі. Намі быў выяўлены толькі адзін дакумент з подпісам мяшчанкі Кацярыны Дахновічаўны за 1655 г.⁵ Рэпрэзентатыўнасць дакументаў не дазваляе сцвярджаць, што толькі адна мяшчанка ў Гародні была адукавана. Кацярына была адзінай дачкой і бацькі маглі аддаць яе ў школу ці наняць настаўніка. Аднак для мяшчанскай сям’і быў сэнс адукаваць сыноў, бо толькі асобы мужчынскага полу маглі займаць пасады ў магістраце, займацца афіцыйна рамяством.

Па магдэбургскім праве жанчыны не маглі самі прадаць сваю ўласнасць. Яны павінны былі атрымаць згоду мужа, а калі ён памёр, то апекуноў, таксама продаж узгадняўся з дзецьмі. У акце продажу Ян Краеўскі фігураваў як старшы ў шлюбце. Ён разам з жонкай Аўдоццяй Ілкевічоўнай прадаў палову пляца на вул. Віленская Яну Савіцкаму (1642)⁶. Рэгіна Ілкевічоўна, удава радцы Станіслава Мерэеўскага, аформіла продаж жыдам Кадышу Александровічу і яго жонцы Песі Маркоўне з апекуном Табіяшам Дорбахам, сендыкам, і зяцем Янам Смяроўскім (1642)⁷.

У выпадку канфліктаў часта муж прадстаўляў інтарэсы жонкі. Крысціна Адамавічаўна Грыбунянка абвінавачвалася лаўнікам Мацеем Ябланоўскім ў невяртанні пазыкі (21 злоты) і двух бочак жыта памерламу цесцю Ябланоўскага – Яну Катоўскаму. Муж Пётр Зубрыцкі ад яе імя сведчыў аб невінаватасці і патрабаваў запіс аб пазыцы ў Ябланоўскага (1639)⁸.

Мяшчанкі не ўваходзілі ў склад цэхавых структур. Статуты гарадзенскіх цэхаў, як і статуты іншых гарадоў ВКЛ, дазвалялі мужчынам быць цэхмайстрамі, вучнямі, таварышамі. Жанчыны ў дакументах фігуруюць як удовы. Яны маглі былі ўключаны ў рамяство ў асноўным праз сям’ю. Адсутнасць адукацыі і гістарычныя ўмовы пазбаўлялі мяшчанку актыўна ўдзельнічаць у сістэме кіравання горада і яго эканамічным жыццём. У дакументах вельмі рэдка сустракаюцца выпадкі ўдзелу жанчын у рамястве і гандлю. Так, пры разглядзе канфлікту ў кравецкім цэху высветлілася, што замест краўца Яраша Ушакоўскага рамяством займаецца яго жонка: “...zona

⁵ Матэрыялы гродзенскага дамініканскага манастыра, 1647–1667 гг. // *Lietuvos Vaistybes istorijos archyvas (LVIA)*, f. 694, ap. 1, b. 4624, l. 4–5.

⁶ Актавая кніга гродзенскага магістрата 1638–1644 гг. // *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ)*, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 241 адв. – 242 адв.

⁷ Тамсама, арк. 8283 адв.

⁸ Тамсама, арк. 126–126 адв.

iego powiedziała, że mój mąż rzemesła nie robi i sama robię a mąż tylko skraie robotę...” (1639)⁹. У мытных кнігах згадваецца, што мыла вывазіла ў Каралявец мяшчанка Давыдава Ныклёва (1605)¹⁰. Гэтыя фрагментарныя звесткі практычна не даюць магчымасці прадставіць прафесіі, дзе былі задзейнічаны жанчыны. Архівы гарадзенскіх цэхаў да нашых дзён не дайшлі. Адпаведна дакладна не можам прааналізаваць рамеснікаў горада.

Асноўнай сферай дзейнасці мяшчанкі была сям’я і гаспадарка. Яе прадстаўляюць даравальныя запісы, тэстаменты, акты куплі-продажу, інвентары і інш. Але дакументы дазваляюць толькі ў некаторай ступені асветліць жыццё мяшчанкі, бо сямейныя архівы не захаваліся.

Звернем увагу на такі аспект як адносіны з мужам. Пасля шлюбу ў дакументах муж і жонка звычайна выступалі разам. Напрыклад, яны разам пакупалі ці прадавалі маёмасць¹¹. Сумесна афармлялі пазыковыя запісы. Напрыклад, Мікалай Станіслававіч Ляховіч і жонка Гальшка Кроснеўшчанка пазычылі 300 злотых у жыда Якубовіча і яго жонкі Бэлі Якубоўны пад заставу пляца на вул. Вялікай Маставой (1639)¹².

Адносіны паміж мужам і жонкай складваліся па-рознаму. Добрыя стасункі пацвярджаліся дараваннем маёмасці. Сустрэкаліся выпадкі ўзаемнага даравання маёмасці. Перад войтаўска-лаўніцкім судом мяшчане Ян Тарасовіч і Агнешка Мацееўна публічна вызналі праз шляхціча Якуба Ключоўскага, што рухомая і нерухомая маёмасць Яна ў выпадку смерці пераходзіць жонцы, тое ж прадугледжвалася ў выпадку яе смерці (1588)¹³. Па той жа прычыне Крысціна Вербікоўна і Андрэй Філіповіч сведчылі перад смерцю перад гарадзенскім намеснікам Андрэем Грушчынскім пра запіс адно другому сваёй маёмасці (1657)¹⁴. Такія выпадкі мелі месца ў бяздзетных сем’ях.

Адмысловыя даравальныя запісы сустракаюцца рэдка, часцей запісы на карысць жонак змешчаны ў тэстаментах. Калі ў сям’і не было дзяцей, то асноўная маёмасць пакідалася жонцы. Радца Марцін Фандэберг зрабіў запіс жонцы Еве Цвіклянцы на рухомую і нерухомую маёмасць у 1624 г., а пасля

⁹ Актавая кніга гродзенскага магістрата 1638–1644 гг. // НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 20.

¹⁰ Мытная кніга гродзенскай каморы, 1605–1606 гг. // Vilnaus Universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 4-A372, l. 30.

¹¹ НГАБ, ф. 1761, спр. 1, арк. 99 адв. – 101 і інш.

¹² Тамсама, арк. 14–15.

¹³ Маёмаснае пагадненне паміж сужэнцамі Тарасовічамі, 1588 г. // LVIA, f. 1282, ар. 1, б. 11218.

¹⁴ Актавая кніга войтаўска-лаўніцкага суда, 1659–1676 гг. // НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 25 адв. – 26.

пацвердзіў гэта ў сваім тэстаменце (1642)¹⁵. Мікалай Ляховіч запісаў палову дома жонцы Альжбеце Кроснеўчанцы, а палову – гарадзенскаму бернардынскаму касцёлу (1640)¹⁶. Лаўнік Тамаш Янчэўскі ўсю маёмасць запісаў жонцы Ядвізе Наленчоўне (1643)¹⁷. Калі сваякі адмовіліся дапамагчы, то жонка Ева Прушкоўская выкупіла з няволі мужа Яна Лукашэвіча Януцевіча, катляра. За гэта ён запісаў усю сваю маёмасць. Дзеці іх памерлі малымі, таму яна была яго адзінай спадчынніцай (1644)¹⁸. Лаўнік Казімір Петраншэвіч (Петрансевич) за ўнясенне у суме 85 злотых, добрае стаўленне ў здароўі і пры хваробе запісаў навечна дом з агародам, з валокімі каля Гарадніцы, рухомыя рэчы і свойскую жывёлу жонцы Магдалене Зялінскай (1649). Браты маглі атрымаць ад яе айчыстую маёмасць пры ўмовы выплаты 85 злотых¹⁹. Рэзнік Войцех Барысовіч валокі ў Альшанцы падзяліў паміж рэзніцкім цэхам і жонкай, але пасля смерці яе палова пераходзіла цэху (1664)²⁰.

Магдалена Цвіклянка стала асноўнай спадчынніцай мужа Юрыя Стрэчнэ. Яна атрымала 3,5 валокі ў Адамовічах з будынкамі, вулямі, свойскай жывёлай. Запісаў гэту маёмасць навечна, бо яна ўнесла пасяг 1000 злотых (1664)²¹. Юрый Шэльпук у тэстаменце падарыў жонцы Марыяне Карлоўскай домік, які знаходзіўся на пляцы Ганны Гаўронскай, жонкі Міхаіла Хэйварта. Пры ўмове, што калі брат не выкупіць застаўную палову валокі ў Адамавічах, то яна таксама пераходзіла жонцы. Марыяне засталася практычна ўся маёмасць, за выключэннем 20 злотых для сястры Марусі (1667)²². Згодна з тэстаментам Пятра Цібароўскага ўся рухомая маёмасць (жывёла, збожжа і інш.) прызначалася жонцы. Ён прыйшоў жыць у яе дом, а нажытыя разам рэчы пакідаў жанчыне (1669)²³.

Дагляд падчас хваробы быў сур’ёзнай прычынай для дарэння маёмасці ў тэстаменце. Дарота Шашкоўна атрымала ад мужа Лявона Зыскевіча, палову валокі з пасевамі, пляц з домам у горадзе і два пляцы, грошы з якіх прызначаліся лячэнне ці пахаванне, у залежнасці ад сітуацыі (1671)²⁴.

¹⁵ НГАБ, ф. 1761, спр. 1, арк. 239 адв.; Наталля Сліж. Купцы Фандэберкі ў Гародні ў XVII ст. // *Архіварыус* 14 (2016) 347–357.

¹⁶ НГАБ, ф. 1761, спр. 1, арк. 163 адв. – 164, 168 адв. – 169.

¹⁷ Тамсама, арк. 243–243 адв.

¹⁸ Тамсама, арк. 293 адв. – 294.

¹⁹ Klasztor franciszkanów // Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD), Zbór Józefa Jodkowskiego, sygn. 7, k. 3–10.

²⁰ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 218 адв. – 219.

²¹ Тамсама, арк. 91 адв. – 92 адв.

²² Тамсама, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 146; ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 150–150 адв.

²³ Тамсама, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 189.

²⁴ Тамсама, арк. 219 адв. – 220.

Сымон Гурыновіч запісаў жонцы Еве Альшанскай усю маёмасць – палову валокі, дом на шпітальным пляцы, свойскую жывёлу (1675)²⁵.

Па дакументах назіраецца, што для мяшчан важнае значэнне мела сям'я, якую яны стварылі самі. Калі маёмасць нажылі разам з жонкай, то зразуме-ла, што яна становілася спадчынніцай. Пры гэтым істотнымі былі адносіны, якія склаліся падчас сумеснага пражывання. У бяздзетнай шляхецкай сям'і нерухомаць пераходзіла сваякам, бо яна павінна была застацца ў родзе. Для мяшчанскай сям'і родавая гісторыя не адыгрывала такой важнай ролі, як для шляхецкай. Больш цаніліся тыя, хто побач.

Але былі выпадкі іншага размеркавання маёмасці ў бяздзетных сем'ях. Маёмасны стан дазволіў Барталамею Галоўчыцу вылучыць жонцы Рэгіне Махнянцы толькі 4 кавалкі сала. Усю сваю нешматлікую рухомасць ён размеркаваў паміж сваякамі (1639)²⁶. Стэфан Максімавіч Гібула асноўным спадкаемцам зрабіў сваяка бурмістра Стэфана Себасцянавіча Гібулу. Жонцы Кацярыне Хвёдараўне Шэшкуцёўне вылучыў 8 коп літоўскіх грошаў з маёмасці ў Гібулічах і хатнія рэчы (1639)²⁷.

Пры наяўнасці дзяцей спадчына размяркоўвалася з улікам інтарэсаў нашчадкаў. Але ўмовы атрымання маёмасці залежалі ад колькасці дзяцей, стасункаў з жонкай, стану заможнасці. У радцы Фёдара Багдановіча з трэцяй жонкай Марынай Кішмановічаўнай склаліся добрыя стасункі. Ён атрымліваў ад яе дапамогу пры хваробе. Ад мужа Марыне быў запісаны дом пры Прачысценскай царкве. Як добрую гаспадыню муж пакінуў яе кіраваць усёй маёмасцю да таго часу, пакуль яна не пойдзе замуж і да выплаты дзецьмі грошай. У трыманні Марыны былі дом ў Манчыне з трыма валокімі (спадчына ад маці); там жа валока набытая Багдановічам Кахоўскай; грунт з засеяным шанкам пшаніцы; 1,5 валокі, якія заставіў радцы мешчанін Ян Вінаградскі ў 40 коп літоўскіх грошаў; палова валокі ў Грандзічах. Дочкі заставаліся пры маці пакуль не выйдучь замуж. На ўсіх дзяцей прыходзіўся пляц на вуліцы Калючынскай (1640)²⁸.

²⁵ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр 2, арк. 409.

²⁶ Тамсама, спр. 1, арк. 108 адв.; Антон Грыб, Зміцер Яцкевіч. Тэстамент гарадзенскага мешчаніна Барталамея Галоўчыца 1639 г. як крыніцы па гісторыі беларускага мяшчанства // *Гарадзенскі палімпсест ХІІ–ХХ стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.)* / рэд. Аляксандра Смаленчук, Наталля Сліж. Гародня – Беласток 2008, с. 214–220.

²⁷ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 108.

²⁸ Тамсама, спр. 1, арк. 150–155; Наталля Сліж. Тэстамент гарадзенскага радцы Фёдара Багдановіча // *Архіварыус* 12 (2014) 65–85.

Нерухомую і рухомую маёмасць, грошы лаўнік Юрый Быхнер падзяліў паміж другой жонкай і дачкой Магдаленай (1643)²⁹. Ткач Каспер Багданкевіч перадаў сваіх дзяцей у апеку жонцы (дачка Андрэя Дмухоўскага) і ёй запісаў усю сваю маёмасць, маці вылучыў 10 злотых (1644)³⁰. Гэта даволі рэдкі выпадак, калі жонка была прызначана апекункай. Звычайна гэты абавязак перакладаўся на сваякоў, сяброў, ураднікаў. У Польшчы гэта было больш распаўсюджанай з'явай³¹.

Бурмістр Ян Адамовіч пакінуў усе валокі, якія меў у Адамовічах жонцы Ягнешцы Весенеўскай за каханне ў шлюбе. Дзеці таксама атрымалі нерухомаць: Агата, Стэфан, Станіслаў, Ядвіга, Дарота, Ганна – па палове валокі, старэйшы Тамаш – 1,5 валокі (атрымаў раней), Кацярына – валоку (палова валокі пры шлюбе і палова па тэстаменту). Дачцэ Зафіі усё было выдадзена яшчэ пры выхадзе замуж. Дачцэ Клары, якую ўзяў на выхаванне швагер Бернат Весенеўскі, ён жа і абяцаў выдаць замуж і даць пасаг (1666)³².

У тэстаментах агаворвалі ўмовы карыстання маёмасцю. Сужэнцы маглі пакінуць жонку жыць у доме да смерці пры далейшым яго пераходзе дзецям. Урбан Каменскі прызначыў за жонкай Марынай Рашкоўнай права пажыццёвага пражывання ў доме на вул. Рэзніцкай, а пасля яе смерці ён ішоў на палову паміж яго сынам Янам Каменскім і сынам жонкі Пятром Сільвестравічам (1640). Пры гэтым Урбан адзначыў, што не мае дачыненне да ўласнасці жонкі – зямлі, набытай у жонкі радцы Яна Калачкоўскага, дому ў тылу Рынку, на вуліцы як ісці да Прачысценскай царквы³³. Стэфан Міговец пакінуў жонку Паланею Валянцінаўну да канца яе жыцця ў доме на Падольнай каля Нёмана, а пасля яе смерці дом пераходзіў чацвярым дзецям Адаму, Пракопу, Мікалаю і Аўдоцці (1640)³⁴. Пётр Ляўковіч, бурмістр, размеркаваў маёмасць паміж маці Малгажатай, жонкай Даротай Пастэўчанкай і дзецьмі. Маці атрымала палову валокі пад Гародняй, якую яму запісала раней. Пасля яе смерці яна дзялілася паміж сынамі Станіславам і Андрэем. Ёй жа пажыццёва прызначаўся дом і агарод на вул. Рэзніцкай, а пасля пераходзіў сынам. Другую палову валокі трымала жонка да паўналецця дачок Марыяны і Барбары. Новы пабудаваны дом з пляцам на Віленскай пераходзіў жонцы, бо яна пасля

²⁹ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 266–267.

³⁰ Тамсама, арк. 284 адв.

³¹ Andrzej Karpiński. *Kobieta w mieście polskim*, с. 24–25.

³² НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 125–126.

³³ Тамсама, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 161–162 адв.

³⁴ Тамсама, арк. 140–141 адв.

пажару ад маскоўскага войска яго за свой кошт аднавіла. Пасля яе смерці дом пераходзіў на дзяцей (1661)³⁵.

Варта адзначыць, што дочки не адсоўваліся ад валодання нерухомай маёмасцю. Яны разам з сынамі атрымлівалі сваю частку спадчыны. Пры чым часткі хлопцаў і дзяўчат былі роўныя. Кравец Тамаш Цупрыкоўскі не размяркоўваў асобна маёмасць, а запісаў жонцы Марыне Баканоўне, дзецям Кацярыне, Ядвізе, Зафеі, Антонію, Марце і Ганне дом на вул. Плябанскай на касцельным пляцы (1666)³⁶.

Калі ў сям'і былі толькі дзяўчынкі, яны атрымлівалі спадчыну. Пасля смерці лентвойта і злотніка Казіміра Цвікліча заставалася жонка Марыяна Паўльсенаўна і дачка Ганна. Жонка за паслугі і добрае стаўленне атрымала магчымасць на пажыццёвае пражыванне ў мураванай камяніцы на рагу Рынку і палову валокі ў Альшанцы. Да таго, ёй прызначалася шмат каштоўнасцяў і рухомых рэчаў. Дачка стала адзінай спадкаемніцай і атрымлівала дом пасля смерці маці і шматлікія рэчы. Паміж імі дзяліўся на палову агарод на Калючынскай і пляц за Нёманам на вул. Нізкая, агарод за Нёманам, валокі ў Грандзічах, пляц каля Рынку – дачцэ (1671)³⁷.

Маёмасць у тэстаменце не запісвалі дочкам, якія ўжо былі выдадзены замуж і атрымалі свае часткі. Якуб Гукнейка дом з паловай пляца на вул. Віленскай пакінуў жонцы Кацярыне Пушкоўне пажыццёва, а пасля яе смерці – дочкам Марыне і Крысціне. Дзве замужнія дочки (Кацярына, жонка Аляксандра Карповіча, і Барбара, жонка столяра Грыгора Чэховіча) і пасербіца (Цэцылія, жонка Казіміра Вінаградскага) былі замужам і таму маёмасць ужо атрымалі (1672)³⁸.

У некаторых выпадках жанчына заставалася без нерухомасці. Агаф'я Цімохава захавала пры сабе толькі рухомыя рэчы, якія ўнесла ў дом мужа Марціна Сцерніка, а дом ён падзяліў паміж трыма дзецьмі ад першага і трыма ад другога шлюбу (1642)³⁹.

Жанчыны не заўсёды былі задаволены тэстаментам мужа. Іван Бутока вылучыў жонцы Парасцы Данілавай 1/8 грунту ў Малахавічах, 5 вулляў, чвэрць клячы (1641), іншая маёмасць прыйшлася на дзяцей Станіслава, Давіда, Андрэя і Ганну. Гэта выклікала пратэст мяшчанкі, бо муж пакінуў мала для яе. Але муж адказаў, што вольны распараджацца маёмасцю па сваёй волі. Пасля смерці Івана Параска атрымала за сваю долю 18 коп

літоўскіх грошаў (1642)⁴⁰. Падчас складання тэстамента лаўніка Аляксандра Карлоўскага выказала незадавальненне жонка Ягнешка Прылуцкая. Ёй прыйшлося чвэрць пустога грунту, пры гэтым землі атрымалі брацтва пры Прачысценскай царкве, дзеці, пляменнікі (1666). Яна прадала маёмасць за 60 злотых старшаму жыдоўскага збору, злотніку Ізааку Фаішу і яго жонцы Фесі Якубаўне ў 1667 г.⁴¹

За неадпаведныя паводзіны жонку маглі адлучыць ад маёмасці. Фёдар Барсуковіч, бурмістр, першы раз ажаніўся з Аўдоццяй Селявонаўнай. Яна памерла. А перад вайной 1654–1667 г. ён узяў другі шлюб, які аказаўся няўдалым. У сваім тэстаменце Фёдар абвінавачваў жонку ў п'янстве, марнатраўстве, давядзенні сям'і да галаты. Таму яна была адлучана ад спадчыны. Жонка была пры складанні тэстамента і казалася, што калі ажаніліся, то за яе кошт была пабудавана пякарня, якую маскоўскае войска спаліла. Фёдар настойваў, што сам будаваў (1663)⁴². Аргументацыя жанчыны не была прынята пад увагу.

У шляхецкіх дакументах выразна бачна як працавалі інстытуты вена і пасагу. У іх фігуравалі запісы вена на 1/3 маёмасці, вылучэнне пасагу з 1/4 маёмасці. Мяшчанскія дакументы пакідаюць уражанне, што жонцы рабіліся запісы па сітуацыі, па такому ж прынцыпу вылучаўся пасаг дочкам. Адбывалася гэта таму, што Саксонскае Люстра і Вейхбільд не меў такіх дакладных нормаў па сямейным праве як Статуты ВКЛ. Таму мяшчане ў сваіх тэстаментах прызначалі жонкам маёмасць у адпаведнасці са сваім станам. Мужчыны маглі маёмасць як падарыць, так і перадаць у пажыццёвае карыстанне. З пункту гледжання заканадаўства парушэнняў не было. У некаторых тэстаментах адмыслова агаворвалася, што жанчына атрымлівае маёмасць за ўнесены пасаг. Калі не было такой заўвагі ў тэстаменце, то гэта магло азначаць вылучэнне ўдвойнай частцы, але можна было разумець і як дараванне маёмасці за добрае стаўленне падчас сумеснага жыцця.

Мяшчанкі мелі права распараджацца маёмасцю. Але ў выпадку складання тэстаментаў гэта адбывалася ў прысутнасці родных. Мяшчанкі па-рознаму размяркоўвалі маёмасць, у залежнасці ад свайго маёмаснага і сацыяльнага статусу. Адзінокія жанчыны маглі прызначыць сваю маёмасць касцёлу. Як вынікае з дакументу Ганна Цыганоўна апошнія перыяд жыцця

³⁵ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 58 адв. – 60 адв.

³⁶ Тамсама, арк. 128 адв. – 129.

³⁷ Тамсама, арк. 211 адв. – 215.

³⁸ Тамсама, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 283–283 адв.

³⁹ Тамсама, арк. 233 адв.

⁴⁰ Тамсама, арк. 180–180 адв., 193–193 адв., 203–203 адв.

⁴¹ Тамсама, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 130–130 адв., 148–149 адв.; Актавая кніга гродзенскага магістрата 1660–1676 г. // Тамсама, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 149–150.

⁴² Імя другой жонкі ў тэстаменце не згадваецца. НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 116 адв. – 117 адв., 148 адв. – 149 адв.; ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 76–77.

знаходзілася пры шпіталю Андрэеўскага касцёла. Адпаведна ўся маёмасць – зямля, грошы, рухомыя рэчы – былі запісаны касцёлу і шпіталю (1638)⁴³.

Калі ў шлюбе не было дзяцей, то маёмасць размяркоўвалі паміж сваякамі і мужам. Ганна Талочкаўна свой дом на вул. Маставой падзяліла на 3 часткі паміж мужам лаўнікам Фёдарам Юрэвічам і пляменніцамі Люцыяй (жонка Лукаша Скроблякевіча) і Альжбетай (жонка Тамаша Дмухоўскага), дочкамі Барбары Талочкаўны і Войцеха Адамовіча. Фальварак у Манчыне Ганна запісала мужу (1644)⁴⁴. Марына Іванішэвічоўна запісала тэстаментам мужу Савоську Крацэняці палову і трэць валокі ў Грандзічах. З іх ён павінен быў выплаціць пазыкі. Па 10 коп прызначалася пляменніцам з застаўной чвэрці валокі згодна з распараджэннем бацькі Войцеха Іванішэвіча (1664)⁴⁵.

Удовы, якія мелі дзяцей, сваю маёмасць прызначалі ім. Ганна Лубянка, удава па Барташу Цвіклічу, запісала дом на вул. Азёрскай сыну ад першага шлюбу Сымону Гемскаму. Але з-за вялікіх запісаў на карысць касцёлаў ён быў вымушаны прадаць дом, каб заплаціць ім грошы (1639)⁴⁶. Ганна Гаўрылавічаўна, удава па Яну Прылуцкаму, падзяліла маёмасць (грунт зямлі, дом, рухомыя рэчы) паміж дзецьмі Ягнешкай, Урушляй, Станіславам і Паўлам (1640)⁴⁷. Згодна з тэстаментам Марыны Сямёнаўны, удавы Гануса Фандэберка, маёмасць была размеркавана паміж дзецьмі ад першага шлюбу з Паўлам Цвіклічам – радцам Янам, лентвойтам і радцам Станіславам, сендыкам Адамам і Евай. Барташ на той час памёр. Дом на Рынку з рэчамі перайшоў Станіславу, а рухомасць была размеркавана паміж іншымі дзецьмі (1640). Пасля яе смерці быў складзены ўраднікамі інвентар маёмасці (1641). Рэчы былі падзелены паміж спадкаемцамі. Ян засведчыў пра атрыманне сваёй часткі (1642)⁴⁸.

Ганна Сямёнаўна пасля вайны 1654–1667 гг. засталася толькі з нерухомасцю. Дачка Палонія ад першага шлюбу з Аляксеем Прыготкам была ўжо замужам на той час за Стэфанам Чарэшкам, таму маёмасць ёй не была вылучана. Зямля была размеркавана паміж другімі двума дзецьмі. Чвэрць валокі ў Гібулічах атрымаў сын Аляксандр, а другая чвэрць там жа была

падзелена паміж ім і дачкой ад другога шлюбу Кацярынай Мікуцянкай, якая на той час яшчэ не была замужам (1669)⁴⁹.

У выпадку другога шлюбу перавага аддавалася дзецям, а муж мог атрымаць узнагароду за добрае сумеснае жыццё. У тэстаментам Крысціны Пацінкоўны маёмасць была размеркавана паміж дочкамі ад першага шлюбу з Войцехам Пузнікам – Еве і Марыне. Яны атрымалі ў роўных частках палову валокі, пляц пад гарой і рухомыя рэчы. Другі муж Пётр Марціновіч за добрае стаўленне ў шлюбе атрымаў збожжа, вала, свінню з двума парасятамі, сала, адрыну (1673)⁵⁰.

Былі выпадкі большага надзялення маёмасцю кагосьці з дзяцей. Ганна Калаўшчанка, удава сендыка Гераніма Млечкі, пры размеркаванні маёмасці перавагу аддала дачцэ Ядвізе. Яна атрымала паўтары валокі ў Градзічах, дом з пляцам у Гародні і рухомыя рэчы, а сын Францыск толькі валокі ў Манчыне (1664)⁵¹. Ганна Ёрданаўна, жонка Табіяша Дорбаха, запісала сыну Табіяшу агароды на Падоле, дом на Маставой з броварам. Пры ім заставаліся жыць дачка Зафея і сястра Цэцылія. Абедзве на той час былі ўдовамі (1668)⁵².

Часам жанчыны дарылі асобна маёмасць унукам. Агап'я Цімохаўна, удава па Мікалаю Андрэйкі, на пасаг унучкам Кастусі і Марыяне Садоўскім прызначыла пляц на вул. Азёрскай, другі пляц на той вуліцы – дачцэ, іх маці Ганне (1674)⁵³.

Ад спадчыны аддаляліся дзеці, якія неадпаведна паставіліся да бацькоў. Ядвіга Януцікова апошнія гады жыцця хварэла і яе даглядалі Станіслаў і Юстына. За гэта яны атрымалі па тэстаменту ад маці 1/3 і 1/6 грунту ў Цвіклічах адпаведна. Сын Стэфан яшчэ калі маці была здаровая ўзяў рухомую маёмасць. У перыяд хваробы не даглядаў яе. Таму і застаўся без спадчыны (1667)⁵⁴. Ганна Чэрнікоўна была вымушана адхіліць ад спадчыны сына ад першага шлюбу Сымона Каменскага. Ён нарабіў пазыкі і выехаў з гораду, а маці была вымушана за яго расплачвацца. Пасля смерці другога мужа Фёдара Бабрыкевіча, лаўніка, ёй дапамагаў зяць Павел Ланеўскі. Яму і дачцэ перайшла палова пляца на вул. Бернардынскай. Непаўналетняя дачка Палонія заставалася на частцы вылучанай ёй па бацьку Бабрыкевічу (1674)⁵⁵.

⁴³ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 95 адв. – 96.

⁴⁴ Тамсама, арк. 276–276 адв.

⁴⁵ Тамсама, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 99 адв. – 100.

⁴⁶ Тамсама, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 121 адв. – 122 адв.; Natallia Sliž. Testamenty mieszczan grodzieńskich w pierwszej połowie XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, т. 61, зш. 2 (2013), с. 313–314.

⁴⁷ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 129–130 адв.; Natallia Sliž. Testamenty mieszczan grodzieńskich, с. 314.

⁴⁸ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 63 адв. – 65, 77–77 адв., 130 адв. – 132; Natallia Sliž. Testamenty mieszczan grodzieńskich, с. 314.

⁴⁹ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 182–182 адв.

⁵⁰ Тамсама, арк. 254 адв. – 255.

⁵¹ Тамсама, арк. 100 адв.; Aganeszka Pisanko-Borowik. Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII-XVIII wieku // *Studia Podlaskie*, т. XV, Białystok 2005, с. 158.

⁵² НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 166–166 адв.; Aganeszka Pisanko-Borowik. Testamenty mieszczan grodzieńskich, с. 166.

⁵³ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 405.

⁵⁴ Тамсама, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 140 адв. – 141.

⁵⁵ Тамсама, арк. 278–279.

Часам складанне апошняй волі выклікала канфлікты. Тэстамент жонкі Кацярыны Пельчанкі не задаволіў мужа Аляксандра Карлоўскага (1660). Яна завяшчала дачцэ Зафеі Пельчанцы і яе мужу Міхаілу Багдановічу дом на вул. Віленская. Аднак Кацярына сказала, што гэта яе пляц і на маёмасць мужа яна не прэтэндуе. Гэты аргумент яго задаволіў і ён абяцаў там пабудаваць будынак⁵⁶.

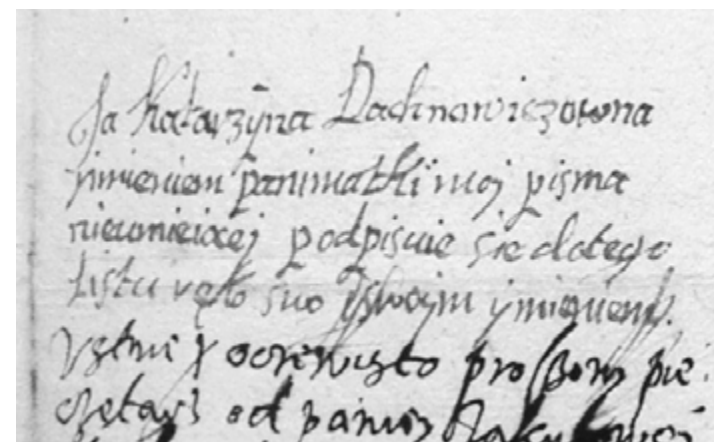
Цэцылія Карлоўская першы раз была замужам за Янам Гібулам, другі за Себасцянам Лявонцевічам. Па яе тэстаменту прызначалася тром дзецям ад першага шлюбу пустая валока ў Малахавічах (1670). Мужу за добрае стаўленне, дапамогу ў хваробе пацвярджаўся запіс на дом з пляцам, дарыліся рухомыя рэчы, піўны кацёл. Але на мужа падаў скаргу зямлінін і генерал гарадзенскі Аляксандр Станіслаў Квач Карлоўскі, брат Цэцыліі, ад сябе і пляменнікаў Стэфана, Міхаіла і Лаўрэна Гібулаў, бо на карысць Лявонцевіча быў запісаны дом, які быў прызначаны дзецям. У дакуменце сцвярджалася, што Лявонцевіч выклікаў да сябе гарадзенскіх ураднікаў, калі ўжо сястра была не пры памяці і не магла размаўляць. Перад гэтым Цэцылія распавяла брату, што не збіраецца мужу пакідаць маёмасць, бо ён разам з нейкай дзеўкай выкапаў і забраў яе грошы і срэбра, таксама як і грошы ў каморы пад кублам. Яна збіралася запісаць на храмы 600 злотых. А Лявонцевіч прасіў Аляксандра, каб той угаварыў сястру зменшыць суму. У выніку Цэцылія прызначыла дамініканскаму касцёлу на алтар 100 злотых, Фарнаму – 30, Прачысценскай царкве – 10, убогім шпіталю Св. Духа – 6⁵⁷. Чым скончылася справа невядома, бо ў кнігах няма працягу працэсу.

Мяшчанскія тэстаменты складаліся ў прысутнасці сваякоў. Таму размеркаванне маёмасці жанчыны рабілі пры мужу (калі быў жывы) і дзецях. Аднак асабістае стаўленне ўплывала на вылучэнне маёмасці: падзел мог быць роўны, магла быць аддадзена перавага каму-небудзь ці адлучэнне ад спадчыны. Агульна назіраецца, што для мяшчанак дзеці мелі важнае значэнне. Пра іх клапаціліся пры жыцці і пасля смерці. Не адпаведнае стаўленне дзяцей выклікала рэакцыю, якая адбівалася пры падзеле спадчыны. Жанчыны чакалі ад дзяцей дагляд у старасці, пахаванне і памяць.

На сённяшні дзень захавалася даволі абмежаваная колькасць крыніц па гісторыі гарадзенскіх мяшчанак. Фактычна яны прадстаўляюць сямейную сферу жыцця жанчын. Мала прадстаўлены іх удзел у рамястве і гандлю. На гэта ўплывае адсутнасць архіваў па гарадзенскіх цэхах, малы працэнт захаванасці мытных кніг. Гэтыя дакументы дазваляюць

прасачыць эканамічную дзейнасць мяшчан, а таксама мяшчанак. Мала прэзентатыўнасць крыніц не азначае, што жанчыны не ўдзельнічалі ў эканоміцы горада. Гэта значыць, што гэты аспект іх дзейнасць нельга дакладна прааналізаваць. Асобна можна прасачыць прадстаўніцтва жанчын у гандлю нерухомасцю. Але зноў жа на захаваным матэрыяле з XVII ст. і ўрывачным з XVI ст. Пра непасрэдны ўдзел у сістэме кіравання горада не магло ісці мовы.

Сямейная сфера выразна паказвае дамінаруючую ролю мужчыны і другасную жанчыны. У гэтым супадалі і заканадаўства, і практыка права. Жанчына мела права атрымаць маёмасць па спадчыне, перадаць яе спадкаемцам, прадаць, купіць. Але ўсе яе маёмасныя аперацыі здзяйсняліся пад кантролем.

Ілюстрацыя. Подпіс мяшчанкі Кацярыны Дахновічаўны, 1655 г.
LVIA, f. 694, ар. 1, b. 4624, l. 5.

⁵⁶ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 41–41 адв.

⁵⁷ Тамсама, арк. 202 адв. – 203 адв.; ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 209–209 адв.

Natallia Sliž

**HRODNA PETTY BOURGEOIS IN CAPTIVITY OF THE MEDIEVAL LAW:
BASED ON THE MATERIALS OF AGISTRATE'S BOOKS
OF THE SEVENTEENTH CENTURY**

Women's history in Hrodna has not been studied yet. Because of this absence the topic is actual in historiography. There is a limited number of sources that have survived that could be connected to women's history. Practically speaking, they present the family life of women as a dominated role. A role where they are dominated by men in a patriarchal society and where they were second. This was confirmed by law and judicial practice. The woman had the right to obtain property by inheritance, transfer it to her heirs, sell, and buy. But all property operations were controlled. Female participation in the craft and trade was not huge. Women could not participate in the management system of the town.

Key words: women, Hrodna, judicial practice.

УДК 329.63+061.2]-055.2:305-042.2](477)«199»

Оксана Кісь

**ФЕМІНІСТСЬКІ СТУДІЇ ТА ФЕМАКТИВІЗМ
У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: КРОКИ НАЗУСТРІЧ СОБІ¹**

У статті представлено огляд розвитку жіночого руху та жіночих і гендерних студій в незалежній Україні у контексті зміни ставлення до поняття «фемінізм», яке було дискредитоване у радянський час. Виділено чотири основні етапи та охарактеризовано основні проблеми становлення феміністських студій (академічного фемінізму) у вітчизняній науці та вищій школі. Простежено поступове формування феміністського активізму – від матеріалістських і традиціоналістських жіночих організацій на початку 1990-х до радикальних жіночих груп анархістського спрямування. Висвітлено взаємодію жіночих організацій з органами влади та зусилля активісток з подолання сексизму в українській політиці на тлі змін українського законодавства у напрямку забезпечення гендерної рівності.

Ключові слова: фемінізм, український жіночий рух, жіночі/гендерні студії, жіночі організації, активізм, сексизм, гендерна рівність.

Початок демократичних перетворень у всіх постсоціалістичних країнах мав одну спільну рису – «алергію на фемінізм»². Спотворені комуністичною пропагандою та дискредитовані радянською практикою ідеї фемінізму заледве чи могли знайти відгук навіть серед найосвіченішої частини українського суспільства. «Емансиповані згори» й десятиліттями індоктриновані українські жінки доби пізнього соціалізму щиро вірили у те, що вони – найповноправніші у світі і жодної гендерної дискримінації в Україні не існує. Водночас навіть активістки щойно започаткованих жіночих організацій поділяли панівний у суспільстві стереотипний погляд на фемінізм

¹ Перероблена і доповнена версія статті, опублікованої 2013 р. в Рапорті про стан культури і НУО в Україні (<https://issuu.com/warsztatykultury/docs/raportukrainakulturaenter>) під назвою: «Фемінізм в сучасній Україні: від „алергії” до останньої надії».

² За влучним визначенням Барбари Ейнгорн: Barbara Einhorn. An Allergy to Feminism: Women's Movement before and after 1989 // її ж. *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movement in East Central Europe*. New York 1993, с. 182–215.

як на явище чужинське, непотрібне і недоречне, такий собі вияв жіночого екстремізму.

Воно й не дивно, бо ж перебуваючи за «залізною завісою», українці прогавили другу хвилю фемінізму, яка сколихнула Європу та Північну Америку у 1960–1970-х роках. А що саме феміністський активізм спричинився до становлення і бурхливого розвитку жіночих (і згодом гендерних) студій у суспільно-гуманітарних дисциплінах, то це мало безпосередні наслідки і в науковій сфері. Якщо початок формуванню та інституціоналізації гендерних досліджень в університетах Європи та Америки було покладено у 1970-х, то в Україні цей процес стартував лише у 1990-х.

Попередні зауваги

Аналізуючи процес «проростання» фемінізму в незалежній Україні у сфері громадського активізму та в академічному середовищі, варто пам'ятати, що це явище годі вважати чужинським: фемінізм пустив міцне коріння та давав рясні сходи в українській науці та у громадському житті ще століття тому. Феміністським за своєю суттю та наслідками (хоч, може, не за проголошуваними цілями та формою) був потужний жіночий рух в Галичині та у Наддніпрянщині на початку ХХ ст. В умовах бездержавності української нації тогочасні українські жіночі організації визначили піднесення національної свідомості своїм головним пріоритетом, свідомо відмовившись від ідеології та практики фемінізму західного взірця. Інтереси емансипації жінок тоді було підпорядковано інтересам емансипації нації. Однак фактично та діяльність опосередковано сприяла поширенню феміністського дискурсу, бо дала українським жінкам усвідомлення необхідності брати активну участь у суспільних процесах, що було неможливе без здобуття вищої освіти, професійної праці, політичної активності та загалом громадянських прав. Марта Богачевська-Хомяк назвала це явище «прагматичним фемінізмом»³.

Так само й провідні українські історики, етнографи і фольклористи вже від середини ХІХ ст. і на початку ХХ ст. активно вивчали жіночу тематику. Знаковою стала стаття Катерини Грушевської «Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві» (1929)⁴, яку можна вважати справжнім маніфестом феміністської критики гуманітарної науки.⁵ Фактично, вчена випередила сві-

³ Марта Богачевська-Хомяк. *Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939*. Київ 1995; Martha Bohachevsky-Chomiak. *Feminist despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton 1988.

⁴ Катерина Грушевська. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві // *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, вип. 1. Київ 1929, с. 24–33.

⁵ Про це докладніше див.: Оксана Кісь. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // *Український історичний журнал* 2 (2012) 159–172.

тову феміністську думку, бо на два десятиліття раніше висловила ідеї, які згодом лягли в основу фундаментальної праці Сімони де Бовуар «Друга стаття» (1949).

У радянській Україні повноцінний жіночий рух та жіночі студії припинили своє існування, надія на їх відродження з'явилася лише зі здобуттям незалежності. Саме на початку 1990-х років в Україні відновлюють діяльність дорадянські та виникають нові жіночі організації; водночас з'являються і починають розвиватися жіночі та гендерні студії. Як і в інших країнах, активізм та дослідження, пов'язані із дискримінацією жінок, щільно переплелися в Україні, через що розмежувати фемінізм як дослідницьку стратегію та фемінізм як суспільний рух можна хіба що умовно, для аналітичних потреб. Справді, на тлі відсутності гендерних студій в пострадянській Україні перші активістки змушені були вивчати чимало аспектів цієї проблематики і відтак ставали дослідницями; водночас науковиці у пошуку соціальної опори для власних студій часто активно долучалися до роботи громадських організацій; перші дослідницькі осередки створювалися і функціонували як неурядові організації, а жіночі організації часто ініціювали та підтримували науково-освітні проекти відповідної тематики.

Жіночий рух та жіночі студії в сучасній Україні мають спільну рису – «клопіт» з фемінізмом. Через відсутність адекватних знань про фемінізм як ідеологію та методологію у суспільстві та науці на початку 1990-х циркулювали різні міфи та «страшилки» про фемінізм, які зумовили упередження та відкритий спротив до використання самого цього поняття. Щоб уникнути відкритої конфронтації та не марнувати часу і сил на «виправдання фемінізму», тривалий час ані активістки, ані вчені не наважувалися публічно ідентифікувати себе як феміністок, хоча більшість втілювали феміністські стратегії у своїй діяльності. Тоді практично невідоме і відносно нейтральне (бо ж позбавлене небажаних політичних конотацій та емоційного багажу) слово «гендер» стало зручним евфемізмом, дозволивши до часу відкласти запеклі суспільні та наукові дебати (у яких незміцнілі гендерні студії не мали шансів перемогти). Та цей позірно вдалий тактичний хід мав свої небажані наслідки і для жіночого руху, і для гендерних досліджень.

Академічний фемінізм: «наздогнати і перегнати Захід», або труднощі дорослішання

Першою ластівкою фемінізму в академічній царині стала програмна стаття Соломії Павличко «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?» (1991)⁶. Авторка не лише виклала підставові ідеї

⁶ Соломія Павличко. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа? // *Слово і час* 6 (1991) 10–15.

феміністських студій, але й гостро поставила питання про необхідність негайного залучення феміністської методології у суспільно-гуманітарних дослідженнях в Україні, без чого, на її глибоке переконання, «наша культура ніколи не стане нормальною, європейською, повною»⁷. Власне, на ціле десятиліття Соломія Павличко стала головною речницею фемінізму в Україні та чи не єдиною українською вченою, яка представляла світовій спільноті власні дослідження про становище жінок в Україні.⁸

Перші роки становлення жіночих і гендерних студій (1991–1994) можна без перебільшення назвати *періодом надолужування*. Учені несподівано виявили існування величезної міждисциплінарної ділянки досліджень з власним аналітичним інструментарієм, науковими інституціями, академічними спільнотами та фаховими виданнями. Усвідомлення своєї відсталості змусило українських науковиць відчайдушно шукати можливостей самоосвіти. Недоступність навіть класичних праць з феміністської і гендерної теорії, брак коштів на участь у міжнародних наукових форумах, інформаційна ізоляція, мовний бар'єр, упередження українського академічного середовища до жіночої тематики перетворили завдання «наздогнати Захід» у майже «нездійсненну місію». Та декому (як-от Соломія Павличко, Світлана Оксамитна, Людмила Смоляр, Оксана Маланчук-Рибак, Наталія Чухим та ін.) все ж вдалося почасти її виконати.

Подальші роки (1995–1999) стали *періодом накопичення сил та первинної інституціоналізації* жіночих і гендерних студій в Україні. У цей час було засновано низку незалежних центрів гендерних досліджень (у Києві, Харкові, Одесі, Львові)⁹, відбулося кілька всеукраїнських наукових конференцій, опубліковано перші переклади класичних феміністських праць (Сімони де Бовуар, Кейт Міллет, Бетке Елштайн, Марти Богачевської-Хомяк та ін.). Водночас з'явилися перші власне українські розвідки (Людмили Смоляр, Наталії Лавріненко, Віри Агеєвої). Було започатковано перше періодичне наукове видання – журнал «Гендерные исследования» – та проведено низку літніх вишколів з гендерних студій для молодих дослідників/ць (від 1997 року).¹⁰

⁷ Соломія Павличко. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?, с. 15.

⁸ Усі наукові та публіцистичні тексти авторки з цієї тематики опубліковано у посмертній збірці її праць: Соломія Павличко. *Фемінізм*. Київ 2002.

⁹ Короткий огляд діяльності цих осередків та особливостей розвитку гендерних студій в Україні загалом див.: Tatiana Zhurzhenko. Gender Studies in Ukraine // *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 4 (2010) 176–184; Т. Журженко. «Небезпечні зв'язки»: націоналізм та фемінізм в Україні // *Україна. Процеси націотворення* / упор. А. Капелер. Київ 2011, с. 138–154.

¹⁰ Докладніше про ці проекти див.: *Харківський Центр гендерних досліджень* (gender.univer.kharkov.ua).

Наступний період (2000–2005) став часом *самоствердження та консолідації* гендерних студій: стрімко зростає число та кваліфікація дослідників/ць, про що свідчить низка дисертацій з історії, соціології, літературознавства, мовознавства, політології та ін.¹¹ За підтримки міжнародних донорів розроблено та впроваджено у викладання навчальні спецкурси з гендерних студій. На початку 2000-х було зроблено спробу створити професійну асоціацію гендерних студій (з ініціативи Наталії Чухим та Людмили Смоляр), що свідчило про кількісне і якісне зростання цієї спільноти дослідників.¹² Іншим добрим знаком її зміцнення стали численні наукові публікації вітчизняних вчених (монографії, збірники наукових праць, спецвипуски журналів). Проте реальних ознак науково-освітньої дисципліни гендерні студії в Україні набули після публікації посібників для ВНЗ і навчальних хрестоматій.¹³

Переломовим з багатьох поглядів став 2006 рік, коли набув чинності Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні» та було ухвалено Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, адже ці нормативно-правові акти містили положення про державну підтримку гендерних досліджень. Відтак гендерні студії вступили у *період зрілості та легітимізації*, коли з'явилося більше можливостей реалізувати накопичені знання для систематичного розвитку цієї ділянки у вищій школі. Так, у п'яти університетах України було створено кафедри гендерних студій, відбулася інтеграція низки центрів гендерної освіти, які існували у статусі громадських організацій, у структури університетів.¹⁴ Справжнім проривом можна вважати відкриття магістерської програми з гендерних студій на факультеті

¹¹ Утім, частка досліджень, які стосуються жіночої і гендерної тематики, не перевищує 1% усіх дисертацій, поданих на здобуття вченого ступеня кандидата наук у суспільно-гуманітарних дисциплінах. Підрахунок виконано на основі аналізу оголошень про захист дисертацій, опублікованих у журналі «Науковий світ» за 1998–2005 рр.

¹² Через тяжку хворобу та передчасну смерть обох лідерок цього процесу ця ініціатива була безрезультатною.

¹³ *Введення в гендерні дослідження: Учебное пособие. Хрестоматія* / ред. І. Жеребкина, С. Жеребкин. Харків 2001; *Основи теорії гендеру: Навчальний посібник*. Київ 2004; *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів 2003.

¹⁴ В Україні вперше з'явилися кафедри гендерних студій одразу у п'яти вищих навчальних закладах країни // *Проект «Підтримка впровадження національного гендерного механізму»* (gender.org.ua), 21 вересня 2010. З вересня 2012 р. у приватному ВНЗ – Українському католицькому університеті – було започатковано іншу програму – «Лекторій Союзу українок Америки з жіночих студій», що дозволило студентам отримати систематичні знання та розвивати дослідження з гендерних студій; докладніше див. *Лекторій СУА з жіночих студій* (lektoriy.ucu.edu.ua/).

соціології КНУ ім. Т. Шевченка у 2017 р.¹⁵ Показником якісного стрибка в гендерних студіях є той факт, що у ці роки захищено низку докторських дисертацій з жіночої/гендерної тематики (Олена Стяжкіна, Оксана Маланчук-Рибак, Олена Горошко, Ірина Жеребкіна, Лариса Буряк, Олена Боряк, Олена Стрельник та ін.). Щораз більше українських дослідниць публікують свої розвідки у міжнародних наукових часописах та збірниках, беруть участь у статусних академічних форумах, здобувають престижні стипендії для наукового стажування у провідних університетах світу. Свідченням наукової зрілості окремих дослідницьких ділянок та кристалізації певних наукових стандартів є створення професійних асоціацій, які об'єднують фахівців з жіночих та гендерних студій у різних дисциплінах.¹⁶

Хоч би якою оптимістичною видавалася історія становлення гендерних студій в Україні, у ній далеко не все так однозначно. Ця ділянка постала в Україні, коли в науці панував теоретичний вакуум та методологічний хаос. Це, з одного боку, дало змогу гендерним студіям швидко пустити коріння у деяких дисциплінах (як-от літературознавство та соціологія) на науковому пустирі, що його залишив марксизм-ленінізм. Проте з іншого боку, інституційні структури, інтелектуальний клімат та ґрунт, успадковані від радянської науки, виявилися не надто сприятливими для критичної теорії фемінізму. Однією з хронічних хвороб суспільно-гуманітарних наук у пострадянській Україні була їхня схильність пристосовуватися до панівної ідеології та політичної ситуації. Колишня зорієнтованість на марксизм-ленінізм перетворилася на служіння національно-державницькій ідеї, що вплинуло і на жіночі та гендерні студії.¹⁷ Національний історичний нарратив, зокрема, задав жорстку дискурсивну рамку для досліджень минулого українського жіноцтва, через що жіноча історія не змогла остаточно підважити андроцентричну парадигму в історіописанні. Натомість панівною тенденцією у цій ділянці (з поодинокими винятками) стала інструменталізація минулого українського жіноцтва на потребу історичної легітимації українського національно-державного проекту. Студії з жіночої історії часто замість шукати відповідь на запитання, що в минулому українок було «специфічно

¹⁵ Магістратура. ОП «Гендерні студії» // Факультет соціології КНУ ім. Т. Шевченка (soc.univ.kiev.ua/).

¹⁶ Прикладом може бути заснована у жовтні 2010 р. Українська Асоціація Дослідників Жіночої Історії (www.womenhistory.org.ua).

¹⁷ Тетяна Журженко вважає, що внаслідок альянсу фемінізму та націоналізму в українських гендерних дослідженнях сформувався дискурс «національного фемінізму», у якому національна складова домінує та визначає тематичні напрямки, методологічні підходи та висновки жіночих і гендерних студій: Tatiana Zhurzhenko. Feminist (de)Construction of Nationalism in the Post-Soviet Space // *Mapping Difference: The Many Faces of Women in Contemporary Ukraine* / ред. M. J. Rubchak. New York 2011, с. 173–191.

жіночого», шукають відповідь на запитання, що в ньому було «специфічно українського»¹⁸.

Серйозним випробуванням для українських дослідників стало прагнення подолати власну «відсталість» і якнайшвидше стати повноцінними учасниками міжнародної наукової спільноти. Прагнучи заощадити час та сили, вони інколи нехтували студіюванням феміністського доробку 1970-х – початку 1980-х років, хапалися відразу за опанування постмодерних теорій гендеру, так ніколи й не досягнувши внутрішньої динаміки ключових концептів, теорій, інтерпретативних схем. Спроба «перестрибнути» фемінізм призвела до того, що утворився розрив між «високими» дослідженнями у фукіянсько-лаканівському стилі та реальними запитамі суспільства на розвідки, які б пояснювали реальність і могли бути використані для практичних змін. Такі гендерні студії ризикували втратити свій соціальний ґрунт.

Іншою загрозою для повноцінного розвитку гендерних студій є, як не дивно, їхня популярність. «Наукова мода» (почасти зумовлена грантовими перспективами) неминуче привабила до цієї ділянки чимало кон'юнктуриків, які поверхово або й цілком хибно тлумачать гендер (у дусі есенціалізму та біологічного детермінізму) та спричиняють профанацію цих студій. Як наслідок – гендерні студії досі не реалізували власного підривного потенціалу в українській науці.¹⁹

Манівцями до світлої мети: національні особливості жіночого руху в пострадянській Україні

Деякою іншою була траєкторія розвитку жіночого руху. Відновлення дорадянських та створення нових жіночих організацій почалося ще у період Перебудови, та масовості цей процес набув у 1990-х. Новостворені жіночі громадські організації шукали ідеологічного підґрунтя для своєї діяльності, але тоді фемінізм не вважали прийнятним. Цей період вирізняється домінуванням матеріалістського та національно-традиціоналістського дискурсів у жіночому активізмі. Жінка в Україні віддавна, щоб бути почутою та сприйнятою у публічному просторі, мала говорити з позиції *матері*, яка обороняє інтереси своїх дітей та родини загалом. Саме цю стратегію обрали перші пострадянські жіночі організації (Комітети солдатських матерів, «Мама-86», Спілки багатодітних матерів та ін.), легітимізуючи своє право тиску на владу. Неполітична, а радше соціальна спрямованість та вимоги

¹⁸ Oksana Kis. (Re)Constructing the Ukrainian Women's History: Actors, Agents, Narratives // *Gender, Politics and Society in Ukraine* / ред. O. Hankivsky, A. Salnykova. Toronto 2012, с. 152–179.

¹⁹ Цю проблему докладно проаналізувала Ольга Плахотнік у: Неймовірні пригоди гендерної теорії в Україні // *Критика* 9–10 (2011) 17–21.

цих груп на тлі розпаду радянської системи соціального забезпечення виявилися близькими і зрозумілими широкому загалові. Масове членство в жіночих організаціях дало змогу новим активісткам набути цінного досвіду організованої громадської дії та мало ефект нормалізації, призвичаївши суспільство до активної присутності жінок у публічному просторі. Як слушно зауважила Олександра Грицак, «коли Гласність вперше дозволила громадським активісткам брати участь у незалежних громадських заходах, вони використали дискурс материнства, щоб вибудувати „матеріалістську” форму колективної дії задля висунення нових політичних вимог»²⁰.

Жіночі організації національного спрямування (Союз українок, Жіноча громада, Жіноче об'єднання ім. О. Теліги та ін.) продовжили традиції дорадянського жіночого руху і спрямували свої головні зусилля на піднесення національної культури та розбудову незалежної держави.²¹ Проголошуючи своєю місією відродження традиційних цінностей, вони активно спиралися на ідею одвічної матріархальності українського суспільства. Її втіленням став образ Берегині – вимріяної в контексті творення нової національної міфології богині – покровительки жінок та сімейного вогнища, начебто автентичний ідеал жіночності. Ці традиціоналістські організації, екстраполюючи функції Берегині на сферу громадсько-політичну, закликали жіноцтво заопікуватись великою родиною-нацією та великим домом-Україною з позиції матері-господині.²² Обстоювання ж суто жіночих інтересів і прав залишалось на маргінесі діяльності цих найпотужніших та наймасовіших жіночих організацій до середини 1990-х років.

Перші ознаки парадигматичних зрушень у жіночому русі, зосередження уваги й зусиль на подоланні дискримінації жінок в Україні з'явилися у час підготовки до IV Всесвітньої конференції жінок у Пекіні 1995 р. На цьому форумі Україна як держава мала представити звіт про становище жінок в Україні та заходи з впровадження Конвенції з усунення усіх форм дискримінації жінок. До підготовки цього звіту було залучено правозахисників, науковців, державні органи та жіночі громадські організації. Результати досліджень були оприлюднені на парламентських слуханнях у 1995 р. і недвозначно засвідчили існування гендерної дискримінації у різних сфе-

²⁰ Alexandra Hrycak. From Mothers' Rights to Equal Rights: Post-Soviet Grassroots Women's Associations // *Women's Community Activism and Globalization: Linking the Local and Global for Social Change* / ред. N. Naples, M. K. Desai. New York – London 2002, с. 68.

²¹ Фрагменти статутів та програмних документів, які це потверджують, див.: О. Кісь. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // *Незалежний культурологічний часопис "І"* 27 (2003) (ji.lviv.ua).

²² Докладніше див.: О. Кісь. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід // *Журнал „Я”* 4 (2006) 11–16 (krona.org.ua).

рах.²³ Підсумкові документи IV Всесвітньої конференції жінок – Пекінська декларація та Платформа дій – стали дороговказом для діяльності жіночих організацій на наступне десятиліття.

Ці події поклали початок формуванню державної політики із забезпечення гендерної рівності в Україні. У 1995 р. було створено перший державний орган – Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президенті України, безпосереднім завданням якого був моніторинг становища жінок.²⁴ Утім, на цьому етапі (наприкінці 1990-х) все ще переважав дискурс «покращення становища жінок», закладений у перші роки незалежності, який зазвичай передбачав окремі заходи (найчастіше щодо підтримки сім'ї та материнства).²⁵ Лише на початку 2000-х завдяки зусиллям правозахисних і жіночих організацій, науковців та експертів прийшло розуміння гендерної нерівності як системної, наскрізної хиби українського суспільства, яку слід вирішувати комплексно. Переломовим став 2001 рік, коли було схвалено новий Сімейний кодекс України, Закон України «Про попередження насильства у сім'ї»²⁶ та Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки.²⁷ Ці документи розробляли та активно лобювали жіночі організації із залученням експертів-правознавців.

У другій половині 1990-х з'явилися потужні жіночі організації, цілі, напрямки та форми діяльності яких можна окреслити як суто феміністичні, бо спрямовані саме на подолання дискримінації жінок у різних сферах. Водночас відбувається їхня виразна спеціалізація: одні зосереджуються на захисті прав жінок (Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»), інші працюють над піднесенням жіночої самосвідомості та гендерною просвітою (Інформаційно-консультативний жіночий центр) чи фокусуються

²³ Докладніше див.: А. Hrycak. Transnational Advocacy Campaigns and Domestic Violence Prevention in Ukraine // *Domestic Violence in Postcommunist States* / ред. K. Fabian. Bloomington 2010, с. 45–77.

²⁴ Указ Президента України «Про Положення про Комітет у справах жінок, материнства і дитинства» від 4 грудня 2006 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

²⁵ Постанова Кабінету міністрів України «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» від 28 липня 1992 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua); Постанова Кабінету міністрів «Про затвердження Національного плану дій до 2000 року щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі в суспільстві» від 8 вересня 1997 року // *Законодавство України* (zakon1.rada.gov.ua).

²⁶ Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

²⁷ Постанова Кабінету міністрів України «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки» від 6 травня 2001 р. // *Законодавство України* (zakon1.rada.gov.ua/).

на вирішенні соціально-правових проблем жінок (Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи») або ж сприяють залученню жінок до політичної діяльності (Ліга жінок-виборців України 50/50).

Характерною рисою діяльності жіночих громадських організацій в Україні є їхня співпраця з владою на усіх рівнях. Жіночий рух донедавна не тільки не перебував в опозиції до влади (хоч часто гостро критикував її дії чи радше бездіяльність), але навпаки – активно шукав і часто таки знаходив підтримку державних структур для своїх ініціатив. Фінансово та інституційно незалежні від держави, жіночі спілки все ж потребували сильного союзника для реалізації власних цілей та завдань у суспільстві, де ідеї гендерної рівності далеко не завжди знаходили розуміння. Українська держава, своєю чергою, взяла на себе низку зобов'язань перед міжнародним співтовариством щодо подолання гендерної дискримінації, тож потребувала тих, хто міг би забезпечити виконання таких зобов'язань. Таким чином, інтерес був взаємним.

Ситуація в Україні не була унікальною. Це була типова ситуація для суспільств, що існували в умовах так званих «гібридних», тобто напівавторитарних режимів. У період президентства Леоніда Кучми діяв саме такий режим – коли існування демократичних інституцій та проголошення відповідних принципів поєднувалися з доволі авторитарними формами реалізації влади. Гібридні режими, як правило, передбачають елементи почасти контролюваного громадянського суспільства для легітимації своєї влади. У таких умовах громадські рухи не можуть застосовувати опозиційні стратегії щодо держави, а змушені виявляти гнучкість у взаєминах з владою, виробляти різні способи пристосування та співіснування.²⁸ Зважаючи на молодість і відносну слабкість українського жіночого руху та, водночас, його чималі амбіції щодо радикальних суспільних змін, українські жіночі організації обрали саме цей шлях – ситуативної співпраці (а не конфронтації) з владою у питаннях подолання гендерної дискримінації.²⁹ Якщо переглянути звіти про проекти та оголошення про заходи жіночих громадських організацій, то практично у кожному знайдемо сакраментальну фразу «за підтримки міністерства», «за сприяння облдержадміністрації», «у співпраці з управлінням» тощо. Такий державний патронат часто мав суто номінальний характер, але це дозволяло активісткам заручитися авторитетом держави і легше долати численні бюрократичні бар'єри та зумовлені патріархальними упередженнями перешкоди на місцях. Водночас Україна успішно звітувала перед

²⁸ Graeme Robertson. *The Politics of Protest in Hybrid Regimes: Managing Dissent in Post-Communist Russia*. Cambridge 2011.

²⁹ Критикуючи такий підхід, Олександра Грицак називає це явище «гібридним фемінізмом»: Alexandra Hrycak. *Foundation Feminism and the Articulation of Hybrid Feminisms in Post-Socialist Ukraine // East European Politics and Societies* 20/1 (2006) 69–100.

міжнародними інституціями про активні заходи із забезпечення гендерної рівності, створюючи позитивний імідж демократичної держави.

Ця позірною взаємовигідна ситуація, як виявилось, містила у собі серйозні ризики для жіночого руху. Насамперед, Українська держава почала сприймати свої зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності досить формально: схвалюючи закони, приймаючи програми та створюючи інституції, парламент та уряд фактично не брали на себе фінансової та організаційної відповідальності за їх імплементацію, перекладаючи це на плечі жіночих організацій. З іншого боку, тривала співпраця з владою позначилася і на жіночому рухові: пристосовуючи свої напрямки та форми діяльності до рівня прийнятних для органів влади (з їхнім часто обмеженим розумінням сутності гендерної рівності), жіночий рух втратив велику частину свого революційного потенціалу. Запровадження ідеї «гендерного мейнстрімінгу» як принципу державної політики продемонструвало, які загрози може нести привласнення державою ідеї гендерної рівності і відповідна модифікація цієї ідеї.³⁰

Винятково важливою віхою у діяльності жіночих організацій стало схвалення у вересні 2005 р. Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні», більш відомого як «закон про гендерну рівність».³¹ І якщо закон декларував досягнення гендерної рівності як один із пріоритетів державної політики, то прийнята незабаром Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року³² визначала механізми практичного її впровадження, серед яких – ширше і активніше залучення громадських організацій у цей процес.

Одним з інструментів контролю за реальними заходами держави із забезпечення гендерної рівності став інститут радників з гендерних питань при керівниках центральних та регіональних органів влади.³³ Іншим інструментом активного впливу громадянського суспільства на діяльність державних

³⁰ Про це докладніше див.: Olena Hankivsky, Anastasiya Salnykova. *Gender Mainstreaming in Post-Soviet Ukraine: Application and Applicability // Journal of Communist Studies and Transition Politics* 26/3 (2010) 315–340. Ту ж проблему аналізує в контексті розвитку гендерних студій Ольга Плахотнік, див.: Ольга Плахотнік. *Неймовірні пригоди гендерної теорії в Україні // Критика* 9–10 (2011) 17–21.

³¹ Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні» від 8 вересня 2005 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

³² Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» від 27 грудня 2006 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

³³ Засади створення інституту радників з гендерних питань // *Міністерство юстиції України* (old.minjust.gov.ua). Про ці та інші механізми впливу див.: *Організаційні та правові елементи інституційного механізму забезпечення гендерної рівності в Україні*. Запоріжжя 2011.

інституцій мала б стати Експертна рада з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі при Міністерстві соціальної політики³⁴, до складу якої увійшли визнані громадські діячки та експертки з питань гендерної рівності Катерина Левченко, Лариса Кобелянська, Олена Сусллова та ін. Втім, ці інституції мали суто дорадчий статус і не мали реальних важелів впливу на органи державної влади. Лише 2017 р. вперше в історії України уряд визначив гендерну рівність одним зі своїх пріоритетів, поклавши обов'язки з реалізації державної політики у цій сфері на віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Іванну Климпуш-Цинцадзе, а у лютому 2018 р. КМУ призначив на посаду Урядової уповноваженої з питань гендерної політики знану досвідчену правозахисницю Катерину Левченко³⁵.

Власне, Українська держава – порівняно з іншими країнами колишнього соцтабору – демонструє значну прогресивність у тому, що стосується підтримки гендерної рівності: прийняті Україною закони про запобігання сімейному насильству, про гендерну рівність та протидію торгівлі людьми (2011)³⁶ виявилися першими у своєму роді в регіоні Центрально-Східної Європи. Та хоч в Україні й відбулося щонайменше п'ять парламентських слухань з питань гендерної рівності (1995, 2001, 2004, 2006 та 2007), сказати, що державна підтримка цих принципів є послідовною і систематичною, було б перебільшенням. У законотворців та урядовців немає однастайності у підході до питань гендерної рівності (а часом спостерігається явний відхід від самих засад), про що свідчать деякі законотворчі ініціативи, суперечні з проголошеними раніше та закріпленими у законах принципами відмови від гендерної дискримінації. Маю на увазі сумнозвісні законопроекти про «заборону абортів»³⁷ та про «заборону пропаганди гомосексуалізму»³⁸, які відверто зазіхають на особисті права і свободи громадян, що й викликало бурхливу дискусію у суспільстві та гостру критику від міжнародних і українських правозахисних інституцій.

³⁴ Про Експертну раду з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі // *Закон и норматив* (zakon-i-normativ.info).

³⁵ Призначено Урядову уповноважену з питань гендерної політики // *Урядовий портал*, 14 лютого 2018 р. (www.kmu.gov.ua). Про поточну діяльність К. Левченко див.: *Офіційна сторінка Урядової уповноваженої з питань гендерної політики* (facebook.com).

³⁶ Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

³⁷ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів) від 27 березня 2012 // *Верховна Рада України* (w1.c1.rada.gov.ua).

³⁸ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір) від 20 червня 2011 р. // *Верховна Рада України* (w1.c1.rada.gov.ua).

Очевидно, що при такій двозначній та мінливій позиції держава не може бути надійним союзником для громадянського суспільства у забезпеченні прав жінок. Це призвело до усвідомлення нагальної потреби в консолідації зусиль науковців, освітян, медій та правозахисних і жіночих громадських організацій. З одного боку, це необхідно для створення сталого тиску на органи державної влади та місцевого самоврядування і контролю за тим, як вони виконують покладені на них законом функції та обов'язки з подолання гендерної дискримінації. Важливо, що нині вітчизняні гендерні студії можуть уже представити якісні дослідження гендерних аспектів різних суспільних сфер, які виявляють факти та причини існування гендерної нерівності. Це дає активістам та правозахисникам переконливі аргументи для продовження наступального діалогу з владою.

З іншого боку, активне залучення освітян та журналістів необхідне для гендерної просвіти та пропаганди ідеї гендерної рівності задля змін у суспільній свідомості. Дієва співпраця зі ЗМІ почалася після того, як дослідження засвідчили, що ЗМІ масово репродукують консервативні гендерні стереотипи, не лише засмічують голови громадян застарілими уявленнями, але й неадекватно представляють фактичні ролі жінок і чоловіків у сучасному українському суспільстві.³⁹ Жіночі громадські організації взяли на себе відповідальність за гендерну просвіту журналістів.⁴⁰ Особливих зусиль вимагає і робота з учителями, яким належить «сіяти розумне, добре і вічне» у дитячі голови. Та у царині освіти, де поодинокими точковими заходами відчутного результату не досягнеш, активістам довелося заручитися підтримкою Міністерства освіти і науки, щоб здійснити масові вишколи для вчителів⁴¹. У 2017 р. МОН України здійснило широкомасштабну експертизу

³⁹ Докладну бібліографію див.: Оксана Кісь. Гендерні аспекти реклами: сексизм як негативний чинник формування гендерних відносин в Україні // *Практичні аспекти впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в діяльності Верховної Ради України* / ред. О. Сусллова. Київ 2010, с. 50–70.

⁴⁰ Напр., починаючи з 2007 р., Гендерний інформаційно-аналітичний центр «Крона» провів серію семінарів-тренінгів для журналістів у різних регіонах України, а також розробив та опублікував кілька методичок-посібників для журналістів «Гендерний погляд» (krona.org.ua). У 2017–2018 рр. Волинський прес-клуб реалізував всеукраїнський проект «Гендерний простір сучасної журналістики: від теорії до практики», в межах якого провів серію регіональних тренінгів для журналістів та опублікував методичний посібник: *Гендерна чутливість українських медіа: Порадник* / ред. Б. Стельмах, О. Ярош. Луцьк 2018. Чимало зусиль і заходів з просвіти медійників щодо проблем сексизму у ЗМІ та рекламі доклав Жіночий консорціум України (wcu-network.org.ua).

⁴¹ Широкомасштабний тренінговий проект для вчителів було реалізовано за фінансової підтримки Програми розвитку ООН у 2009–2011 рр. Крім того, семінари та інші освітні заходи для вчителів проводилися і в регіонах. За їхніми результатами було підготовано кілька посібників для освітян: Олег Марущенко, Ольга Плахотнік. *Гендерні шкільні історії*. Харків

шкільних підручників, яка виявила численні факти дискримінаційного контенту⁴². Важливо, що усі подібні проекти були реалізовані з ініціативи жіночих організацій за сприяння та підтримки керівних органів системи освіти у співпраці з дослідниками у ділянці гендерних студій та гендерними експертками, що дозволило показати прикладний потенціал науки та ефективність консолідованих зусиль.

Чимало дискусій та гострої критики викликає питання про роль іноземних донорів у формуванні жіночого руху в пострадянській Україні.⁴³ Їхню фінансову підтримку та роль у стимулюванні жіночого активізму важко переоцінити. Та попри численні небажані «сторонні ефекти» (як-от створення конкуренції між жіночими організаціями в умовах вкрай обмежених ресурсів, що сповільнило процес його консолідації; кон'юнктурні тенденції та «грантоїдство»; підлаштування діяльності жіночих груп під пріоритети донорів тощо), слід визнати один безсумнівний факт: без такої підтримки з-за кордону здобутки жіночого руху в Україні були б значно скромнішими. Часткова «професіоналізація» жіночого активізму (коли робота у громадській організації фактично є основним місцем праці) в українських економічних реаліях є вимушеним кроком – способом забезпечити повноцінне функціонування та дієвість жіночих груп.⁴⁴

Віднайдена ідентичність: жіночий активізм від пробудження феміністської свідомості до феміністської дії

Особливу роль у піднесенні феміністської свідомості у середовищі жіночого активізму відіграло щорічне святкування Міжнародного жіночого дня 8 березня.⁴⁵ Прикметно, що саме це радянське свято виявилось найживучішим з усіх «червоних днів календаря»: як свідчать соціологічні

2012; *Як навчати школярів долати гендерні стереотипи: Конспекти занять: Навчально-методичний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів* / ред. Т. Говорун. Київ 2011.

⁴² Висновки антидискримінаційної експертизи // *Інститут модернізації змісту освіти* (imzo.gov.ua); МОН пояснює, для чого потрібна антидискримінаційна експертиза підручників // *Урядовий портал* (kmu.gov.ua), 8 червня 2018 р.

⁴³ Ця проблема стосується жіночого руху у всіх пострадянських країнах, див.: Rebecca Kay. *Pot of Gold or Poisoned Chalice? The Impact of Western 'Support' // її ж. Russian Women and Their Organizations: Gender, Discrimination and Grassroots Women's Organizations, 1991–96.* New York – London 2000, с. 187–209.

⁴⁴ Гостру критику так званих «професійних феміністок» висловила Александра Грицак, див.: А. Нгуцак. *Foundation Feminism.*

⁴⁵ Огляд подій, які засвідчують відродження суто політичного (феміністського) смислу свята 8 березня: Oksana Kis. *Ukrainian Women Reclaiming the Feminist Meaning of International Women's Day: A Report about Recent Feminist Activism // ASPASIA: International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History* 6 (2011) 219–232.

опитування, його популярність залишається найвищою і на Сході, і на Заході країни.⁴⁶

Відомо, що у часи державного соціалізму первісний смисл Міжнародного дня жінок було спотворено: його було позбавлено феміністської сутності солідарності жінок у боротьбі за свої права, а саме свято використовувалось як нагода для комуністичної пропаганди та ширшої мобілізації жіноцтва на будівництво «комунізму». В останні радянські десятиліття цей день повністю втратив свій політичний зміст і перетворився на «свято весни і жіночої краси». Тоді ж серед компартійних керівників постав звичай публічно вітати жінок у цей день, всіяючи наголошуючи на численних перевагах життя жінок при соціалізмі (та ігноруючи розмаїті прояви дискримінації жінок в СРСР).⁴⁷

У незалежній Україні, як не дивно, очільники держави, посадовці та політичні лідери послідовно продовжують цю традицію: напередодні 8 березня публікують свої привітання у медіях. Ці тексти зазвичай віддзеркалюють панівні в українському суспільстві і ретельно замасковані матриархатними міфами глибинний сексизм і патерналізм. Незалежно від статусу мовців та їх приналежності до різних частин політичного спектру, вони одноставні у своєму есенціалістському баченні українських жінок, прославляючи тих насамперед/виключно за їхні сімейні ролі, жіночі принади та інші прикмети вимріяної патріархатом «істинної жіночності».⁴⁸

Особливо прикро вразила феміністок наскрізь есенціалістська риторика привітання від Віктора Ющенка (березень 2008 р.⁴⁹), адже той повсякчас заявляв про свою відданість принципам гендерної рівності та підписав Закон України «Про рівні права та можливості жінок і чоловіків

⁴⁶ Соціологічні опитування, проведені у 2004 та 2008 рр. у Львові та Донецьку засвідчили, що мешканці обох міст продовжують активно відзначати 8 березня (відповідно у Донецьку – 91,0% і 86,1%, у Львові – 64,5% і 53,4% міщан). База даних: Я. Грицак, О. Маланчук, Н. Черниш, В. Середа, В. Сусак. *Львів – Донецьк: Соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей* (1994, 1999, 2004; вибірка: 400+400).

⁴⁷ Докладніше див.: О. Кісь. *Украдене свято: історичні трансформації смислу 8 березня // Дзеркало тижня*, 6 березня 2013 р. (dt.ua); Г. Карпова, Е. Ярская-Смирнова. *Символический репертуар государственной политики: Международный женский день в российской прессе, 1920–2001 // Социальная история: Ежегодник 2003. Женская и гендерная история* / ред. Н. Л. Пушкарева. Москва 2003, с. 488–509; Choi Chatterjee. *Celebrating Women: Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology, 1910–1939.* Pittsburgh 2002.

⁴⁸ Окремі зразки таких привітань можна знайти у: О. Kis. *Choosing without Choice: Predominant Models of Femininity in Contemporary Ukraine // Gender Transitions in Russia and Eastern Europe* / ред. М. Hurd, Н. Carlback, S. Rastback. Stockholm 2005, с. 112–113; О. Kis. «Beauty Will Save the World!» *Feminine Strategies in Ukrainian Politics and the Case of Yulia Tymoshenko // Spaces of Identity* 7/2 (2007) 67.

⁴⁹ Вітання Президента України Віктора Ющенка з нагоди 8 березня (www.president.gov.ua).

в Україні» (2005). Обурені таким лицемірством, свідомі українські жінки опублікували відкритого листа до очільника держави, у якому відмовилися визнавати себе «слабкою і прекрасною статтю». Висловлюючи своє невдоволення надмірним наголосом на суто «жіночих чеснотах», активістки вимагали від президента трактувати їх як повноцінних громадян і цінувати за різноманітні професійні, інтелектуальні, творчі та політичні здобутки і зосередитись на забезпеченні гендерної рівності в усіх сферах.⁵⁰

Вочевидь, Ющенко був далеко не самотній у своєму (можливо, й несвідомому) сексизмі. Один за одним лідери правлячих політсил нагадували українкам, що «не жіноча справа – проводити реформи» (Микола Азаров, березень 2010), «коли почнеться тепло і в містах українських почнуть роздяться жінки – то це чудово» (Віктор Янукович, січень 2011), «лише жінка має виконувати всю домашню роботу» (Йосип Вінський, лютий 2011), «вище покликання жінки – бути матір'ю, берегинею родинного вогнища» (Володимир Литвин, березень 2011).

Про те, наскільки далеко можуть зайти у пошуках виправдання разуючої дискримінації жінок у політичній сфері вітчизняні державні мужі, промовисто свідчить заява тодішнього голови Верховної Ради Володимира Литвина у березні 2012 р. Коментуючи власне негативне ставлення до ідеї запровадження гендерних квот під час виборів, політик пояснив, що «чоловік – це вища істота, оскільки жінка створена була із ребра Адама, відповідно вона вже стоїть одразу на нижчому щаблі» і залучати її у потітку є протиприродно.⁵¹ Гостра реакція на цей зухвалий випадок не забарилася: у ЗМІ було оприлюднено відкритого листа від імені понад двох десятків жіночих громадських організацій, в якому Литвин зазнав нищівної критики за неприкритий сексизм та відверте нехтування правових норм та принципів демократичної держави.⁵² Виняткове значення цієї події у тому, що у ній чи не вперше в історії незалежної України єдиним фронтом виступили материкові та діаспорні українські жіночі громадські організації різного спрямування, засвідчивши спільну консолідовану позицію та рішучість протистояти наступу на права жінок в Україні. Це мало б стати серйозним сигналом для українського уряду, якому досі доволі успішно вдавалося вести подвійну гру, де слово часто розходилося з ділом.⁵³

⁵⁰ Відкритий лист Президентові України // *Західна Аналітична Група*, 18 березня 2008 р. (zggroup.com.ua).

⁵¹ Литвин пояснив гегемонію чоловіків у політиці «еволюційною» вищестію // *TCH*, 2 березня 2012 р. (tsn.ua).

⁵² Лист жіночих громадських організацій Голові Верховної Ради України // *Gender Museum*, 6 березня 2012 р. (gender.at.ua).

⁵³ Типовим прикладом може слугувати ситуація з протидією насильству над жінками, яку докладно проаналізувала Олександра Грицак: Alexandra Hrycak. *Transnational Advocacy Cam-*

Вже від початку 2000-х можна простежити послідовні зусилля активісток жіночого руху відновити суто феміністський смисл 8 Березня. Березень 2009 р. став знаковим, бо саме тоді жіночі організації вперше вивели жінок на вулиці українських міст, щоб відкрито заявити про наявну дискримінацію та вимагати рівних прав. Різні за формою акції протесту відбулися у великих містах (Харкові, Львові, Чернівцях) з ініціативи місцевих жіночих спілок. Значення цих подій у тому, що жінки вперше вийшли у публічний простір, щоб привернути увагу широкого загалу (а не лише вузького кола дослідниць, активісток чи посадовців) до проблеми наскрізної гендерної дискримінації⁵⁴. Різноманітні просвітницькі, культурницькі, громадсько-політичні акції з нагоди відзначення Міжнародного дня прав жінок стали більш масовими і набули медійного розголосу у 2010–2011 рр. у зв'язку з відзначенням 100-річчя від започаткування цього свята⁵⁵.

У контексті переростання феміністської свідомості/ідентичності у феміністську дію особливо показовою є діяльність «Феміністичної офензиви» – ініціативи, яка об'єднала низку молодіжних жіночих груп на ідеологічній платформі фемінізму⁵⁶. Вони не лише опублікували «Маніфест феміністичної офензиви», у якому гостро критикували сучасний патріархат, але й організували кілька науково-культурницьких та масових вуличних заходів феміністичного спрямування.⁵⁷ Діяльність та опубліковані заяви засвідчили доволі радикальний, революційний характер спільноти, що відмовляється від будь-яких форм співпраці з владою та націлена на зміну патріархального укладу суспільства. Фактично, із появою «Феміністичної офензиви» можна говорити про завершення процесу формування повноцінного жіночого руху в Україні. Тепер у ньому було представлено повний спектр жіночих організацій – від найбільш консервативних (традиціоналістських) до найбільш радикальних (анархо-феміністських), включно з великим сегментом феміністських груп ліберального типу. Водночас у межах самого жіночого руху простежується чітка спеціалізація жіночих груп за напрямками діяльності (політичні, соціальні, правозахисні, освітні, дослідницькі, професійні, культурницькі тощо). Влітку 2017 р. Український жіночий фонд провів масштабне опитування активісток

paigns and Domestic Violence Prevention in Ukraine // Domestic Violence in Postcommunist States / ред. К. Fabian. Bloomington 2010, с. 45–77.

⁵⁴ Докладніше див.: О. Kis. *Feminism in Contemporary Ukraine: From «Allergy» to Last Hope* // *Kultura Enter*, т. 3. Lublin 2013, с. 264–277.

⁵⁵ О. Kis. *Ukrainian Women Reclaiming the Feminist Meaning*, с. 219–232; Г. Гриценко. *Марші 8 Березня: винайдення феміністичної традиції* // *Гендер в деталях*, 16 березня 2018 р. (genderindetail.org.ua).

⁵⁶ Більше інформації див.: *Феміністична офензива* (ofenzyva.wordpress.com).

⁵⁷ Там само.

жіночих організацій, щоб оцінити стан жіночого руху в Україні. Результати виявили як слабкі місця, так і сильні сторони та засвідчили готовність до глибшої консолідації і співпраці.⁵⁸ Вочевидь, як і в будь-якому іншому жіночому русі, в українських жіночих організацій нема і не може бути цілковитої одностайності щодо ідеологічних засад, пріоритетів, форм та способів діяльності, засобів досягнення цілей тощо. Та одна прикмета все ж дозволяє говорити про спільність – це визнання факту дискримінації жінок в сучасній Україні та усвідомлення необхідності змінити такий стан речей.

Крок вперед і два назад: гендер як лакмусовий папірець української демократії

В останні роки важко не помітити піднесення суспільного інтересу до гендерної тематики. При цьому активувалися як прибічники впровадження цього принципу у всіх сферах, так і запеклі опоненти. Вірогідно, саме зрілість і дедалі більша впливовість суспільних сил, що відстоюють принципи гендерної рівності та зміцнення відповідної правової бази зумовили вибух гострої реакції з боку консервативних суспільних середовищ.

Подекуди полеміка про потенційну користь чи шкоду гендерної рівності для українського суспільства виходить за межі цивілізованої дискусії, у якій сторони поважають думку іншого та оперують зваженими аргументами. Відкриті й активні «бойові дії» опонентів гендерної рівності в Україні розпочалися наприкінці 2009-го кампанією дискредитації самих понять «гендер» та «гендерна політика». Немає нічого дивного і в тому, що особливою активністю та відносним успіхом вирізняються антигендерні рухи на Західній Україні, де населення більш консервативне у своїх поглядах на традиційні моральні норми та сімейні цінності, вирізняється релігійністю та лояльністю до націоналістичних ідей. І саме релігійні організації та праворадикальні політичні рухи стали головними рушіями антигендерної кампанії в цьому регіоні. Їх завзяття та масштабність дій у викриванні (уявних) «загроз» гендерної політики гідне подиву, адже залучено чи не усі відомі способи поширення інформації. Протягом цілого 2010 р. міщан безперервно бомбардували різноманітними пропагандистськими заходами та матеріалами: численні вуличні акції у центральних частинах міст, розповсюдження всілякої друкованої продукції у школах та на масових заходах, наочна агітація у транспорті, громадських місцях, житлових будинках, публікації в пресі. При цьому опоненти гендерної рівності не гребують жодними засобами для дискредитації свого ідейного «ворога»: спотворюють дефініції, перекручують факти, обманюють, вигадують

⁵⁸ Сучасний жіночий/феміністичний рух в Україні: погляд зсередини // *Український жіночий фонд* (uwf.org.ua).

ють, залякують та ін. Вдаючись до прямої дезінформації та маніпулювання свідомістю довірливих і малоосвічених у цій тематиці українців, граючи на національно-релігійних почуттях та гомофобних упередженнях, гендерну політику представляють суспільству виключно як насадження гомосексуалізму та підрив інституту традиційної сім'ї в Україні.⁵⁹

Органи державної влади мали б зреагувати на цю ситуацію, адже уся кампанія спрямована на дискредитацію державної гендерної політики, підрив базових демократичних цінностей, розпалювання ворожнечі і нетерпимості у суспільстві. Натомість депутати тих міських та обласних рад Західної України, де домінують представники правих партій (зокрема ВО «Свобода») навіть спромоглися ухвалити на своїх сесіях звернення до парламенту та уряду України із закликом відмовитися від гендерної політики.⁶⁰ Занепокоєння викликає той факт, що часто речники «антигендеру» – це досить молоді чоловіки, які намагаються вибудувати на цьому свою політичну кар'єру. Характерно, що у кожному такому випадку робилися спроби припинити діяльність місцевих центрів гендерних студій як осередків «ворожих ідей». Очевидно, що поборники гендерної рівності – активісти і науковці – опинилися у вкрай невигідному становищі, адже вони не мали у своєму розпорядженні ані таких потужних фінансових, інституційних і людських ресурсів, ані підтримки центральних органів влади, тож самотужки погамувати активно роздмухані страсті навколо гендеру їм не під силу.⁶¹ Антигендерна вакханалія, яка дещо вщухла у 2012 р., розгорнулася з новою силою вже після Революції гідності, коли у різних містах низку феміністичних акцій громадсько-просвітницького характеру зірвали радикально налаштовані представники угруповань правого спектру, а самі активістки зазнали брутальних нападів, фізичного та психологічного насильства.⁶² При цьому

⁵⁹ Докладніше див. тематичне число «Гендер і антигендер»: *Гендерний журнал «Я»* 34 (2013) (krona.org.ua). Найяскравіші зразки пропагандистських матеріалів антигендерної кампанії див.: *Стоп Гендер* (stopgender.wordpress.com). Характерно, що, розгорнувши бурхливу діяльність з дискредитації гендерної політики, її опоненти воліють зберігати анонімність – ані імен, ані адрес, ані інших даних, які б допомогли ідентифікувати тих, хто стоїть за антигендерною кампанією та забезпечує її фінансово, організаційно та інтелектуально, знайти не вдалося.

⁶⁰ Ознайомитися з відповідними зверненнями можна на ресурсах: *Любовь против гомосексуализма* (love-contra.org); Франківська міськрада вимагає заборонити пропаганду гомосексуалізму в Україні // *Тримай курс*, 15 грудня 2017 р. (kurs.if.ua).

⁶¹ Окремі спроби аргументованого спростування основних тез антигендерних агіток не мали належного суспільного резонансу. Див.: Гендерна страшилка як виборча стратегія, або як недолугі політики пошивають львів'ян у дурні // *Релігія в Україні*, 11 листопада 2010 р. (religion.in.ua); Оксана Ярош. Що таке гендерна рівність та для чого вона // *Волинь Post*, 27 листопада 2017 р. (volynpost.com).

⁶² Чому жіночі акції Восьмого березня зіштовхнулись із насиллям // *Соцпортал*, 10 березня 2018 р. (socportal.info); В Івано-Франківську праворадикали зірвали лекцію про фемінітиви //

далеко не завжди правоохоронні органи протидіяли агресорам, запобігали безчинствам, припиняли протиправні дії та карали зловмисників.

Євромайдан надав потужного імпульсу розвитку феміністського руху в Україні. З одного боку, в основі масових протестів осені 2013-го – зими 2014 р. лежали ліберальні ідеї та цінності, що становлять підмурівок сучасної європейської демократії, серед них і принципи гендерної рівності, і це стало одним із чинників масової участі активісток жіночого руху в протестах. З іншого боку, у просторі Майдану досить швидко панівним став націоналістичний дискурс, з притаманними йому патріархальними уявленнями-стереотипами, які чітко розмежовували ролі чоловіків і жінок у протестах. Чи не від перших днів чоловікам відводилась роль активних борців-революціонерів на барикадах, тоді як жінок – під приводом захисту їх від ризиків – витіснили у допоміжні сфери (кухня, медична служба, логістика, інформаційна і правова підтримка тощо)⁶³. Соціологічні опитування на Майдані показали: на початку протестів (у грудні 2013 р.) жінки становили майже половину учасників (44%), та коли Майдан перетворився на так звану «січ» – квазімілітарне утворення, жінок (які б постійно перебували на Майдані) стало значно менше – лише 12%⁶⁴. Спроби вказати жінкам на їхнє «місце» не минули непоміченими: феміністська ініціатива «Половина Майдану: жіночий голос протесту»⁶⁵ наголошувала на рівноправності жінок як громадянок в обранні власного способу участі в протестах та на ідеї гендерної рівності як невід’ємної складової демократії. Прагнучи зробити різнопланову участь та внесок жінок поміченими і визнаними, 13 грудня 2013 р. ця ініціативна група провела «Ніч жіночої солідарності» на Майдані, під час якої артикулювала низку феміністських гасел, наприклад: «Свобода, рівність, сестринство!» та «Свобода, рівність, жіноча солідарність!» Характерно, що лідерками цієї неформальної спільноти стали молоді освічені й професійно успішні жінки, які поділяли феміністський світогляд та цінності. Через відкриту або приховану дискримінацію, якої зазнавали жінки у сотнях Майдану (структурних одиницях Самооборони Майдану – самоорганізації протестувальників), жінки почали формувати власні жіночі сотні,

Центр інформації про права людини, 18 березня 2018 р. (humanrights.org.ua/material); Праворадикали в Ужгороді зірвали акцію на підтримку прав жінок та за ратифікацію Стамбульської конвенції // *Заголовок*, 8 березня 2017 р. (zaholovok.com.ua); Правозахисники вимагають розслідувати у Львові напад на феміністок // *Щоденний Львів*, 9 березня 2018 р. (dailylviv.com).

⁶³ Т. Бурейчак, О. Петренко. Канапки, Січ та «бандерівки» // *Zaxid.net*, 8 січня 2014 р. (zaxid.net).

⁶⁴ Т. Марценюк. Гендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах // *eKMAIR* (ekmair.ukma.edu.ua).

⁶⁵ *Половина Майдану: жіночий голос протесту* ([facebook.com](https://www.facebook.com)).

які самостійно визначали, у яких сферах і в який спосіб долучатися до протестів. Деякі жіночі сотні та їхні акції мали суто феміністський характер та відкрито критикували патріархальні практики на Майдані⁶⁶, тоді як інші не артикулювали феміністських ідей, але залучали жінок до різноманітної участі у протестах, в тому числі й у збройних сутичках⁶⁷.

Загалом, жінки взяли дієву участь у протестах як у просторі власне Майдану, так і поза ним. Чимало жінок стали лідерками протестів і символами Революції гідності (як-от Руслана Лижичко, Ольга Богомолець, Леся Оробець, Тетяна Чорновол та ін.). Хоча вони зазвичай не мали безпосереднього стосунку до жіночого руху та не позиціонували себе як феміністки, їхня роль у протестах стала для багатьох пересічних жінок взірцем для наслідування у тому, що стосується активної громадянської позиції та політичного лідерства. Зрештою, участь жінок у Революції гідності привернула увагу журналістів, які у своїх публікаціях активно розкривали жіночі обличчя протесту.⁶⁸ Саме в часи Євромайдану, як показав гендерний моніторинг Інституту масової інформації, помітно зросла присутність жінок у ЗМІ: вони значно частіше ставали героїнями сюжетів, з’являлися у ролі запрошених експертів, були у фокусі дискусій⁶⁹.

Упродовж XX ст. війни приносили жінкам різних країн не лише страждання і втрати, але й відкривали додаткові можливості для самореалізації⁷⁰. Так сталося і в Україні в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Від самого початку АТО чимало жінок (насамперед із числа активних учасниць Майдану) вирішило приєднатися до «добробатів», щоб захищати свою країну. Утім, у війську жінки зіткнулися з відкритою дискримінацією – як унаслідок гендерних стереотипів та упереджень, так і на інституційному рівні⁷¹. Однією

⁶⁶ Sarah D. Phillips. The Women's Squad in Ukraine's protests: Feminism, nationalism, and militarism on the Maidan // *American Ethnologist* 41/3 (2014) 414–426; Ірина Виртосу. Не бутербродом єдиним, або Навіщо Майдану «Жіноча сотня» // *Українська правда*, 5 лютого 2014 р. (life.pravda.com.ua); Настя Мельниченко. Навіщо Україні Жіноча сотня? // *Представництво Фонду ім. Генріха Бюлля в Україні*, 25 березня 2014 р. (ua.boell.org).

⁶⁷ 39 Жіноча сотня Самооборони Майдану (uk.wikipedia.org).

⁶⁸ Напр.: Ірина Виртосу. *Майдан – жіноча справа: 17 героїнь*. Київ 2014; Петро Дідула, Оля Онишко. Жіночі обличчя майдану: серія документальних фільмів // *Україна Модерна* (uamoderna.com).

⁶⁹ Р. Кабачій. Жіночі обличчя революції // *Тиждень* (tyzhden.ua), 28 лютого 2014 р.

⁷⁰ О. Кісь. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // *Жінки Центральної та Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ 2015, с. 15–39.

⁷¹ Це недвозначно засвідчило соціологічне дослідження «Невидимий батальйон: участь жінок у військових діях в АТО», результати якого було оприлюднено наприкінці 2015 р.: *Невидимий батальйон: соціологічне дослідження* / ред. Т. Марценюк. Київ 2016.

з найбільочіших проблем стали посадові обмеження: жінкам у ЗСУ закон дозволяв лише небойові обслуговуючі спеціальності⁷². Наслідком таких правових колізій було те, що фактичні бійчині, оформлені як допоміжний персонал, отримували меншу грошову винагороду та були позбавлені соціальних пільг для ветеранів АТО. Саме на цю проблему був націлений протест активісток, правозахисниць та ветеранок АТО 21 січня 2016 р. під стінами Міністерства оборони під назвою «Невидимий батальйон». Учасниці акції прагнули повернути увагу командування ЗСУ до дискримінації жінок-учасниць АТО і вимагали скасувати наказ Міністерства оборони № 337, який забороняв жінкам служити солдатами та офіцерами військових підрозділів АТО. Зусилля активісток не були марними: у березні 2018 р. у сумнозвісний наказ таки було внесено відповідні зміни, завдяки чому стала можливою повноцінна служба жінок у війську⁷³. А вже 6 вересня 2018 р. Верховна рада України ухвалила зміни до законодавства, які остаточно усунули дискримінаційні (щодо жінок) норми у ЗСУ⁷⁴. Цього ж дня під стінами Верховної Ради відбулася велелюдна акція за участі активісток жіночого руху та народних депутаток на підтримку 50% представництва жінок у парламенті під цілком феміністськими гаслами «Жінкам – владу! Жінок – у Раду!»⁷⁵.

Цій перемозі феміністок передувало скасування наприкінці 2017 р. переліку близько 450 професій, заборонених для жінок в Україні (згідно з наказом МОЗ № 256 від 29 грудня 1993 р.)⁷⁶. Це рішення було ухвалене під тиском активісток жіночого руху, які від квітня 2017 р. проводили флешмоб #жінкаможевсе у соцмережах, оприлюднюючи історії успішних жінок у так званих «чоловічих» професіях. Йшлося про патерналістську гендерну політику держави, яка брала на себе рішення щодо сфери зайнятості жінок, прикриваючи цю дискримінаційну практику захистом репродуктивного здоров'я жінок. Головна ідея полягала в тому, що жінки –

як повноправні громадянки України – здатні самостійно оцінити ризики тієї чи іншої професії і свідомо обрати, де і ким працювати.

І знову, помітні успіхи жіночих організацій у впровадженні гендерної рівності спричинили зустрічну мобілізацію консервативних сил українського суспільства. Це протистояння особливо яскраво проявилось у процесі підготовки до ратифікації Верховною Радою України «Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (2011), більш відомою як Стамбульська конвенція⁷⁷. Спершу під тиском консервативно налаштованих депутатів з проекту закону було вилучено поняття «гендер» та «сексуальна орієнтація», а сам проект після першого читання відправили на допрацювання. Попри фахові роз'яснення експертів, зокрема щодо «ризиків», Всеукраїнська рада Церков, керуючись хибним тлумаченням поняття «гендер»⁷⁸, вкотре закликала законотворців взагалі не ратифікувати цей документ, який начебто несе загрози для суспільної моралі й суперечить християнським цінностям⁷⁹. У результаті складного компромісу було ухвалено Закон України «Про запобігання та протидію сімейному насильству» і низку змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, які посилили відповідальність за насильство щодо жінок⁸⁰. Ратифікація ж самої Стамбульської конвенції – і, як наслідок, приєднання до європейської системи моніторингу ситуації з домашнім насильством – залишається питанням угод поміж ліберальними і консервативними політичними силами.

Зміни суспільної свідомості у ставленні до фемінізму повільні, та все ж мають позитивні тенденції. Цьому сприяють і науково-популярні видання, які доступно і докладно пояснюють сутність фемінізму для пересічних людей, розвіюючи різні міфи та упередження⁸¹.

⁷² Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік» від 14 жовтня 1994 р. // *Законодавство України* (zakon4.rada.gov.ua).

⁷³ Наказ Міністерства оборони України «Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 27 травня 2014 року № 337» від 12.03.2018, № 111 // *Законодавство України* (zakon0.rada.gov.ua).

⁷⁴ Верховна Рада ухвалила зміни до законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в армії // *Міністерство оборони України* (mil.gov.ua), 6 вересня 2018 р.

⁷⁵ Акція «Жінок в парламент – 50%» (facebook.com), 6 вересня 2018 р.

⁷⁶ Наказ МОЗ України № 1254 «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256» від 13 жовтня 2017 р. // *Законодавство України* (zakon2.rada.gov.ua).

⁷⁷ Ірина Виртосу. Усе, що ви хотіли знати про Стамбульську конвенцію // *Центр інформації про права людини* (humanrights.org.ua), 11 травня 2017 р.

⁷⁸ Олена Сулова. До деяких положень законопроектів з пакету ратифікації Стамбульської конвенції Ради Європи // *UDAID Програма Рада* (radaprogram.org), 1 грудня 2017 р.

⁷⁹ Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську конвенцію // *Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій* (vscigo.org.ua), 22 червня 2017 р.

⁸⁰ Закон України «Про запобігання та протидію сімейному насильству» від 7 грудня 2017 р. // *Законодавство України* (zakon5.rada.gov.ua); Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. // *Законодавство України* (zakon3.rada.gov.ua); С. Хоменко. Б'є – значить сяде: Україна отримала нові закони проти сімейного насильства // *BBC News* (bbc.com), 4 січня 2018 р.

⁸¹ Напр.: Тамара Марценюк. *Чому не варто боятися фемінізму*. Київ 2018.

Поступово зростає інтерес до ідей гендерної рівності на рівні програмних документів та у справі включення жінок на прохідні позиції у виборчих списках деяких політичних сил, що позиціонують себе як прозахідні, орієнтовані на демократичні цінності (зокрема, у програмі партії «Удар» і виборчому списку «Самопоміч»)». Збагнути, якою насправді є позиція політичної партії у питанні гендерної рівності не так просто, бо одні, заявляючи про свою відданість цьому підставовому принципу демократії,⁸³ не демонструють конкретних кроків у цьому напрямку, тоді як інші, ані словом не згадуючи про гендерну рівність у програмних документах, фактично реалізують ці принципи на практиці. Хоча результати парламентських виборів та виборів до місцевих органів влади поки що свідчать про збереження значного гендерного розриву у представництві жінок, зростання активності і впливу жінок у вищих ешелонах влади годі не помітити.⁸⁴

Чи прагнення до гендерної рівності в Україні могло б об'єднати український політикум? Певні підстави для обережного оптимізму в цьому сенсі є. Створення у грудні 2011 р. у Верховній Раді України міжфракційного депутатського об'єднання «Рівні можливості» та його активність у реагуванні на факти сексизму і дискримінації недвозначно сигналізує про те, що ідеї гендерної рівності небайдужі представникам різних політсил, і ті, попри інші нездоланні партійні протистояння та бар'єри, в принципі могли знайти порозуміння на цьому ґрунті. Метою своєї діяльності об'єднання вважає відстоювання рівних можливостей чоловіків і жінок у здобутті роботи, освіти, доступі до медицини, участі в суспільно-політичному житті України.⁸⁵ Представниці/ки цього МФО якраз стають основними лобістами законодавчих змін, спрямованих на усунення гендерної дискримінації.

Здається, від початку 1990-х ситуація змінилася парадоксальним чином на користь фемінізму. Нині маємо суспільство, в якому протягом останніх двох десятиліть завдяки самовідданій праці жіночих громадських організацій та дослідників у сфері гендерних студій був належно рекультивований ґрунт для

⁸² Докладніше див.: О. Кіс. *Feminism in Contemporary Ukraine*.

⁸³ Напр., 1 березня 2012 р. представники усіх основних політичних сил взяли участь у відкритій дискусії «Зміцнення політичних партій через залучення жінок», організованій ПРООН та Національним демократичним інститутом (США) // *Livejournal Feminism_UA* (feminism-ua.livejournal.com), 25 лютого 2012 р.

⁸⁴ Аналітичний звіт: гендерний моніторинг парламентських виборів 2014 року // *Гендер в деталях* (genderindetail.org.ua), 21 липня 2018 р.; Фінальний звіт за результатами гендерного моніторингу на місцевих виборах 2015 року в Україні // *Комітет виборців України* (cvu.org.ua), 2 грудня 2015 р.

⁸⁵ У Верховній Раді України створено міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості» // *Верховна Рада Україн* (portal.rada.gov.ua), 25 грудня 2011 р.; МФО «Рівні можливості» // *Equal Opportunities Caucus* (facebook.com).

впровадження гендерної рівності (первинно приготований ще радянською владою); водночас масовими зусиллями консервативних сил усіх мастей саме поняття «гендер» виявилось дискредитованим і фактично неприйнятним для широкого загалу. Попри справді масштабні наступи консерваторів та очевидну патріархальність більшості нинішніх владомощців, підстав для відчаю наразі немає: хай там що, а Українська держава змушена виконувати свої міжнародні зобов'язання із забезпечення гендерної рівності, якщо не хоче опинитися у міжнародній ізоляції. На цьому тлі загального спантеличення нарешті з'являється шанс «назвати речі своїми іменами»⁸⁶: боротьбу проти дискримінації жінок в Україні – фемінізмом, а аналіз проявів та механізмів дії патріархату – феміністськими студіями. Традиційна українська техніка вишивки «білим по білому» – метафора, яку вжила у назві українського перекладу своєї книги про український жіночий рух Марта Богачевська-Хом'як, натякаючи, що розмаїті ролі жінок в українському суспільстві і культурі довго були непомітними. Ця практика поступово відходить у минуле: сучасний феміністський рух і феміністські студії увиразнюють жіночу присутність у різних суспільних сферах у минулому і сьогодні, розсуваючи межі жіночої самореалізації, утверджуючи жінок як рівноправних громадян.

Oksana Kis

FEMINIST STUDIES AND FEMINIST ACTIVISM IN INDEPENDENT UKRAINE: MOVING TOWARDS ONESELF

This article represents an overview of the developments in the contemporary Ukrainian women's movement and in women's and gender studies from the perspective of changing public attitudes towards the notion of feminism which has been discredited in Soviet times. It identifies four stages and examines major issues in the process of institutionalizing of feminism and feminist research in the Ukrainian academia. The author traces the progress of feminist activism in Ukraine from maternalist and traditionalist women's initiatives in the early 1990s up to radical anarchist women's groups in the 2010s. Peculiarities of interactions between women's NGOs and state institutions are explored against the backdrop of changes in the Ukrainian legislation on gender equality.

Key words: feminism, women's movement, women's / gender studies, women's organizations, activism, sexism, gender equality.

⁸⁶ За висловом Соломії Павличко у статті: Соломія Павличко. Фемінізм – непоганий інструмент, щоб назвати речі своїми іменами // *День*, 13 червня 1998 р. (day.kiev.ua).

Студії пограниччя

УДК 930:94(=161.2)(438.14)«1939/1944»:311.3

Ігор Галагіда

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ У ЛЮБЛІНСЬКОМУ ДИСТРИКТІ (ЖОВТЕНЬ 1939 – ЛИПЕНЬ 1944): ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ СТАТИСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ*

*«Смерть однієї людини – це смерть,
а смерть двох мільйонів – лиш статистика»
(Еріх Марія Ремарк**).*

Текст є результатом кількохлітніх досліджень, що мали за мету встановити реальні людські втрати серед українців на теренах Люблінського дистрикту, створеного німецькими окупантами, в період від жовтня 1939 р. до липня 1944 р. На підставі архівних джерел (зокрема документації Українського центрального комітету), преси, спогадів і літератури з цього питання отримано інформацію про 5173 особи української національності, які постраждали в той час. Поширена в українській історіографії теза про масовість злочинів польського підпілля проти української цивільної людності в 1942 р. видається необґрунтованою – переважна більшість українців загинула тоді від рук німців. Крім того, осадницька політика німецької влади призвела в 1942–1943 рр. до спалаху відвертого польсько-українського конфлікту на Люблінщині. З іншого боку, дані, які досі фігурували в польській літературі про кількість жертв серед українського цивільного населення внаслідок операцій польського підпілля (особливо «грубешивської революції») навесні 1944 р., виявились дуже заниженими. Отримані результати свідчать про необхідність подібних досліджень щодо всіх етнічних груп на території, охопленій польсько-українським конфліктом під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

* Уперше ця стаття опублікована у журналі польського Інституту національної пам'яті (Igor Hałagida. *Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego*) // *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2017) 353–413. В українському перекладі виправлено деякі помилки та введено невеликі доповнення, що зовсім не міняє кінцевих висновків, оприлюднених у первісній версії. Статтю переклав Андрій Павлишин. Розлогіша версія цієї статті міститиме всі встановлені досі прізвища жертв.

** Еріх Марія Ремарк. *Чорнийobelіск* / пер. з нім. Є. Попович // Е. М. Ремарк. *Чорнийobelіск. Триумфальна арка. Ніч у Лісабоні*. Харків 1986, с. 108.

Ключові слова: Люблінщина, Білопідляський повіт, Білгорайський повіт, Холмський повіт, Грубешівський повіт, Красноставський повіт, Красницький повіт, Люблінський повіт, Пулавський повіт, Радинський повіт, Замостівський повіт, Люблінський дистрикт, польсько-український конфлікт, Друга світова війна.

Вступні зауваги

Однією (а може, навіть єдиною) з-поміж історичних проблем, які досі значною мірою впливають на польсько-українські відносини, є проблема перебігу й наслідків польсько-українського конфлікту періоду війни і перших післявоєнних років¹. Серед численних конкретних питань, що загалом творять цю проблему, винятково сильні емоції породжують різні дані щодо втрат, яких зазнала кожна зі сторін унаслідок операцій окремих збройних

¹ Попри критичні судження, які час від часу лунають з цього приводу, історіографія конфлікту дуже обширна; її огляд див. зокрема: Роман Грицьків. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // *Український визвольний рух*, зб. 2. Львів 2003, с. 148–169; Оксана Каліщук. Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 22 (2012) 523–535; Олександр Лисенко, Олександр Марущенко. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. Київ – Івано-Франківськ 2003; О. Марущенко. Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень // *Сторінки воєнної історії України* / упор. В. Смолій, вип. 11 (2008) 32–41; його ж. Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині у вітчизняних історіографічних інтерпретаціях // *Вісник Черкаського університету* [Серія: Історичні науки] 35 (2014) 9–15; його ж. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // *Галичина* 9 (2003) 112–126 (той самий текст див.: *Незалежний культурологічний часопис «І»* 74 (2013) 148–155); Ольга Морозова. Волинська трагедія в сучасній українській і польській історіографії // *Чорноморський літопис* 7 (2013) 105–111; Гжегож Мотика. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // *Україна Модерна* 15(4) (2009) 127–136 (польську версію тексту див.: G. Motyka. II wojna światowa w polsko-ukraińskich dyskusjach historycznych // його ж. *Cień «Kłuta Sawura»*. Gdańsk 2013, с. 40–49); його ж. Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943–1948: aktualny stan badań // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 8/9 (1999) 316–329; його ж. Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii // *Przegląd Wschodni* 1 (1997) 219–226; його ж. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* / ред. P. Kosiewski, G. Motyka. Kraków 2000, с. 166–178; Іван Мищак. Сучасна українська та польська історіографії про волинську трагедію 1943 року // *Історіографічні дослідження в Україні* 18 (2008) 456–464; Валерій Солдатенко, Ярослав Антонюк. До з'ясування причин Волинської трагедії 1943–1944 рр.: сучасний український історіографічний дискурс // *Україна дипломатична* 14 (2013) 887–914; Василь Ухач. Волинь 1943: погляд сучасної української історіографії // *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: Збірник наукових праць* / ред. В. Смолій і ін. Київ 2014, с. 148–160; Rafał Wnuk. Recent Polish Historiography on Polish–Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath // *Intermarium* 1 (2004), електронне видання (<http://ececolumbia.edu/files/ecec/images/wnuk-1.pdf>, переглянуто 8.IV.2015).

формувань, що представляли ці сторони, а також дій основних акторів цих подій – Німеччини та Радянського Союзу. Учасники дискусій, коли йдеться про власні втрати, часто наводять максимальні кількості, а коли доходять до жертв іншої сторони – мінімальні цифри (або й узагалі применшують вагу цього питання). Крім того, найчастіше підставою такого роду тверджень є не надто докладні оцінки². Зрештою, упродовж тривалого часу в умовах відновлення польсько-українських відносин після падіння комунізму ці питання вважали – може, й не другорядними – однак, радше нерозв'язними. «Немає найменшого сенсу обчислювати в цей момент кількість жертв, які полягли в братовбивчій війні з обох сторін. Це означало би, що ні поляки, ні українці нічого упродовж минулих десяти століть не навчилися», – писав понад чверть століття тому Владислав Серчик, покійний уже польський фахівець з історії України, тодішній співголова Польсько-української комісії з питань шкільних підручників³. Дивлячись на це із сьогоденної перспективи та зважаючи на сучасні польсько-українські історичні дискусії, цей погляд, на жаль, слід визнати хибним. Натомість сама температура польсько-української історичної суперечки, що зросла за останні кілька років, наводить на думку, що тільки відновлення фундаментальних досліджень в окремих сферах⁴, публікація результатів і верифікація іншою стороною (умова *sine qua non*) може принести певний поступ у діалозі.

Досі в полеміці важливе місце посідає Люблінщина⁵. Події, що відбулися в цьому регіоні, деякі українські дослідники розглядають як аргумент у дискусії про Волинський злочин. На їхню думку, вбивства української цивільної людності в 1942 р. (особливо в Замостівському повіті) призвели до загострення польсько-українських відносин і викликали реакцію помсти у вигляді антипольської чистки на Волині, ініційованої в 1943 р. бандерівською фракцією ОУН⁶. З цією точкою зору сперечаються, мабуть,

² Обговорення всіх публікацій, що стосуються цього питання, вимагало би окремого історіографічного тексту.

³ Władysław Serczyk. Polska – Ukraina: dziesięć wieków niezrozumienia // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 1. Київ 1993, с. 18.

⁴ Я маю на увазі й аналіз конкретних питань упродовж дещо тривалішого періоду, і мікродослідження, що стосуються локальних, окремих (зазвичай трагічних) подій.

⁵ В українській історіографії переважно фігурує історично-географічне означення «Холмщина», натомість більшість сучасних польських істориків апелюють у назовництві до сучасного міжнародно-правового та адміністративно-географічного стану. Прагнучи до якнайбільшої об'єктивності та безсторонності, а також з уваги на те, що Люблінщина географічно ширша, ніж Холмщина, позаяк включає також Замостянщину, в українському перекладі послідовно вживається термін «Люблінщина» (*прим. пер.*).

⁶ Це питання порівняно рано, уже в перші післявоєнні роки, постало в українській емігрантській історіографії. До нього звертався, зокрема, Микола Лебедь, член керівництва

усі польські історики, а також деякі українські вчені. Не менші суперечки викликає операція польського підпілля – загонів Армії Крайової і Селянських батальйонів (надалі БХ, аббревіатура польської назви *Bataliony Chłopskie*) в українських селах Грубешівського повіту навесні 1944 р. (в польській літературі її називають «грубешівською революцією»). В цьому випадку описувані польською історіографією обставини, що призвели до цих подій, і їхній перебіг ставлять під сумнів українські дослідники. Крім того, обидві сторони часто підважують пропоновані опонентами підрахунки кількості убитих тоді цивільних мешканців, вважаючи їх завищеними. Звичайно, не лише ці проблеми викликають суперечки. Проте здається, що якомога точніше визначення кількості людських втрат кожної зі сторін на різних етапах польсько-українського конфлікту (й увічнення таким чином пам'яті про тих, хто тоді загинув) становить нині проблему, яка не повинна викликати сумніву. Це, зокрема, спонукало автора цих слів не тільки спробувати верифікувати наявну інформацію про українців, що загинули на Люблінщині під час німецької окупації, але й укласти докладний їх список⁷.

Методологія знаходження й аналізу даних

Перші спроби зібрати вичерпну інформацію про втрати серед українців на теренах Люблінського дистрикту були зроблені майже негайно – ще під час Другої світової війни, а їх ініціатором був Український центральний комітет (УЦК), що базувався в Кракові, та його місцеві структури – Українські

ОУН-Б, у своїй монографії про УПА, виданій ще в 1946 р. Він писав: «Поляки провели терористичну акцію проти українського населення на окраїнах українських етнографічних земель, а головню в грубешівському, холмському, володавському і інших повітах лівого берега Бугу і Сяну. Цю акцію почали ще в р[оці] 1942 нападами на села, вбивствами української інтелігенції, а в дальшому поголовним нищенням, паленням і мордуванням по українських селах. Жертвою їхніх акцій впало в р[оках] 1942–1943 понад 2000 осіб. В р[оці] 1944 поляки перенесли свій терор також на цілість українських західних земель Галичини» (Микола Лебедь. *УПА. Українська повстанська армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу*. Б. м. 1946, с. 76). Після здобуття Україною незалежності на цю думку пристало чимало українських істориків.

⁷ Я усвідомлюю, що застосування національного ключа методологічно не надто слушне, особливо на прикордонні, де національність часто була питанням вибору (прикладом такої ситуації може послужити хоча б випадок Мечислава Артаса з Жуличів Грубешівського повіту, убитого, ймовірно, польським підпіллям у ніч проти 30 травня 1943 р.; в одному з опублікованих свідчень є згадка, що то був «поляк, який в 1940 р. прийняв православну віру», див. спогади Лідії Левицької у: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.*, т. 3 / ред. Ю. Сливка. Львів 2002, с. 262). Тож звісно, що зібрані досі дані не дають нам повного образу. Проте упорядкування такого переліку для всіх груп у Люблінському дистрикті під час окупації перевищує можливості одного автора.

допомогові комітети (УДК) або їхні представництва (делегатури)⁸. Однак історики порівняно рідко використовують ці матеріали – передовсім тому, що ті дуже розпорошені (зокрема, в архівах Польщі, Канади та України)⁹. Утім, варто зауважити, що частину з них уже оприлюднено¹⁰.

Попри те, що вже раніше до Кракова надходили звістки про надзвичайні події та втрати серед українців, перші директивні розпорядження про підготовку відповідної інформації були видані, мабуть, навесні 1943 р.

⁸ Про виникнення УЦК, зокрема про те, що відбувалося за лаштунками цих подій, першим написав уже в 1941 р. його голова, географ Володимир Кубійович (*Українські щоденні вісті*, 27.VII.1941). А вже докладніше він описав ці події в опублікованій згодом на Заході мемуарній монографії (В. Кубійович. *Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго 1975). Див. також: Кость Паньківський. *Роки німецької окупації*. Нью-Йорк – Торонто 1965; О. Гурська. Діяльність Українського Центрального Комітету у Генеральній Губернії під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) // *Держава та армія: Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»* 652 (2009) 152–156. Andrzej Bożyk. *Український Комітет Centralny – geneza oraz struktura organizacyjno-terytorialna* // *Rocznik Lubelski*, т. 42 (2016) 133–146. Проте цілісний опис діяльності УЦК все ще чекає свого історика. Польським аналогом УЦК була до певної міри Головна опікунська рада (Rada Główna Opiekuńcza, ГОР), яку спершу очолював Адам Ронікер, а відтак Констатій Тхожницький. Ця інституція вже дочекалася монографії загального характеру (Bogdan Kroll. *Rada Główna Opiekuńcza (1940–1945)*. Warszawa 1985) та кількох праць про діяльність її локальних структур (див.: Grzegorz Hryciuk. «Kumityt». *Polski Komitet Opiekuńczy. Lwów. Miasto w latach 1941–1944*. Toruń 2000; Janusz Kłapeć. *Rada Główna Opiekuńcza w dystryktie lubelskim w latach 1940–1944*. Lublin 2011). ГОР також робила спроби встановити масштаби людських втрат – в цьому випадку поляків. Пор.: Lucyna Kulińska, Adam Roliński. *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944*. Kraków 2003.

⁹ Про цінність цього архівного матеріалу див. зокрема: Ярослав Дашкевич. Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // *Матеріали засідань Історичної та Археографічної Комісії НТШ в Україні* 2 (1999) 157–159; Мирослав Іваник. Архів Українського Центрального Комітету в Кракові як джерело до вивчення німецької окупаційної політики щодо українців у Генеральній Губернії // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»* [= Історичні науки] 15 (2010) 210–224.

¹⁰ Найбільш репрезентативною є двотомна, видана *in extenso* Василем Верігою добірка листування УЦК з різними владними структурами III Райху: *The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities 1939–1944*, ч. 1–2 / вступ W. Weryha. Edmonton – Toronto 2000. У деяких із цих документів знайшов своє відображення польсько-український конфлікт. Частину матеріалів, що стосуються подій весни 1944 р., опублікували також Юрій Макар і Віталій Макар: Ю. Макар, В. Макар. Палали села разом з їх мешканцями (трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.) // *Україна – Європа – Світ* 6/7 (2011) 434–443 (ч. 1); 8 (2011) 290–309 (ч. 2). Ті самі автори разом із Михайлом Горним опрацювали також документи, оприлюднені в т. 2 і т. 3 тритомного видання під спільною назвою «Від депортації до депортації», див.: Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)*. Дослідження, спогади, документи, т. 2. Чернівці 2014; т. 3. Чернівці 2015.

У відповідь на ці інструкції почали надходити відомості та звіти з окремих населених пунктів чи повітів, і на основі їх українські службовці та діячі укладали документи загального характеру. У такий спосіб постали перші списки осіб української національності, які тоді загинули. Тепер нам доступні кілька таких документів (утім, годі сказати, чи це всі підготовані списки)¹¹:

1) т. зв. «список 100» – чотиристорінковий машинопис німецькою мовою, укладений у Любліні 31 березня 1943 р. Він містить інформацію про 99 українців з Люблінського дистрикту (у т. ч. 91 особа названа на прізвище), «вбитих бандитами»¹²;

2) т. зв. «список 160» – афіші українською мовою, в яких ідеться про панахиди (заупокійні богослужіння) по загиблих та убитих, що мали відбутися 31 жовтня 1943 р. в православних церквах Холмсько-Підляської єпархії. Тож ці тексти скоріш за все були надруковані за кілька чи навіть кільканадцять днів до того. Відомі дві публікації цього зразка: одна була оприлюднена від імені УДК в Холмі¹³, інша – від імені УДК в Грубешові¹⁴. Вони містять 164 прізвища – переважно осіб, що обіймали різні посади чи виконували важливі функції у місцевій громаді;

3) т. зв. «список 200» – семисторінковий документ без дати, укладений у формі машинопису українською мовою восени 1943 р. Він містить прізвища 202 українців, «закатованих [...] польськими бандами в Грубешівщині»¹⁵. Збереглася й німецька версія цього списку, що відрізняється незначними деталями та загальною кількістю жертв (203 прізвища)¹⁶. Рукописна нотатка

¹¹ Списки подано в хронологічному порядку.

¹² Library and Archives Canada in Ottawa (LAC), Volodymyr Kubijowich Fond – MG31.D203 (VKF), Box 25, File 5, Verzeichnis der durch Banditen ermorderten bzw. verletzten Ukrainer im Distrikt Lublin, 31.III.1943, б.п.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади в Києві (ЦДАВОВ), Український центральний комітет (УЦК), ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 117; див. також: LAC, VKF, Box 24, File 12, б.п.

¹⁴ ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 17; див. також: LAC, VKF, Box 25, File 22, б.п.

¹⁵ Архів Центру досліджень визвольного руху у Львові (АЦДВР), колекція Миколи Лебеда (КМЛ), ф. 9, т. 2, Спис помордованих українців через польські банди в Грубешівщині, [листопад 1943 р.], б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 4.VIII.2016). Цей матеріал був опублікований, див.: *Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках в документах ОУН та УПА*, т. 1 / упор. В. Вятрович. Львів 2011, с. 189–196, док. № 16.

¹⁶ LAC, VKF, Box 25, File 16, Verzeichnis der durch die polnischen Banden ermordeter Ukrainer, 9.XI.1943, б.п. Цю різницю пояснює копія документа, що зберігається в київському архіві. На оригіналі машинопису олівцем дописане прізвище Романа Кози (або Козака) з фільварку Графка Грубешівського повіту, який загинув 1 листопада 1943 р. (ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 27–32). Найімовірніше, з нього пізніше було укладено наступні машинописи.

на цьому примірнику вказує, що документ охоплює період від 2 квітня 1942 р. по 3 листопада 1943 р. і що, ймовірно, його уклали 9 листопада 1943 р. Мабуть, саме про цей список (про наступну оновлену версію?) писав представник УЦК Володимир Левицький у звіті про свою поїздку на Люблінщину: «Грубешів: На теренах цього повіту зачалася в м[инулому].р[оці]. переселенча акція і тут впало найбільше наших людей – разом 205»¹⁷;

4) т. зв. «список 270» – п'ятисторінковий машинопис, що є розширеною версією «списку 200», можливо, постав через кілька тижнів, містить 270 прізвищ¹⁸;

5) т. зв. «список 300» – дванадцятисторінковий документ, машинопис українською мовою, укладений, найімовірніше, також у листопаді 1943 р., містить прізвища «помордованих в 1942–1943 рр. [українських] передовиків Холмщини і Підляшшя»¹⁹. Цей матеріал, мабуть, був своєрідним «розвитком» вищезгаданого «списку 200». Про це свідчить бодай те, що кількість жертв у Грубешівському повіті була помилково підсумована і фактично становить не 215, а 202 особи, тобто стільки само, як у вищезгаданому «списку 200». Загалом цей список містить 377 прізвищ (у документі внаслідок помилкового підрахунку сказано, що 394²⁰). Цілком можливо,

¹⁷ LAC, VKF, Box 24, File 11, Звіт заступника провідника УЦК Володимира Левицького за місяць листопад 1943, 25.XI.1943, б.п. Документ опублікований, див.: Володимир Сергійчук. *Український здви́г: Закерзоння. 1939–1947*. Київ 2004, с. 245–265 (відповідна цитата на с. 253). Проте іншу копію, переслану до Львова, підписали службовці УДК в Грубешові – його голова Африкан Хрущ і організаційний референт Петро Герасим'юк. «В додатку пересилаємо повний список українців, убитих на терені повіту Грубешів від куль польських банд в часі від 2 квітня 1942 р. до 3 листопада 1943 р.», – писали вони в супровідному листі (ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, Лист УДК в Грубешові до УДК у Львові, 4.XI.1943, арк. 26).

¹⁸ LAC, VKF, Box 25, File 16, Повіт Грубешів, [1943], б.п. Мабуть, іншим варіантом цього документа є майже тотожний список, що містить 269 прізвищ, який свого часу також зберігався на Заході, а нещодавно, після того, як був переданий в Україну, також опублікований (*Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках*, т. 1, с. 196–203, док. № 17).

¹⁹ ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, Спис помордованих передовиків Холмщини і Підляшшя в 1942–1943 рр. [1943 р.], б.п., арк. 1–12. Інший екземпляр див.: АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 2 (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016; цей матеріал також був опублікований, див.: *Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках*, т. 1, с. 174–118, док. № 15. Окрім того, цей документ у версії з виправленими помилками був оприлюднений свого часу на Заході (Список жертв польського терору на Холмщині і Підляшші в рр. 1942–1943 // *Надбужаничина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камениччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник*, т. 2 / ред. М. Мартинюк і ін. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто 1989, с. 667–678). А звідти, хоча й із наступними помилками, його передрукував Микола Сивіцький (Mikołaj Siwicki. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, т. 3. Warszawa 1994, с. 105–116, док. № 13; українське видання: М. Сивіцький. *Історія польсько-українських конфліктів*, т. 3. Київ 2005, с. 96–106, док. № 13).

²⁰ Збереглася також копія з фактичною прикінцевою сумою, див.: Thomas Fisher. Rare Book Library University of Toronto (TFRBL), The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency Counter-Insurgency in Ukraine (PIPC), Box 209, File 46, б.п.

що це черговий документ, укладений Левицьким, який наприкінці згаданого вище звіту дописав, що додає до нього «спис помордованих чільних діячів з Холмщини та Підляшшя, убитих польськими терористичними організаціями і польськими бандами»²¹. Майже дослівний збіг наведених цитат спонукає до висновку, що це не випадковість;

б) т. зв. «список 500» – дванадцятсторінковий перелік, складений 22 січня 1944 р. в УДК в Любліні, машинопис українською мовою, що охоплює прізвища 500 осіб з Люблінського дистрикту, які загинули в 1942–1944 рр.²² Вищезгаданий Володимир Левицький надіслав цей матеріал 7 лютого 1944 р. до «Українського видавництва» в Кракові з проханням опублікувати його на шпальтах «Краківських вістей». «На мою думку, обабіч титульної сторінки треба дати рисунок тернового вінка, – писав Левицький у супровідному листі. – Чи видрукуєте цей список у формі окремого додатку, чи віддасте під нього дві або три сторінки – це вже Ваша справа. Прошу, однак, не розділяти списку, друкувати його у поданому порядку, одне прізвище під іншим, а не одне за одним. Титульну сторінку [що містила підсумок з усіх повітів. – І. Г.] слід надрукувати першою, разом із переліком, так, як ми це зробили. Безумовно, Ваша думка буде подібна до нашої, коли ми стверджуємо, що було би просто неприйнятно чинити у списку будь-які скорочення. Ці наші діячі та їхні родичі заслужили собі на те, щоби в увічненні нашої історії цих земель прізвища борців опинилися в серйозному, прозорому переліку. Перед датами смерті ласкаво прошу додати гарні хрестики. Якби Ваше видавництво не могло надрукувати такий список у точній відповідності до нашого прохання, прошу його взагалі не друкувати, а рукопис повернути нам»²³. Врешті, з невідомих причин такий список так ніколи й не з'явився на шпальтах «Краківських вістей». «Список 500» був одним із найвідоміших переліків українських жертв з Люблінщини, оприлюднених після війни на Заході. Після 1991 р. його неодноразово передруковували і в Україні²⁴.

²¹ LAC, VK, Box 24, File 11, Звіт заступника провідника УЦК Володимира Левицького за місяць листопад 1943, 25.XI.1943, б.п.

²² The Provincial Archives of Alberta in Edmonton (PAA), Michael Chomiak Papers – 85.191 (MCP), Box 6, File 59, Список українських передовиків Холмщини та Підляшшя, які впали від злочинної ворожої руки, 22.I.1944, б.п. Інший екземпляр зберігся у київському архіві (див.: ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 80–91), а деякі окремі сторінки дійшли до нас розкомплектовані у різних одиницях зберігання в архіві Володимира Кубійовича.

²³ PAA, MCP, Box 6, File 59, Лист Володимира Левицького до Українського Видавництва, 7.II.1944, б.п.

²⁴ Див. зокрема: В. Сергійчук. *Український здви́г: Закерзоння*, с. 279–294; *Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* / ред. Я. Ісаевич і ін. Львів 2003, с. 493–508, док. № 24.

Цей список також став предметом детального аналізу – мабуть єдиного, – підготованого польськими істориками в окремому тексті²⁵;

7) т. зв. «список 1200» – перелік, укладений німецькою мовою на 23 сторінках машинопису, без дати, містить прізвища жертв лише з Грубешівського повіту, які загинули в період між 10 березня (в назві фігурує дата 11 березня) і початком травня 1944 р. Загалом він містить 1283 прізвища²⁶. Чималий його фрагмент зберігся також українською мовою²⁷.

Крім того, відомі кількадесят «часткових» переліків, що були або «галузевими» списками, або загальними, проте охоплювали меншу територію чи окремі населені пункти. Скажімо, тут можна згадати такі документи: перелік прізвищ українців, розстріляних німцями в 1942 р. в тогочасному Замостівському повіті²⁸, список українців, убитих у першій половині 1942 р. на території, підлеглий представництву УДК в Дратові²⁹, аналогічні переліки за 1942–1943 рр., що включають списки українських жертв у Володавському повіті³⁰, список українців, звільнених у 1942 р. з концентраційного табору Майданек³¹, перелік німецькою мовою, що містить прізвища українців, розстріляних німцями в Сумині 19 січня 1943 р.³², список православних священників і дяків, убитих на теренах православної Холмсько-Підляської

²⁵ Див.: Czesław Partacz, Krzysztof Łada. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 // *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje* / ред. G. Motyka, D. Libionka. Warszawa 2002, с. 33–40. Свої обчислення ці автори наводили згодом ще кілька разів, див. зокрема: їх же. *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*. Toruń 2003, с. 127–128.

²⁶ LAC, VKF, Box 25, File 17, Verzeichnis der ermordeten Ukrainer (-inen) im Kreiss Hrubieszow vom 11.III.1944 bis heute, [1944], б.п. Цей список – зайво перекладений українською мовою – також був опублікований, див.: Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. *Від депортації до депортації*, т. 3, с. 536–573. Варто нагадати, що за кілька років до того було оприлюднене його факсиміле, див.: М. Горний. *Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945 рр., або Розстріляний фенікс*. Львів 2007, с. 277–299.

²⁷ Див.: LAC, VKF, Box 25, File 17, Дальший тяг помордованих на Грубешівщині від 10 березня дотепер, [1944], б.п.

²⁸ Там само, File 6, Die erschossenen Ukrainer aus dem Kreis Zamość im Jahre 1942, [1943?], б.п. У тій самій архівній одиниці зберігся також список українців із Замостівського повіту, які були заарештовані, мабуть, у той самий період (там само, Die verhafteten Ukrainer aus dem Kreis Zamość, 19.I.1943, б.п.).

²⁹ Там само, File 5, Список забитих з терену делегатури Дратів від 1 січня 1942 р., [1942], б.п.

³⁰ ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, Список осіб, замордованих на теренах Володавщини, 21.IX.1943 р., арк. 15; LAC, VKF, Box 25, File 19, Список осіб, замордованих на теренах Володавщини, 15.X.1943 р., б.п.

³¹ LAC, VKF, Box 25, File 5, Список людей, звільнених з концентраційного табору Майданек, 1942 р., б.п.

³² Там само, File 6, Verzeichnis der Erschossenen aus dem Dorfe Sumyn Kreiss Tarnawatka, 2.II.1943 р., б.п.

епархії (машинопис українською мовою, укладений не раніше середини вересня 1943 р.)³³, рукопис із переліком українських учителів, які загинули в 1943 р.³⁴, перелік 1943 р., що містить прізвища убитих українських кооперативних діячів з Люблінського дистрикту³⁵, укладений у Львові перелік убитих працівників і співробітників УЦК з теренів Генеральної губернії (з розбивкою по дистриктах), з інформацією про загальні втрати серед населення³⁶, кількісні зіставлення про людські втрати в різних селах Грубешівського повіту навесні 1944 р.³⁷, дописи й листи до редакції «Холмської землі» і «Краківських вістей» з окремих населених пунктів, що містять переліки загиблих і прохання розмістити їх некрологи на шпальтах газети³⁸, список сіл Грубешівського повіту, атакованих польським підпіллям у період від травня 1943 р. до травня 1944 р.³⁹ тощо.

У польській історіографії⁴⁰ поки що не з'явилося жодного окремого дослідження, автори якого намагалися би докладно встановити кількість втрат серед українців на теренах Люблінського дистрикту⁴¹. Підготовлені

³³ Canadian Institute of Ukrainian Studies at University of Alberta, Bohdan Wocurkiw Collection, шухляда 11, папка «UAOChurch 1942–1945», Список помордованих на теренах Холмсько-Підляської епархії священників та дяків з зазначенням позосталих родин (ксерокопія), [1943], б.п.

³⁴ LAC, VKF, Box 25, File 23, Учителі, які загинули з рук бандитів, [1943 р.], б.п.

³⁵ Там само, File 5, Список забитих українських кооператорів Люблінської області, [1943 р.], б.п.

³⁶ АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 2, Список замордованих українців у цифрах, 2.XII.1943 р., б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016). Копії цього документа див.: ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 133, арк. 48–49, 62–65, а також: TFRBL, PJC, Box 209, File 46, б.п. У цьому матеріалі в загальних рисах повідомлено, що на теренах Люблінського дистрикту були вбиті 399 українців, у т.ч. 33 працівників і співробітників теренових структур УЦК, 79 службовців різних щаблів і 23 українських поліцейських на німецькій службі. Там також уміщено поіменний список згаданих 33 працівників і співробітників УЦК та їх делегатів.

³⁷ LAC, VKF, Box 25, File 17, Цифрові дані щодо українців, вбитих по селах Грубешівського повіту, [1944 р.], б.п.

³⁸ Див., скажімо: РАА, МСР, Box 6, File 59, Лист делегатури УЦК у Володаві до редакції «Холмської землі», 26.II.1944 р., б.п.

³⁹ АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 5, Список сіл, знищених польськими бандами (акція польських банд від 10 березня до 5 квітня 1944 р.), 5.V.1944 р., б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016); LAC, VKF, Box 25, File 16, Verzeichnis der von den polnischen Banden verbranten ukrainischen Dörfern im Kreis Hrubieszow, [1944], б.п.

⁴⁰ Я усвідомлюю вади такого групування за національним принципом. На це, зрештою, вже звертали увагу інші дослідники, див.: Ihor Ijuszyn. Akcja «Wisła» w historiografii ukraińskiej // Akcja «Wisła» / ред. J. Pisuliński. Rzeszów 2003, с. 26–29; G. Motyka. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich, с. 172–173; A. L. Sowa. Akcja «Wisła» w polskiej historiografii – aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła», с. 12.

⁴¹ У 2006 р. постала ініціатива програми Інституту національної пам'яті Польщі, що мала за мету усталити поіменний перелік жертв польсько-українського конфлікту.

досі списки, – тут ми не беремо до уваги авторів, які намагалися лише оцінити кількість жертв чи просто оминали це питання (наприклад, публікації Здзіслава Конечного⁴²), чи були дуже неточними й подавали однобоку інтерпретацію (хоча би праця Броніслава Мельнічека⁴³), а іноді й просто маніпулятивними (за приклад може слугувати дослідження Станіслава Ястшембського⁴⁴). Подібні закиди можна також адресувати принаймні декому з авторів гасел науково-популярної серії «Dzieje gmin Zamojszczyzny» [«Історія гмін Замостівщини»]⁴⁵. Важливим недоліком усіх вищезгаданих списків було майже цілковите нехтування українськими джерелами. Власне, єдиний польський автор, який уклав, мабуть, повний перелік жертв (хоча й дуже

У рамках цієї програми такі дослідження на території Люблінщини мала провадити Ева Семашко, проте вона згодом відмовилася від цього задуму і не опублікувала результатів своїх пошуків.

⁴² Zdzisław Konieczny. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947. Wrocław 2006; його ж. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947). Przemyśl 2001. У цих працях згадані лише деякі жертви української національності, що загинули від рук членів українського націоналістичного підпілля.

⁴³ B. Mielniczek. Tomaszowskie morze krwi. Tomaszów Lubelski 2008. У цій публікації усі українці, які загинули від рук учасників польського підпілля, зараховані до категорії «українських націоналістів».

⁴⁴ Stanisław Jastrzębski. Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947. Wrocław 2007. Українців, убитих німцями, у цій праці іноді свідомо подано як польських жертв дій підрозділів УПА, боївок ОУН-Б чи українських формувань під німецьким командуванням. Автор вчинив так навіть із прізвищами, які фігурують у публікаціях (в т.ч. з-перед 1989 р.), котрими він користувався, хоча там була виразно зазначена і національність жертв, і тотожність винуватців злочинів. Для прикладу можна послатися на уривки, що стосуються села Сумин Замостівського повіту. У виданій понад сорок років тому публікації Юзефа Файковського сумлінно і згідно з фактичним станом (про що свідчать збережені джерела) стверджується, що 29 січня 1943 р. німці розстріляли принаймні 50 осіб (автор цих рядків встановив, що тоді загинула 51 особа) із цього населеного пункту і сусідньої Тарнаватки, у т.ч. сім осіб польської національності (Józef Fajkowski. *Wież w ogniu: Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*. Warszawa 1972, с. 140–141). Проте в Ястшембського, який подає прізвища жертв цієї трагедії, покликаючись на працю Файковського, мало не всі жертви безпеліційно названі... поляками, убитими вояками дивізії СС «Галичина». І з усього цього робиться висновок: «До числа убитих належать колишні мешканці сіл Сумин і Тарнаватка, а також частина осіб православного віровизнання, ба навіть кілька жертв української національності. Нині, коли від часу описуваної події минуло стільки років, годі вже вказати їх тодішнє місце проживання і віровизнання» (там само, с. 222). І це не єдина маніпуляція, що міститься в цій публікації. Тим більш кумедно звучить докір її автора, буцім роботи, які стосуються польсько-українського конфлікту періоду Другої світової війни, «дуже часто сфальсифіковані українськими націоналістами та недовченими польськими істориками» (J. Fajkowski. *Wież w ogniu*, с. 3).

⁴⁵ Досі опубліковано 16 томів, які містять матеріал про гміни: Вербковичі, Довгобичів, Грабівець, Грубешів, Комарів-Осада, Криниця, Лабуні, Лашів, М'ячин, Мірче, Рахані, Скербешів, Телятин, Тишівці, Треццани, Ульгівок.

обмежений географічно), – це Томаш Руг. Його роботу про польські та українські жертви з терену гміни Чесанів слід вважати зразковою⁴⁶.

Не краще виглядає ситуація в українській історіографії. Якщо не брати до уваги, – так само, як це було зроблено вище супроти польських авторів, – монографії та статті, які лише наводять різні оцінки, то кількість публікацій, автори яких намагаються представити списки жертв, ще скромніша, ніж на польському боці кордону. Брошура Віталія Процюка, видана у Львові у 1994 р.⁴⁷, а також значно обширніші наступні публікації того самого автора, видані під тим самим заголовком у 1996, 2004 та 2012 роках⁴⁸, містять переважно переліки, запозичені з емігрантських видань. До того ж, рівень цих публікацій знижують емоційні коментарі автора (це, зрештою, недолік багатьох інших українських опрацювань). Трохи краща ситуація зі списком жертв із Сагрині – села в Грубешівському повіті, знищеного польським підпіллям 10 березня 1944 р. Його відредагував, а відтак видав разом із кількома свідченнями в невеликій за обсягом книжечці Іван Банащук (вступ до публікації підготував Михайло Горний)⁴⁹. Єдиними спробами усталити кількість жертв з-поміж українців на теренах Люблінщини слід вважати дві інші публікації вищезгаданого Михайла Горного, якими, до речі, з невідомих причин цілковито нехтували польські дослідники цієї проблематики⁵⁰. Утім, і вони не позбавлені вад. Хоч автор використав частину документації УЦК, проте брак ширшого контексту й незнання польської літератури предмету призвели до того, що й у цих публікаціях виявилось чимало помилок⁵¹.

⁴⁶ Tomasz Róg. «I zostanie tylko pustynia». *Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948. Gmina Cieszanów, powiat Lubaczów*. Rzeszów 2011.

⁴⁷ Віталій Процюк. *Книга пам'яті*. Львів 1994.

⁴⁸ Його ж. *Книга пам'яті*. Львів 1996; його ж. *Книга пам'яті: до 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закарпатті (1944–2004)*. Львів 2004 (вид. 2-ге – Львів 2012).

⁴⁹ *Сагринь: Білі і печаль наша: книжка свідчень* / упор. І. В. Банащук. Львів 2007. Більше про Сагринь у подальшій частині тексту.

⁵⁰ М. Горний. *Трагедія українських сіл; Пом'яник українців Холмищини і Підляшшя за 1941–1947 роки* / ред. М. Горний, упор. І. Банащук, А. Салюк. Львів 2008.

⁵¹ Наприклад, до українських жертв польського підпілля він зарахував також українців, убитих 5 квітня 1944 р. в селі Лубче Замостівського повіту (М. Горний. *Пом'яник українців Холмищини і Підляшшя*, с. 184–185). Фактично ж – про це відомо бодай завдяки дослідженням польських істориків – того дня до села увійшли підрозділи УПА (сотні «Галайда» і «Тигри»), які убили 106 осіб: 70 поляків і 36 українців (див.: Grzegorz Motyka. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa 1999, с. 200; M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin – Warszawa 2015, с. 331–333; там також подальша література). Вступаючи до села, партизани УПА розмовляли польською і мали на рукавах біло-червоні пов'язки. Українські мешканці села, яких вони зустріли і допитали у справі національної самоідентифікації, побоюючись

З наведених вище причин роботу над переліком жертв довелося провадити від початків і одночасно в декількох напрямках. Вона полягала у:

1) створенні персональної електронної бази жертв, доля яких була задокументована;

2) включенні в цю базу даних, що містяться у всіх досі відомих переліках, списках, реєстрах та їх виданнях;

3) постійному доповненні нового узагальненого реєстру інформацією з інших джерел, якими часто нехтували дослідники цієї проблематики (архіви різного походження⁵², преса цього періоду⁵³, мемуаристика⁵⁴, бази даних, доступні в Інтернеті⁵⁵), та з літератури предмету⁵⁶;

за своє життя, відповіли, що вони поляки, а це, в цьому конкретному випадку, означало смерть. Помилка Горного зумовлена тим, що він не верифікував фактичного перебігу подій, про який є повідомлення уцілілих українських мешканців села. В польській літературі факт убивства місцевих українців українським підпіллям зафіксований, хоча їх кількість іноді занижена: скажімо, Броніслав Мельнічек наводить 26 прізвищ (B. Mielniczek. *Tomaszowskie morze krwi*, с. 74–77).

⁵² Досі не враховувалися дані, що містяться в парафіяльних книгах, – це відкладалося на наступний етап. Проте вже тепер слід нагадати, що частина цих джерел не вціліла. У документації УЦК та звітах, що їх надсилали православні священники в 1943–1944 рр. єпископу Іларіонові (Іванові Огієнку), доволі часто трапляється інформація про знищення різними «лісовиками» власне таких записів. «О годині дванадцятій бандити напали на мій дім, грозили мені смертю та зрабували мені останню вже одягу, білизну, чимало інших речей, навіть понизили деякі метричальні книги та акти», – писав, скажімо, до Холма парох парафії Крупого у Красноставському повіті (LAC, VKF, Voh 25, File 17, Лист о. Йосифа Динько-Нікольського у справі вчиненого на нього нападу, січень 1944 р., б.п.). «Метричні акта з 1940 року згоріли. Все майно о. Гольоньки згоріло, він сам залишився тільки в тій одязі, в котрій був», – повідомляв декан православного грубешівського деканату, інформуючи про напад польського підпілля на Малків Грубешівського повіту (там само, File 16, Лист декана православного грубешівського деканату о. Миколи Широцького до Холмсько-Підляської консисторії у справі о. Конрада Гольоньки і спалення Малкова, 23.II.1944 р., б.п.). «Коли забрали все, що було їм потрібне, тоді дім підпалили, де згоріла й решта майна, церковні та метричні й актові книги, печатки й інше та речі приватних осіб. В тому часі мені вдалося втекти й переховатися за господарськими клунями в снігу. Наступного дня на місці, де стояв парафіяльний дім, залишилося саме попелище...», – інформував через кілька днів інший священник (LAC, VKF, Voh 25, File 24, Лист о. Сергія Ящинського у справі нападу на Терного-род, 29.II.1944 р., б.п.).

⁵³ Цінним джерелом виявилися, зокрема, річні комплекти видаваної в Холмі «Холмської землі», публікованих у Кракові «Краківських вістей» та внутрішньоцерковного періодичного видання Холмсько-Підляської єпархії «Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії». Децю менш придатними виявилися щорічні комплекти видаваних у Львові «Львівських вістей». Варто також нагадати про окремі тексти, що з'являлися в деяких виданнях, які виходили у світ на теренах Райхскомісаріату Україна (скажімо, луцьких «Українських вістях»). Завдяки ознайомленню з пресою вдалося зробити чимало доповнень і уточнень, адже опубліковані на її шпальтах некрологи часто містили інформацію про фактичні функції, які виконували убиті особи, а також точну дату й місце смерті чи похорону.

4) поточній верифікації вже зібраних даних у зіставленні з новими джерелами задля пошуку повторень, зумовлених, скажімо, помилковим записом прізвищ, дат, назв населених пунктів або різними іншими можливими неточностями. Це дозволило уточнити кількість осіб, яка на самому початку сягала майже семи тисяч. У сумнівних випадках було вирішено верифікувати їх у мінусі, виходячи із засновку, що такий критичний та обережний підхід доцільніший, ніж штучне розширення списку жертв⁵⁷. Подібний, дуже обережний підхід був застосований щодо національності або організаційної приналежності винуватців злочинів⁵⁸.

Важливими проблемами були: визначення граничних дат дослідження, територіальних меж та врахування адміністративних змін, що відбувалися у той час. Після тривалих вагань було вирішено обмежити хронологічні рамки до періоду від 26 жовтня 1939 р. до липня 1944 р. Перша з цих дат

⁵⁴ Через брак місця годі навести усі спогади (зокрема, розпорошені в різних збірниках та у пресі). Проте варто згадати такі публікації, як: *Холмицина і Підляшшя: історія, культура, спомини. Обереги пам'яті* / упор. Галина Вишнеvsька. Київ 2010 (далі: *Обереги пам'яті*): чи *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмицини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упор. Мирослав Іваник. Торонто – Львів 2014; а також мемуари, уміщені в томах 2, 3 згаданого вище тритомного видання (Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. *Від депортації до депортації*, т. 2, с. 255–658; т. 3, с. 199–432), у згадуваному вже т. 3 львівської серії під редакцією Юрія Сливки (*Депортації. Західні землі України*) чи в публікації, опрацьованій Іваном Пуськом (І. Пушук [властиво, Пусько]. *Волинь та Холмицина в 1943–1944 роках. Українські жертви*. Львів 2014). Деякі з них повторюють ті самі повідомлення.

⁵⁵ Тут, зокрема, йдеться про доступні в режимі on-line: базу даних в'язнів табору Аушвіц (auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach) та інтегровану базу даних стосовно польських громадян, репресованих під час німецької окупації (straty.pl).

⁵⁶ Важливі доповнення були зроблені завдяки особистим відвідинам деяких учілілих цвинтарів на теренах сучасного Люблінського воєводства та перегляду доступних світлин учілілих українських поховань. Частина цих світлин умістив на своїй сторінці Богдан Гук (arokryfruski.org), іншими поділився зі мною д-р Маріуш Сава з люблінського відділення ІНП, якому я дякую тут за допомогу та доброзичливість.

⁵⁷ До яких наслідків призводить некритичний підхід і перебільшення втрат, нещодавно наочно показав Ярослав Сирник, намагаючись верифікувати дані з опрацювання, присвяченого питанню польських втрат на теренах Львівського воєводства (Szepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulzacki. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947*. Wrocław 2006), див.: J. Syrnok. Tropem jednej publikacji / *Litopys* 3 (2013) 86–97; його ж. Wstęp do weryfikacji danych z książki «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947» // *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2016) 368–397.

⁵⁸ Тут я керувався застереженнями, які свого часу висловив Ян Кенсік, зауваживши, що «історик повинен особливо обережно ставитися до усіх національних статистик, насамперед тому, що вони намагаються увібгати в арифметичні форми явища, які загалом важко зафіксувати і годі однозначно кваліфікувати» (Jan Kęsik. Ogólny bilans strat ludności w wyniku polsko-ukraińskiego konfliktu narodowościowego w latach II wojny światowej // *Polska–Ukraina: trudne pytania*, т. 9 / ред. R. Niedzielko. Warszawa 2002, с. 37–38).

не мала би породжувати сумнівів, позаяк власне тоді було утворено Генеральне губернаторство, а отже, і Люблінський дистрикт. А от кінцева цезура визначена дещо умовно – перехід фронту, а відтак завершення німецької окупації (тут важко би було прийняти якийсь конкретний день). Друга проблема пов'язана з тим, що внутрішній адміністративний поділ Люблінського дистрикту зазнавав тоді різних змін. Зрештою було вирішено розглядати всю територію, тобто всі десять окупованих повітів (Kreisshauptmannschaft), більше чи менше населених українською людністю, у т. ч. Пулавський повіт із мізерною кількістю українців, а адміністративну структуру уніфікувати згідно зі станом на 31 березня 1943 р., коли німці провели на території Генеральної губернії перепис, загальні відомості якого були частково опубліковані⁵⁹. Інше питання, яке належало вирішити: чи слід брати до уваги також випадкові жертви, пов'язані з переміщенням фронту і боями, що тривали у вересні 1939 р. та влітку 1944 р. Було вирішено, принаймні на даному етапі досліджень, не брати їх до уваги, включаючи в реєстр лише ті випадки, що трапилися суто під час німецької окупації (крім того, це впливало з прийнятих хронологічних рамок, про які згадано вище).

Робота тривала майже три роки, і в результаті постала електронна база даних, що містить прізвища українців, які загинули, були поранені або заарештовані в часи німецького Люблінського дистрикту. Зараз у ній є 5173 записи, в т. ч. у 4957 (95,8%) осіб встановлені прізвища⁶⁰. Загальне число включає також 392 особи, які загинули (389 прізвищ), були смертельно поранені (одне прізвище) або поранені (два прізвища) в 1944 р., хоча немає стовідсоткової певності, що це відбулося упродовж перших шести-семи місяців. Переважна більшість із них – це жертви, які фігурують у мемуаристиці або українській літературі предмету, проте відомості про них подані у формі, яка виключає – принаймні на даний момент – точнішу часову локалізацію (можна вказати тільки рік, без уточнення місяця та дня). Врахування цих 392 осіб (7,6% записів, зібраних у базі даних) може здатися хибним кроком, проте насправді він виправданий⁶¹. Адже, якщо тезу, котра іноді трапляється в українській літературі предмету, буцім існують

⁵⁹ *Amliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*. Krakau 1943. Спосіб збору даних і їх вірогідність уже тоді породжували сумніви і в поляків, і в українців.

⁶⁰ Це кількісні дані станом на 23 травня 2016 р. Згодом, у зв'язку з віднайденням нових джерел, вони були незначно скориговані, що, однак, жодним чином не впливає на запропонований тут аналіз і на загальні прикінцеві висновки.

⁶¹ Про те, що значна частина цих осіб могла потерпіти саме в першій половині 1944 р., може засвідчити той факт, що вони походили із сіл, які зазнали нападу польського підпілля навесні 1944 р. (Андріївка – 23 особи, Бересть – 27 осіб, Городиславичі – 22 особи, М'ягке – 10 осіб, Сагринь – 13 осіб, Турковичі – 8 осіб, Вершин – 36 осіб).

значні прогалини в інформації щодо втрат у період до 1943 р.⁶², належить рішуче відкинути, то щодо останніх місяців окупації це виглядає доволі достовірним. З одного боку, тоді різко загострився польсько-український конфлікт на цих теренах, а з іншого боку, в міру наближення фронту можна зауважити ослаблення апарату німецької адміністрації та фактичне припинення (іноді вже в травні–червні 1944 р.) діяльності УДК і його представництв, а також інших місцевих українських установ. З цих причин до нас дуже мало що дійшло зі звітності цих органів за згаданий період. Слід сподіватися, що, може, в майбутньому вдасться верифікувати ці непевні підрахунки на підставі інших джерел⁶³. До реєстру також включені 24 інші особи (0,5%), які загинули в 1944 р. (17 прізвищ, у т. ч. 11 жертв німецької жандармерії та дві жертви польської поліції на німецькій службі) або були заарештовані й померли в концентраційних таборах (сім записів), але місяць події не визначений, хоча всі обставини вказують на першу половину року. Крім того, база даних включає прізвища 40 осіб (0,8%), у випадку яких відсутній навіть рік фатальної події, відомо тільки, що це трапилося ще під час німецької окупації (серед них 10 смертельних жертв, один поранений і аж 29 заарештованих осіб, з яких четверо загинули у німецьких концтаборах). Також і в цих випадках слід сподіватися на уточнення в майбутньому.

⁶² «За різними підрахунками, таких убивств [українців. – І. Г.] на Холмщині й Підляшші протягом 1942–1943 рр. сталося близько 500, – писав один з авторів. – Звичайно, усі ці дані є дуже приблизними, тому що ретельного підрахунку в той час ніхто не здійснював, а вже пізніше по пам'яті відновлювалися певна хронологія нищення та кількість жертв терору» (С. Годлевський. Демографічні та духовні втрати українського населення на Холмщині в роки Другої світової війни та внаслідок операції «Вісла» // *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* / упор. М. Кучерпа. Луцьк 2012, с. 539). Утім, рацію має Анджей Л. Сова, котрий зауважив, що «навіть публіковані українською стороною різні списки жертв „Надбужжя” мінімально стосуються періоду до січня 1943 р., тобто часу, коли український облік мав би бути найповнішим, адже уся мережа різних українських установ тоді ще діяла справно» (Andrzej Leon Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. Kraków 1998, с. 158).

⁶³ Як приклад, що ілюструє цю проблему, можна навести село Ошів у Грубешівському повіті. В базі даних фігурує 17 убитих осіб (11 чоловіків і шість жінок). Аж дев'ятеро з них були у віці понад 65 років. Точна дата їхньої смерті та персоналії убивць невідомі, але Стефан Квасневський («Віктор», «Люкс»), командир Кедиву Грубешівського округу, визнав у своїх спогадах, записаних у 1960-х роках, що після убивства 17 березня 1944 р. українським підпіллям 16 цивільних поляків з цього села (на цю тему див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 309) він запланував «пацифікацію села Ошів». Саму операцію було проведено через два дні – 19 березня 1944 р. «Ошів був пацифікований без значного опору», – підсумував цей сюжет Квасневський (S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, 1967 г., с. 64, rkp – копія рукопису в колекції д-ра Маріуша Зайончковського, якому я вдячний за змогу ознайомитися з нею). Дуже ймовірно (бо ж кількість польських та українських жертв мало не ідентична!), що вищезгадані українські цивільні мешканці загинули власне того дня. Однак це питання потребує подальших досліджень.

Попри вищезгадані недоліки, цей персональний реєстр, мабуть, не тільки найповніший з усіх, але й – завдяки застосуванню представленої методології – найдокладніший⁶⁴.

Загальна характеристика даних

На даний час база даних містить 5173 записи про осіб української національності, які постраждали в зоні окупаційного Люблінського дистрикту (див. табл. №1). Серед них 3370 (65,1%) осіб чоловічої статі і 1637 (31,6%) осіб жіночої статі. У 166 (3,3%) випадках статі не встановлено – найчастіше відоме лише прізвище або є інформація про те, що хтось загинув або якимось постраждав; до цього числа входять 36 дітей. База даних містить прізвища 4537 (87,6%) дорослих – враховано також випадки, коли вік не встановлений, і 636 (12,4%) дітей віком від кількох тижнів до 17 років включно⁶⁵.

Серед вищезгаданих 5173 осіб налічується 4465 (86,3%) тих, хто зазнав гвалтовної смерті; в т. ч. одна особа померла від стресу, 19 (0,4%) були смертельно поранені (померли згодом), 101 (2%) особа поранена, а 587 (11,3%) заарештовані різними німецькими службами (гестапо, СД, німецька жандармерія, польська чи українська поліція на німецькій службі). До останньої групи належать 444 особи, ув'язнені в концентраційних таборах (найчастіше, але не тільки, в Аушвіці або Майданеку), де 139 із них загинули (окрім чотирьох інших, які були страчені або закатовані на допитах). Звичайно ж, дані про заарештованих і тих, хто пізніше загинув у в'язницях чи таборах, неповні.

Якщо говорити про місце подій, то більшість осіб української національності постраждали на теренах окупованих Грубешівського (3184 прізвищ) і Замостівського (1195 прізвищ) повітів. Загалом вони складають аж 84,7% усіх осіб, включених у базу даних. Однак цьому не слід дивуватися, адже власне Грубешівщина і Замостівщина в 1942–1944 рр. стали, з одного боку, ареною німецьких осадницьких експериментів, а з іншого – полем найжорстокіших польсько-українських боїв і найбільших злочинів проти цивільного населення, скоєних на цих теренах⁶⁶.

⁶⁴ Це не означає, що він вичерпний. Зараз триває робота над верифікацією та можливим доповненням цього списку завдяки інформаціям, що містяться у німецьких джерелах (зокрема, поліційних рапортах). У майбутньому слід би також долучити дані з документів польського підпілля, використаних досі недостатньою мірою, або з матеріалів, що містяться в українських і російських архівах, у яких ідеться про радянські диверсійні групи та партизанські загони, що діяли на Люблінщині.

⁶⁵ З них 256 мали вік від кількох тижнів до дев'яти років включно, 337 – від 10 до 17 років включно, у випадку 43 дітей вік установити не вдалося.

⁶⁶ Більше про це в наступній частині тексту.

Також не мали би дивувати дані, які відображають соціальний статус та фах ідентифікованих осіб. Майже половина записів, включених до реєстру (2579 осіб, тобто 49,9%), – це прізвища українських селян. Утім, ця цифра, безумовно, дуже занижена, і її слід було би збільшити, мабуть, принаймні на 1200–1300 осіб. Тут ідеться про 1471 дорослу особу (28,4%), щодо яких не знайдено певних відомостей про соціальне походження чи фах. Крім того, серед жертв фігурують: 31 сільський вїйт і 19 інших гмінних службовців, 35 солтисів, 38 мужів довір'я УДК (тільки щодо частини з них встановлено, чим вони займалися, окрім діяльності в українському комітеті), 10 співробітників УДК або їх представництв, 15 кооперативних діячів або працівників кооперативів, 39 учителів і три діячі Українського освітнього товариства, 22 духовні особи православної та греко-католицької конфесій (20 священників, один монах та один дякон), шестеро членів їхніх родин та 16 інших осіб, пов'язаних із наданням духовних послуг (12 дяків, два церковних старости і один сторож, який охороняв храм уночі), дев'ять агрономів, чотири шевці, 71 український поліцейський на німецькій службі та дев'ятеро вояків української національності, які служили в різних інших німецьких формуваннях (скажімо, у охоронній службі підприємств – веркшцу), принаймні два члени Холмського легіону самооборони (ХЛС) і 32 партизани УПА.

Детальний аналіз

Зібраний матеріал можна розглядати різними способами (хронологічно, територіально – аж до рівня громади, крізь призму жертв чи винуватців тощо), а це, безумовно, перевищує можливості та рамки цього тексту. Тому подальший виклад є лише спробою висловити свої міркування щодо найбільш критичних моментів польсько-українського конфлікту на Люблінщині під час німецької окупації та пролити світло на питання про людські втрати серед українців на цих теренах.

Уже попередній аналіз даних підтверджує думку, яка переважає і в польській, і в українській історіографії, про те, що в 1939–1941 рр. на цих теренах не було відкритого конфлікту між поляками та українцями (який міг би призвести до великої кількості жертв), хоч неприязнь і ворожість справді наростали. Документально підтверджено лише п'ять випадків убивств українців у 1940 р. та 18 випадків у 1941 р. (причому дев'ятьох осіб того року вбили німецькі жандарми)⁶⁷. Можна з великою імовірністю припустити, що

⁶⁷ Окрім того, встановлено, що одну особу було поранено і одну заарештовано в 1940 р., а також одну поранено і 41 заарештовано в 1941 р. 3-поміж тих останніх – 26 осіб потрапили до концентраційних таборів, де принаймні четверо з них померли.

ці дані неповні, але вони, безперечно, показують масштаб проблеми, і навіть подвоєння кількості жертв не змінить загальної картини.

Значно істотнішими є дані, що стосуються 1942 р. Загалом слід пам'ятати, що це була переломна в історії Генеральної губернії дата. Адже тоді, як написав один з авторів, «у одній точці зійшлися різні довгострокові процеси, що призвели до безпрецедентного спалаху жорстокості в окупаційному повсякденні, а водночас поступово підважили підвалини німецької влади в Польщі»⁶⁸. Серед елементів, що вплинули на цю ситуацію, необхідно передусім згадати наступні: німці розпочали планомірне винищення євреїв (результат Ванзейської конференції 20 січня 1942 р.), восени 1941 р. вони вдалися до цілеспрямованого знищення (часто просто голодом) радянських військовополонених, а також збільшили сільськогосподарські контингенти і показники кількості підневільних робітників, яких відправляли до райху, – усе це було наслідком вимог із Берліна, щоб Генеральна губернія збільшила свій внесок у підтримку фронту. Всі ці чинники вплинули і на ситуацію в Люблінському дистрикті. Додатковим аспектом стала поява на цих теренах навесні 1942 р. комуністичного партизанського руху, що набув форми локальних, етнічно змішаних загонів, які рекрутувалися з-поміж місцевого населення та колишніх радянських солдатів, яким вдалося втекти з таборів для військовополонених. Ці формування не відігравали значної військової ролі, проте являли собою загрозу німецькому адміністративному та господарському апаратові. Тому німці заходилися нещадно боротися з ними, часто завдаючи ударів «наосліп» у польське та українське цивільне населення (вдаючись до арештів, страт і паціфікацій). Зрештою, цей факт прислужився і полякам, і українцям не тільки для взаємних звинувачень у співпраці з окупантами, а й для своєрідних «доносів» німцям на іншу сторону, що призводило і до арештів, і до реальних смертельних жертв⁶⁹. Проте основним чинником, який зумовив цілковиту зміну ситуації, стала ініційована німцями нова переселенська політика в рамках т. зв. генерального плану «Схід» (Generalplan Ost). Згідно з планами лідерів Третього райху, «здобуті» на сході терени слід було в майбутньому цілковито германізувати. Цю концепцію заходилися втілювати в широких масштабах власне в другій половині 1942 р. на теренах Люблінського дистрикту, переважно на Замостівщині, де окупанти мали намір створити «зразкову» колонію (тобто першу осадницьку область), призначену для німецьких поселенців.

⁶⁸ Daniel Brewing. «Musimy walczyć». Codziennosc zwalczania partyzantow w Generalnym Gubernatorstwie w 1942 r. // *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce* / ред. Т. Chinciński. Gdańsk 2011, с. 61.

⁶⁹ Про цю польсько-українську «приховану війну» докладніше див.: М. Zajaczkowski. *Ukrainiske podziemie*, с. 108–110. Там також подано і ширшу бібліографію.

Жертвою виселень, що тривали з перервами від кінця листопада 1942 р. до серпня 1943 р., стали близько 110 тис. поляків з майже 300 населених пунктів (у т. ч. близько 30 тис. дітей). Понад 11,6 тис. осіб були вбиті під час пацифікацій, спричинених гаданою чи фактичною підтримкою партизанського руху, а приблизно 58 тис. змогли втекти і розсіялися по околиці (дехто вступив до загонів підпілля). На місце виселених поляків було направлено приблизно 13 тис. німців і фольксдойчів⁷⁰. Унаслідок суперництва і незгод між різними німецькими формуваннями і службами ці заходи відбувалися хаотично й украй брутально, а одним із наслідків стало посилення німецьких репресій, від яких постраждали поляки та українці, що мешкали в цих околицях.

Як уже згадувалося, в українській історіографії польсько-українського конфлікту часто лунає аргумент, що вбивства українського цивільного населення, які тоді відбулися, послужили однією з причин для початку антипольської чистки, влаштованої на Волині ОУН-Б⁷¹. Цю точку зору, про що вже йшлося вище, відкидають польські історики⁷² та деякі українські дослідники⁷³. Фактично, аналіз зібраної кількісної інформації не підтверджує тези про масову природу вбивств у той час. Навіть побіжний погляд на перелік людських втрат українців у Люблінському дистрикті упродовж усіх дванадцяти місяців 1942 р. із додатковим їх розмежуванням за окремими повітами (див. табл. №2) підводить до двох висновків. Перш за все, можна зауважити, що з-поміж 382 загиблих тоді осіб найбільше полягло на теренах Замостівського повіту (208 осіб; 54,5%), а також, хоч трохи менше, – Грубешівського (69 осіб; 18,1%), Білгорайського (35 осіб; 9,2%) і Холмського (31 осіб; 8,1%)

⁷⁰ Переселення зачепили також українців. Про це докладніше у подальшій частині тексту.

⁷¹ Див.: Володимир В. Трофимович, Лілія В. Трофимович, Андрій І. Смирнов. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // *Русин* 1 (43) (2016) 200; Юрій Шаповал. Потенціал взаємопорозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // *Війни і мир, або Українці – поляки: брати / вороги, сусіди / упор.* Л. Івшина і ін. Київ 2004, с. 305–306; Володимир Вятрович. *Друга польсько-українська війна 1942–1947*, вид. 2-е. Київ 2012, с. 88–89. Трапляється також, що деякі дослідники помилково датують документи і «пересувають» деякі події з 1944 р. на 1943 р. (див.: І. Патриляк. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів 2012, с. 396). Мабуть, причину цього явища слід шукати у некритичній рецепції переліків і списків жертв, укладених українськими інституціями в 1944 р. (які сягають і давніших подій) без глибокого вивчення й визначення ширшого контексту конкретних випадків.

⁷² Див. зокрема: G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 90–93, M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 9 і наст. Там також і ширша бібліографія.

⁷³ Тут, зокрема, варто згадати про Ігоря Ілюшина (див.: І. Ілюшин. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси* / ред. С. Кульчицький. Київ 2005, с. 238).

повітів. Крім того, у другій половині року (від липня до грудня) прийняли насильницьку смерть щонайменше 194 особи, тобто майже удвічі більше, ніж у перші шість місяців, коли загинули 102 особи (до цього числа не входять 86 осіб, щодо яких відомий тільки рік смерті). У Білгорайському і Замостівському повітах ці пропорції ще більші⁷⁴. Складно не пов'язувати ці цифри і наявні тенденції із двома вищезгаданими чинниками: брутальною реакцією німців на активізування комуністичного партизанського руху навесні 1942 р. на теренах Люблінського дистрикту та репресивними діями німців під час переселенської операції.

Це підтверджує й аналіз – в аспекті винуватців – загального переліку втрат серед українців з усього Люблінського дистрикту станом на 1942 р. (див. табл. №3). Серед згаданих 382 загиблих переважна більшість, тобто аж 316 (82,7%) осіб, були вбиті німцями або підлеглими їм формуваннями (принаймні двох застрелили польські поліцейські на німецькій службі). Серед найбільших масових страт можна згадати акції в селах: Тухані Грубешівського повіту (22 травня, принаймні 29 загиблих, у т. ч. шестеро жінок і троє дітей), Кульно Білгорайського повіту (3 серпня, принаймні 20 загиблих), Моратин Замостівського повіту (28 серпня, загинуло від 8 до 13 осіб), Провалля Замостівського повіту (24 грудня, не менше 16 загиблих, у т. ч. сім жінок та двоє дітей), Доманіж Замостівського повіту (25 грудня, 12 загиблих). З кількісними параметрами втрат української громади корелюють також дані, що стосуються українців, затриманих і заарештованих в 1942 р. різними німецькими формуваннями та польськими або українськими підрозділами на німецькій службі. Загалом така доля спіткала 290 осіб (див. табл. №4). Ясно, що це також не остаточне число, проте воно, мабуть, дозволяє вловити тенденції. Тут виразно помітно, що найбільше втрат було в Замостівському повіті (186 осіб; 64,1%), вирізняються також Холмський (41 особа; 14,1%) і Грубешівський (36 осіб; 12,4%) повіти. При цьому слід зазначити, що переважна більшість затриманих і заарештованих (260 осіб, тобто 89,7%) потрапили до вищезгаданих концтаборів, де щонайменше 102 особи були замордовані або померли від тяжких умов життя.

Тільки подальші дослідження, а передусім архівні пошуки дадуть змогу уточнити дані щодо 66 осіб (17,3%), які загинули в 1942 р. від рук «не-німців». Я усвідомлюю, що цей термін дуже розпливчастий, а його застосування може призвести до суперечок, проте в цьому випадку його впровадження виправдане: насамперед, рішенням послідовно дотримуватися

⁷⁴ У Білгорайському повіті в першій половині 1942 р. смертельних жертв немає, у другій половині загинули 33 особи (у двох випадках не вдалося встановити місяця). У Замостівському повіті ці цифри становлять відповідно 34 і 117 осіб (місяць не встановлений у випадку аж 57 прізвищ).

методологічного принципу обережного атрибутування винуватців, а також прагненням подавати якомога докладніші числа жертв та уникати оцінок, що досі переважало в історіографії питання. Завдяки застосуванню цих строгих і жорстких норм нині можна без найменших сумнівів констатувати, що тільки дві особи були убиті польським підпіллям (по одній – учасниками АК і БХ), а ще дві – це, мабуть, жертви комуністичних партизанів. Отож, залишаються 62 прізвища. Напевно, не буде зловживанням припустити, що більша частина цих осіб загинула внаслідок дій польського підпілля, котре звинувачувало українців у тісній співпраці з німцями⁷⁵, проте тільки подальші детальні дослідження дозволять визначити, наскільки значним був їх відсоток. Решта загиблих стали жертвами або вищезгаданих комуністичних підрозділів, або ж звичайних розбійницьких банд. У літературі предмету вже неодноразово зазначалося, що в період окупації звичайна злочинність на території Генеральної губернії (у т. ч. в Люблінському дистрикті) була чималою проблемою⁷⁶. Однак слід пам'ятати, що коли грабежі, розбої та крадіжки мали масовий характер і розхитували окупаційний лад і порядок, то убивства, поєднані з розбоєм, все ж не були поширеним явищем. У контексті згаданої тут звичайної злочинності варто звернути увагу на ще один аспект. У тодішніх реаліях навіть звичайний бандитизм часто мав виразне національне забарвлення. Цей мотив, зрештою, уже тоді фігурував у документах УЦК. В одному з них занотовано: «Весною 1942 р. появилися на Холмщині та Підляшші банди, що з половини квітня 1942 р. почали живішу діяльність в зорганізованих групах від 3 [до] кількадесяти осіб. Банди ті поширювали терен своїх дій, йшли на захід, почали дії в повітах любелському, янівському і пулавському, досягаючи берегів Вісли. Характер дій мішаний – політично-грабіжницький. Напади політичного характеру, як проба заатакувати поїзд, напади на уряди громадські, станиці поліції, пошти, вбивства урядовців та українських діячів – виступали рідше. Звичайні грабежі – об'яв загальний. Знаменним є різна поведінка окремих банд супроти різних національностей. Часто буває, що оставляючи в спокою польські кооперативи, учителів і священників в тих самих місцевостях dokonують [вони] нападів на українські кооперативи, священників і вчителів. Є випадки, коли польський кооператив, розміщений за кількадесят метрів, залишається неторкнутим, а тимчасом український – ущент грабують і підпалюють»⁷⁷.

⁷⁵ Тим більше, що серед убитих були особи, які виконували у місцевій українській спільноті важливі функції, у т. ч. троє вїттів, один священник, два дяки, два мужі довір'я УДК і аж вісім учителів.

⁷⁶ На цю тему див.: G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 90–91.

⁷⁷ LAC, VKE, Box 25, File 5, Банди і пацифікація в дистрикті любельському, 1942 р., б.п.

Одним із наслідків поширення звичайного бандитизму та діяльності комуністичного підпілля стало утворення влітку 1942 р. української самооборони, що прибрала назву Холмського легіону самооборони. Першим командиром легіону був Яків Гальчевський-Войнаровський, якого менш ніж через рік (після його загибелі в результаті замаху АК) замінив Юрій Лукашук, котрий до того моменту був заступником командира. Проте цей підрозділ ніколи (бодай через відсутність озброєння чи уніфікованих одностроїв) не досяг значної бойової сили, хоча в момент свого найбільшого розквіту, тобто влітку 1943 р., формально налічував від 400 до 500 осіб. Виникнення ХЛС і його діяльність ще не дочекалися окремого, ретельного опрацювання⁷⁸. Однак ця ініціатива, здається, також була пов'язана із загостренням польсько-українських стосунків у Люблінському дистрикті, спровокованим (принаймні це має багато підтверджень) вищезгаданою осадницькою німецькою політикою.

Уже перші виселення наприкінці 1942 р. охопили, крім поляків, кілька тисяч українців із Замостівського повіту, який був повністю призначений для німецького осадництва. Їх переселили до Грубешівського повіту. У свою чергу, в 1943 р. в рамках т. зв. «української операції» (Ukraineraktion) українських селян примусово переселяли переважно з Грубешівського повіту до Білгорайського і Замостівського, до господарств, звідки вигнали поляків. Ці переселенці мали творити своєрідний кордон, що відмежував би німецьких осадників від Сольської пуші, яка була природним притулком для польських (а згодом радянських) партизанських загонів. За оцінками учених, німецькі переселення 1942–1943 рр. загалом зачепили бл. 20 тис. українців. Сам факт розміщення українських переселенців у колишніх польських селах «наражав» їх на помсту нещодавніх господарів та напади польських партизанів. Це усвідомлювали і в деяких українських середовищах (зокрема, на місцевому рівні). «Якщо метою минулорічного переселення [йдеться про перший етап операції, який тривав до кінця грудня 1942 р. – І. Г.] було звільнення для німецьких поселенців сіл навколо Замостя, то цьогорічні плани йшли в тому напрямку, щоб з українських поселенців у залишених після поляків селах створити живий захисний вал і захист від польських банд, а також відділити німецькі колонії, тепер численніші, від польських сіл, – писав у середині серпня 1943 р. згадуваний уже Володимир Левицький, який координував переселенську операцію від імені УЦК. – Всі наші намагання змінити цей план, який, на нашу думку, заздалегідь був приречений на провал, не вдалися. У недоцільності [створення] такої штучної лінії

⁷⁸ Про Холмський легіон самооборони більше див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 206–208. Там також перелік літератури, наявної на момент публікації.

нашого осадництва намагався переконати штаб СС провідник УЦК [йдеться про Кубійовича. – І. Г.], а згодом я, як координатор цієї акції, кілька разів пробував змінити межі переселення [...]. Наперед було ясно, що, висунута так далеко на північ, покинута напризволяще і в польському оточенні, наша людність довго там не протримається, якщо з боку компетентної німецької влади не буде належним чином вирішено питання безпеки»⁷⁹.

Ці прогнози виявилися слушними. Зокрема, 22 січня 1943 р. головне командування АК віддало наказ у рамках відплатних дій «непокоїти противника і завдати йому дедалі потужніших ударів шляхом диверсійних і саботажних акцій»⁸⁰. Хоча в цьому наказі не йшлося безпосередньо про українців (однак, без сумніву, малося на увазі українську поліцію на німецькій службі, котра, як і польська поліція, брала участь у виселеннях⁸¹), ймовірно, саме на його підставі польське підпілля заходилося, як це окреслив Гжегож Мотика, «„відстрілювати” українських солтисів, агрономів, уповноважених УДК та всіх осіб, визнаних шкідливими для Польщі»⁸². Цей факт, зрештою, підтвердив через багато років у вже згадуваних мемуарах Стефан Квасневський («Віктор»): «Керуючись мотивами безпеки, ми вирішили ліквідувати особливо фанатичних націоналістичних діячів [з-поміж українців], які виконували роль шпиків для гестапо. Передовсім були ліквідовані [українці] в Гостинному, Мірчому, Турковичах, Мовчанах, г[і]ні Довгобичів [поки що не вдалося встановити, про кого могло йтися у випадку цього населеного пункту. – І. Г.], в М'ягому, в[і]т гміни Ухані та багато інших. На теренах усього повіту було проведено чистку від „мужів довір'я”»⁸³. Дуже ймовірно, що першими жертвами цих заходів стали мужі довір'я і підреферент УДК, яких 29 січня 1943 р. викрала й забрала до лісу невідома польська група з фільварку Теремонець у Грубешівському повіті. З усією певністю, натомість, саме так було у випадку замахів, скоєних 6 лютого 1943 р. в селах Стрільці й Турковичі того самого повіту. В результаті цих замахів загинуло три особи, в т. ч. батько і сестра вищезгаданого Юрія Лукащука (менш ніж через чотири місяці подібна доля спіткала Юрієвого брата Олексу Лукащука). Проте найбільше цивільних жертв спричи-

⁷⁹ LAC, VKF, Box 20, File 24, Звіт з переселенчої акції на терені повітів Замостя, Білґорай-Тарногород і Грубешів за місяць липень, 11.VIII.1943 р., б.п.

⁸⁰ Див.: М. Zajaczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 238. Там також подальша література.

⁸¹ Функціонування польської та української поліції на німецькій службі в Люблінському дистрикті та її роль у польсько-українському конфлікті – досі глибоко і докладно не досліджене питання, а наявна література вже значною мірою застаріла. Ця справа є одною з багатьох, яким слід було би приділити пильну увагу.

⁸² G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 172.

⁸³ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 12.

нила подія 30 березня 1943 р., коли загін АК напав на Пасіку – присілок села Вороновичі Грубешівського повіту. Тоді було вбито від 8 до 10 осіб, у т. ч. п'ятеро жінок⁸⁴. «Наприкінці березня 1943 р. в сусідньому селі Пасіка перед заходом сонця бандити напали на родини Боярчуків (п'ятеро чоловік вбито) і Шелепінів (три чоловіки вбито), а оселі разом з тілами загиблих спалили», – згадувала згодом одна з мешканок Туркович⁸⁵. Серед застрелених були, зокрема, в[і]т місцевої гміни та мірошник. Мабуть, саме цю операцію (а не напад на Моложів, Стрільці і Тухані в травні 1943 р.⁸⁶) можна вважати першою з тих, у яких польська сторона застосувала принцип колективної відповідальності. На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що ця подія відклалася в пам'яті свідків і протривала (хоча згодом сильно деформована) кілька десятиліть. «Десь у серпні 1942 р. я їхав уранці вузькоколією до Грубешова, – згадував місцевий член ОУН Микола Кухарчук («Буревій»), який, утім, значно її драматизував. – За Тишівцями побачив [я] раптом клуби диму. Люди на наступній зупинці сказали: це догоряє українське село Пасіка. Згодом дійшли до мене докладніші інформації. Пасіку обступили вечором вояки АК, мешканцям наказали йти до школи, де сортували людей. Дітей і жінок звільнили, а чоловіків віком 16–60 років в тій школі й розстріляли, потім закинули ще й гранатами, нарешті пустили з димом ціле село. То був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу»⁸⁷. Здається, що в цьому описі Кухарчук ще й переплутав події і об'єднав перший напад (30 березня 1943 р.) із другим, який відбувся 1 жовтня 1943 р. і під час якого фактично було спалено частину села⁸⁸. З іншого боку, на думку вищезгаданого Стефана Квасневського («Віктора»), операція в Пасіці стала відповіддю на вбивство польського учителя з Воронович (а водночас офіцера АК) Антонія Пельца («Крука»), яке вчинила 19 березня 1943 р. українська поліція на німецькій службі⁸⁹. «Через два дні після вбивства гр[омадянина] Пельца я встановив, хто брав участь у вбивстві та який будинок служив їм відправним пунктом, – писав він. – Як я вже казав, Кедивом на теренах інспекторату керував майор „Ірка” [Мар'ян Голембевський, який був тоді у званні поручника і використовував псевдо „Стер”. – І. Г.] (і також в Грубешівській окрузі). Тому я повідомив про вбивство у Вороновичах

⁸⁴ Не в'ясненою залишається справа двох осіб з родини Боярчуків, які, за іншими джерелами, могли загинути через рік у Сагрині.

⁸⁵ *Депортації*, т. 3, с. 240 – спогади Євгенії Шидловської.

⁸⁶ Більше про це у подальшій частині тексту.

⁸⁷ *Закерзоння. Спомини вояків УПА*, т. 4 / ред. Б. Гук. Варшава 1998, с. 62 – спогади Миколи Кухарчука.

⁸⁸ Більше про це у подальшій частині тексту.

⁸⁹ Пор.: М. Zajaczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 197.

гр[омадянина] Пельца пс. „Крук”, підпор. запасу, к[оманди]ра роти. Саме цього дня було ухвалено рішення про ліквідацію Боярських і Шелепіних у Пасіці. Майор „Ірка”, якому пізніше керівництво АК підвищило звання до підполковника, особисто очолив акцію на Пасіки, а я надав йому в підпорядкування одного солдата – гр. „Льотніка”, Бздиру Юзефа, який був водночас проводарем. Громадянин „Ірка” в призначений день завдання виконав. Не минуло й місяця, [як] учасники вбивства гр. „Крука”-Пельца були ліквідовані»⁹⁰.

Коли йдеться про розростання в Люблінському дистрикті наприкінці весни 1943 р. відкритого польсько-українського збройного конфлікту, то варто відзначити, що тоді ж робилися спроби йому запобігти. На жаль, ми майже нічого не знаємо про деталі цих ініціатив. Єдиним джерелом (до якого, щоправда, слід ставитися з обережністю) залишаються невеликі спогади Юрія Лукашука, опубліковані після війни в еміграції. З них випливає, що в березні 1943 р. в середовищі місцевого українського проводу з'явився задум укласти угоду з поляками. Відтак відбулася зустріч із головою Польського опікунського комітету, і було укладено – приблизно 10 березня – своєрідний «пакт про ненапад»⁹¹. Якщо ця інформація правдива, то це, схоже, був останній шанс уникнути відкритого польсько-українського протистояння на Люблінщині, яким, проте, не скористалися (у даний момент ми не будемо заглиблюватися в питання, хто в цьому завинив), а остаточно його поховали два вбивства, скоєні вояками АК: голови УДК в Грубешові Миколи Струтинського (19 березня) і згадуваного вже першого командира ХЛС Якова Гальчевського-Войнаровського (21 березня)⁹².

⁹⁰ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 29–30. Незрозуміло, який зв'язок існував (і чи існував взагалі?) між убитими поляками та українськими поліцейськими на німецькій службі, котрі, як стверджують спогади і література предмету, були винуватцями смерті вищезгаданого партизана АК. Можливо, відповідь на це питання вдасться знайти згодом. Голембевський, який переглядав цей рукопис, не заперечив нічого з розповіді про свою участь і керівну роль під час операції. Пор. також: Justyna Dudek. *Marian Gołębiewski (1911–1996). Żołnierz – opozycjonista – emigrant*. Lublin 2016, с. 96.

⁹¹ Ю. Лукашук. Холмщина у боротьбі з окупантами // *Надбужаничина: Сокальщина, Радехівщина, Кам'янецьчина, Холмищина і Підляшшя, Берестейщина. Історично-мемуарний збірник*, т. 4 / ред. О. Романів. Львів – Торонто 2004, с. 750 (вперше цей матеріал був опублікований в 1953 р. на шпальтах часопису «Українське слово», що виходив у Буенос-Айресі). Про укладене перемир'я згадує також у своєму класичному вже тепер опрацьованні Євген Пастернак (Є. Пастернак. *Напис історії Холмищини і Підляшшя (новіші часи)*. Вінніпег – Торонто 1968, с. 274), проте не виключено, що його джерелом були саме спогади Лукашука. Див. також: Robert Ziętek. *Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej* // *Rocznik Chełmski* 7 (2001) 266.

⁹² S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 25–26. Можливо, підставою для цих дій були «Wytyczne do partyzantki» [«Інструкції для партизанського руху»] головнокомандувача АК

Цей момент був, мабуть, одним із найважливіших у хронології та динаміці польсько-українського конфлікту на Люблінщині (бодай завдяки широкому відлунню, якого набули ці убивства в українських середовищах), тож він вимагає глибшого аналізу, якому би передували подальші архівні пошуки.

Через півтора місяця підрозділи Кедиву грубешівської АК провели наступні операції в селах Грубешівського повіту, де розселили українців-переселенців⁹³. То були, зокрема, вже згадані вище: Моложів (6 травня; 12 убитих, 2 смертельно поранених і 22 поранених; прізвищ поранених і смертельно поранених не встановлено, серед загалу жертв і потерпілих було семеро жінок); Стрільці (у ніч проти 27 травня; 22 убитих і 5 поранених, у т. ч. троє жінок) і Тухані (також у ніч проти 27 травня, семеро убитих і троє поранених, всі чоловіки). Про застосування польським підпіллям принципу колективної відповідальності в цьому випадку свідчило також те, що операції АК діялися не тільки в населених пунктах, звідки було виселено поляків, а й у кількох селах, не охоплених депортаціями⁹⁴, як-от Набріж Замостівського повіту (в ніч проти 31 травня: 16 загиблих, у т. ч. дев'ятеро жінок), Стенятин того самого повіту (також у ніч проти 31 травня; четверо убитих), Жуличі Замостівського повіту (в ніч проти 30 травня; семеро загиблих). Загалом у травні 1943 р. на теренах Люблінського дистрикту від рук «не-німців» загинуло 122 українців (120 убитих і двоє смертельно поранених), а 31 особа була поранена (див. табл. №6). Принаймні 85 осіб загинуло від рук партизанів АК, серед них і ті 70 осіб, що були вбиті в результаті вищезгаданих операцій Кедиву в останні дні травня.

В цілому від початку січня до кінця травня 1943 р. на теренах Люблінського дистрикту загинуло щонайменше 317 осіб української національності, а ще четверо були смертельно поранені. Майже третина з них – 95 прізвищ – стали жертвами німців (у т. ч. вісім осіб загинуло від рук української поліції на німецькій службі, а одна – «російської СС»⁹⁵). З-поміж решти 222 осіб (29,8% усіх, хто втратив життя того року від рук «не-німців»), найбільше загинуло на теренах Грубешівського (104 жертви) і Замостівського (50 жертв) повітів. Убитими з ініціативи скоріш за все різних польських підпільних формувань були, зокрема, 10 в'їтів, шість солтисів, четверо

ген. Стефана Ровецького («Грота»), видані за кілька днів до того – 13 березня 1943 р., див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 238.

⁹³ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 24.

⁹⁴ Це зауважив Маріуш Зайончковський, див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 244.

⁹⁵ Не вдалося встановити, про який підрозділ ідеться. В одному з документів делегації УДК у Володаві згадано лише, що то було «російське формування СС під командуванням Федора Архіповича Павленка» (ЛАС, VKF, Box 25, File 19, Лист делегації УДК у Володаві до УЦК в справі убивства місцевої української учительки, 18.II.1943 р., б.п.).

кадрових працівників УДК і восьмеро мужів довір'я, два мірошники, троє вчителів, один агроном, 13 українських поліцейських на німецькій службі та 115 селян. Ці вбивства справили величезний вплив, переважно в психологічному аспекті, на місцеву українську спільноту (бодай з огляду на громадські та суспільні функції деяких жертв) і, схоже, сформували образ цих подій у майбутній колективній пам'яті. Можна припустити також, що власне ці події зими й весни 1943 р. на західному березі Бугу були поживою для антипольської пропаганди ОУН-Б в Галичині та на Волині, адже про згадані факти – і про жертв – писала не тільки «Холмська земля» чи «Краківські вісті», але й, наприклад, львівська українська преса⁹⁶. Цей сюжет з'являється врешті в деяких українських спогадах, в т. ч. волинських⁹⁷. Хоч це не означає, що саме ці події вплинули на ухвалу керівництва бандерівської фракції ОУН розпочати антипольську операцію. У будь-якому разі, ця проблема вимагає докладнішого вивчення.

Як зазначалося вище, серед українських жертв перших п'яти місяців 1943 р. на теренах Люблінського дистрикту було також 95 осіб, убитих німцями або підпорядкованими їм формуваннями. Окрім осібних убивств, тут, зокрема, варто згадати про жертв масових страт, скажімо, в Сумині Замостівського повіту (29 січня; 51 убитий, у т. ч. 21 жінка та 23 дітей), у Панькові Замостівського повіту (2 лютого; 11 убитих, у т. ч. чотири жінки та п'ятеро дітей), Гдешині Грубешівського повіту (13 березня; 10 убитих, у т. ч. одна дитина) чи в Ружанці Білгорайського повіту (18 березня; дев'ятеро вбитих і одна смертельно поранена особа, у т. ч. дві жінки та двоє дітей). За той сам період 129 українців були заарештовані (див. табл. № 9), з-поміж них

⁹⁶ Див.: *Львівські вісті*, 12.III.1943; 25.III.1943; 26.III.1943; 28.V.1943; 30/31.V.1943. У дистрикті Галичина такий масовий «відстріл» українських діячів у цей період, мабуть, не відбувався (Андрій Кошельник. Польсько-український конфлікт на Холмщині в роки Другої світової війни // *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»* [= Історичні науки] 10 (2008) 457). В одному з процитованих уже матеріалів кінця 1943 р. йдеться про те, що до того моменту там було вбито 104 особи української національності, у т. ч. двоє співробітників УЦК, 22 службовців різного рівня і 26 українських поліцейських на німецькій службі (АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 2, Перелік замордованих українців у цифрах, 2.XII.1943 р., б.п.; документ доступний on-line на сервері ЦВДР: avr.org.ua, переглянуто 5.X.2016).

⁹⁷ Лише для прикладу можна послатися на українського баптиста Михайла Подворняка (*nota bene*: він україно критично ставився до діяльності ОУН-Б), котрий писав згодом у виданих на еміграції спогадах: «Доходили до нас також чутки, що на українських землях за Бугом, в т. зв. Генерал-Губернаторстві польська партизанка жадливо переслідує наш народ. Ці чутки завжди були правдивими. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, щоб звести ці обидва поневолені народи до взаємної боротьби» (Панас Хуртовина [псевдонім М. Подворняка]. *Під небом Волині (воєнні спомини християнина)*. Вінніпег 1952, с. 136). Цю точку зору він повторив, хоча і в дещо зрадованому вигляді: «Невідомо, чи ті чутки були правдиві», – в інших, пізніших мемуарах (М. Подворняк. *Вітер з Волині. Спогади*. Вінніпег 1981, с. 175).

принаймні 100 осіб потрапило до таборів, де щонайменше троє втратили життя. Більшість із них були затримані в Мазілах Замостівського повіту (7 січня; 10 осіб), Ратичові Замостівського повіту (18 січня; 8 осіб), Типіні Замостівського повіту (19 січня; 13 осіб), Калилові Білопідляського повіту (лютий, точна дата невідома; 11 осіб) і Любені Холмського повіту (22 березня; 22 особи).

Звичайно, постає питання: чи існує кореляція між цими подіями та ситуацією на сусідній Волині? Схоже, що незначна. Вище згадувалося, що коли вже якимось чином ОУН-Б використовувала інформацію про тогочасні українські жертви, то радше для цілей пропаганди, що мала би виправдати втілювану на схід від Бугу антипольську етнічну чистку. Так само й інформація про польські жертви на Волині, здається, не мала великого впливу на діяльність польського підпілля на Люблінщині. Ми знаємо, що головне командування АК вже тоді мало інформацію про українські напади на польські села в Костопільському та Сарненському повітах⁹⁸, але вона була настільки неточна (також і в питанні ідентифікації винуватців), що важко стверджувати, наче на цій підставі було ухвалено вдарити по українцях у Люблінському дистрикті, тим більше, що антипольська операція була започаткована у східних повітах Волині, а не на теренах, котрі безпосередньо сусідили з Генеральною губернією. Тому більш імовірним здається, що антиукраїнські акції на Люблінщині були спричинені місцевими умовами та дедалі радикальнішим конфліктом, породженим, як уже було сказано, німецькою політикою. Розвіяти всі сумніви могло би лише віднайдення архівної інформації, в якій би відверто йшлося про те, на підставі яких даних і за яких обставин було ухвалено навесні 1943 р. рішення про дії польського підпілля на Люблінщині.

На користь гіпотези про місцеві причини антиукраїнських акцій на Люблінщині може свідчити й те, що впродовж наступних місяців, коли антипольські дії на Волині почали стрімко посилюватися, в Люблінському дистрикті не було помітно якихось виразних тенденцій (принаймні, якщо взяти до уваги кількість українських жертв)⁹⁹. У червні 1943 р. від рук «не-німців» (у т. ч. учасників польського підпілля) на теренах дистрикту загинуло тільки 16 осіб: у Білопідляському повіті – три (в т. ч. одна особа смертельно поранена), в Холмському повіті – п'ять, в Грубешівському

⁹⁸ Див. док. № 437: Radiogram gen. Stefana Roweckiego «Grota» do Londynu, 4.V.1943 r. // *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, т. 3: *lipiec 1943 – lipiec 1944* / ред. Т. Pełczyński та ін. Wrocław – Warszawa – Kraków 1990, с. 4–5.

⁹⁹ Логічно, мабуть, припустити, що якби існував тісний зв'язок і надходила докладна інформація, то мусила би зростати кількість українських жертв на теренах, розташованих на захід від Бугу.

повіті – три, в Красницькому повіті – три і в Замостівському повіті – дві. Серед них були два війти, три ґмінні службовці, четверо мужів довір'я УДК (один смертельно поранений), двоє вчителів, актор, дочка православного священика і троє селян. У той самий час німці замордували вісім осіб (сімох – під час страти у Бересті Грубешівського повіту). Крім того, німці заарештували цього місяця принаймні 57 українців (41 в Улові Замостівського повіту і 16 в Шевнях того самого повіту; принаймні одна особа потрапила до концентраційного табору). Наступного місяця число убитих «не-німцями» зросло більше ніж удвічі – до 37. Без сумніву, це пов'язано з наскоком підрозділу Національної військової організації під командуванням Францішека Пшисенжняка («Отця Яна») і т. зв. лісової кавалерії Болеслава Островського («Ланци») на українських поселенців у Буковині Білгорайського повіту, який стався в ніч проти 27 липня 1943 р. Унаслідок нападу загинуло 15 осіб, у т. ч. двоє українських поліцейських на німецькій службі, двоє мужів довір'я та 11 інших цивільних українців (у т. ч. одна жінка). Крім того, цього місяця були убиті: муж довір'я УДК, війт і кооперативний діяч у Білопідляському повіті; двоє мужів довір'я УДК і четверо селян у Холмському повіті; двоє мужів довір'я УДК, солтис, курсант поліцейської школи та п'ятеро селян у Грубешівському повіті; війт у Красноставському повіті; греко-католицький священик і м'ясник у Замостівському повіті. У той самий час німецькі жандарми убили двох українців і шестеро осіб заарештували (серед них принаймні один потрапив до концентраційного табору). В серпні 1943 р. число жертв української національності в Люблінському дистрикті обмежилося 28 загиблими та одною пораненою особою. Серед убитих були, зокрема, чотири співробітники або діячі кооперативів, двоє мужів довір'я УДК, один солтис, один православний священик, один організатор молочарні, один гайовий, один член комісії зі збору контингентів і дев'ятеро селян. Натомість не зафіксовано жодної жертви німецьких репресій. Усього впродовж цих трьох літніх місяців на теренах Люблінського дистрикту загинула від рук «не-німців» щонайменше 81 особа української національності, у т. ч. 73 чоловіків, шестеро жінок та одна дитина (у випадку одної особи нам не відома ні стать, ні вік). Найбільша кількість жертв полягла тоді в Білгорайському (18 осіб), Грубешівському (26 осіб) і Холмському (13 осіб) повітах. Принаймні 26 осіб загинули від рук учасників різних польських партизанських загонів (точне визначення винуватців решти убивств вимагає подальшого архівного пошуку). Можливо, польське підпілля продовжувало (про що вже йшлося вище) ліквідацію осіб, обвинувачених або тільки підозрюваних у антипольській діяльності? На користь цієї гіпотези промовляє суспільно-професійний склад групи потерпілих, адже серед них були, зокрема, шестеро війтів, двоє ґмінних службовців, двоє вчителів, один солтис, двоє священиків і 16 мужів довір'я УДК.

Польсько-українські відносини на теренах Люблінського дистрикту загострилися у вересні 1943 р. Кількість українців, які тут загинули від рук «не-німців» (цілком певно, тоді уже переважно з ініціативи польських підпільних формувань), зросла більш ніж наполовину – до 69 осіб. Відсоток жертв і далі залишався високим у Замостівському (12 осіб; 17,4% загальної кількості жертв цього місяця) і Холмському (14 осіб; 20,3%) повітах, проте майже половина усіх смертельних випадків (33 особи; 47,8%) припали на Грубешівський повіт. Цю географію вбивств зазвичай пояснюють припливом на ці терени значної кількості вцілілих поляків із Волині (в 1943 р. тільки до Грубешівського повіту їх прибуло понад 10 тис., а всього на теренах Люблінського дистрикту їх налічувалося бл. 24 тис.¹⁰⁰), що призвело до посилення антиукраїнських настроїв¹⁰¹. Не заперечуючи такого пояснення, варто відзначити певні його хиби: найбільший приплив біженців спостерігався в північних ґмінах Грубешівського повіту (де більшість мешканців становили поляки), натомість більшість убивств українців трапилося в південних ґмінах (із переважаючим українським населенням). Крім того, в повітах із подібним припливом польської людності з Волині (Холмському та Замостівському) загинуло загалом 26 осіб, а отже, менше, ніж в Грубешівському (33 убитих) – цей факт свідчить про те, що зростання кількості убивств українців мало й інші причини. Здається, що однією з них був наказ ген. Тадеуша Коморовського («Бора») від 4 серпня 1943 р. про збройну помсту за німецькі паціфікації на Люблінщині, а також за репресії в інших районах Генеральної губернії. Деякі історики вважають, що цей наказ (а також інші директиви ген. Коморовського, наприклад, за листопад 1943 р.) в конспіративних «низах» зрозуміли дуже

¹⁰⁰ Leon Popek. Uchodźcy z Wołynia w latach 1943–1944 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie // *Rocznik Historyczno-Archivalny* 10 (1995) 181. Див. також: Janina Kielboń. Napływ Polaków zza Buga do dystryktu lubelskiego w latach 1943–1944 (ustalenia liczbowe) // *Zeszyty Majdanka* 13 (1991) 29–48.

¹⁰¹ Це явище, зрештою, підтверджують також українські документи. «Наприкінці вересня з'явилися в Любліні і в терені польські листівки із закликами до польської молоді вступати до лав “месників за кривди волинських поляків”, – йшлося в одному з документів УЦК. – Під їх впливом постали більші озброєні банди і почали мордувати безборонних українських селян. В день 1 жовтня банда силою близько 200 осіб напала на село Пасіка, спалила понад 30 господарств, забила 10 і тяжко ранила 8 українців [ці дані неточні, за моїми підрахунками того дня у селі загинули 14 осіб, кількості поранених підтвердити не вдалося. – І. Г.]. Безпосередньо після цього нападу з'явилися в терені польські листівки, що закінчувалися словами: „Тільки в такий спосіб можна переконати гайдамаків, що тут польська земля і що для них немає тут місця”. Польський терор викликав реакцію холмських українців. [Уночі] з 8 на 9 жовтня в ґміні Хоробрів [...] забито понад 20 поляків» (ЦДАВОВ, УЦК, ф. 3959, оп. 2, спр. 132, Вісті з Грубешівщини, 13.X.1943 р., арк. 24).

широко, таким чином він легітимізував дії польського підпілля упродовж кількох найближчих місяців¹⁰².

Вищеозначена тенденція збереглася (ба навіть стала ще виразнішою) наступного місяця. У жовтні на теренах Люблінського дистрикту від рук «не-німців» загинуло 108 українців (серед них двоє стали, ймовірно, жертвами кримінального нападу) – переважна більшість у Грубешівському повіті (62 особи; 57,4%), дещо менше у Замостівському (17 осіб; 15,7%) та Білгорайському (13 осіб; 12%) повітах. Щонайменше 85 осіб були убиті польським підпіллям. До операцій польських партизанів, які завдали найбільше втрат, слід зарахувати згадуваний уже напад 1 жовтня підрозділу АК Стефана Квасневського («Віктора») на село Пасіка Грубешівського повіту (14 убитих, у т. ч. три жінки та двоє дітей), напад у ніч проти 22 жовтня підрозділу БХ Станіслава Басая («Рися») на Мірче того самого повіту (29 убитих і один поранений, серед загиблих було 12 жінок і одна дитина¹⁰³) і напад 27 жовтня загону АК Юзефа Смеха («Цьонга») на Молодятичі в тому самому повіті (15 убитих, один смертельно поранений і одна поранена жінка; тоді загинуло п'ять жінок і четверо дітей). Загалом серед загиблих були, зокрема: працівник УДК, двоє мужів довір'я УДК, вїйт і троє інших гмінних службовців, трох солтисів і заступник солтиса, священник, дружина православного священника і два дяки, вчитель, 14 українських поліцейських на німецькій службі¹⁰⁴ та 59 селян.

Листопад 1943 р. приніс деяке зменшення кількості жертв; тоді зафіксовано лише 32 випадки смерті від рук «не-німців», з яких понад половина вбивств (18 жертв; 56,3%) припала на Грубешівський повіт. Слід зазначити, що тут ми маємо справу не з однією великою атакою, а окремими засідками

¹⁰² Див.: Ігор Ілюшин. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) // *Український історичний журнал* 3 (2002) 96; I. Iliuszyn. *UPA i AK – konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)*. Warszawa 2009, с. 147; G. Motyka. *Od rzezi wołyńskiej do Akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. Kraków 2011, с. 293; M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 246 і наст.

¹⁰³ Варто зазначити, що майже усі жертви були переселенцями із Зубович Замостівського повіту. Це, зрештою, підтверджують деякі спогади. «До [кінця] 1942 року всіх мешканців Зубович переселено до села Мірче, виселивши з нього польське населення, – згадував, скажімо, один із тогочасних мешканців цього населеного пункту. – В нашому селі поселили румунських німців. А восени 1943 року польські банди спалили Мірче. Від рук бандитів загинуло кількадесят осіб» (*Обереги пам'яті*, с. 232 – спогади Романа Кутаса). Цей приклад ілюструє наступну проблему, яку слід враховувати, пишучи про жертви польсько-українського конфлікту на Люблінщині: треба не лише точно окреслювати дату події, але й локалізувати її в географічному просторі, тимчасом інформація про це в різних джерелах може відрізнятися.

¹⁰⁴ У т. ч. 12 на посту в Луковій, що був атакований і спалений АК у ніч проти 24 жовтня 1943 р.

чи стратами в кількох селах, і в цих випадках гинуло від одної до чотирьох осіб. Серед жертв у Грубешівському повіті – п'ятеро українських поліцейських та двоє українських вахманів СС, яких убили в Грабівці та М'ячині. І в цих випадках винуватцями, ймовірно, були переважно учасники польського підпілля, але досі вдалося підтвердити – за винятком згаданих поліцейських і вахманів – лише три такі випадки (один вбитий і один смертельно поранений в Майдані Сопітському Замостівського повіту і один убитий у Стайному Холмського повіту; винуватцями цих страт були партизани БХ). Інші випадки чекають на уточнення.

Натомість, у грудні 1943 р. знову спостерігається збільшення кількості українських жертв (104 загиблих від рук «не-німців»). Окрім численних замахів, від яких у окремих населених пунктах гинуло від однієї до кількох осіб, тоді також відбувалися великі операції, внаслідок яких смерті зазнало від кільканадцяти до понад двадцяти осіб. До них належить напад уночі проти 11 грудня невідомої групи (можливо, загону БХ?) на Стайне Холмського повіту (дев'ятеро загиблих, у т. ч. шість жінок та одна дитина), напад 19 грудня «БХ із Заборців і Богутич» на Пересоловичі Грубешівського повіту (22 убитих і вісім поранених; загинули дві жінки) та часткове спалення Модрина того самого повіту 24 грудня – у надвечір'я Різдва за григоріанським календарем – вчинене підрозділом Станіслава Басая («Рися») (22 загиблих та одна поранена жінка; серед смертельних жертв одна дитина).

Додаючи до кількості осіб української національності, убитих «не-німцями» на теренах Люблінського дистрикту упродовж перших п'яти місяців 1943 р. (222 прізвища), жертв періоду червня–грудня (394 особи), ми отримуємо список із 616 жертв. Однак це не остаточні дані. Адже в електронній базі даних фігурує ще 129 прізвищ осіб, про яких відомо, що вони загинули цього року, але відсутня точна дата смерті, ба навіть не відомий місяць¹⁰⁵. Разом це дає 745 осіб (14,4% усіх записів у електронній базі даних). Переважна більшість із них походила з Грубешівського та Замостівського повітів: з першого – 352, з другого – 149 осіб. На жаль, у значній кількості випадків не вдалося визначити беззаперечних винуватців. Хоч, звичайно, це переважно польське підпілля (цей факт підтверджено щодо 312 прізвищ (41,9% жертв «не-німців»), не рахуючи п'ятох осіб, убитих комуністичними партизанами (див. табл. №8)). Специфікація решти 428 прізвищ потребує подальших досліджень, хоч важко собі уявити, щоб переважна більшість цих жертв загинули від дій комуністичних угруповань

¹⁰⁵ Найбільше жертв зафіксовано у Замостівському (44 прізвища, хоча дві особи у двох випадках, ймовірно, стали жертвами звичайного грабівницького нападу), Грубешівському (42 прізвища), Красноставському (18 прізвищ) і Холмському (11 прізвищ) повітах.

чи грабіжницьких банд; набагато ймовірніше, що винуватцями там були польські партизани.

За цей же період, тобто упродовж 1943 р., від рук німецьких формувань і підпорядкованої німцям польської та української поліції на теренах Люблінського дистрикту загинуло щонайменше 127 українців (див. табл. №7). Більшість із них (95 осіб) втратили життя (про це йшлося вище) упродовж перших п'яти місяців. Кількість жертв у наступні періоди невелика (восьмеро у червні, двоє у липні, троє у вересні та троє в листопаді, у 16 випадках місяць встановити не вдалося). Це пояснюється, з одного боку, частковою відмовою німців від осадницьких планів у Люблінському дистрикті, а також – мабуть, навіть ще більшою мірою – зростанням у той час активності підпілля та описаною вище ескалацією польсько-українського конфлікту. Подібно виглядала ситуація у випадку осіб української національності, заарештованих у той час. Упродовж усього 1943 р. ми маємо загалом 216 прізвищ (див. табл. №9), причому аж 186 жертв (86,1%) припадає на першу половину року. Характерною особливістю цих арештів є те, що вони фактично збігаються з кількома великими операціями, які проводилися в різних населених пунктах. У Білопідляському повіті йдеться про Калилів (лютий 1943 р.; 11 осіб), в Холмському повіті – про Вирики та присілки цього села (22 березня 1943 р.; 17 осіб) і Загайки та прилеглу колонію з тією самою назвою (30 травня 1943 року, разом 22 особи), а в Замостівському повіті – головним чином про: Мазіли (7 січня 1943 р.; 10 осіб), Ратичів (18 січня; дев'ять осіб), Типин (19 січня; 13 осіб) і Шевню (червень 1943 р.; 13 осіб). 3-поміж усіх заарештованих принаймні 125 осіб потрапили до концентраційних таборів, де не менше 22 особи загинули.

З настанням нового року ситуація на якийсь час заспокоїлася, зменшилася кількість жертв серед українців: у січні – всього 39 осіб; серед них аж 12 трапилися у раніше порівняно «спокійному» Красницькому повіті, натомість 11 – у Холмському повіті (див. табл. №10). Тільки дві особи були вбиті німцями. Однак виявилось, що це була тиша перед бурєю, якою стали трагічні події наступних місяців. Прологом до них послужив уже лютий 1944 р., коли на теренах Люблінського дистрикту було зафіксовано аж 174 вбивства осіб української національності, і одна особа була поранена. Восьмеро з них загинули від рук німців: шістьох селян застрелили жандарми в Ганні Білопідляського повіту, двох вояків дивізії СС «Галичина» розстріляли в Тарногороді Білгорайського повіту. 3-поміж решти 166 осіб найбільше загинуло в Грубешівському (108 прізвищ; 65,1%) і Холмському (47 прізвищ; 28,3%) повітах. У першому більшості жертв, схоже, полягли унаслідок дій згадуваного вже вище загону БХ Станіслава Басая («Рися»). Це його партизани у відповідь на український напад на Пригоріле Грубе-

шівського повіту 2 лютого наступного дня, 3 лютого (за іншими, менш надійними джерелами, в ніч проти 9 лютого), частково спалили Малків і його колонію (тоді загинуло 37 осіб, у т.ч. шестеро жінок та троє дітей), а через кілька днів, 11 або 12 лютого напали на Верешин, де якраз відбувалося весілля українського поліцейського на німецькій службі. Окрім нареченого, тоді було застрелено 12 учасників весілля, в т.ч. четверо жінок (не рахуючи кількох німців)¹⁰⁶. У ніч проти 18 лютого партизани з БХ вчинили черговий напад на ще вцілілу українську частину згадуваного села Пригоріле (загинуло восьмеро осіб, прізвища яких невідомі). Натомість Грубешівським підрозділам АК слід приписати дві засідки на українських поліцейських на німецькій службі (15 лютого між Верешиним і Потуржином та 28 лютого в Пелаках); усього в них загинуло дев'ятеро українців. На теренах Холмського повіту безсумнівно найтрагічнішою тоді подією стало вбивство в ніч проти 8 лютого (в польській літературі фігурує дата 2 лютого) сімох українських родин у Волі Жулинській. Тоді загинуло 26 осіб, у т.ч. дев'яти жінок і шестеро дітей. Невідомо, хто був винуватцем, – не виключено, що якась місцева польська неорганізована група¹⁰⁷. Загалом на карб польського підпілля цього місяця можна покласти 69 смертельних жертв. Питання про винуватців загибелі 97 інших жертв «не-німців» залишається відкритим. Воно важливе, адже тоді на терени Люблінського дистрикту дісталися радянські партизанські загони, які мали здійснювати підривну діяльність на запіллі фронту. Ясна річ, що провина за певну кількість загиблих у цей період лежить на членах цих формувань. Однак щоб докладно відповісти на це питання, необхідні подальші дослідження. Слід зазначити, що серед лютневих українських жертв було щонайменше 10 членів українського підпілля, які були вбиті під час сутичок із польськими партизанами 11 лютого в Ласкові (дві особи) і Шиховичах (три особи) та 27 лютого в Малкові (три особи) і колонії Гурка (дві особи).

Як уже згадувалося, в історичній дискусії довкола Люблінщини досі особливе місце посідає операція польського підпілля весни 1944 р. («Грубешівська революція»). Нині найбільше суперечок породжує, може, не так її

¹⁰⁶ В українській мемуаристиці цю подію називають «розстріляним весіллям», див.: *Кров українська, кров польська*, с. 120–121 – спогади Ніни Гурської-Климчук; *Обереги пам'яті*, с. 196–197 – спогади Володимира Грисюка.

¹⁰⁷ Іноді згадують про те, що подальшу різню зупинив Юзеф Задура («Орел») – місцевий командир АК, що винуватцями злочину були поляки з довколишніх сіл, а приводом для нападу могла послужити національність і православна конфесія жертв, див.: *Z. Kalinowski. Pogromy i rasyfikacje w gminie Rejowiec*, машинопис (docplayer.pl). Це питання вимагає подальших досліджень і архівних пошуків.

перебіг (найточніше його відтворив Маріуш Зайончковський¹⁰⁸), як радше причина та фактична кількість українських жертв. У польській історіографії без застережень повторюється теза, що тогочасні дії польського підпілля випередили заплановане ОУН-Б перенесення антипольської акції з Галичини на Люблінщину (це начебто підтвердили здобуті в Шиховичах документи місцевих структур ОУН-Б, що містили навіть дату нападу: 16 березня). Першим таку послідовність подій запропонував Єжи Маркевич, а відтак цю гіпотезу повторила низка дослідників¹⁰⁹. Цю версію підважує той факт, що досі не знайдено жодного документа (оригіналу чи копії), захопленого в оунівському архіві. Натомість її підтверджує факт прибуття на терени Люблінського дистрикту перших загонів УПА з Волині та Східної Галичини. Отож, не відкидаючи згаданих вище припущень, можна розглянути й іншу інтерпретацію подій, яку запропонував уже цитований тут Анджей Леон Сова. Дії польського підпілля він пов'язав не зі спонтанним відрухом оборони чи помсти, а з воєнним плануванням АК і початком операції «Буря», яку здійснювало польське підпілля на Волині. Тут йдеться про концентрацію сил 27-ї Волинської піхотної дивізії АК і підготовку до наближення фронту. Цей дослідник писав: «У рамках очищення терену від УПА загопи АК провели між 11 січня і 18 березня 1944 р. [в околицях Володимира-Волинського] шістнадцять значних бойових заходів. [...] Ймовірно, що з цими заходами була пов'язана і велика антиукраїнська операція, котра тривала на Люблінщині від 9 березня 1944 р. В її рамках в околицях Томашова-Любельського було знищено щонайменше 49 українських сіл, убито від 1385 до 2500 їхніх мешканців, серед яких були жінки і діти. Не виключено, що одна з цілей цієї операції, окрім знищення українського населення, полягала в тому, щоб відтягнути з Волині підрозділи УПА і таким чином дати більше можливостей діяти там підрозділам АК»¹¹⁰. На користь цієї гіпотези може свідчити той факт, що тогочасний командир Грубешівського округу АК пор. Мар'ян Голембевський («Ірка») ще в 1942 р. (після того, як його перекинули з Англії до Польщі, де він став керівником Кедиву Замостівського інспекторату) брав участь у розробці плану загального пов-

стання і був призначений у рамках цього плану командувачем удару власне в напрямку Володимира-Волинського¹¹¹. Цей сюжет, однак, слід було б ще докладно дослідити.

Незалежно від того, якими були справжні причини операції польського підпілля, фактом є те, що 10 березня підрозділи АК і БХ завдали удару в Грубешівському повіті: спершу, ймовірно, в напрямку Сагриня (в повідомленні одного з українських мешканців села йдеться про те, що напад на Турковичі начебто почався на кілька годин раніше, вже пізно увечері 9 березня¹¹², проте до цієї інформації слід підходити з обережністю), а відтак у напрямку кількох інших населених пунктів, зокрема на Ласків, М'ягке, Модринь, Ріплін, Шиховичі. У відомих дослідникам українських свідченнях – і тих, які були зафіксовані незабаром після описуваних подій, і зібраних згодом¹¹³ – йдеться про те, що напад був несподіваним, а нападники не щадили цивільного населення і не брали полонених. Про це йдеться і в частині польських свідчень. Один із партизанів БХ писав у спогадах, опублікованих після війни на Заході (під псевдонімом): «[Упійманого] українця „Шакал” і кілька його помічників роздягнули до кальсонів і заходилися бити палицями. Спочатку били його по ступнях ніг. Били доти, поки шкіра не почала сходити клаптями, а тіло відпадати куснями. Потім заходилися бити у грудну клітку, щоб поламати ребра. „Шакал” був виразно знервований і виказував дедалі більшу охоту завдати бранцеві якомога більше болю. Однак жертва уперто мовчала. Незабаром українець уже не міг промовити й слова, навіть якби хотів. „Шакал” вклав його пальці у важкі сталеві двері й рвучко зачинив їх, ламаючи пальці жертви, які луснули з глухим тріском. „Шакал” уже сильно спітнів і тепер товк пальці важким залізним прутком. Він намагався відрубати їх якомога меншою кількістю ударів. Три перші пальці відпали порівняно легко. Залишився найменший, який теліпався на двох останніх сухожилках і вперто не хотів відпасти, а це ще більше розлютило ката. [...] Спочатку жертва кричала щосили, але поступово її крик слабшав, поки не перейшов у тихий зойк, тіло стрясали раптові судами, і після кожного удару „Шакала” чоловік хрипко скрикував. [...] Врешті-решт обличчя чоловіка перетворилося на суцільне криваве

¹⁰⁸ M. Zajczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 282–308.

¹⁰⁹ Jerzy Markiewicz. *Partyzancki kraj*. Lublin 1980, с. 145; G. Motyka. *Tak było w Bieszczadach*, с. 187; M. Zajczkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 286–287. Там також подальша література. Можливо, за джерело інформації Маркевич мав неодноразово цитовані тут спогади Стефана Квасневського (S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 58). Проте це лише гіпотеза.

¹¹⁰ A. L. Sowa. *Kto wydał wyrok na miasto? Planu operacyjne ZWZ-AK (1940–1944) i sposoby ich realizacji*. Kraków 2016, с. 225. На такий перебіг подій цей автор уже натякнув у одній зі своїх попередніх книжок, наголошуючи, що рішення провести таку значну операцію мусило бути ухвалене принаймні на рівні командування Люблінського округу АК (його ж. *Stosunki polsko-ukraińskie*, с. 256–257).

¹¹¹ J. Dudek. *Marian Gołbiewski*, с. 118. Див. також: «Bo mnie tylko wolność interesuje...». *Wywiad-rzeka z Marianem Gołbiewskim (Nowy Jork, listopad 1988 – czerwiec 1989)* / інтерв'ю провів D. Balcerzyk, вступ і опрацювання J. Dudek. Lublin 2011, с. 218–219.

¹¹² *Депортації*, т. 3, с. 232 – спогади Павла Козловського.

¹¹³ Окрім спогадів, зібраних багато років опісля, – яким, отже, неминуче притаманний суб'єктивізм, зумовлений віддаленістю описуваних подій, – у різних архівах збереглося кілька десятків свідчень, зібраних «по гарячих слідах», що їх записали працівники УДК в Грубешові від свідків, які вціліли під час різанини в окремих селах.

місиво, його грудна клітка запалася, проте він все ще слабко зойкав, коли „Шакал” поволік його за ноги до драбини, скинув вниз і потяг за стодолу, щоб прикінчити там багнетом»¹¹⁴. Характер дій, зрештою, не приховував і часто тут цитований Стефан Квасневський («Віктор»), який, мабуть, був безпосереднім ініціатором цієї операції (що не суперечить гіпотезі про її зв'язок із діяльністю АК на Волині). Багато років по тому він згадував: «Я вважав необхідними радикальні заходи у формі жстоких дій, щоб змусити українців відмовитися від кровожерної політики супроти польського населення [...], тож переказав комендантові округу [Мар'яну Голембевському] („Стерові”), що планую збройну операцію з елементами особливої жорстокості [виділення моє. – І. Г.] на українські скупчення (Сагринь, Шиховичі, Ласків), які є базами для збройних вилазок на польські села»¹¹⁵. Про масштаб операції та її фактичний перебіг свідчать також втрати серед українців 10 березня 1944 р. Зібрані дані показують, що тільки упродовж того одного дня (включно з жертвами із вищезгаданих Туркович) загинуло щонайменше 1264 особи (24,6% усіх прізвищ, зібраних в електронній базі даних), а ще восьмеро були поранені (в т.ч. чотири особи – смертельно; встановлена кількість поранених, звичайно ж, неповна). Переважна більшість із них були селянами, а серед жертв є аж 502 жінки (495 убитих, четверо смертельно поранених і троє поранених) і 292 дітей (291 дитина убита і одна поранена).

Своєрідним символом цих подій в українській пам'яті є Сагринь. Деякі польські автори (в т.ч. учасники операції) применшують трагізм цієї події. Про спалення села і вбивство його мешканців вони пишуть як про сутичку з українськими поліцейськими на німецькій службі та членами української самооборони, внаслідок чого випадково загинули певна кількість мирних жителів¹¹⁶. Інші дослідники не заперечують, що це був злочин проти українських цивільних осіб, проте оцінюють число жертв у бл. 230 осіб¹¹⁷. Натомість в українській літературі часто бачимо тенденцію перебільшувати кількість убитих навіть до 1200 осіб і вище. Точних даних у випадку Сагрині, мабуть, ніколи не вдасться визначити, адже у цьому порівняно великому селі з постом української поліції на німецькій службі¹¹⁸ (у перші

три роки війни там був пост польської поліції), окрім постійних мешканців і дуже численної групи переселенців із Замостівщини, щоночі шукали притулку селяни з навколишніх сіл. Тож не дивно, що персоналії усіх жертв у тогочасних реаліях годі було установити. Сьогодні це тим більше неможливо. Ці труднощі добре ілюструє випадок загиблої тоді сорокарічної Ксені Парош: її прізвище тричі (двічі у перекрученій формі) фігурує на встановленому тепер у Сагрині пам'ятнику, а на місцевому кладовищі є дві її могили (ймовірно, була помилково ідентифікована інша жертва)¹¹⁹.

Загалом вдалося усталити, що 10 березня 1944 р. в Сагрині та її кількох сусідніх колоніях було вбито щонайменше 606 осіб (в т.ч. не менше шести осіб польської національності¹²⁰), четверо були смертельно поранені, четверо отримали поранення (остання кількість, безумовно, занижена). Серед загиблих осіб, яких вдалося встановити, була 231 жінка (227 убитих і четверо смертельно поранених) і 151 дитина, що в підсумку дає понад половину всіх жертв. Не вдалося встановити статі та віку у випадку однієї сім'ї з п'яти осіб. Значну частину вбитих становили згадані вище переселенці із Замостівського повіту, виселені з рідних сіл у 1943 р. Вдалося встановити 103 таких прізвища, і це, звісно, не остаточне число¹²¹. Крім того, в Сагрині загинула точно не визначена кількість мешканців сусідніх сіл Грубешівського повіту. Встановлено усього 18 прізвищ (з Конюхів, Ласкова, М'ягкого і Модрині), і звичайно, це не остаточне число. У майбутньому його слід буде уточнити. Втрати на польському боці того дня становили одного убитого (не рахуючи застреленого власним командиром за непокору) і кілька поранених.

його повністю оточили (M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 297–298), підтверджують також, хоча й у дуже деформованому вигляді, деякі інші українські спогади, що не потрапили в поле зору люблінського історика. «За наказом ціла та банда [йдеться про підрозділи АК. – І. Г.] побігла до Сагриня, бо там містилася німецька комендатура [точніше, пост української поліції на німецькій службі. – І. Г.]. Німці, відстрілюючись, утекли [виділення моє. – І. Г.] до Грубешова, а [поляки] оточили село і знищили», – писав, скажімо, один із тогочасних свідків подій (Олександр Боровик, Андрій Боровик. *Трагедія Холмицини. До 60-річчя Холмських подій (статті, спогади, документи)*. Рівне 2007, с. 67 – спогади Юрія Загайчука).

¹¹⁹ Без сумніву, ідеться про ту саму особу, оскільки дата народження ідентична.

¹²⁰ Йдеться про чотирьох осіб з родини Огоновських і двох – з родини Блашуків (відповідно до прийнятого нами «національного» критерію, їх не враховано при подальших обчисленнях). Інформація про національність цих жертв міститься і в документах УЦК, і в спогадах українських мешканців села. Про ставлення польських партизанів до поляків, яких вони спіткали в Сагрині, писав Маріуш Зайончковський, див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 296.

¹²¹ З усталених досі даних відомо, що найбільше жертв походило з таких населених пунктів: Чесники – вісім убитих, Невирків – 41 особа убита і одна поранена, Пасіка – 31 особа убита; Рудка – 20 убитих і одна поранена.

¹¹⁴ Waldemar Lotnik [псевдонім]. *Nine Lives. Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands*. London 1999, с. 71.

¹¹⁵ S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 52.

¹¹⁶ Див. зокрема: Benedykt Józefko. *Chełmszczyzna – niezapomniane dzieje // Przed akcją «Wiśła» był Wołyń I* / ред. W. Filar. Warszawa 1997, с. 98.

¹¹⁷ Див.: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 302.

¹¹⁸ Гіпотезу Маріуша Зайончковського про те, що українські поліцейські недовго оборонялися поза будівлею відділку і що, либонь, більшість із них прорвалися із села, перш ніж

Наведена вище кількість смертей відповідає першим звітам 1944 р. про осіб, які загинули в Сагрині. «Парафія мала понад 300 чисел (господарств), то всього згоріло 280... Родовитих сагриняків вже похоронено 202, а населених до Сагриня біля 300. Крім того до Сагриня з'їздилися на ніч задля безпеки люди з М'якого, Пасіки, Теремія, Модрина, Майдану[-Сопіцького], так що кожної ночі Сагринь був вже чужинцями переповнений. Кільки їх згинуло, ще не знати... Загально в Сагрині загинуло 600–700 людей... Всі родовиті сагриняни є вже похоронені, крім кількох родин, котрі в цілості зістали поляками вимордовані, як рівнож переселенці й чужинці. Деяке число вже закопали там, де вони були побиті, і то крадькома, бо бояться, щоб поляки не вимордували ще й тих, хто хоронять, як це зробили у М'якім, де на другий день повбивали тих, що вернули до села». Так писав через тиждень після бійні вцілілий у ній парох православної парафії в Сагрині о. Михайло Скаб¹²². Важко не погодитися з Анджеєм Л. Совою, який так прокоментував ці події: «Польська операція була спланована таким чином, щоб завдати українцям у Сагрині якомога більших втрат. Бо тільки так можна пояснити те, що план операції, по суті, мав за мету завадити українцям втекти з села»¹²³. Отож з повним правом можна стверджувати, що це був не тільки найбільший злочин, вчинений польськими партизанами під час тодішнього польсько-українського конфлікту, а й в усій історії польського підпілля під час Другої світової війни.

У наступні дні польська операція тривала в інших селах Грубешівського повіту. Зокрема, 11 березня було скоєно напад на Андріївку (32 убитих, в т. ч. семеро жінок і 12 дітей), 13 березня на Крилів (12 убитих, в т. ч. три жінки і троє дітей) і знову на Модринь (26 убитих, в т. ч. 12 жінок і одна дитина), 18 березня на Жабче (23 убитих, в т. ч. 11 жінок і двоє дітей), 21 березня на Бересть (235 убитих, одна особа смертельно поранена і три поранені, серед убитих 104 жінки і 50 дітей) і Верешин (37 убитих, в т. ч. 19 жінок і двоє дітей), натомість 22 березня – на Ліски (62 убитих, у т. ч. принаймні 16 жінок та дев'ятеро дітей). У сумі, як впливає з українських джерел, під час цієї операції польське підпілля спалило в Грубешівському повіті (повністю або частково) не менше ніж 35 населених пунктів¹²⁴. Останньою великою операцією польського підпілля в цьому повіті, в результаті якої

¹²² LAC, VKF, Box 25, File 17, Витяг зі звіту пароха православної парафії в Сагрині о. Михайла Скаба в справі знищення села, 18.III.1944 р., б.п.

¹²³ A. L. Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie*, с. 255.

¹²⁴ АЦДВР, КМЛ, ф. 9, т. 5, Спис знищених сіл польськими бандами (акція польських банд від 10 березня до 5 квітня 1944 р.), 5.V.1944 р., б.п. (документ доступний on-line на сервері ЦДВР: avt.org.ua, переглянуто 5.X.2016 р.); LAC, VKF, Box 25, File 16, Verzeichnis der von den polnischen Banden verbrannten ukrainischen Dörfern im Kreise Hrubieszow, [1944 р.], б.п.

загинула значна кількість цивільних українців, слід вважати напад на Новосілки 2 квітня 1944 р. Досі не ідентифікований підрозділ замордував тоді щонайменше 148 осіб (в т. ч. 68 жінок і 18 дітей)¹²⁵. Загалом від 9–10 березня до 2 квітня 1944 р. на теренах самого лиш Грубешівського повіту від рук «не-німців» загинуло щонайменше 1969 осіб української національності (38,1 % усіх записів з електронної бази даних), в т. ч. не менше ніж 769 жінок та 348 дітей. Шестеро осіб були смертельно поранені. Лише один українець загинув від рук українського підпілля. Цифри будуть дещо інакші, якщо взяти до уваги всю територію дистрикту. Кількість смертельно поранених осіб залишиться тоді незмінною, а от кількість убитих зростає до 2073 осіб. Масштаби українських втрат будуть ще більшими, якщо ми врахуємо дані повністю за два місяці (березень і квітень) 1944 р. До такого висновку схиляє бодай те, що у випадку частини жертв день загибелі не встановлений, а є лише рік і місяць. Підсумувавши дані з усього дистрикту, ми отримуємо такі результати: убитих – 2343 особи (в т. ч. 874 жінки і 433 дітей), смертельно поранених – сім осіб, поранених – вісім осіб. Остання цифра, безумовно, занижена. Не всі українці загинули внаслідок операції польського підпілля. Від вищенаведених цифр слід відняти 51 особу, яка загинула від рук українського підпілля (боївок ОУН-Б і підрозділів УПА) і 64 жертви німців і підлеглих їм формувань. Отож, віднявши від загального числа отих 115 прізвищ, ми отримуємо 2228 смертельних жертв. Принагідно можна зазначити, що наведені цифри збігаються з даними цитованого вище Анджея Л. Сиви. Серед убитих дорослих переважали селяни (мабуть, понад 80 %), хоча можна відзначити, що тоді загинуло також шестеро священників (п'ять православних і один греко-католицький), шестеро українських поліцейських на німецькій службі і не менше семи партизанів УПА. Ці розрахунки не включають вищезгадану групу з 392 жертв, про яких відомо, що вони потерпіли в 1944 р., але немає точно встановленої дати. Схоже, що це число – 2228 – слід розглядати як мінімальне.

Як уже згадувалося вище, польська історіографія неоднозначно описує ці події. Частина істориків, які займаються цією тематикою, визнає, що під час березневої операції гинули українські цивільні особи, «в тому числі жінки та діти [тут і далі виділення моє. – І. Г.]»¹²⁶. Проте цієї останньої констатації, мабуть, недостатньо. Аналіз даних щодо сіл, які тоді постраждали найбільше (в т. ч. Бересть, Ласків, М'яке, Сагринь, Шиховичі),

¹²⁵ Атака на Новосілки, ймовірно, відбувалася у двох фазах. Через обмеження на обсяг цього тексту нема змоги докладно представити перебіг цієї події.

¹²⁶ Див.: A. L. Sowa. *Kto wydał wyrok na miasto?*, с. 225; M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie*, с. 295.

дозволяє стверджувати, що в цих селах загинули **переважно** жінки і діти, а значну частину убитих чоловіків належить зарахувати до вікової групи осіб, старших 50 років. Отож убивали тих, які з різних причин не встигли чи не змогли втекти або сховатися в безпечному місці, або сподівалися, що з огляду на вік чи стать їх пощадять. Цього не сталося: єдиним критерієм, яким тоді керувалися нападники, була національна приналежність, а операції в окремих селах проводилися таким чином, щоб завдати якомога більше втрат. Тому, на мій погляд, ці події виходять за рамки найчастіше уживаної для них назви – «відплатна операція», – яку в цьому контексті слід вважати евфемізмом¹²⁷.

Найбільшим злочином того часу проти українського цивільного населення, відповідальність за який лежить на німцях, була пацифікація села Смолігів у Грубешівському повіті 27 березня 1944 р. Німецька жандармерія перебила мешканців села за підтримку вояків Українського легіону самооборони. Загибло понад 200 осіб¹²⁸, у т. ч. 58 українців (серед них були 21 жінка та 10 дітей). Загалом від рук німців у березні 1944 р. на теренах Люблінського дистрикту загинула 61 особа українського походження. Однак це число, ймовірно, неповне та вимагає подальших архівних пошуків.

Як уже згадувалося, найменше ми знаємо про українські жертви останнього періоду німецької окупації. Звичайно, тоді вже не було таких масових убивств, як раніше, коли від рук поляків гинуло багато українців. Це можна пояснити тим, що основна увага перенеслася на регулярні бої між підрозділами польського та українського підпілля, що тривали до початку липня 1944 р. Однак це не означає, що в той час там не було українських цивільних жертв. Зовсім навпаки. Упродовж останніх трьох місяців німецької окупації на теренах Люблінського дистрикту загинуло щонайменше 234 особи української національності (4,5 % всіх записів у електронній базі даних), в т. ч. 92 – в травні, 140 – у червні і двоє в липні; немає сумніву, що дані за останній місяць неповні. Серед смертельних жертв було щонайменше 74 жінки та 25 дітей. Тільки дві особи загинули від рук німців, ще три були вбиті українським націоналістичним підпіллям (до того ж, один партизан УПА загинув, випадково застрелений товаришем). Кількість жертв, що постраждали від рук німців за цей період, безумовно, далеко

не повна. Тут не враховано, скажімо, українських жертв пацифікацій, проведених у червні 1944 р. в рамках операцій «Буревій I» («Sturmwind I») і «Буревій II» («Sturmwind II»); однак це питання потребує подальшого детального дослідження.

Не буде несподіванкою і констатація, що більшість жертв було зафіксовано в Грубешівському повіті (74 – у травні і 16 – у червні) та Замостівському (12 – у травні, в т. ч. восьмеро загиблих від рук польських партизанів, і 105 – у червні), де, як уже згадувалося, тривали регулярні польсько-українські бої, що іноді супроводжувалися пацифікаціями сіл (до перших днів червня, пізніше ці явища не зафіксовані). Що стосується українських цивільних мешканців, то в Грубешівському повіті найбільше смертельних жертв було в Телятині (4 травня – 19 убитих, в т. ч. вісім жінок і четверо дітей) і Посадові (27 травня – 15 убитих, в т. ч. три жінки, і 1 червня – сім жертв невідомого віку та статі). У Замостівському повіті найбільше українців загинуло внаслідок операції, яку 1 червня 1944 р. провів підрозділ АК під командуванням Тадеуша Недзялковського («Томаша»). Під час цієї операції українці були вбиті, зокрема, в Ратичеві (26 загиблих, у т. ч. шестеро жінок і дев'ятеро дітей), Жерниках (32 загиблих, в т. ч. 17 жінок і одна дитина) та колонії Стенятин (35 загиблих, в т. ч. 14 жінок і семеро дітей). До загальної кількості українців, які зазнали смерті у 1944 р., слід іще додати осіб, про яких невідомий місяць їхньої загибелі. Підсумовуючи цей сюжет, можна ствердити, що в 1944 р. на теренах Люблінського дистрикту було вбито (з урахуванням даних, щодо яких немає остаточної певності) принаймні 3197 осіб української національності (серед них лише 88 осіб загинули від рук німців або підлеглих їм формувань, а 56 були вбиті українським підпіллям).

На жаль, сучасний стан досліджень не дозволяє докладно відтворити особові втрати, яких зазнали українці в Люблінському дистрикті від рук поляків під час польсько-українського конфлікту упродовж усього періоду німецької окупації. Можна спробувати метод вилучення (хоча він хибує значним ризиком помилки), спираючись лише на перевірені дані, зрештою, у більшості випадків цифри можуть тільки зростати. Упродовж усього обговорюваного періоду встановлено 4484 випадки загибелі осіб української національності (4465 убитих і 19 смертельно поранених) – якщо від цього числа ми віднімемо кількість осіб, убитих німцями або підпорядкованими їм формуваннями (541 прізвище), комуністичним підпіллям (сім прізвищ – кількість, безумовно, занижена), українським націоналістичним підпіллям (56 прізвищ, у т. ч. вищезгаданий один нещасний випадок) і чотири жертви кримінальних нападів (дані також, звичайно, неповні), то отримаємо число 3876 осіб. З-поміж них 2221 особа з певністю була вбита польським

¹²⁷ Цікаво, що ймовірно вже в 1944 р. у командуванні люблінської АК думки довкола цього питання розділилися, позаяк злочини пор. Мар'яна Голембевського дехто кваліфікував як геноцид, див.: S. Kwaśniewski. *Relacja z lat okupacji*, с. 61; M. Zajączkowski. *Українське подziemie*, с. 307.

¹²⁸ Marcin Majewski. *Przyczynek do wojennych dziejów Ukrainkiego Legionu Samoobrony 1943–1945 // Pamięć i Sprawiedliwość* 4 (2005) 309. Там також вказана подальша література.

підпіллям¹²⁹. Крім того, ми маємо 1655 прізвищ, зазначених, відповідно до прийнятих жорстких правил, в окремій категорії як загиблі від рук «не-німців» (див. табл. № 15). Безсумнівно, переважна більшість останніх також загинула від рук поляків; аж 1149 (69,4%) таких випадків трапилися в 1944 р.; це число включає в себе жертв вищезгаданого нападу 2 квітня неідентифікованого польського підрозділу на Новосілки та частину жертв інших нападів, які трапилися під час «грубешівської революції». Невідомо, скільки осіб з-поміж цих жертв «не-німців» постраждали від рук комуністичних угруповань або звичайних кримінальних банд. Однак, навіть якщо гіпотетично припустити, що таких випадків могло бути від кільканадцяти й навіть до кількадесяти (це єдиний момент, коли в цих міркуваннях ужиті оцінки, а не конкретні цифри), попри все – баланс цивільних жертв польсько-українського конфлікту в Люблінському дистрикті упродовж усього періоду від жовтня 1939 р. до липня 1944 р. з українського боку сягне кількості 3700–3800 осіб. Будь-які подальші усталення (яким передуватимуть архівні пошуки) можуть лише уточнити ці дані.

Прикінцеві зауваги

Представлений аналіз українських втрат на теренах Люблінського дистрикту є (як про це зазначено у заголовку) лише попереднім, заснованим на зібраному досі статистичному матеріалі. Тому іноді замість відповідати на запитання, він формулює нові сумніви. Та все ж можна запропонувати кілька загальних висновків. А саме:

1. Сумарну кількість верифікованих за прізвищами осіб української національності, які загинули на теренах Люблінського дистрикту від польських рук, можна оцінити в 3700–3800 осіб (у переважній більшості цивільних, у т. ч. значна кількість жінок та дітей). Це число настільки значне, що події, які відбувалися на Люблінщині, не слід вважати маргінальними. Їх треба далі досліджувати, а насамперед – продовжувати архівні пошуки.

2. Наведені вище докладні розрахунки дають підстави стверджувати, що тезу про масові злочини, скоєні польською стороною проти українського цивільного населення в Люблінському дистрикті в 1942 р., можна вважати безпідставною. У переважній більшості випадків за смерть цивільних осіб

¹²⁹ Через брак місця оминаю увагою (в даний момент) докладний розгляд, скажімо, такого питання: які конкретно польські підпільні формування застрелили згаданих вище українських поліцейських на німецькій службі (71 особа)? На даний момент встановлено, що 30 загинули від рук партизанів АК, четверо – від БХ, а ще двоє – від НВО. В 31 випадку докладні інформації відсутні. Варто було б також уточнити кількість українців, застрелених на підставі вироків польських підпільних судів.

у той період відповідають німці. Лише подальші ретельні пошуки дадуть змогу встановити, скільки осіб української національності, які тоді були вбиті досі не ідентифікованими злочинцями, могло загинути від рук учасників польського підпілля.

3. Вирішальний вплив на погіршення польсько-українських відносин у Люблінському дистрикті мала німецька переселенська політика, здійснювана в 1942–1943 рр. Вона не тільки призвела до загибелі багатьох тисяч людей і втрати домівок десятками тисяч поляків і українців, але й до того, що тліюча під сподом суперечка переросла у відкрите збройне протистояння.

4. Одним із наслідків зростання напруженості стала діяльність польського підпілля, спрямована проти представників української громади (яких вважали за німецьких колабораціоністів), включно із застосуванням колективної відповідальності до цивільних осіб наприкінці весни та влітку 1943 р. Схоже, що це не пов'язано прямо з перебігом антипольської етнічної чистки, яку здійснювала ОУН-Б на Волині. Про це може свідчити зменшення числа загиблих у наступні літні місяці 1943 р. Окремого аналізу, однак, потребує те, в якій формі інформація про події на Люблінщині потрапляла на сусідню Волинь та до Галичини, в тому числі до місцевого керівництва ОУН-Б, і як її використовували у пропаганді (і під час війни, і після її завершення). Це питання все ще чекає ретельного історика.

5. Прибуття польських біженців з Волині у вересні 1943 р., зростання у зв'язку з цим антиукраїнських настроїв та низка наказів командування АК (зокрема, у серпні 1943 р.) – це основні причини збільшення кількості українських жертв у другій половині того року. Ймовірно також, що лише тоді між подіями на Люблінщині та антипольською операцією ОУН-Б існував причинно-наслідковий зв'язок.

6. Від початку 1944 р. можна спостерігати збільшення кількості українських жертв у Люблінському дистрикті. Цей факт виразно помітно вже в лютому 1944 р. Тільки подальші дослідження та архівні пошуки допоможуть визначити, якою була роль у тих подіях прибулих незадовго перед тим радянських партизанських підрозділів.

7. Зібрані дані дають підстави стверджувати, що особливо в період від березня до початку квітня 1944 р. операції АК і БХ мали набагато брутальніший перебіг, ніж про це йшлося донедавна в польській історіографії. Вони завдали чималих людських втрат (хоча й менших, ніж ті, що зазвичай фігурують в українській літературі). У випадку частини сіл, які тоді зазнали нападу (зокрема сіл Бересть, Ласків, Новосілки, Сагринь, Шиховиці), сама послідовність подій (що мали винищувальний характер), значна кількість жертв і той факт, що значну частину полеглих становили жінки та діти, спонукає розглядати ці події як такі, що виходять далеко за рамки

«відплатної операції», як їх найчастіше називають (я не беруся давати їм юридичну кваліфікацію).

Ясно, що наведені вище дані та їх аналіз не вичерпують теми і є лише вступом до подальшого обговорення. Воно було би пліднішим, якби по-стали подібні списки й аналіз втрат польського населення, які б враховували та верифікували попередні спроби, із використанням аналогічної методології¹³⁰. Тільки тоді ми отримаємо картину, більш-менш близьку до реальності. Це твердження слід розглядати як заявлене мною пильне дослідницьке завдання. Воно стосується не тільки Люблінського дистрикту, але й польських та українських втрат на всій території польсько-українського конфлікту і під час Другої світової війни, і в перші післявоєнні роки.

Дивлячись на тогочасні події крізь призму жертв, ніколи не слід забувати, що за «сухими» цифрами та статистичними даними завжди криються індивідуальні трагедії та смерть зазвичай абсолютно невинних людей. Саме про них слід пам'ятати передовсім.

Таблиця № 1. Втрати української людності в Люблінському дистрикті в 1939–1944 рр.: розподіл за повітами

Повіт	Убиті	Смертельно поранені	Поранені	Заарештовані		Разом:
				Загалом	В т. ч. померли ¹	
Білопідляський	68	1	6	51	6	126
Білгорайський	111 ²	1	–	5	–	117
Холмський	241	2	3	119	20	365
Грубешівський	3030	12	73	69	22	3184
Красноставський	52	1	2	11	4	66
Красницький	35	–	–	–	–	35
Люблінський	30	–	–	7	4	37
Пулавський	1	–	–	–	–	1
Радинський	22	–	–	–	–	22
Замостівський	856	2	13	324	85	1195
Не встановлений	19	–	4	2	2	25
Разом:	4465	19	101	587	143	5173³

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ Кількість страчених після арешту або померлих у концентраційних таборах і в'язницях. У концентраційних таборах померло 139 осіб; напевно ці дані неповні.

² В т. ч. одна особа померла від стресу.

³ Сума убитих, смертельно поранених, поранених і заарештованих.

Таблиця № 2. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1942 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць												Не відомий	Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Білопідляський	–	–	–	–	–	–	1	2	2	2	–	–	1	8
Білгорайський	–	–	–	–	–	–	–	24	–	8 ¹	1	–	2	35
Холмський	7	–	4	–	7	–	–	–	–	–	1	–	12	31
Грубешівський	–	–	–	1	35	1	1	9	5	2	–	1	14	69
Красноставський	–	–	–	–	–	–	–	2	5	–	–	–	–	7
Красницький	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Люблінський	1	–	–	1	–	4	3	5	3	–	–	–	–	17
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Радинський	–	–	1	–	1	5	–	–	–	–	–	–	–	7
Замостівський	4	–	–	–	3	27	2	13	5	43	–	54	57	208
Не встановлений	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом:	12	–	5	2	46	37	7	55	20	55	2	55	86	382

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа померла від стресу.

¹³⁰ Ідеально було би також встановити прізвища осіб єврейської національності, які були вбиті (а також винуватців їх загибелі) на теренах Люблінського дистрикту, хоч це побажання навряд чи здійсненне бодай з уваги на гігантські масштаби злочину.

Таблиця № 3. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1942 р.: розподіл за місяцями та винуватцями

Винуватці	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Німецькі формування чи підпорядковані їм підрозділи	4	-	3	1	39 ¹	32	4	50	18	53 ¹	-	53		59	316
Польське підпілля	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Комуністичне підпілля	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Інші «не-німці»	8	-	1	1	7	4	1	5	2	2	2	2		27	62
Разом:	12	-	5	2	46	37	7	55	20	55	2	55		86	382

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, убита польською поліцією на німецькій службі.

Таблиця № 4. Українці, заарештовані в Люблінському дистрикті в 1942 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць													Разом	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	-	-	6	-	-	-	-	3	1	-	-		2	12
Білгорайський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
Холмський	-	-	-	-	-	-	1	2	7	7	21	-		3	41
Грубешівський	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4	-		30	36
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-		2	3
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	2	-	3	53	-	4	6	26	40	28	5	-		19	186
Не встановлений	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Разом:	3	-	4	59	-	4	7	34	50	36	30	-		63	290

Джерело: Власні обчислення автора.

Таблиця № 5. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1943 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	1	1	3	2	3 ¹	3	4	1	3	-	-		8	29
Білгорайський	9	1	11 ¹	3	2	-	16	2	1	13	5	4		6	73
Холмський	2	8	2	5	11	6	6	2	14 ¹	9	3	10		12 ¹	90
Грубешівський	3	9	35 ¹	10	58 ²	10	11	14	33	77 ¹	18	77		52	407
Красноставський	-	-	-	-	1	-	1	1	1	-	-	2		18 ¹	24
Красницький	-	-	2	-	2	3	-	-	4	1	1	2		1	16
Люблінський	-	-	-	-	3	-	-	1	1	1	1	5		-	12
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-		-	1
Радинський	-	-	2	-	5	-	-	-	2	2	-	-		1	12
Замостівський	52	15	12	6	39	2	2	4	13	2	7 ¹	4		47	205
Не встановлений	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-		-	3
Разом:	67	35	65	27	123	24	39	28	72	108	35	104		145	872

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

² В т. ч. дві особи, смертельно поранені.

Таблиця № 6. Українці, убиті «не-німцями» в Люблінському дистрикті в 1943 р.

Повіт	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	1	1	3	2	3 ¹	3	4	1	3 ²	-	-		6	27
Білгорайський	9	1	3 ¹	3	2	-	16	2	1	13	5	4		6	65
Холмський	2	7	1	5	11	5	6	2	14 ¹	9	3	10		11 ¹	86
Грубешівський	3	9	28 ¹	7	57 ³	3	9	14	33	62 ¹	18	77		42	362
Красноставський	-	-	-	-	1	-	1	1	1	-	-	2		18 ¹	24
Красницький	-	-	2	-	2	3	-	-	4	1	1	2		1	16
Люблінський	-	-	-	-	3	-	-	1	1	1	1	5		-	12
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-		-	1
Радинський	-	-	2	-	5	-	-	-	-	2	-	-		1	10
Замостівський	1	2	2	6	39	2	2	4	12	17	4 ¹	4		44 ⁴	139
Не встановлений	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-		-	3
Разом:	16	21	39	24	122	16	37	28	69	108	32	104		129	745

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа смертельно поранена.

² Можливо, що дві особи – це жертви кримінального нападу.

³ В т. ч. дві особи смертельно поранені.

⁴ В т. ч. дві особи – жертви кримінального нападу.

Таблиця № 7. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1943 р. німцями та підпорядкованими їм формуваннями

Повіт	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Білгорайський	-	-	8 ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Холмський	-	1 ²	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	4
Грубешівський	-	-	17	3	1	7	2	-	-	-	-	-	-	10	40
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
Замостівський	51	13	-	-	-	-	-	-	1	-	3 ³	-	-	3	71
Не встановлений	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом:	51	14	26	3	1	8	2	-	3	-	3	-	16	127	

Джерело: Власні обчислення автора.

1 Винуватці – українська поліція на німецькій службі.

2 Винуватцями названі вояки «російської СС».

3 В т. ч. одна особа, убита польським поліцаєм на німецькій службі.

Таблиця № 8. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1943 р.: розподіл за місяцями та винуватцями

Винуватці	Місяць													Разом:
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий	
Німецькі формування чи підпорядковані їм підрозділи	51	14 ¹	26 ²	3	1	8	2	-	3	-	3 ³	-	16	127
Польське підпілля	9 ⁴	8	15	5	85	3	18	5	12	85	3	59	5	312
Комуністичне підпілля	-	-	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Інші «не-німці»	7	13	23	19	33	13	19	23	57	23 ⁵	29	45	124 ⁵	428
Разом:	67	35	65	27	123	24	39	28	72	108	35	104	145	872

Джерело: Власні обчислення автора.

1 В т. ч. одна особа, убита вояками «російської СС».

2 В т. ч. вісім осіб, убитих українською поліцією на німецькій службі.

3 В т. ч. одна особа, убита польським поліцаєм на німецькій службі.

4 В т. ч. чотири особи, убиті «диким» загоном Антонія Врубеля «Антоня».

5 Можливо, що дві особи – це жертви кримінального нападу.

Таблиця № 9. Українці, заарештовані в Люблінському дистрикті в 1943 р.: розподіл за повітами й місяцями

Повіт	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	11	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	17
Білгорайський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Холмський	2	-	39	-	22	-	-	-	-	-	-	-	-	7	70
Грубешівський	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	14
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	51	-	-	-	-	57	-	-	-	-	-	-	-	5	113
Не встановлений	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом:	55	11	41	-	22	57	6	-	-	-	-	-	-	24	216

Джерело: Власні обчислення автора.

Таблиця № 10. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1944 р.

Повіт	Місяць													Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Не відомий		
Білопідляський	-	10	-	10	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23
Білгорайський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Холмський	11	47	22	7	1	17	-	-	-	-	-	-	-	11	116
Грубешівський	7 ¹	108	1866 ²	246	74	16	2	-	-	-	-	-	-	254	2573
Красноставський	6	5	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	4	18
Красницький	12	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	-	1	97	78	12	105	-	-	-	-	-	-	-	134 ¹	427
Не встановлений	-	1	9	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3	15
Разом:	39	174	1995	348	92	140	2	-	-	-	-	-	-	407	3197

Джерело: Власні обчислення автора.

1 В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

2 В т. ч. семеро осіб, смертельно поранених.

Таблиця № 11. Українці, убиті «не-німцями» в Люблінському дистрикті в 1944 р.

Повіт	Місяць												Не відомий	Разом:	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Білопідляський	–	4	–	10	3	–	–							–	17
Білгорайський	–	–	–	–	–	–	–							–	–
Холмський	11	47	22	7	1	17	–							11	116
Грубешівський	5 ¹	108	1805 ²	245 ³	74	16	2							250 ⁴	2505
Красноставський	6	5	1	–	2	–	–							4	18
Красницький	12	–	–	7	–	–	–							–	19
Люблінський	–	–	–	–	–	–	–							1	1
Пулавський	–	–	–	–	–	–	–							–	–
Радинський	3	–	–	–	–	–	–							–	3
Замостівський	–	1	97	76 ⁵	12 ⁶	105	–							126 ⁷	417
Не встановлений	–	1	9	–	–	1	–							2	13
Разом:	37	166	1934	345	92	139	2							394	3109

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

² В т. ч. семеро смертельно поранених; одна особа, випадково убита українським підпіллям.

³ В т. ч. семеро осіб, убитих українським підпіллям.

⁴ В т. ч. одна особа, убита українським підпіллям.

⁵ В т. ч. 43 особи, убиті українським підпіллям (поміж ними 36 – у Лубчому).

⁶ В т. ч. три особи, убиті українським підпіллям, до жертв зараховано також одного партизана УПА, який загинув унаслідок нещасного випадку.

⁷ В т. ч. одна особа, смертельно поранена.

Таблиця № 12. Українці, убиті й поранені «не-німцями» в Люблінському дистрикті в березні та квітні 1944 р. (в т. ч. в період т. зв. «грубешівської революції» – 10 III.–2 IV.1944 р.), із зазначенням статі (чол., жін.) і виокремленням категорії «діти» (діт.).

Населений пункт	Повіт	Дата	Убиті				Смертельно поранені			Поранені			Разом	Загалом	
			чол.	жін.	діт.	д.в. ¹	чол.	жін.	діт.	чол.	жін.	діт.			
Андріївка	Грубешівський	11 III	13	7	12	–	–	–	–	–	–	–	32	32	
Белжець	Замостівський	28 III	8	2	–	–	–	–	–	–	–	–	10	10	
Бересть	Грубешівський	10 III	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	257	
		21 III	81	104	50	–	1	–	–	1	1	1	239		
		22 III	2	–	–	–	–	–	–	–	–	1	3		
		2 IV	–	1	1	12	–	–	–	–	–	–	14		
Білопілля	Грубешівський	28 IV	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	
Василів-Великий	Грубешівський	24 III	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	2	17	
		30 III	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1		
		31 III	3	3	1	6	–	–	–	–	–	–	13		
		4 IV	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1		
Верешин	Грубешівський	21 III	16	19	2	–	–	–	–	–	–	–	37	38	
		[?] III	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1		
Вишнів	Грубешівський	7 IV	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	3
		21 IV	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	
		[?] IV	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	
Волиця	Красницький	2 IV	2	5	–	–	–	–	–	–	–	–	7	7	
Воля Жулинська	Холмський	13 III	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	
Вороновичі	Грубешівський	[?] III	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	
Вулька-Канська	Холмський	15 IV	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	
Вулька-Пукажовська	Замостівський	2/3 IV	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17	17	
Вулька-Рейовецька	Холмський	9 III	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	
Добромиричі	Грубешівський	2 III	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	
Дубенка	Грубешівський	2 III	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	
Ганськ	Холмський	5 IV	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3	
Гдешин	Грубешівський	21 III	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	24	
		26 III	16	7	–	–	–	–	–	–	–	–	23		
Гнойно	Білопідляський	8/9 IV	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	

Голуб'я	Грубешівський	10 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
		6 IV	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
Гораєць	Замостівський	19 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
		[?] IV	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3 ²	
Городиславичі	Замостівський	15 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Горощиці	Грубешівський	17 III	8	3	-	-	-	-	-	-	-	-	11	11
		3 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Гостинне	Грубешівський	7 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3
		21 III	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Грабовець	Грубешівський	23 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	6
		20 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Грабовчик	Грубешівський	[?] IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Грубешів	Грубешівський	4 III	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1
Жабче	Грубешівський	18 III	10	11	2	-	-	-	-	-	-	-	23	23
Жулин	Холмський	8 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5
		13 III	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	3	
		15 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Жуличі	Грубешівський	7 IV	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	6	9
		[?] IV	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Кобиле	Холмський	25 III	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Кобло	Грубешівський	7 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Козодави	Грубешівський	19 III	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	4	4
Корчмин	Грубешівський	17 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Костяшин	Грубешівський	22/23 III	3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	5	5
Крилів	Грубешівський	13 III	6	3	3	-	-	-	-	-	-	-	12	12
Крупє	Красноставський	27 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Ласків	Грубешівський	10 III	123	131	72	-	-	-	-	-	-	-	326	326
		17 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		20 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		31 III	27	12	4	-	-	-	-	-	-	-	43	
		9 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Ликошин	Грубешівський	29/30 IV	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3	3	
Ліски	Грубешівський	22 III	18	16	9	19 ³	-	-	-	-	-	62	62	
Лубче	Замостівський	5 IV	20	9	7	-	-	-	-	-	-	36 ⁴	36	
Люблинець Новий	Замостівський	[?] IV	-	1 ⁵	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1

Маличі	Грубешівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Матче	Грубешівський	25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Міняни	Грубешівський	[?] III	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Мірче	Грубешівський	18/19 IV	1	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	7	7
Модринь (село)	Грубешівський	8 III	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	45
		10 III	10	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	15	
		11 III	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
		13 III	13	12	1	-	-	-	-	-	-	-	-	26	
Модринь (колонія)	Грубешівський	9 III	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10
		10 III	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
		11 III	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
		14 III	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Муратин	Замостівський	8/9 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
М'яке	Грубешівський	10 III	39	44	27	-	-	-	-	-	-	-	110	110	
Недзяловіце	Холмський	25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Неледів/Нелядва	Грубешівський	6 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		20 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Новосілки (село і колонія)	Грубешівський	2 IV	62	68	18	-	-	-	-	-	-	-	148	148	
Носів	Білопідляський	28 IV	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	7
Ощів	Грубешівський	19 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
		[?] III	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
Паньків	Замостівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Пасіка	Замостівський	[?] III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Переворськ	Замостівський	26 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Переспа	Замостівський	28 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	8
		[?] III	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	
		3 IV	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
		[?] IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Пнівнo	Холмський	10 IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Посадів	Грубешівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	12
		[?] IV	8 ⁶	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	
Потуржин	Грубешівський	1 IV	-	5 ⁷	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
Пуца	Холмський	3 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Радостів	Грубешівський	2 IV	5	4	3	-	-	-	-	-	-	-	-	12	12
Ратичів	Замостівський	[?] IV	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4

Рейовець	Холмський	9 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Ріплін	Грубешівський	10 III	11	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	17
Рокітно	Білопідляський	5 IV	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Сагринь (село)	Грубешівський	10 III	186 ⁸	199 ⁹	136	5	-	4	-	-	2	1	533	533	
Сагринь (колонія)	Грубешівський	10 III	31	28	15	-	-	-	-	-	1	-	75	75	
Сілець	Холмський	5 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Сліпче	Грубешівський	10/11 IV	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	
Стайні	Холмський	25 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Стара Вісь / Старе Село	Грубешівський	6 IV	7	2	-	1	-	-	-	-	-	-	10	10	
Стенятин	Замостівський	30/31 III	7	2	2	-	-	-	-	-	-	-	11	16	
		[?] III	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	5		
Стрижівець	Грубешівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Сушів	Грубешівський	20 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10	
		2 IV	6	3	-	-	-	-	-	-	-	-	9		
Теребінь	Грубешівський	10 III	9	5	1	-	-	-	-	-	-	-	15	19	
		13 III	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4		
Томашів-Любельський	Замостівський	[?] III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Тудорковичі	Грубешівський	[?] III	-	1 ¹⁰	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
		[?] IV	1 ¹¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
Турковичі	Грубешівський	10 III	21	11	4	-	-	-	-	-	-	-	36	36	
Тучапи	Грубешівський	10 III	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4	
		[?] III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
		29 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
Тихобіж	Грубешівський	19 III	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
Ходиванці	Замостівський	12/13 IV	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3 ¹²	3	
Чартовець	Замостівський	10 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Черешні (колонія)	Замостівський	29 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Черкаси	Замостівський	[?] IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Чермно	Замостівський	20 III	6	4	5	-	-	-	-	-	-	-	15	16	
		[?] IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		

Черничин	Грубешівський	18 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Чесанів	Замостівський	27 IV	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Чехув Конт	Холмський	13 III	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3
		15 III	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Чулице	Холмський	9 III	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Шиховичі	Грубешівський	10 III	38	66	34	-	-	-	-	-	-	-	-	138	138
Не відомий	Холмський	25 III	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	12
	Грубешівський (?) ¹³	[?] III	8	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	
Разом:			952	850	422	48	3	4	-	1	4	3	2287	2287	
						2272				7				8	

Джерело: Власні обчислення автора.

- Не вдалося встановити ні персональних даних, ні статі чи віку; відома лише кількість жертв.
- Всі убиті українським підпіллям.
- Йдеться про 19 не ідентифікованих персонально осіб-утікачів, які шукали притулку в Лісках і загинули того дня. Парох місцевої греко-католицької парафії о. Мирослав Ріпецький, який поховав убитих, не знав їхніх імен і прізвищ, ні села, звідки вони походили. Він також не поінформував ні про стать, ні про бодай приблизний вік жертв. Єдина інформація – те, що це були українські православні утікачі з сусідніх повітів (див.: Б. Прах. *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини*, у 2-х томах. Львів 2015, т. 2: *Документи і матеріали (1939–1950)*, с. 401, док. №82: Повідомлення о. Мирослава Ріпецького про напад польського підпілля на села його парафії, 15.IV.1944 р. Пор. також: т. 2, с. 381, док. №69: Звіт делегатури УДК в Белзі про українців – жертви польського підпілля у південній частині Грубешівського та Замойського повітів (станом на 5.II–2.VI.1944), 20.VI.1944 р.).
- Всі убиті українським підпіллям.
- Особа, убита українським підпіллям.
- В т. ч. одна особа, убита українським підпіллям.
- Всі убиті українським підпіллям.
- Окрім того, загинули чотири особи польської національності.
- Окрім того, загинули дві особи польської національності.
- Особа, убита українським підпіллям.
- Особа, убита українським підпіллям.
- Всі убиті українським підпіллям.
- Йдеться про 9 осіб з Масломишів Грубешівського пов. (3 партизани УПА і 6 цивільних осіб), які загинули в березні 1944 р. в невідомому місці та за нез'ясованих обставин.

Таблиця № 13. Українці, убиті німцями (та підпорядкованими їм формуціями) в Люблінському дистрикті в 1944 р.

Повіт	Місяць												Не відомий	Разом:		
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII				
Білопідляський	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
Білгорайський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Холмський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Грубешівський	2	-	61 ¹	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	68
Красноставський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Красницький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Люблінський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пулавський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Радинський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Замостівський	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8 ²	10
Не встановлений	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Разом:	2	8	61	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	13	88

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. 58 осіб, убитих вояками Українського Легіону Самооборони.

² В т. ч. 2 особи, убиті польською поліцією на німецькій службі.

Таблиця № 14. Українці, убиті в Люблінському дистрикті в 1944 р.: розподіл за місяцями та винуватцями.

Винуватці	Місяць												Не відомий	Разом:		
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII				
Німецькі формування чи підпорядковані їм підрозділи	2	8	61 ¹	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	13 ²	88
Польське підпілля	1	69	1730	15	41	102	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1959
Українське підпілля	-	-	1	50	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	56
Комуністичне підпілля	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші «не-німці»	36	97	203	280	47	37	2	-	-	-	-	-	-	-	392	1094
Разом:	39	166	1995	348	92	140	2	-	-	-	-	-	-	-	394	3197

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. 58 осіб, убитих вояками Українського Легіону Самооборони.

² В т. ч. 2 особи, убиті польською поліцією на німецькій службі.

Таблиця № 15. Призвідники злочинів проти українців, убитих (у т. ч. смертельно поранених) в Люблінському дистрикті в період від жовтня 1939 р. до липня 1944 р.

Рік	Загиблі українці			В т. ч. від рук						
	Загалом	В т. ч.		Німців і польських та українських формувань, ім підпорядкованих	Банд грабіжників	Українсько-го підпілля	Комуністичного підпілля (в т. ч. радянських загонів)	Польсько-го підпілля	Інших «не-німців»	
		Убиті	Смертельно поранені							
1939	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1940	5	5	-	-	-	-	-	-	5	
1941	18	18	-	9	-	-	-	2	7	
1942	382	382 ¹	-	316 ²	-	-	2	2	62	
1943	872	862	10	127 ³	4	-	5	312 ⁴	424 ⁵	
1944	3197	3188	9	88	-	56 ⁶	-	190 ⁷	1149 ⁸	
Не встановлений	10	10	-	1	-	-	-	1	8	
Разом:	4484	4465	19	541	4	56	7	2221	1655	

Джерело: Власні обчислення автора.

¹ В т. ч. 1 особа померла від стресу.

² В т. ч. 2 особи, убиті польською поліцією на німецькій службі.

³ В т. ч. 1 особа, убиті польською поліцією на німецькій службі, 8 – українською поліцією на німецькій службі, натомість 1 особа – жертва «російського СС».

⁴ В т. ч. 5 осіб, смертельно поранених.

⁵ В т. ч. 5 осіб, смертельно поранених.

⁶ В т. ч. 1 партизан УПА, який загинув через необережне поводження зі зброєю.

⁷ В т. ч. 7 осіб, смертельно поранених.

⁸ В т. ч. 2 осіб, смертельно поранених.

Igor Halagida

**UKRAINIAN CASUALTIES IN LUBLIN DISTRICT (OCTOBER 1939 – JULY 1944):
PRELIMINARY ANALYSIS OF STATISTICAL MATERIAL**

The article is an attempt at determining the actual casualties of the Ukrainian population in the occupational Lublin District between 1939 and 1944. As a result of the research to date, which is still continued, the search reached for previously unused sources, e.g. archival materials dating from the war, memoirs or press. As a result, the data concerning Ukrainian population: the number of those killed, wounded and arrested divided according to specific poviats, years and months as well as perpetrators, has been made more precise. The results thus obtained contradicts the thesis about mass murders in the Lublin region in 1942, which supposedly preceded the purge against the Poles that the OUN-B initiated in Volhynia in 1943. This is a statement popular in Ukrainian historiography. On the other hand, the data proves that the operations carried out by the Polish underground in the spring of 1944 (the so-called Hrubieszów Revolution) were much more brutal and led to many more casualties among the civilian population than the Polish historiography had previously stated.

Key words: Lubelszczyzna, Biała Podlaska, Powiat Biłgoraj, Powiat Chełm, Powiat Hrubieszów, Powiat Krasnystaw, Powiat Kraśnik, Powiat Lublin, Powiat Puławy, Powiat Radzyń, Powiat Zamość, District Lublin, Polish and Ukrainian conflict, World War II.

Огляди та рецензії

Остап Серета

**«Діти Русі»: «Брати чи вороги?»
Дискусія щодо українського національного руху
середини XIX століття
в сучасній англomовній історіографії**

Johannes Remy. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia, from the 1840s to the 1870s.* Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2016. 329 p.

Монографія фінського історика, дослідника українського XIX ст. Йоганнеса Ремі (Johannes Remy; на даний час – викладач Колумбійського університету в Нью-Йорку), «Брати чи вороги? Український національний рух в Росії у 1840–1870-х роках» (Торонто: Видавництво Торонтського університету, 2016) вже здобула чимало схвальних відгуків, а її автор був відзначений Міжнародною премією ім. Івана Франка за 2018 р. Книга стала підсумком довголітніх наукових студій над українським рухом середини XIX ст. на Наддніпрянщині. Її появі передувала вихід у світ монографії американської історикині, професорки Чиказького університету Фейт Гілліс (Faith Hillis) «Діти Русі. Правобережна Україна та винайдення російської нації» (Ітака: Видавництво Корнелльського університету, 2013¹). Підготована на підставі захищеної у Єльському університеті дисертації, ця книга також здобула низку престижних академічних відзнак. У ній ідеться про російський націоналізм на українському Правобережжі, однак у її першій частині, «Малоросійська ідея і Російська імперія», історикиня запропонувала оригінальну інтерпретацію українського національного проекту середини і другої половини XIX ст. Таким чином, книгу фінського історика можна читати і як новий академічний виклад історії формування модерного українського національного проекту, і як дискусію з тезами, викладеними в «Дітях Русі». Саме цій дискусії та порівняльній оцінці цих двох наукових праць присвячена дана рецензія.

¹ Faith Hillis. *Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation.* Ithaca and London: Cornell University Press 2013. 329 p.

Відкинувши звичну телеологічну дихотомію – українське національне versus російське імперське, – Фейт Гіллс спробувала переглянути традиційну українську схему націєтворчих процесів на Правобережжі (а по суті – в усій Наддніпрянщині) і по-новому розглянути взаємодію імперського й національного проектів у південно-західних прикордонних губерніях імперії. Авторка представила читачам нестандартну історію регіонального «малоросійського лобі» XIX ст. як головного партнера імперського уряду в його антипольських та антиєврейських заходах і як ключової складової модерного проекту російського націоналізму. До цього «лобі» історикня зарахувала не лише таких відомих проросійських консервативних авторів, як Михайло Юзефович та Віталій Шульгін, але й цілий ряд чільних представників українського руху – від кирило-мефодіївців Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова до Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова. На думку американської дослідниці, усі «малоросійські діячі» наголошували на значенні давньоруської спадщини і народної культури східнослов'янського населення Правобережжя як основного чинника їхньої панруської ідентичності. Усім їм, як вважає Гіллс, була притаманна органічна народницька (сучасне означення – «популістська» – звучить дещо критичніше) антипольська, юдофобна та антиліберальна позиція. Суспільні розходження навколо української ідентичності, що проявилися уже в час видання Емського указу (1876), дослідниця зводить до внутрішнього конфлікту в малоросійському таборі. На її думку, лише із розгортанням академічних та політичних проектів Михайла Грушевського в Галичині у 90-х роках XIX ст. ідея української нації, окремишньої від російської культури та імперської держави, здобула підтримку значної частини суспільних діячів Наддніпрянщини, які врешті поставили питання про політичну автономію або відокремлення України. Водночас, на початку XX ст. їхні російські проімперські опоненти, що, за схемою Гіллс, разом з українськими діячами були спадкоємцями малоросійської ідеї, змогли використати свій місцевий досвід для розвитку новочасного російського націоналізму на загальноімперському рівні. В другій частині монографії Гіллс зосередилася на громадському житті Києва останньої чверті XIX – початку XX ст. і проаналізувала політичну боротьбу «малоросійських демагогів» з ліберальними космополітичними міськими елітами. У третій частині книги дослідниця спробувала показати, як російські націоналісти Києва і Правобережжя розвинули свій політичний рух після революції 1905 р.

На відміну від Гіллс, Йоганнес Ремі зосередився на вужчому періоді – 40–70-х роках XIX ст. Це дозволило йому ретельно опрацювати російські урядові архіви та українські публіцистичні й літературні твори, заглибитися в знюансований аналіз джерел. Його монографія водночас є внеском і до ширшої концептуальної схеми українського руху XIX ст. Історик аргументовано показав, як з кінця 1840-х до початку 1860-х років відбувалося формування української національної міфології, зокрема стереотипізація поглядів на українсько-російські відносини у культурній, історичній та мовній ділянках, а також – як наростав взаємний антагонізм між українським національним рухом та російським імперським

урядом. І Гіллс, і Ремі підкреслюють переломне значення подій 1863 р. – однак бачать його по-різному. Гіллс наголошує, що етноконфесійна приналежність відтоді стає все більш вагомим індикатором імперської лояльності. Відповідно, наддніпрянські «малоросійські патріоти» здобувають підтримку імперських урядових чинників, оскільки «малоросійська ідея» дозволяла використовувати давньоруську культурну спадщину для мобілізації східнослов'янського населення проти поляків і євреїв Правобережжя. Водночас дослідниця не надає особливої уваги тому, що ставлення імперських діячів радикально змінилося також і до українського національно-культурного відродження, і поле для взаємно інклюзивної російсько-української ідентифікації звулилося. Натомість Йоганнес Ремі зосереджується саме на негативних наслідках Січневого повстання і Валуєвського циркуляру для освіченого українського суспільства.

Не дивно, що Ремі підкреслює розбіжності з Гіллс практично в усіх розділах своєї монографії. Він заперечує існування «об'єданого малоросійського лобі», хоч не замовчує епізодів співпраці українських діячів з консерваторами із загальноруського табору. Проте ці дві орієнтації все ж не формували єдиного національного руху. На думку історика, окремий український політичний націоналізм вперше проявився вже у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, оскільки його діячі достатньо чітко дистанціювалися від росіян, а російські імперські власті відтоді слідкували за українським рухом як за окремим явищем. У період політичної лібералізації імперії Романових наприкінці 1850-х років ідею української незалежності почали обговорювати українські діячі. Хоч навіть не викладена експліцитно в окремії політичній програмі, вона все ж була виразно присутня у тогочасному листуванні, в наукових історичних та етнографічних публікаціях (автор наводить яскраві приклади української «політичної агітації через історіографію»). Вже у той час ряд українських діячів ставили за довготермінову мету повне відокремлення від Росії або ж приєднання до багатонаціональної федерації народів (з Росією або навіть без неї).

Ремі не залишає поза увагою і питання, яке намагалася по-новому висвітлити Гіллс, – співпрацю російського уряду, зокрема провінційної адміністрації, з українськими національними діячами для забезпечення імперського контролю над оспорюваним південно-західним імперським пограниччям. Хоч ідея української незалежності була поширена в середовищі Київської громади на початку 1860-х років, її діячі не уникали співпраці з київським генерал-губернатором Іларіоном Васильчиковим, що тривала з весни 1861 р. до смерті останнього у грудні 1862 р. Ремі зауважує, що місцеві київські генерал-губернатори, здебільшого з практичних міркувань, були прихильніші до українських діячів, ніж центральні імперські органи. З другого боку, далеко не всі українські діячі були проімперськими лоялістами; Ремі приділяє увагу тим, хто на початку 1860-х років був пов'язаний із польськими чи російськими революційними колами і виступав за збройну антицарську боротьбу (зокрема, Андрію Красовському та Івану Андрущенку). На початку 1870-х років поодиноким представником цього напрямку залишився Сергій Подолинський.

У цій дискусії аргументи Ремі виглядають сильніше обґрунтованими солідним аналізом джерел, тоді як Гіллс робить кілька курйозних фактографічних помилок. Наприклад, те, як вона характеризує погляди та подає біографічну інформацію про Тараса Шевченка (хоч він і не є центральною постаттю її монографії), заслуговує на увагу, бо свідчить про рівень обізнаності авторки з класичними українськими наративами. На с. 46 здивований читач може прочитати, що «Шевченко, який у поемах, знайдених Третім відділенням, проклинав царя за те, що той підкорив народ полякам і євреям, отримав найсуворіше покарання серед усіх змовників – заборону на публікацію творів та однорічне ув'язнення, за яким слідувала чиновницька посада в Саратові, державна служба в етнографічних експедиціях»². Очевидно, що замість сумнозвісного царського присуду Шевченкові дослідниця помилково навела випадок Миколи Костомарова. Проте достовірність схеми Гіллс підриває навіть не так ця фактична помилка, як вибіркова інтерпретація Шевченкової поезії. У примітці Гіллс вказує, що її оцінка спирається, зокрема, на опублікованих матеріалах офіційного слідства проти Кирило-Мефодіївського товариства. На вказаних сторінках збірника документів «Кирило-Мефодіївське товариство» міститься Шевченкова поема «Сон» («У всякого своя доля»). Очевидно, що поезія як політичний текст може викликати суперечливі інтерпретації, та все ж трохи дивно виглядає представлення саме цієї поеми як приклад Шевченкового протесту проти польського і єврейського панування над «малоросійським народом». Принаймні царські слідчі, на оцінку яких начебто спирається дослідниця, вбачали в Шевченковій поемі «пасквіль» на імператора та росіян, а не виступ проти поляків чи євреїв.

Не надавши особливого значення проєвропейським та ліберальним аспектам ідеології Драгоманова, дослідниця включила і його до антипольських та антиєврейських «малоросійських патріотів». Як і у випадку з Шевченком, історикиня зробила фактографічні помилки. Наприклад, вона стверджує, що наприкінці 1860-х років Михайло Драгоманов «опублікував... **дві монографії** [виділення наше], які задокументували унікальні якості малоросійської народної культури та жертви, що їх поніс південно-руський народ задля збереження цілісності православної церкви і єдності колишніх земель Русі»³. На підтвердження своєї тези Гіллс покликається на загадкову монографію Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1867). Здивований читач марно шукатиме дані про неї в наявних драгоманівських бібліографіях; що-

² “Shevchenko, who had cursed the tsars for subjugating the narod to Poles and Jews in poems found by the Third Section, received the harshest sentence of all the conspirators – a ban on the publication of his work and one year’s imprisonment followed by a bureaucratic post in Saratov, state service in ethnographic expeditions” (F. Hillis. *Children of Rus*, c. 46).

³ “published scholarly articles in *Kievljanin* and two monographs that documented both the unique qualities of Little Russian folk culture and the sacrifices that the southwestern narod had made to defend the integrity of the Orthodox Church and the unity of the former Rus’ domains...” (F. Hillis. *Children of Rus*, c. 78).

правда, під такою назвою 1876 р. у Києві вийшов друком збірник укладених Драгомановим фольклорних матеріалів. Друга ж «монографія» Драгоманова – «Малороссия в ее словесности» – насправді була рецензійною статтею, опублікованою 1870 р. в журналі «Вестник Европы» (1870, кн. 6, с. 754–801). Знову ж, як і у випадку з Шевченком, за фактичними помилками слідує вибіркова інтерпретація. Хоча національно-культурні погляди Драгоманова (зокрема щодо російської літератури) були дуже близькими до концепцій панрусизму, твердження, що своїми етнографічними публікаціями він намагався показати роль українців у збереженні єдності православної Русі, видається перебільшеним і необґрунтованим.

Усе ж монографія Гіллс заслуговує на увагу й визнання за те, що вона проникливо й незашорено показує, як імперія використовувала і скеровувала в необхідному напрямі лояльний малоросійський патріотизм і як активно залучала місцевих діячів собі на службу. Гіллс опрацювала ряд маловідомих автобіографічних наративів та матеріалів урядових розслідувань. Порушуючи слухні й цікаві питання, вона, однак, пропонує спрощену відповідь: усі автори, що виправдовували антипольські чи антиєврейські дії українських мас, потрапляють в категорію «радикальних популістів» та «органічних малоросійських націоналістів». А оскільки певні антиєврейські чи антипольські стереотипи були поширені навіть серед прогресивістської української інтелігенції, авторка зачисляє усіх діячів українського руху разом з їхніми затятими опонентами з консервативного панрусського табору до «малоросійського лобі». За цією ж логікою, авторка представляє київського «Киевлянина» – офіційний, субсидійований імперським урядом часопис – як такий, що продовжив лінію петербурзької «Основи».

Загалом Гіллс проігнорувала багатоманітність і внутрішню суперечливість «малоросійського» дискурсу. Останній міг бути як соціально радикальним, демократичним, ліберальним та опозиційним щодо уряду, так і консервативним, традиціоналістським та лояльним до імперії. Запропоноване Гіллс концептуальне об’єднання усіх в одній уявній групі «малоросійських патріотів» мало що дає для пояснення як динаміки українського руху, так і змін імперської політики.

Натомість здійснений Ремі знюансований аналіз текстів дозволяє уникнути схематичних спрощень (наприклад, характеризуючи погляди Костомарова напередодні польського повстання 1863 р., історик слушно підкреслює: те, що «Костомаров відкидав польську боротьбу за незалежність, не означало, що він підтримує російську імперську політику»⁴). І хоча певні характерні елементи проімперського малоросійського дискурсу (місцевий патріотизм, антипольськість, розгляд українських питань у панрусському контексті) були

⁴ “Kostomarov’s rejection of Polish strivings for independence did not mean support for Russian imperial policies” (J. Remy. *Brothers or Enemies*, c. 102).

властиві багатьом українським діячам у 40-70-х роках XIX ст., серед освічених українських кіл поширилися і конкурентні ідеї: демократичної реорганізації імперського устрою на федеративних засадах, окремішнього розвитку української літератури й культури, а навіть збройної боротьби з імперією та незалежності України.

Ретельний аналіз російських урядових документів дав змогу історикові зробити захопливу реконструкцію процесу прийняття владних рішень, зокрема у сфері цензурної політики. Декілька разів Ремі сміливо підважує поширені дотепер інтерпретації джерельних текстів, зокрема нерідко ставить під сумнів їхню автентичність і вказує на високу ймовірність їх фальсифікації. Переконливою є й версія історика щодо фабрикації свідчень у справі В. Синегуба в 1863 р. Однак принаймні щодо одного документа припущення Ремі є помилковим. Йдеться про «цікаву кореспонденцію» між підпільним польським Національним урядом і «таємничою групою, яку названо прогресивною русинською громадою». Збережений лист Національного уряду від 23 лютого 1864 р. не випадково привабив увагу автора монографії – цей лист містить унікальну інформацію як про спробу укладення польсько-українського політичного партнерства в ході Січневого повстання, так і про тогочасну українську і польську політичну думку. Відповідаючи на незбережену українську відозву, Національний уряд полемізував із запропонованою оцінкою польсько-руських відносин, проте визнавав право руської національності на самостійний розвиток та обіцяв надати їй автономію в майбутньому. Слідом за відомим польським істориком Стефаном Кеневичем, Ремі припускає, що автором тексту був секретар уряду, колишній студент Київського університету Мар'ян Дубецький. Однак фінський дослідник не погоджується із думкою Кеневича, що згадана «прогресивна русинська громада» знаходилася у Львові, натомість вважає, що, найімовірніше, вона діяла у Києві, що більше припускає, що йдеться лише про «прогресивну» частину Київської громади. На підтвердження свого припущення Ремі вказує, що лист було надіслано представникові уряду на підросійському Правобережжі Антонію Хамцю, і йшлося в ньому здебільшого про той же регіон, а не про підавстрійську Галичину. Таким чином, на думку Ремі, даний документ свідчить про спробу Київської громади знайти порозуміння з польськими повстанцями після того, як російський уряд остаточно зайняв ворожу позицію щодо українського руху у 1863 р. Хоч така інтерпретація проаналізованого документу цілком логічна, немає сумніву, що лист польського Національного уряду був відповіддю на відозву усе-таки львівської народовецької громади, а отже, Кеневич та інші історики (зокрема відомий львівський дослідник Степан Трусевич) не припустилися помилки. Справа в тому, що Ремі опрацював другу публікацію тексту в спільному польсько-радянському виданні «*Dokumenty komitetu centralnego narodowego i rządu narodowego 1862-1864*» (Wrocław 1968, с. 327-338). Натомість уперше відповідь польського Національного уряду була опублікована в 1890 р. у Львові в збірнику «*Dokumenty do historii powstania 1863/64. I: Galicya*», що вийшов друком як третій том у серії «*Wydawnictwo materyalów*

do history powstania 1863-1864». Понад 300 документів цього збірника зібрав і уклав відомий учасник Січневого повстання Ян Стелля-Савицький (відомий під псевдонімом «полковник Струсь», 1831-1911)⁵, й усі вони стосувалися ролі Галичини в повстанні. При публікації документа укладач зазначив, що це була «копія відповіді Національного уряду на відозву Поступової Руської Громади у Львові [виділення моє. – О. С.]», вказавши наприкінці, що оригінальний рукопис знаходиться в приватній колекції. У другому томі тієї ж серії було вміщено спогади Я. Стеллі-Савицького, в яких він досить докладно розповів про контекст переговорів з народовецькою громадою у Львові, що розпочалися ще восени 1863 р.⁶ Натомість головний імпульс до налагодження польсько-української співпраці надали контакти народовців із повстанцями-«хлопоманами», які перейшли пізно восени 1863 р. через австрійсько-російський кордон у Галичину. У Львові ж на початку 1864 р. знаходився польський комісар А. Хамець. Про підготовку відозви львівської народовецької громади до польського Національного уряду згадував у своїх спогадах також Тит Ревакович. Він стверджував, що її було приготовано на основі листа, якого привіз якийсь хлопоман із Наддніпрянщини. Народовцям не припав до вподоби поміркований тон листа, тому вони його доповнили і змінили: «Кружок переробив письмо, де вичитав Ляхам всі їх гріхи против українського народу і поставив відповідні жаданя». Новий текст відозви з допомогою хлопоманів було передано назад на Наддніпрянщину, а уже схвалений там варіант відправлено польському Національному урядові⁷. Як бачимо, Ремі слушно відчув, що до листування з польським Національним урядом були причетні українські діячі Наддніпрянщини, хоча й помилково заперечив роль у цій справі народовецької громади у Львові. Можливо, причиною цього стало те, що поза увагою автора монографії залишилися усі народовецькі публікації у Галичині, зокрема дискусія на сторінках львівського часопису «*Мета*», що виходив під редакцією найяскравішого українського політичного публіциста того періоду Ксенофонта Климковича. У ній інтенсивно обговорювалися характер Січневого повстання та можливість польсько-української політичної співпраці⁸. У статтях, опублікованих 1865 р. в «*Меті*», той же Климкович розвинув концепцію включення всіх українських

⁵ Про Я. Стеллю-Савицького див.: S. Kieniewicz, M. Domańska-Nagajczyk. Stella-Sawicki Jan Konstanty Michał // *Polski Słownik biograficzny*, т. XLIII. Warszawa 2005, с. 352-357.

⁶ [Jan Stella-Sawicki]. *Udział Galicji w powstaniu 1863-1864. Wyjątek z pamiętników Pułkownika Strusia* [= Wydawnictwo materyalów do historii powstania 1863-1864, т. 2]. Lwów 1890, с. 68-69.

⁷ Т. Ревакович. 3 переписки письменників 1860-тих років в Галичині // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 117-118. Львів 1914, с. 273.

⁸ Про галицький інтелектуальний контекст польсько-українських контактів часів Січневого повстання див. також мою розвідку: О. Серета. Українські народовці та польські повстанці в Східній Галичині (1863-1864): таємні контакти та публічні дискусії // *Galicja a powstanie styczniowe* / ред. М. Hoszowska, А. Kawalec, L. Zaszkiłniak. Warszawa – Rzeszow 2013, с. 125-134.

земель, що належали до Російської імперії, до федеративного союзу народів Габсбурзької монархії. На жаль, рішення Ремі залишити поза територіальними рамками свого дослідження громадське й інтелектуальне життя українців Галичини не дозволило йому побачити повної динаміки розвитку окремих ключових ідей, історію яких він вивчає.

Обидві монографії слід розглядати у ширшому історіографічному контексті, а їхнє значення не зводиться лише до дискусії про приналежність українських діячів до спільного малоросійського руху у середині XIX ст. Так, цілий ряд проникливих спостережень і фактографічних доповнень дозволяють Ремі по-новому побачити динаміку прийняття і впровадження репресивних заходів російського уряду щодо українського руху і переосмислити окремі оцінки головних дотеперішніх дослідників цього питання – Федора Савченка, Девіда Саундерса і Олексія Міллера. У свою чергу, монографія Гілліс є внеском не лише до історії українського суспільного руху, але й до вивчення формування націоналістичної політики у міському просторі Києва та в загальноімперському контексті наприкінці XIX – на початку XX ст. У другій і третій частинах монографії авторці вдалося розкрити дотепер практично не відомі аспекти перетворення новочасного російського націоналізму на Наддніпрянщині у масове новочасне явище. Ця тема, проте, заслуговує на окремий рецензійний розгляд, зокрема й з урахуванням нових досліджень цього питання (зокрема Климентія Федевича і Ольги Мартинюк). Не викликає сумніву те, що український переклад обох рецензованих монографій був би бажаним внеском у пошук українських студій над національними проектами довгого XIX ст.

Юрій Зазуляк

Thomas Wünsch. *Space and Remembrance. St. John of Dukla (ca. 1414–1484) as a Religious Memorial Place in the Polish-Ukrainian Borderland of Ruthenia from the Middle Ages to Present Times.* Wrocław: Chronicon 2018. 211 p.

Нова книжка знаного німецького дослідника історії Центрально-Східної Європи Томаса Вюнша присвячена історії культу святого Яна з Дуклі (1414–1484). Робота досліджує постать і культ святого Яна з Дуклі як релігійне місце пам'яті польсько-українського пограниччя від пізнього Середньовіччя до сьогодення. Кілька ключових концептів формують теоретичні підстави дослідження – соціальний простір, меморіальна культура, структура/антиструктура. Услід за Анрі Лефевром автор пропонує процесуальне і конструктивістське пояснення соціального простору. Його виникнення й трансформація є наслідком різних форм соціальної взаємодії та соціальних практик, часто спонтанних та непередбачу-

ваних. У цьому розумінні соціальний простір є не лише категорією фізичної чи політичної географії, яка описує природні чи політичні кордони та особливості ландшафту людського існування, але і «мережею референцій», яка пов'язує людей зі схожими культурними стандартами поведінки та горизонтом культурних уявлень. При цьому соціальний простір, який визначав практики вшанування і комеморації святого Яна з Дуклі у Польській Короні та Речі Посполитій XV–XIX ст., носив, на думку автора, виразно транскордонний, транskonфесійний і транскультурний характер.

Інше важливе теоретичне міркування автора стосується поняття місця пам'яті та меморіальної культури. Вюнш детально зупиняється на найвідоміших концепціях колективної пам'яті (Моріса Гальбвакса, П'єра Нори, Яна та Аляйди Ассманів), пропонуючи ґрунтовну і проникливу критику деяких з них. Місця пам'яті формуються в процесі невпинної комунікації про певну подію. Цей процес структурується за допомогою різноманітних перформативних і комеморативних практик, які завжди є результатом селективного і значною мірою випадкового пригадування і конструювання минулого. Тому Ян з Дуклі цікавить Вюнша не лише як історична постать, насамперед як фігура пригадування, відображена у постійно змінних і наново контекстуалізованих образах і проявах. З цього погляду, «життя святого Яна з Дуклі після смерті», втілене у різноманітних комеморативних релігійних практиках та в медіа, становить невід'ємну частину його «біографії».

Наголос на транскультурності й транskonфесійності соціального простору, в якому культ святого Яна з Дуклі функціонував як місце пам'яті, ставить перед Вюншем питання про необхідність прояснити контексти та особливості релігійно-конфесійної ситуації на землях польсько-українського пограниччя ранньомодерного часу. Характерний для Польської Корони та Речі Посполитої культурний та релігійний плюралізм, який сформувався, зокрема, внаслідок завоювання і приєднання українських земель у XIV–XVI ст., був своєрідним викликом для існування цього державного утворення. Вюнш наголошує, що саме багатоконфесійність стимулювала пошук шляхів та умов для мирного міжрелігійного співіснування. Релігійна політика толерантності, на думку автора, становила головну рису тогочасного політичного режиму та була свого роду ще одним утіленням «Ягеллонської ідеї». Унікальність політичної організації під владою Ягеллонів полягала у способі функціонування цього релігійного багатоманіття. На відміну від інших європейських держав, де релігійні відмінності у XVI–XVII ст. стали джерелом тривалих кривавих конфліктів та воєн, у випадку Польсько-Литовської держави характерною була низька інтенсивність і дифузія конфесійних та релігійних конфліктів. Вюнш пробує контекстуалізувати постать і культ Яна з Дуклі в стосунку до різних важливих подій та процесів церковної історії православних і католиків Польщі та Литви XV–XVI ст. Автор коротко описує невдалі спроби укладення церковної унії на Флорентійському соборі та наступні унійні проекти XV – початку XVI ст., роль у цих процесах польського духовенства, появу бернардинського ордену в Польщі та його діяльність на теренах Галичини.

За словами Вюнша, експансія та інституціоналізація латинської церкви на території Галицької Русі у XIV–XVI ст. дозволяє описати регіон як перехідний культурний простір між католицизмом та православ'ям, із притаманним йому значним ступенем асиміляції, релігійного синкретизму та прагненням до співіснування (с. 40, 96). На думку автора, до початку XVII ст. стосунки римсько-католицької церкви до інших деномінацій залишався доволі толерантним, щонайменше на практиці (с. 49). Вюнш стверджує, що релігійний плюралізм у Польсько-Литовській державі було встановлено завдяки церковній політиці перших Ягеллонів (с. 39). Натомість, починаючи з XVII ст., зростає міжконфесійна напруга і частішають конфлікти, що було викликано, як вважає автор, насамперед експансією московського російського православ'я на українські землі (с. 50–51). Укладення Брестської унії та поява уніатської церкви було одним із наслідків посилення католицько-православного протистояння. З кінця XVII-го і протягом XVIII ст. конфлікт між православ'ям і католицизмом у Речі Посполитій фактично визначав кордони політичних лояльностей до Російської імперії та до Польсько-Литовської держави. У цій ситуації, підкреслює Вюнш, релігія, втілена у практиках трансденомінаційного вшанування святих, на кшталт Яна з Дуклі, чи не єдина була здатна запропонувати символічну рамку для соціально-політичної єдності, якої не могла забезпечити дедалі слабша державна влада Речі Посполитої (с. 55).

Однак видається дискусійною думка Вюнша про те, що це була продумана політика толерантності та підтримки релігійного плюралізму, спрямована на продуктивне полагодження релігійних конфліктів, яку буцімто провадили Ягеллони (с. 49). Її проблемність визнає і сам автор, коли відзначає різноманітні та численні прояви різко негативного та ворожого ставлення до православних русинів, якими супроводжувалася експансія католицької церкви та встановлення польської політичної влади на територіях колишньої Київської Русі: уніформістський характер усіх без винятку проектів унії XV–XVI ст.; агресивний характер католицької місіонерської політики і її дискримінаційні заходи, що спиралися на негативне конфесійне та культурне іншування, доказом чого була діяльність самого Яна з Дуклі (с. 173–175). Тому «політика функціональної трансрелігійної гармонізації», яка забезпечувала релігії роль найважливішого чинника у підтримці понадконфесійної та понадкультурної комунікації або ж у творенні «спільноти для усіх класів» (с. 35), на чому наголошує німецький дослідник, могла насправді означати не більше ніж спонтанну та хаотичну трансрелігійну гібридність та синкретизм на рівні локальних релігійних практик, зумовлену інституційною слабкістю католицької церкви на східних теренах Польської Корони. Вюнш не завжди враховує і динамічні зміни у релігійній політиці Ягеллонів та особисті релігійні переконання окремих представників династії. Так, релігійний клімат доби перших Ягеллонів, особливо правління Владислава II Ягайла чи Олександра, з притаманними йому духом релігійної нетерпимості та політикою обмеження прав некатоліків, суттєво відрізнявся, наприклад, від клімату за часів панування Казимира Великого чи Сигізмунда II

Августа. Вюнш, наприклад, недооцінює масштаби та послідовність політики дискримінації та нетолерантності польського духовенства, королівської влади та місцевих польських владоможців і магістратів щодо православних русинів чи вірмен на Галицькій Русі у часи перших Ягеллонів, зазначаючи, що це були лише епізоди (с. 48), які не призвели до тривалої ізоляції чи загрози існуванню. Натомість польська релігійна толерантність, на якій наголошує Вюнш услід за Янушем Тазбіром (с. 37), була характерна лише для відносно короткого періоду середини та другої половини XVI ст., коли конфесійний та релігійний плюралізм, притаманний Польській державі того часу, мав шанси перетворитися на один із конституційних принципів її устрою. У цьому зв'язку детальнішого прояснення потребує саме поняття ранньомодерної толерантності. Як показують дослідження Девіда Ніренберга та Девіда Фріка, співжиття різних конфесійних і релігійних груп та взаємовідносини між релігійною більшістю та релігійними меншинами у ранньомодерний час аж ніяк не виключали, а навпаки, допускали значний ступінь нетерпимості та насильства стосовно меншин. У цьому відношенні форми релігійного співіснування у ранньомодерній Речі Посполитій були далекі від сучасного поняття толерантності.¹

У наступній частині роботи Вюнш простежує поширення культу Яна з Дуклі, переважно у Львові й інших теренах Галицької Русі у XVI–XVIII ст. Ян з Дуклі належав до ордену монахів-бернардинів, тому природно, що представники саме цього релігійного об'єднання складали основу свого роду «спільноти пам'яті» про його діяння та були головними промоторами його культу. Як член цієї монашої спільноти та як проповідник, Ян з Дуклі значну частину свого життя провів у Львові. Тому його культ перетворився у XVII ст. на важливий символ міської ідентичності католицької громади Львова. У дослідженні автор спирається на протоколи зізнань свідків у справі беатифікації святого, які збереглися за 1615–1619, 1625–1630, 1643–1649 і 1727–1729 рр. Головним ініціатором складання зізнань виступало католицьке духовенство Руського воеводства, зокрема перші два етапи документування були здійснені за підтримки львівського архієпископа Яна Анджея Прухницького (1614–1633). Опитаними свідками було переважно місцеве єпархіальне католицьке духовенство та члени різних монаших орденів з перевагою бернардинців. Численна група свідків належала також до львівського патриціату та міщанства. Значно меншою була участь світських осіб з-поза Львова, здебільшого шляхти та аристократії, але також і простолюдинів. Зізнання були, як правило, розповідями, покликаними підтвердити репутацію святого. Вюнш детально аналізує процес складання свідчень протягом зазначених етапів, аналізує зміни у формі протоколів та в питаннях, на які відповідали свідки. Автор підкреслює, що свідчення були своєрідним вікном у процес усної комунікації, через який відбувалося

¹ David Frick. *Kith, Kin and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*. Ithaca – London: Cornell University Press 2013, с. 409.

творення культу як місця пам'яті. Водночас автор виявляє тісний взаємозв'язок між цими усними свідченнями та літературною релігійною традицією про культ св. Яна з Дуклі, яка сформувалася на початок XVII ст. і яка визначала загальні нормативні рамки для функціонування та записування згаданих усних свідчень (с. 111–117). Звідси – важливість писемних, візуальних та матеріальних медійних засобів, за допомогою яких формувався культ і місце пам'яті, передовсім популярних агіографічних та вотивних друків і артефактів, які включали житія, релігійні пісні, вотивні зображення, монументи (відома колона зі статуєю святого була споруджена 1736 р. у Львові). Ключову роль у становленні культу Яна з Дуклі як свого роду меморіального процесу відігравали також різноманітні релігійні ритуали: процесії громади міста, прощі вірних, орденські візитації, візити королів. Цей ритуальний простір поступово набуває більшого значення із середини XVII ст., особливо з початком Хмельниччини та численних війн, які охопили Річ Посполиту. На підставі згаданих протоколів Вюнш аналізує формування різних історичних образів святого у колективних та індивідуальних уявленнях тогочасних людей, зокрема як чудотворця, проповідника, рятівника міста під час козацько-татарської облоги Львова у 1648 р., святого покровителя країни, місіонера, миротворця і медіатора. З другої половини XVIII ст. Вюнш фіксує також спорадичну участь представників греко-католицької конфесії, львівських русинів та вірмен, що дозволяє йому говорити про трансконфесійну спрямованість культу.

Водночас, на моє переконання, з наведених автором свідчень випливає, що протягом XVII ст. культ святого та пов'язані з ним моделі релігійності і релігійної пропаганди були спрямовані радше на посилення трансконфесійних кордонів та містилися в межах традиційно ворожого сприйняття православних русинів та вірмен-монофізитів як схизматиків та еретиків з боку польської католицької церкви та її вірних (с. 119–120). Характерно, що свідчення з XVII ст. про буцімто масову участь русинів та вірмен у вшануванні святого Яна з Дуклі походять виключно із зізнань польського католицького духовенства та міщанства Львова (с. 129–130). Можна сумніватися в тому, що такі заяви відображали справжні масові релігійні практики. У корпусі протоколів беатифікаційного процесу зізнання представників некатолицьких конфесій становлять унікальні винятки (Альберт Войнарович, с. 132). Це схиляє до думки, що свідчення про популярність культу Яна з Дуклі серед русинів та вірмен мали радше характер релігійної пропаганди, спрямованої на додаткове піднесення авторитету святого і створення пропагандистського ефекту вищості латинської віри та її святих. Те саме засвідчують проаналізовані Вюншем *Litterae postulatoriae* з 1625 р., зокрема листи короля Сигізмунда III Вази та польських аристократів до римського папи на підтримку беатифікації Яна з Дуклі. У світлі цієї кореспонденції майбутня беатифікація святого була покликана сприяти подальшій релігійній політиці навернення та асиміляції православних русинів, її обґрунтування було побудоване на топосах і мотивах традиційного латино-католицького дискурсу польського *antemurale* та культурній репрезентації православних як схизмати-

ків і еретиків (цей аспект дуже вдало відзначений автором, с. 157–161). Виглядає, що насправді трансконфесійність культу Яна з Дуклі була доволі пізнім явищем, регулярні випадки участі русинів та вірменів у культі святого з'являються лише у XVIII – на початку XIX ст., тобто вже після утвердження унії серед цих етнічно-конфесійних груп (с. 128, 133).

На завершення Вюнш зосереджується на деяких сучасних аспектах культу святого Яна з Дуклі, зокрема вивчає вплив його канонізації, здійсненої папою Іваном Павлом II у 1997 р., на міжконфесійні стосунки на території України. Автор подає цікавий аналіз змін, які поступово відбулися у сучасному папському та церковному наративі про святого Яна з Дуклі. Дослідник фіксує поступову відмову від старих традиційних образів святого Яна з Дуклі, підставою яких була інспірована Римом ідея місіонерства, навернення та приєднання вірних східного обряду до католицької церкви, та відзначає спробу надати культові нових екуменістичних вимірів.

Олександр Зайцев

Trevor Erlacher. *The Furies of Nationalism: Dmytro Dontsov, the Ukrainian Idea, and Europe's Twentieth Century: A dissertation submitted to the faculty at the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History. Chapel Hill: Published by ProQuest LLC 2017. 528 p.*

Як правило, наукові журнали й збірники не публікують рецензій на захищені дисертації – прийнято чекати, коли автор переробить свою працю в монографію, врахувавши зауваження, висловлені під час захисту. Однак, з огляду на важливість дисертації Тревоера Ерлахера для української інтелектуальної історії ми вирішили відійти від цього правила, тим паче, що праця доступна для читачів у Інтернет-ресурсі «Carolina Digital Repository»¹.

У докторській дисертації «Фурії націоналізму: Дмитро Донцов, українська ідея та європейське XX століття», захищеній 2017 року в університеті Північної Кароліни в Чапел-Гілі, автор пропонує новий підхід до вивчення інтелектуальної біографії українського ідеолога. На її прикладі він досліджує історію українського інтегрального націоналізму від його джерел у пізній Російській імперії до холодної війни, розглядаючи його в різних регіональних, культурних та інтелектуальних історичних контекстах. Тревор Ерлахер доводить, що світогляд

¹ <https://cdr.lib.unc.edu/record/uuid:630759f8-a1dd-4727-ae35-393d51b4ad2d>

Донцова формувався, часом у парадоксальний спосіб, під впливом дуже різних чинників: по-перше, досвіду його життя на пограниччі – спершу російсько-українському, а згодом польсько-українському; по-друге, його космополітичних інтересів і прагнень, нарешті – самого життєвого шляху, що проходив через різні країни. Автор простежує еволюцію Донцова від гетеродоксального (heterodox) марксизму до ідеології, яку, слідом за Марком Антліфом, означає як «авангардний фашизм»², а далі – до теократичного традиціоналізму. Попри всі круті повороти мислителя на шляху від молодого соціаліста до старого містика, Ерлахер знаходить у його світогляді дві константи, які називає «іконоборчим авторитаризмом» і «космополітичним ультранаціоналізмом».

Перший термін означає поєднання рис авторитарної особистості з прагненням повалити загально визнані авторитети, що правлять за «ікони» для суспільства. Як авторитарист, Донцов уважав сильну владу та ієрархію необхідними умовами порятунку нації, а як «іконоборець» усе життя поборював будь-яку владу, культурну гегемонію і традиційні авторитети. Хоч поборював в ім'я нової влади або в ім'я давніших, а тому нібито легітимніших традицій. Це, між іншим, пояснює, чому він не терпів ідеологічних відхилень і проявів непокори у лавах своїх послідовників, але сам не бажав підкорятися жодній груповій дисципліні і не визнавав жодних авторитетів серед сучасних йому українців.

Поняттям «космополітичний ультранаціоналізм» Ерлахер описує позірну суперечність між космополітичними прагненнями, трибом життя, інтересами і цінностями, європеїзмом і західництвом Донцова, з одного боку, та його крайнім націоналізмом, із другого. Це може видатися оксюмороном, але подібний оксюморон – «синтеза націоналізму та інтернаціоналізму» – вживав і сам Донцов.

Автор по-новому підходить до дослідження джерел ідеології Донцова. Як відомо, сам ідеолог категорично заперечував будь-які російські впливи на свій світогляд, однак Ерлахер про це має інакшу думку.

Хоч як він ненавидів російську гегемонію, його ідеологія в інтелектуальному аспекті багато чим зобов'язана російським мислителям – особливо слов'янофілам та панславістам з їхніми нападами на західну цивілізацію, матеріалізм, науку, демократію, лібералізм, соціалізм і модерність. Задовго перед тим, як у писаннях Донцова з'явилися Беніто Муссоліні або французький інтегральний націоналіст Моріс Баррес, визначальний вплив на його світогляд мали Федір Достоевський, Константин Леонтьєв, Микола Данилевський, Дмитро Мережковський та Василь Розанов (с. 34).

Донцов і справді цитував цих мислителів, особливо в «Підставах нашої політики» (1921), однак використовував їхні цитати для викриття російського месіанізму та його ворожості до Заходу. Чи при цьому він справді засвоїв їхню філософію, обернувши її проти країни походження, як уважає Ерлахер? Поки

² Поп.: M. Antliff. *Avant-Garde Fascism: The Mobilization of Myth, Art, and Culture in France, 1909–1939*. Durham 2007.

що це лише гіпотеза, перевірка якої вимагає глибшого вивчення інтелектуальної біографії Донцова до початку 1920-х років. Те саме стосується і твердження Донцового сучасника, літературного критика Михайла Рудницького, про те, що на його погляди визначальний вплив мав польський марксист і націоналіст Станіслав Бжозовський (1876–1911). Це твердження свого часу поставив під сумнів Михайло Сосновський³, зате прийняв і розвинув Ерлахер (с. 63–64).

Не менш цікавими є міркування автора про психологічні підстави «чинного націоналізму» Донцова. Ерлахер знаходить ключ до їх розуміння в улюбленого філософа автора «Націоналізму» – Фрідріха Ніцше. Сам ідеолог поділяв ніцшеанський поділ моралі на «шляхетну» і «рабську», але водночас не помічав, чи волів не помічати, що деякі риси, які німецький філософ уважав ознаками рабської моралі, присутні і в його, Донцова, творах (с. 471–474). Справді, згадаймо як Ніцше описує різницю між двома видами моралі.

Тоді як уся шляхетна мораль проростає з тріумфального самоствердження, рабська мораль від самого початку виголошує своє «ні» всьому «чужому», «інакшому», «не собі», і це «ні» якраз і є її творчою діяльністю. Такий ракурс оцінювання, ця *доконечна* потреба спрямовувати все назовні, замість на самого себе, якраз і є характерною рисою озлобленості⁴: мораль рабів для свого виникнення потребує насамперед ворожого зовнішнього світу, потребує, кажучи мовою фізіології, зовнішніх подразників, щоб збуджуватися взагалі, тобто її активність може в принципі бути лише реакцією⁵.

На відміну від Ерлахера, я далекий від того, щоби приписувати Донцову «рабську» мораль за Ніцше, та й узагалі не поділяю такої класифікації моралі, однак поняття ресентименту, що його впровадив автор «Генеалогії моралі», видається корисним для розуміння психологічної основи як світогляду самого Донцова, так і впливу його ідей на сучасників. Ресентимент – це психологічний комплекс, для якого характерні почуття кривди, озлобленість проти гаданих винуватців власних невдач і прагнення реваншу або помсти. Судячи з текстів і вчинків Донцова, він не був вільний від цього комплексу.

Концепція ресентименту видається продуктивною для пояснення як індивідуальних психологічних комплексів, так і масових явищ, як-от релігійні та революційні рухи, фашизм, сталінізм, путінізм тощо. Лія Грінфелд розглядає ресентимент (resentiment) як один із головних чинників розвитку націоналізму

³ М. Сосновський. *Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму* [= *Бібліотека українознавства*, т. 33]. Нью-Йорк – Торонто 1974, с. 76–77.

⁴ В оригіналі – Ressentiment (ресентимент). Див.: F. Nietzsche. *Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift*, I, 10 // *Nietzsche Source. Digital Critical Edition (eKGWB)*, (www.nietzsche-source.org).

⁵ Ф. Ніцше. *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі* / пер. з нім. А. Онишко. Львів 2002, с. 205.

в модерних державах⁶. Ще більшою мірою це стосується інтегрального націоналізму, що найчастіше розвивається як реакція на загрозу ззовні, справжню чи уявну небезпеку для існування нації, а надто як відгомін тяжкої політичної або воєнної поразки, що вражає національну гідність⁷.

Психологічний портрет «людини ресентименту», що його малює Ніцше⁸, багатьма рисами нагадує Донцова, хоч сам він, безперечно, відмовився б упізнати себе в цьому портреті. Домінування в його творах заперечення над ствердженням, негативної програми над позитивною; плекання багатоликого образу ворога, що охоплював Росію, більшовизм, «провансальство», соціалізм, лібералізм, згодом також євреїв і «колтунський» консерватизм; його нетерпимість, невміння пробачати і забувати, словесна агресія – все це наводить на думку, що ресентимент був одним із визначальних чинників його вдачі. Він був породжений і травматичним досвідом поразки, який Донцов поділяв з іншими прихильниками незалежності, і його власними психологічними травмами. Рання смерть батьків, арешти й ув'язнення, еміграція, ostracism із боку однопартійців, невдача політичної кар'єри в Українській державі, знову еміграція – все це підсилювало ресентимент і спонукало до компенсаторного культу сили та волі до влади.

Не з усіма Ерлахеровими висновками можна беззастережно погодитися. Я, наприклад, не поділяю його оцінки «Підстав нашої політики» як «першої книжки, що запропонувала всеосяжну програму українського інтегрального націоналізму» (с. 189–190), – на мій погляд, націоналізм Донцова тоді ще не був цілком інтегральним. Поняття «авангардний фашизм» стосовно Донцова можна умовно прийняти, лише розуміючи під ним так званий літературний фашизм, який у ґрунті речі був протофашизмом, позаяк в українському випадку існував суто в текстовому просторі, а не як літературний відповідник політичного руху. Часом автор переборщує з прикладанням до предмета свого дослідження різних теоретичних схем, які інколи заступають автентичного Донцова.

Однак, попри окремі недоліки, «Фурії націоналізму» Тревора Елахера є новим словом у дослідженнях інтелектуальної біографії Донцова. Якщо попередні дослідники сперечалися переважно про те, як слід класифікувати його ідеологію (інтегральний націоналізм, фашизм, революційний консерватизм тощо), то Ерлахер, за його власними словами, намагається скерувати історіографію в нове русло, «подалі від ялових дебатів про те, яка етикетка найкраще пасує „ідеології“ Донцова – так, ніби вона була чимось статичним, систематичним і єдиним, – до більш нюансованого, діахронного, особистіс-

ного та транснаціонального підходу» (с. 467). І це цілком слушно, адже питання, чому Донцов думав, відчував і діяв саме так, а не інакше в той чи той період свого життя, для історика важливі не менше, ніж ретроспективна категоризація його «чинного націоналізму». Гадаю, що після давньої книжки Сосновського Ерлахерова дисертація на сьогодні є найуспішнішою спробою написати повну інтелектуальну біографію чи не найбільш контроверсійного українського мислителя. Очікуємо, що незабаром автор опублікує свою працю як монографію.

⁶ L. Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge (Mass.) 1992.

⁷ П. Альтер. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // *Націоналізм: Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ 2000, с. 682.

⁸ Ф. Ніцше. *По той бік добра і зла. Генеза моралі*, с. 205 і далі. Термін «Ressentiment» тут не зовсім вдало перекладено як «озлоблення» або «озлобленість».

ПРО АВТОРІВ

- Вадим Ададуrow**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету.
- Ігор Галагіда**, габілітований доктор, професор кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету, професор історії на історичному факультеті Іданського університету.
- Михайло Гаухман**, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного музею Республіки Башкортостан.
- Оля (Олександра) Гнатюк**, професорка Варшавського університету та Національного університету «Києво-Могилянська академія».
- Ярослав Грицак**, доктор історичних наук, професор Українського католицького університету, директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка.
- Олена Джеджора**, старша викладачка кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету.
- Юрій Зазуляк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій Українського католицького університету, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Олександр Зайцев**, доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету.
- Оксана Кісь**, докторка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, президентка Української асоціації дослідників жіночої історії.
- Данило Кравець**, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.
- Андрій Портнов**, кандидат історичних наук, професор історії України Європейського університету «Віадрина» (Франкфурт-на-Одері), директор Мережі дослідників Східної Європи PRISMA UKRAÏNA.
- Тетяна Портнова**, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.
- Остап Середа**, доктор філософії (PhD), кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії України Українського Католицького Університету.
- Володимир Склокін**, кандидат історичних наук, завідувач кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету.
- Наталля Сліж**, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних і лінгвістичних дисциплін Гродненського філіалу Білоруського інституту правознавства.

ABOUT THE AUTHORS

- Vadym Adadurov**, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the World History Institute, Ukrainian Catholic University.
- Olena Dzhedzhora**, Senior Lecturer, Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, Ukrainian Catholic University.
- Igor Halagida**, Habilitated Doctor, Professor at the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, Ukrainian Catholic University, Professor of History at the Faculty of History, University of Gdańsk.
- Ola (Aleksandra) Hnatiuk**, Professor at Warsaw University and National University of "Kyiv-Mohyla Academy".
- Yaroslav Hrytsak**, Doctor of Historical Sciences, Professor at Ukrainian Catholic University, Director of the Institute of Historical Studies at Ivan Franko National University of Lviv.
- Mykhailo Gaukhman**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow at the National Museum of the Republic of Bashkortostan.
- Oksana Kis**, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Department of Social Anthropology, Institute of Ethnology, NAS of Ukraine, President of the Ukrainian Association of Women History Researchers.
- Danylo Kravets**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow at the Manuscripts Department, Lviv National Vasyl Stefanyk Scientific Library.
- Andrii Portnov**, PhD, Professor of Entangled History of Ukraine at the European University Viadrina (Frankfurt/Oder), Director of the PRISMA UKRAÏNA Research Network Eastern Europe.
- Tetiana Portnova**, PhD, Associate Professor at the Department of Historiography and the Studies of the Sources and Archives at the Oles' Honchar Dnipro National University.
- Ostap Sereda**, PhD, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, Ukrainian Catholic University.
- Volodymyr Sklokin**, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, Ukrainian Catholic University.
- Natallia Sliž**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Social Sciences, the Humanities, and Linguistic Disciplines, Grodno Branch of the Belarusian Institute of Law.
- Oleksandr Zaitsev**, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of Modern and Contemporary History of Ukraine, Ukrainian Catholic University.
- Yuriy Zazuliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Classical, Byzantine and Medieval Studies, Ukrainian Catholic University, Research Fellow at the Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

серія
ІСТОРІЯ
випуск 3

Літературне редагування
Галина Теодорович

Редагування англomовних анотацій
Галина Сологуб

Коректура
Людмила Лободзець

Технічна редакція
Марія Ткач

Комп'ютерне верстання
Ірина Дерезенець

Художнє оформлення
Євген Равський

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
вул. Іларіона Свенціцького, 17, м. Львів, 79011
тел.: (+38032) 240-99-40, веб-сайт: <http://ucu.edu.ua>

Підписано до друку 25.11.2019. Формат 70×100 ¹/₁₆
Папір Munken Print Cream. Гарнітура Мініон. Друк RISO
Обл.-вид. арк. 20,26. Умовн. друк. арк. 25,35
Наклад 150 примірників.

Друк:
Друк ТзОВ «Компанія «Манускрипт»»
вул. Руська, 16, м. Львів, тел.: (+38032) 235-51-40
Свідоцтво про реєстрацію ДК 3628 від 19.11.2004

ISSN 2075-4817. Наукові записки УКУ. –
Львів, 2019. – Число XIII. – Серія: «Історія». – Вип. 3. – 312 с.